

8/2135

N 23/190

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZNEGYVENEDIK KÖTET.

(394. 395. 396. SZÁM)

ZŰRGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
TÁRI SZÁM:

63 F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1909.

2013h
~~1997~~ 64

TARTALOM.

CCCXCIV. SZÁM.

	Lap
B. JÓSIKA MIKLÓS ÉS B. KEMÉNY ZSIGMOND (I). — Papp Ferencztől	1
BELÜGYI REFORMOK. — Návay Lajostól	26
HYPPOKRATES MILIEU-ELMÉLETE (II). — Hornyánszky Gyulától	47
A FŐBÍRÓ (X). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	77
AKÁCZOK A TEMETŐN. — Költemény, — Lévy Józseftől	134
SZÉCHENYI, KOSSUTH ÉS A GYÁRALAPÍTÓTÁRSASÁG. — Viszota Gyulától	136
VOLTAIRE (IX). — Lanson G. után, francziából — R J.-tól	142
ÉRTESÍTŐ : Thaly Kálmán : <i>De Saussure Czézár levelei és följegyzései.</i> — d.-tól. — Kummer : <i>Deutsche Literaturgeschichte des neunzehnten Jahr-</i> <i>hunderts dargestellt nach Generationen.</i> — Gálos Rezsőtől. — Spencer Herbert : <i>Alapvető elvek.</i> — L.-s.-tól	149

CCCXCV. SZÁM.

FERENCZY ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Beöthy Zsolttól	161
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — Réz Mihálytól	179
B. JÓSIKA MIKLÓS ÉS B. KEMÉNY ZSIGMOND (II). — Papp Ferencztől	199
A FŐBÍRÓ (XI). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	230
AZ ANAKREONI DALOKBÓL. — Endrődi Sándortól	309
VOLTAIRE (X). — Lanson G. után, francziából — R J.-tól	311
ÉRTESÍTŐ : Sadger : <i>Aus dem Liebesleben Lenaus.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Szadeczky Lajos : <i>A székely határórség szervezése</i> <i>1762—64-ben.</i> — Pethő Sándortól. — Karl Berger : <i>Schiller. Sein Leben</i> <i>und seine Werke.</i> — L.-s.-tól. — <i>Uj magyar könyvek</i>	324

12

† GYULAI PÁL	337
KAZINCZY FERENCZ EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	341
FIATALKORÚAK ÉS BŰNRETŐJOG. — Wlassics Gyulától	355
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ (II). — Réz Mihálytól	371
A FŐBÍRÓ (XII.) — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	386
APRÓ VERSEK. — Vargha Gyulától	463
A PANCSATANTRA MESÉIBŐL. — Fiók Károlytól	466
SZÍNHÁZI SZEMLE. (Taifun) -- v. g.-tól	476
ÉRTESÍTŐ: <i>A modern szépirodalom méltatása.</i> — Császár Eleméértől. — Oláh Gábor: <i>Petőfi képzelete.</i> — h. j.-tól. — Dr. Mágócsy-Dietz Sándor: <i>A növények táplálkozása, tekintettel a gazdasági növényekre.</i> — Bernátsky Jenőttől. — <i>Uj magyar könyvek</i>	481

B. JÓSIKA MIKLÓS ÉS B. KEMÉNY ZSIGMOND.

Első közlemény.

I.

A Habsburgok uralma idején — különösen a XIX. század első részében — megszűnt Erdélyben az a mozgalmas élet, mely a fejedelmek korában folytonos izgalomban tartotta Erdély lakóit. A nagy államférfiui tervekről, a pártküzdelmek borzalmas jeleneteiről csak a krónikák beszéltek. Lejárt a meglepetések kora, melyben a körülmények szélsége úgy bánt az erdélyi fejedelmi hatalommal, mint a forgószelel az utcán felsodort papirdarabbal, felemelte, majd a sárba dobta. Aláhanyatlott az a magyar műveltség is, mely egykor az iskolák és templomok falain belül s a könyvekben szabadon vitatta meg a vallás és tudomány kérdéseit. Úgy látszott, Erdély lejátszotta már világtörténeti szerepét.

A rend, melyet a kormány teremtett, csak a közép-szerűségeknek s a könnyű lelkiismeretűeknek kedvezett. Így kapcsolódott a nyárspolgári társadalomnak s az állambatalomnak érdeke. Mindketten esküdt ellenségüket, felforgatókat láttak azokban, kik az emberi életnek magasabb hivatásában hittek s a régi erdélyi alkotmányt minden veszélyével többre becsülték, mint az új rendet. Csak így találhatott a kormány Marosvásárhelyt bírakat, kik Wesselényit elitélték s Nagyenyeden tanárokat, kik id. Szász Károly jogtörténeti előadásait megakadályozták.

Ily korszaknak természetes visszahatása az ifjúságnak értékesebb részében a romantikus kedélyvilág és romantikus vágy. A visszahatás eleinte csak Wesselényinek és barátainak férfias mulatságaiban, egy-egy vakmerő lovaskalandban

jelentkezett; az irodalomban az új szellemet egy-két merészebb hasonlat s rítkító kép jelezte. Nem sokára az új szellem bevonult a tudós szobájába s a tanácskozó termekbe. A mily vágyakozva gondolt *Sylloge tractatumjában* id. Szász Károly a fejedelmek korának alkotmányos életére, ép oly ábrándos emberszeretettel szónokolt Wesselényi a megyegyűléseken s az országgyűlésen az elnyomott osztályok alkotmányos szabadsága érdekében. Mintha mindazok a magasztos gondolatok, melyekért Erdély fiai egykor lelkesültek vagy börtönben sínylődtek, felpattantották volna százados zárait s új életre keltek volna a XIX. század elejének erdélyi ifjúságában. Úgy tetszett, mintha a multnak minden rettenetes bűnét egy pillanat alatt akarnák a késő utódok helyrehozni. S e magasztos ábrándoknak, mérész törekvéseknek mily stilszerűen romantikus háttérül szolgáltak a büszke kastélyok s ódon udvarházak, melyek századok viharaival néztek szembe, az égbe nyúló havasok, melyeknek aljában akadálytalanul rohantak tova a Maros hullámai!

Az az új szellem, mely az erdélyi ifjú nemzedék lelkén elhatalmasodott, kezdetben alig jelentett mást, mint a politikai önkénnyel való daczolást; lassankint azonban ép oly gazdag tartalmú lett, mint a külföldi romantika. Ekkor már csodálta a nemzeti történelemnek azokat a korait, melyekben férfias elhatározást talált, gyönyörködött az egyéni akaratnak és szenvedélyeknek még szertelenségeiben is, nagyra becsülte az emberi léleknek sejtelmes sovárgását és áhítátát, a természetben szerette az elhagyott vadon tájakat, melyeket az emberi művelődés nem érintett s melyeket éjjelenként ezüstös fényvel vont be a holdvilág. Ennek a romantikus lelkivilágnak költői megnyilatkozása irodalmunkban báró Jósika Miklós és báró Kemény Zsigmond regényköltészete.

A két író fejlődésében vannak rokon vonások. Családi hagyományaik, gyermekkoruk benyomásai Erdély multjának nagy képeivel töltik meg lelküket. Branyicskán s Szurdokon, hol Jósika legszivesebben időzött, Gyulafehérvár környékén, hol Kemény élte le gyermekkorát, minden zug, minden kődarab egy-egy emlék. Itt agg gyümölcsfák alatt pihennek a sirban Kenyérmező hősei; ott egy sötét várrom a Maros

partján Martinuzzi tragikus sorsának emlékét őrzi. Branycskán egy vakolatlan bástya annak a várnak maradványa, melyet Báthori Zsigmond ajándékozott rokonának, a Jósika-család őseinek. Az egyik kopár szurdoki sziklatetőn pihent meg Erdély utolsó fejedelme, II. Rákóczi Ferencz, a zsbói ütközetkor. Mind megannyi tárgy, melyeken csodálattal mereng az ifjú, ki szégyenli saját korának kishitűségét s megalkudását. Bármennyire vonzották is azonban Jósikát és Keményt Erdély elmúlt századai, jözanságuk megóvta szellemüket a beteges ábrándozástól s mindig kapcsolatban maradtak saját koruk törekvéseivel. Mindketten szívvel-lélekkel csatlakoztak a reformmozgalmakhoz s mindkettőt benső barátság fűzte az erdélyi ellenzék vezéreihöz, különösen Wesselényi Miklóshoz s id. Szász Károlyhoz.

E szellemi rokonság mellett is Jósika és Kemény ellentétes egyéniségek. Jósika nyugtalan természet, ki az izgalmakban, hadi kalandokban. forradalmi mozgalmakban érzi magát igazán elemében. Könnyen határoz s gyorsan cselekszik; néha felületesen ítéli meg a helyzetet, de a mint a Mincio mellett huszárosan vágta ki magát a veszedelemből, így segít magán az élet bajaiban is. Elhibázott házasságát egész könnyedén szakítja szét; mikor meg vagyont, hazát, mindent veszít, idegen földön fogyatékos eszközeivel új kellemes életet küzd ki magának és hű feleségének. Kemény kétséges értékű ajándékot nyert a végzettől: mély kedélyt és töprengő lelket. Éles ítélőerejével mindig a dolgok lényegét keresi, így aztán ép oly szigorú bírása saját érzelmeinek, mint annak az ügynek, melyhez csatlakozott. Ily egyének hatalmasan támadják a zsarnoki hatalom vagy igazságtalan államforma ferdeségeit, de forradalmi időkben, a gyors tettek idején töprengésük merő akadékoskodásnak tetszik. Ily egyének mély vonzalommal gondolnak eszményképükre, de meltatlanoknak tartják magukat a boldogságra, megkésnek a tettel s engedik, hogy szerelmük tárgyát léha világfi vonja magához. Jósika a merész ötletek, vakmerő vállalkozások embere; Kemény szemlélődő egyén, ki többre becsüli az események bölcséletét, mint az eseményeket. Az naivabb, hiszékenyebb, tud lelkesülni egy-egy szép jelszóért, egy-egy érzelgős nyilatkozatért; ez sokkal bonyolultabb és sokkal komorabb világnézetű. Az arra van

teremtve, hogy bőven kivegye részét az élet küzdelmeiből és örömeiből; ez a küzdelmek mellé a vesztett ábrándokat nyerte osztályrészül.

Mindkét író Erdély műveltségének tartalmát fejezte ki költőileg, de költői alkotásaikon határozott nyomot hagyott szellemüknek ellentétes volta. Az egyik inkább érdeklődött a nemzeti dicsőség fényes korszakai s a nemzeti szerencsétlenségek iránt; a másiknak figyelmét az egyén, mint a történet mozgató ereje kötötte le. Az egyik eszményi hősökkel s gonosz szenvedélyek rabjaival népesítette be a multat és jelent; a másik magasabb erkölcsi szempontból ítélte meg az életet s látta a nemes szenvedélyek túlzásaiban is a bűnt s az elvetemültben is az emberi érzést. Az egyik érdekes, sokszor borzasztó mesét mondott a nagy közönségnek elmúlt korokról, a másik komor tragédiákat vezetett elének, melyekben egy bölcselkedő lélek az emberi sors rejtelmeibe világít be.

Jósika és Kemény az 1834 35-ik évi kolozsvári országgyűlésen ismerkedhettek meg egymással. Jósika ekkor negyven éves férfi, az erdélyi társaságnak egyik legműveltebb és legkedveltebb tagja, ki mint királyi hivatalos jelent meg az országgyűlésen. Alakját érdekessé tették vitézi tettei, valamint a szerelmi történetek, melyek nevéhez fűződtek. Sokat beszéltek szerencsétlen házasságáról, még többet eredeti ötleteiről, melyekkel — mint *Emlékirataiban* maga említi — oly szívesen zavarta meg a kolozsvári nyárspolgárok nyugalmát.

Keménynek az országgyűlésen a hallgató közönség szerepe jutott. Nehézkes egyéniségén meglátszott, hogy a húsz éves ifju csak nem rég hagyta el a nagyenyedi collegiumot, hogy inkább otthon van a tudományokban, mint a szalonokban. Bizonyára nem nagy hódítást tett a hölgszivekben. Annál büszkébb volt rá tudós tanára, ki nagy műveltségű növendekét barátjává fogadta s benne nemzetének nagy történetíróját vagy költőjét sejtette. Szász Károly emlékezése szerint Kemény többször találkozott Wesselényivel id. Szász Károly lakásán. Valószínű, Jósikával is nagy tanára révén ismerkedett meg Kemény; hisz Wesselényi és Jósika Kolozsvárott közös szállást tartottak s lakásuk az erdélyi ellenzéknek gyűlőhelye volt.

Az ismeretségből bensőbb viszony egyelőre nem fejlődött. A különbség s a különböző helyzetek csak élesebbé tették a két jellem között levő ellentétet. Csak mikor Wesselényi üldözése véget ér, mikor a szenvedésektől megtört, vak férfiú újra letelepedhetik ősi fészkeben, akkor hozza egymáshoz közelebb Jósikát és Keményt Zsibónak regényes környéke s vonzó társasága.

Jósika ekkor már ünnepelt alakja irodalmunknak, a Kisfaludy-társaság elnöke, az Akadémia tiszteleti tagja. Irodalmi diadalainak hosszú sorából kimagaslanak nagy történeti regényei: *Abafi*, *Az utolsó Báthori*, *A csehek*, *Zrínyi*, *a költő*. Keménynek az *Erdélyi Híradóban* megjelent czikkei sok tisztelőt, de éppen annyi ellenséget is szereztek. A korteskedésről irt röpiratát Wesselényi is elítélte. A regényeiből megjelent mutatóványok csak érdeklődést keltettek kéziratban levő regényei iránt.

Jósika Szurdokon, Zsibó közelében lakott. úgyhogy — mint *Emlékirata*-ban említi — fél óra alatt könnyen átlovasolható Wesselényihez. Gyakran el is látogatott Zsibóra, sőt néha hosszabb időt is töltött ott. A két férfiut nem csak ifjúkori kalandjaik közös emlékei vonzották egymáshoz, hanem rokon nézeteik is, melyek között a szabadelvű eszmék mellett egy-egy aristokratikus gondolat is elcsúszott.

Keményt a kicsinyes kolozsvári viszonyok s a kormány cselszövései kedvetlenítették el a politikától. A sok szűkeblőség és korlátoltság láttára valóságos Abderává torzult szemében Kolozsvár s szívesen menekült irodalmi terveibe, a mezők és patakok világába, a falusi természetbe. Ily körülmények között tépett lelkének valóságos áldás volt Zsibó, honnan az erdélyi politikai viszonyokat magasabb szempontból tekinthette, hol a múlt idők emlékei s a Szamos völgyének változatos részletei költői ábrándozásra csábították.

Wesselényi 1843 végén tért vissza Zsibóra. Kemény már a következő évben említi egyik levelében látogatását. Az 1845-ik év tavaszán Deák és Vörösmarty fogadására siet Wesselényihez; leghosszasabban időz nála 1846-ban, április 15-ikétől július 31-ikéig s szeptembertől decemberig. Valószínű, e látogatások tették bensőbbé s tartalmasabbá Jósika és Kemény baráti viszonyát. E korból valók Kemény-

nek Jósikához írott levelei is, melyek értékes bizonyítékai a baráti viszony mély hatásának. Jósika beavatta ifjú író-társát irodalmi munkásságának titkaiba s Keményt érdekelték a legapróbb részletek is, a felbukkanó írói tervek ép úgy, mint a kész munkák; alig várja, hogy a legújabban megjelent regényeket olvashassa. Jósikának tevékenysége s fegyelmezett, erős akarata munkára és saját bonyolult lelki ereinek összpontosítására serkenti Keményt. Goethe művészi nyugalma vágyódik, melyben a költői alkotás összhangját nem zavarják meg sem a környezetnek visszás benyomásai, sem saját zabolátlan szenvedélyei.

Úgy látszik, Wesselényinek is gyönyörűsége telt a két író barátságában. Valahányszor Keményt Zsibóra hívja, csábítószereül Jósika társaságát is megemlíti. A szép baráti viszony azonban lassan meglazul, mikor 1847-ben Kemény búcsút mond Erdélynek. Wesselényihez intézett egyik levelében még üdvözlí Jósikát, kérdi, hogy sokat dolgozik-e, aztán elmarad az üdvözlés; ekkor már egész lelkét lefoglalták a politikai változások, melyek, mint titkos földalatti erők, rendítették meg a magyar közélet alapjait. Még egyszer összehozta a két férfit a haza veszélye Debreczenben, de ellentétes jellemük itt is szétválasztja útjokat; Jósika bizalommal követi, Kemény — mint a békepárt tagja — szigorúan bírálja Kossuth merész politikáját. A szétválasztást aztán teljessé tette a sors szeszélye, mely Jósikát Brüsszelbe száműzte, Keményt pedig arra kényszerítette, hogy egy elpusztult ország romjai között ébresztszen hitet a csüggedőkben. A nagy távolság évek múlva elmosta az egykori barátság emlékeit s mikor Jósika utolsó napjaiban *Emlék-iratain* dolgozott, egészen kicsinyes eszközökkel akarta megzavarni azt a nagy hatást, melyet Keménynek nagy egyénisége tett a magyar irodalomra és közönségre.

Annak a viszonynak elemzése, mely Erdély két nagy regényírója között fennállott, érdekes feladata a magyar irodalomtörténetnek; hisz ennek a feladatnak megoldása világot vet a magyar regény fejlődésére is. Jósika és Kemény szellemi kapcsolatának pontos ismerete meggyőzhetne bennünket arról, hogy a XIX. században a magyar költészet többé nem pusztán külföldi irodalmi divatok utánzása, vagy idegen költészeti formák alkalmazása, hanem oly egyéni-

ségek világnézetének művészi megnyilatkozása, kik lelküknek tartalmát s a művészi kifejezés módjait is a magyar műveltségnek köszönik. Mindkét költő egyénisége leghatározottabban költői alkotásaikban nyilatkozott meg, azért szellemi kapcsolatukat is legjobban költészetükből ismerhetjük meg.

II.

Az a mozgékony szellem, mely Jósikát életében annyi változatos helyzetbe sodorta, költészetében mint nyugtalan képzelet jelentkezik, melyet a multnak és jelennek legkülönbélebb részletei vonzanak. Legszívesebben időzik Jósika a mult világában, hol a letűnt korok szokásai s a különböző nemzetek küzdelmei érdekesen színezik az emberi életet. Különösen érdeklí a magyar földnek s a magyar nemzetnek multja. Képzeletében kiszállnak sírjaikból a dák és római harcosok s újra megvívják halálos tusáikat a Retyezát aljában; tatár és török lovak patkóitól visszhangzik a Maros vidéke; megjelennek a romba dőlt váraknak egykori lakói is, hogy dicsőséget szerezzenek a magyar névnek, vagy tönkretégyék a hazát.

A multnak ez a szeretete Jósika regényeiben és novelláiban úgy tűnik fel, mintha inkább a tudós, mint a költő érdeklődése volna. A költőt gyakran elragadja régészkedő szenvedélye s hosszadalmas régészeti magyarázatokba bocsátkozik. Máskor meg regénye szinte a történetirással akar versenyezni. Amennyire nagyra becsüli muzeumi ismereteit, annyira tüntet történeti kútforrásaival; néha azt a hitet akarja bennünk ébreszteni, hogy képzelete pusztán rendezője a történeti adatoknak. *Jósika Istvánban* egy beszélgetést félbehagy, mert «a tanácskozás tartalmáról segédkrónikái hallgatnak». Nagyobb regényeinek végén pedig bőséges jegyzetekben számol be kútfőről, mintha a költői alkotás értékét különösen emelné az, hogy Galeotti, Bonfinius, Cserei, Rákóczi, Fessler történeti munkáival megegyezik.

Ez a nagy tudományos felszerelés azonban nem akadályozza meg Jósikát abban, hogy az elmúlt korok képét saját kénye és kedve szerint alakítsa át. Nyugtalan képzelete kerüli a dolgok lényegét, inkább csak a felszint

érinti, szereti a rendkívüli jelenségeket, a felöltő külsőségeket, nem nagyon foglalkoztatják a régi világ belső életének problémái. Legkedvesebb tárgya Jósikának a magyar lovagvilág. Történeti regényeiben felépíti a romba dőlt lovagvárakat s bemutatja a komor épületeknek minden fényét és érdekességét. Látjuk a hosszadalmas lovagi tornákat, a sziklába vésett börtönök népét, a titkos földalatti utakat, annyi véres kaland színhelyét; egyik-másik vár alja annyira ki van vésvé, mintha lakói inkább tartózkodnának a földalatti folyosókban és üregekben, mint a magas lovagtermekben. Bepillantunk a fejedelmi s királyi udvarokba s az udvari szertartások, a különös öltözetek, a hímzések vonalai, a drágakövek elhelyezése, fénye, színe, a lovagok fegyverei mind számot tarthatnak Jósika figyelmére. Eszményképe ennek a világnak Abafi, a fényes öltözetű lovag, ki a tornajátékon majd hattyufehér ménjével, ezüsthímzésű dolmányával s prémes süvegével kelt feltűnést, majd hollófekete paripán s kék zománczú páncélban ront elő, estére meg sötét gesztenyeszínű öltözetben jelenik meg az udvarnál.

A költő szinte csodálattal néz erre a világra, mintha visszavágyódnék a szürke jelenből a színes lovagéletbe. Nem igen jut eszébe, hogy kritikájával fölébe helyezkedjék annak a hazugságnak, mely a csillogó öltözetek s a fényes lovagi tornák mögött rejtőzik. Gyakran szembe állítja a multat a jelennel, mint az erőtlen jellemek, elkényesedés és anyagiság korával; dicséri az ősoket, kik csaták között nőttek fel, bátran szembeszálltak a csalódásokkal s kik oly emelkedett érzelmeket hordoztak keblükben, minők a jelen, köznapi életben a lehetőség határain esnek túl. Jósika képzeletét izgatja a véletlen szeszélye is, melynek oly tág tere jut a lovagvilág helyzeteiben. Egyik-másik hősenek életében minden lehetséges. A kitett gyermekek előkelő sorba vergődnek fel, a csillagász leánya koronás király feleségévé lesz, Eszther meg, a lenézett zsidó leány, országok sorsára gyakorol döntő befolyást. Valóságos mese a «zöld vadász» története is. Szinte táltoson repül, mindenütt jelen van, hol Mármarosban, hol Budán, hol Dunántúl tűnik fel; most az ötvösművészet legnagyobb mestere, máskor meg a legügyesebb udvari ember s legbátrabb harczos.

A lovagkor csodálatába belejátszik Jósika nemzeti érzése is. Szerette Jósika a magyar lovagvilágot, mert e korban fedezte fel a legnagyobb magyarokat, köztük a legnagyobb magyar királyt, Mátyást. A lovagi erények tisztelete s a magyar dicsőség között ép oly szoros kapcsolatot érzett, mint előtte Kisfaludy Sándor s utána Arany János. Mily büszkeséggel sorolja fel *Eszther*ben a külföldi és hazai vendégeket, kik Lajos király öcscsének lakodalmi ünnepén megjelentek! A drága fogatok sora, a hímzett öltözetek, a Duna vizében tükröződő, kivilágított ablakok — mind Visegrádnak, a magyar királyi udvarnak pompáját, a magyar nemzetnek hatalmát hirdetik.

Jósika sokkal inkább átengedi magát rokonérzésének és ellenszenvének, hogy sem a történetírás feladataira vállalkozhatnék. Az egész tudományos készüllet inkább csak látszat. Jósika nem akarja az elmúlt korok külső és belső életének szerkezetét megmagyarázni, valójában csak megrendítő és megindító történetet akar elbeszélni. A megrendítés eszközei között szerepelnek a rabló lovagok, a vérengző zsarnokok, aljas cselszövők és romlott nők. Már első regényében megjelenik Abafi mellett Báthori Zsigmond, ki méreggel, gyilkokkal s hóhérbárddal kormányozza Erdélyt. *Jósika István* című regényében is a vér szaga üti meg orrunkat, a merre a tehetetlen Báthori Zsigmond jár-kél. Második és harmadik regényének főhősei az érzékiség rabjai; valóban nehéz eldönteni, melyik aljasabb, Zólyomi-e, ki rablott nőkből titkos háremet alkot magának, vagy az utolsó Báthori, ki vad szenvedélyével tulajdon otthonukban uri nőket rohan meg. Az érzékiségnek és kegyetlenségnek visszataszító vegyületei Kázmér király s kedvese, Eszther is; mindkettő úgy változtatja szerelmét, mint más ember ruháját s mindkettő könnyen emeli törét gyilkolásra. Az érzékiség és kegyetlenség tombolásai mellett gyakran festi Jósika történeti regényeiben a bosszú kitöréseit is. A bosszúnak valószínűságteljesülései Dimon, az utolsó Báthori rossz szelleme, és Malipieri, ki mint sötét arnyék jár Zrínyi nyomában. Az egyik törvénytelen származásáért s lenézett helyzetéért, a másik vesztett boldogságaért esküszik örök bosszút az egész világnak. Csodálatos, mily kitartóak e gyűlölködő alakok s a sors mennyire kezükre játszik. Egész életet

szentelnek vad szenvedélyüknek, s nincs nyugtuk, míg boszszújuk tárgyát vagy magukat tönkre nem tették.

E bős indulatok rettenetes helyzeteket hoznak létre, felforgatják a társadalom legalsó rétegeit s mozgásba hozzák a banditákat, züllött leányokat s rabló csapatokat. E sötét alakok élete szolgál Jósika regényeiben háttérül azoknak a magasztos érzelmeknek, melyek az emberi léleknek égi származását juttatják eszünkbe. A költő figyelmét épen úgy lekötik a lelki tisztaság, az angyali szeretet s nemes lemondás képei, mint a gonosz szenvedélyek borzalmai. Úgy tetszik, mintha a költő az izgató képekkel az olvasó lelkében csak a megindító jelenetek hatását készítené elé. Ez érzékeny jelenetek hősei végtelen gyöngédséggel közelednek egymáshoz, néha szinte mámorosak lesznek saját jóságuktól s nem tudnak mértéket tartani önáldozataikban. Abafi, az udvari nők eszményképe, a tábor büszkesége egy halálosan megsebesített nő kezét kéri meg, hogy a haldoklónak utolsó perczeit édesítse meg. Az önzetlenségnek megható mintaképei azok az úrihölgyek is, kik lemondanak Abafiról, hogy szerelmük tárgyát más, méltóbb egyéniség boldogítsa. Épen ily mértéktelen szerelmében Coelesta is, a szép szász leány, ki még akkor is szereti szörnyeteg kedvesét, mikor már tisztelni sem tudja. Jósika magasztos hőseinek érzelmei legtöbbször túllépik határaikat s hosszú ömlengésekben áradnak ki. A szerelmesek s hitvestársak eltanulják a lyrai költemények pompázó kifejezéseit s ékes szónoklatokban érintkeznek egymással. Jósika Istvánné életének egyik legkomolyabb pillanatában így szól férjéhez: «Nem egyszer árasztottalak körül szerelmem örök lángjával s szálltam át lelkedbe s alig birtam leolvasztani a jéglemezt kebledről». Hasonló fellengző beszéddel öleli magához a hős Zrinyi is kedvesét, Violetát.

Jósika megindult lélekkel látja az emberi lélek lealjasodását és égi eredetét, a vad indulatot s a magasztos érzelmet; az egyiket megveti, a másikat csodálja. Szégyenpirral gondol arra a gyáva nemzedékre, mely a gyilkos Báthori Zsigmondnak hódolt s nem merte kérdőre vonni annyi törvénytelen véraldozatért a gyáva zsarnokot. Undorral emlegeti Longueval nevét, mert az árulót a legaljasabb emberi lénynek tartja. Annál határtalanabb csodálata Mátyás

királylyal és Rákóczi Ferenczcel szemben, kikben az emberi lélek legnemesebb tulajdonságait látja egyesítve. Lapokon keresztül magasztalja a nagy királyt, fennkölt gondolkodását, szívének jóságát s önzetlen hazaszeretetét. Valóságos dicsőítő hymnus az is, a mit Rákócziról mond, kinek «érzése, mint az örök nap, nem fogadja, hanem árasztja a meleget s kinek hatalma, mint az égésé, a diadal szárnyain növekszik.»

Ime a romantika, mely egykor a természetesség érdekében támadta a classikus költészetet, az ellentétek szerepével átalakította, meghamisította az emberi élet képét. Jósika is, mikor megrendítő és megindító jeleneteit élénk rajzolja, tulajdonkép stilizálja, gyakran eltorzítja a történetet. Az események végtelen sorából azt keresi, a mi szörnyű és magasztos s ha nem talál a történetben ilyet, képzeletének raktárában mindig rendelkezésére áll egy-egy grotesk alak, vagy érzelmes hősszerelmes. Így aztán nem veszi észre az események titkos rugóit, a koreszméket s önkénytelenül egészen ferde világításba helyezi az elmúlt koroknak jellemző történeti alakjait. Mivé lesz Zrinyi, a költő, Jósika regényében? A történet Zrinyije csupa erő és akarat; széles látkörű államférfiú, tisztán látja nemzetének s Európa népeinek erőviszonyait; hűséges hive vallásának s hazájának a költészetben s hadi tetteiben egyaránt; hatalmas oligarcha, ki érzi, hogy egyéniségénél fogva neki volna legtöbb joga Mátyás király trónjára. Jósika Zrinyije a meg-gondolatlanságig nagylelkű, a vakságig nemes, a férfiatlanságig érzelmes. Fogalma sincs az udvar ravasz politikájáról; valóban érthetetlen, hogy Velence és Bécs ármányai között hogyan tudta magát ily államférfiú csak egy napig is fenn-tartani. Jósika Zrinyije naivul pazarolja tiszteletét királyával szemben, épen így akarat nélkül rajong éveken keresztül egy gyenge törékeny olasz nőért s ha a véletlen nem könyörülne rajta, nyugodtan engedné, hogy a sors örökre elrabolja tőle kedvesét.

Hogy Jósika történeti hőseinek egyéniségét mennyire eltorzítja egy-egy érzelmes kaland, arra jó példa II. Rákóczi Ferencz szerelmének rajza. Rákóczi olaszországi útjában szerette meg Magdaléna darmstadti herczegnőt, de később halála hírét hallotta s Amália hessen-rheinfelsi herczegnőt vette

el. Időközben Magdaléna is férjhez ment, majd pedig özvegy lett. A szép özvegy titkos találkára hívja Rákóczit. Itt aztán a szerelmesek nagy szónoklatokat mondanak a szíveknek titkos szövetségéről s «Rákóczi szívéhez ölelte szép hölgyét, ki szenvedélyvel s bizalommal simult kebléhez». Megesküsznek, hogy titkos szövetségük örök lesz s titok marad mindenki, különösen Amália előtt. Az eskü idején zavarja meg a találkát Amália. Elmondja, hogy férjét veszély fenyegeti s hogy a találkát is kémek árulták el; egyúttal kéri férjét és Magdalénát, hogy szövetségükből ne rekesszék ki. Erre aztán Magdaléna angyalnak nevezi Amáliát s vége-hossza nincs az érzelgésnek. Rákóczi pedig «a két nemesen magasztos» hölgy között hallgatott, majd pedig feleségével együtt búcsút vett titkos hitvestársától. Jósika nagy részletességgel szinezi ki e kalandot s gyönyörködik a nemes érzelmek versenyében, de megelégedezik arról, hogy Rákóczit tehetetlen bábnak tüntette fel s hogy a titkos találka után kételkednünk kell hősének tiszta erkölcsi érzékében, egyenes jellemében s férfias akaratában.

Jósika szemében a történelem csak nagy raktár, tele fényes ruházattal, borzasztó fegyverekkel, ügyes szinpadi gépekkel s festői díszletekkel, melyek a megrendítő és megindító hatást teljesebbé teszik. E hatás kedvéért hozza mozgásba Jósika azokat a kínzó eszközöket, melyeket a lovagvárak látogatóinak szoktak mutogatni; ezért vezet bennünket minduntalan a földalatti folyosók útvesztőjébe, úgy, hogy szinte örülünk, mikor újra napvilágra kerülünk; erre való a titkos kúrthang, a hárfák zenéje s a zárdák harangja.

Az a romantikus képzelet, mely a történelemben nem látott mást, mint a vad indulatok s magasztos érzelmek ellentétét, a természetben is kerülte az egyszerűt, legszivebben gyönyörködött a fény és árnyék küzdelmében. A költő maga mondja, hogy legtöbb költőiséget talál az elhagyott, sziklaövezte hegyi tavakban, melyeket az éjféli hold fenyge ragyog be; egyik regényhőse, Jósika István is azt hiszi, hogy inkább szereti a hold világítását, mint a napét. Így Jósika egyik-másik regényében — mint *Jósika Istvánban* — majdnem elszokik szemünk a napvilágtól, mely életre kelti a színeket s hegyet, völgyet egyaránt bevilágít. Alig vergődünk ki a rengeteg erdőből, melyekben szeszélyes patak

habjain s óriás fák ágai között rezeget a titkos fény, már is vén sziklák között vezet tova utunk, hol a szirtek és szakadások felett, mint ezüst felhő, lebeg a holdvilág.

Az a nyugtalan képzelet, mely Jósika történeti regényeiben eleinte elkápráztatott bennünket csapongásával, határozott rendszert követ. Így aztán a képeken, melyeket a költő elénk fest, minden változatosság ellenére ismétlést veszünk észre, mely kezdetben érdeklődést, később unalmat ébreszt. Épen ily rendszerezőnek mutatkozik a költő képzelete azokban a regényeiben és novelláiban, melyekben elhagyja a nemzet elmúlt korait. Csodálatos könnyűséggel ragad itt bennünket a kalandos képzelet a legváltozatosabb vidékekre. Az olasz föld füves völgyeiből és zöld erdeiből az afrikai sivatagban termünk, hol sárga homokfalat tol maga előtt a scirocco. Majd Amerika őserdeinek dús növényei között járunk, hol a juharfáról színes kigyók meresztik ránk szemüket, a sziklán kondor tanyáz s a bokrok mögött vadmacskalapul meg; majd meg Kelet-Indiában a Gangesnek ezüst hullámai csillannak fel előttünk s a sátoros banánok lombjai borulnak fölénk, melyek mögül egy-egy oroszlán szeme villan meg. Látjuk a magyar főváros rejtelmét, az utcákon rohanó szennyes árvizet, látjuk a magyar faluk és fürdők életét; egyik-másik novellában pedig megnyílnak előttünk a meseország kapui, hol törpék hordják össze a föld kincseit. Közös tulajdonságai e tájképeknek a merész vonalak, a rikitó színek és szokatlan ellentétek, minőket a köznapi életben ritkán láthatunk.

Még inkább jellemzi a rendkívülinek és felötlőnek szeretete azokat a jeleneteket, melyeket a költő e tájképekbe illesztett. Ezekben újra ismétlődnek az önáldozatok s a bosszú tombolásai, mint a történeti regényekben; a fenséges gyakran a félelmetesbe hajol át, a félelmetes meg épen úgy megrendíti lelkünket, mint utálatot ébreszt. Jósika egyik novellájának hőse a beduin leánya, ki inkább önmagát öli meg, mint keresztyén férjét. Több novellájában látjuk az indiai nőt, a mint elszántan halad az égő máglya felé, hogy férje holttestével együtt hamvadjon el. Igazi végtelen romantikus képzelet találta ki azt a módot is, melylyel *A könnyelműekben* Motabu, az amerikai őserdők fia, hűtlen nejét bünteti meg; nem elég, hogy a felbőszült férj megöli

az asszonyt, hanem felgyújtja a rengeteg erdőt is, melynek lángja végtelen távolságban festette vérvörösre az eget. Ugyanezekkel a szenvedélyekkel, melyek a nyugati műveltségtől távol semmi korlátot sem ismernek, találkozunk Jósika műveiben magyar földön is. Magyar tárgyú regényei s elbeszélései gyakran inkább rendőri jelentések, vagy újságtudósítók rémhirei. Egyik regénye a magyar fővárost banditák fészkének tünteti fel, elbeszéléseinek végén meg gyakran egész halom holttest jelzi a vad szenvedélyek rombolását. Nem riad vissza Jósika a grotesktól sem. Mily bántó részletességgel rajzolja *A könnyelműek*ben a sötét bőrű Motabunak aljas és szörnyű bosszúját, ki a csélesap Serédit egész a Mezőségig követi, hogy családi boldogságát egy mulatt gyermekkel tegye tönkre! A költői képzeletnek e botlásai természetes következményei voltak a költő romantikus izlésének, mely a megrendítésnek és megindításnak újabb és újabb eszközeit kereste s mikor a hatást fokozni nem tudta, legalább megzavarta.

Jósika olvasó közönsége gyönyörködött a korlátlan szenvedélyek rajzában, szívesen követte a költő képzeletét a műveltségtől távol eső társadalmakba, a rejtelmes lovagkorba, a mesék birodalmába. Jósika kora tele volt nemes ábrándokkal, merész vágyakkal, melyek minduntalan beleütköztek a társadalmi formákba; szerette e kor a vakmerő vállalatokat, nem ismerte a lehetetlenséget. Mikor egy-egy gyászesetnél a közönség hangos zokogásban tör ki, nem pusztán a szerencsétlenek fájdalmát érzi át; rendesen inkább saját vesztett ábrándjait, saját csalódásait siratja meg embertársának szomorú sorsában. Így Jósika közönsége is a költőnek megrendítő és megindító képeiben öntudatlanul is saját lelki világának képét fedezte fel, a szörnyű történetekben saját nemes rajongásának küzdelmét szerette. Így növelte a romantika az ábrándozók seregét s a rajongás és a szenvedélyek felébresztésével segítette robbantani a társadalom korlátait. Ki tudná megmondani, mit köszönhet egy-egy regényhős önfeláldozásának a reformkorszak egyik-másik kiváló egyénisége, ki egész életet szentelt magasztos eszméinek?

Azt a szörnyű phantastikus világot azonban, melyet Jósika költészetében találtunk, valójában csak akkor ítélni lehetjük meg helyesen, ha ismerjük azokat a szempontokat, melyekből a költő magasztos hőseit és szörnyetegeit megbírálta; hisz a borzasztó, sőt az aljas is lehet a művészi alkotásnak értékes eleme, ha magasabb művészi eszmét szolgál.

Erdélyi János, mikor a XIX. század második negyedének magyar szépirodalmát elemzi, erkölcsi czélt fedez fel Jósika költészetében s azt tartja, hogy Jósika regényei egy-egy erkölcsi tételt érzékítenek meg. Erdélyi négy esetben meg is jelöli azokat az erkölcsi eszméket, melyekből Jósika művei kifejlődtek. Ha azonban *Abafi* az erős akarat nemesítő hatását, *Zólyomi* a féktelen szenvedélyek következéseit, *A könnyelműek* a könnyelműség veszélyeit, *Az utolsó Báthori* a vad indulatok rombolásait példázza, akkor Jósika erkölcsi eszméi kissé általánosak s nincsenek szerves kapcsolatban a költői alkotás minden részével. Abafi is egykor épen oly léha volt, mint *A könnyelműek* hőse, Serédi; mindkettő szakít múltjával s mindegyik családot alapít. Csak a véletlen idézi elő, hogy az egyik irigyelt, boldog férjjé, a másik pedig vad indulat áldozatává lett. Ha a gyilkos nyíl Abafi sátrában Abafit, nem egykori titkos látogatóját találta volna, Abafi élete *A könnyelműek* alapeszméjét is bizonyítaná. Ellentmondás van abban is, hogy a kritika szerint Zólyomi és az utolsó Báthori élete majdnem ugyanazt az eszmét, a féktelenség következéseit vezeti elénk, holott Zólyomi büntetés nélkül menekül meg piszkos pöreből, gazdag, szép leányt vesz feleségül és élete végén igen ájtatos lesz, míg Báthorit kocsizás közben megrohanják ellenfelei s agyonverik.

Jósika *Regény és regényítészet* című munkájában emlegeti az erkölcsi czélt s a regényírótól erkölcsi tant magában foglaló, tanulságos történetet követel. Mindazáltal nagy zavarba hozza figyelmes olvasóját erkölcsi szempontjaival. Tiszteletben tartja az erkölcsi törvényt, azonban önkényesen, mint pártember alkalmazza. Annyira szereti eszményképeit, hogy képzelt világában újra meg újra akarja őket látni; s az eszménykép nála nem az erkölcsi ítékezés mértéke, inkább kárpótlás, melyet a költészet nyújt a sivár valóért,

a romantikus vágyaknak. Jósika elénk akarja vezetni a tökéletes férfit és nőt, kik önzetlen szerelmet hordoznak keblükben, kik a hazáért, emberiségért és igazságért mindent tudnak áldozni. Nem sokat törődik hőseinek gyarlóságával, megteszi őket eszményképeknek, bármennyire ellentétes is jellemük a nagy szereppel.

Jósika úgy beszél Abafiról is, mint a lovag eszményképéről, azt mondja, annyira tökéletes, a mennyire ember lehet. Ha azonban a fényes öltözötű lovag lelkébe tekintünk, több sötét foltot fogunk jellemén találni, mint ragyogó páncélján. Megesodáltuk Abafit azért a merészségéért, hogy felemelte szavát a törvénytelenül elítéltek érdekében az ország rendei s a zsarnok uralkodó előtt. Annál érthetlenebb, mit keres Abafi a fejedelem cynikus válasza, a véres tett s az orgyilkosok támadása után az udvarban s a Báthori Zsigmond tiszteletére rendezett tornán. A mily ingatag Abafi az erkölcsi ítéletben, épen oly ingatag szerelmi viszonyaiban is. Abafi hódoló szerelmet érzett Mikola Margit iránt, a nő eszményképét a szelid fejedelemnőben találta meg s mégis úgy érezte, hogy igazán egyedül Csáki Gizellát szerette. Eközben azonban minden héten találkaja volt egy lovagruhába öltözött, szenvedélyes nővel, ki a kijelölt napon éjjelkor mindig pontosan megjelent Abafi vára előtt. Vajon melyik volt az igazi érzés? Valószínű, Abafi sem tudná megmondani. Szegény Izidora, az éjjeli látogató, semminek érezte magát Abafi mellett, angyalnak nevezte imádott hősét, holott Abafi erkölcsileg nem állott magasabban, mint Izidora. Ez a bukott nő mindent feláldozott Abafiért, mert végtelenül szerette; Abafi pedig, mikor a léha fejedelem az éjjeli találkák örömeire céloz, azt mondja: «Alig gondolom, hogy az, mit Izidora iránt éreztem s talán most is érzek, szerelem lenne.»

Abafinak édes testvérei azok a nemes lovagok s fenséges fejedelmek, kiket Jósika szinte díszfénnyel vesz körül regényeiben. Ebbe a lelki rokonságba tartoznak a magasztos lelkű nők is, kikre Jósika határtalan tisztelettel tekint fel. Közeliükben a regényíró is ábrándos lyrai költő lesz, angyaloknak, szeráfi lényeknek, cheruboknak nevezi őket. Egyikről azt mondja, hogy csak szárnyai hiányoztak; a másiktól azt, hogy a «mennyeik mennyének díse sugározta át és

körül». Az oltárképek madonnáira emlékeztetnek bennünket ez égből leszállott angyalok. Termetük légiés, apró lábuk alig érinti a földet; mosolyukban az ég tükröződik, mozdulatuk festői, hangjuk dalszerű. Azonban érzéseik, gondolataik, vágyaik mégis a földhöz tapadnak. Nem valami magas erkölcsiség nyilatkozik Rákóczi Ferencz barátnéjában s nevében sem, bármennyire lelkesedik is a költő magasztos lelkükért. Az egyik forró csókokkal, szenvedélyes szerelemmel öleli magához azt a férfiut, ki nem rég esküdt örök hűséget nevének; a másik együtt akar élni oly férfiuval, kinek szerelmén mással kell osztoznia.

Épen így elszáll csodálatunk, ha Jósika Istvánnának, a szép Füzi Arának lelki világába tekintünk. A költő nem győzi eléggé magasztalni a szép hölgy bájait, a fenséges nymphai termetet, a kedves, nyílt homlokot, a selyemlágy fürtöket s a szemeknek kék csillagait, melyekből a legszeledebb, legerélyesebb sugárok löveltek. Csodákat beszél a fenséges teremtésnek erkölcsi nemességéről is, ki «hölgy volt a szó leggyöngédebb, legistenibb értelmében.» Közelebről nézve azonban ez az angyali nő is gyenge földi teremtésnek bizonyul. Füzi Ara első férje, Gyulai Pál életében szép szavakat mond az eszményi erkölcsiségről, magasztos elvei azonban nem akadályozzák meg abban, hogy mély szerelmet érezzen az ifjú Jósika István iránt. Hidegséget mutatni férje iránt jellemtelenségnek tartotta, de szerette a heves ifjút is; a költő szavai szerint «az arcok kifejezése, a szemek delejzete folytonosan táplálta s érlelte azon érzeményt, melynek Jósika ifjú hévvel s kevés meggondoltsággal engedte magát át.» Elfogultságában maga a költő is beáll a tilos szerelem dicsőítői közé s lenézi azokat a hölgyeket, kiknek sejtelmük sincs mély és nagyszerű szenvedélyekről. Vegyes érzelmekkel olvassuk Füzi Ara levelét is, melyet férje erőszakos halála alkalmával intéz Jósika Istvánhoz. A bánatos hölgy magasztalja elhunyt férjét, jeles férfiú özvegyének mondja magát s mégis férje vetélytársának barátságára számít. Ugyane levélben örök átkot kíván férje gyilkosaira, a Bathoriakra; kis idő múlva meg, mint Jósika István felesége, maga vállalja el a házino szerepét. Báthori Zsigmond udvarában. A szeszély irányítja második férjéhez való viszonyát is. Jósika Istvánt, kinek része volt Báthori

véres tetteiben, nyomorúnak, gyalázatosnak, gyávának mondja, elhagyja, hogy zárdába vonuljon vissza. Azt mondja, hogy e szakítással inkább bizonyítja szerelmét, mint akármivel mással. Nem sokára újra megjelenik férje mellett, majd újra visszavonul s nem tudja magát elhatározni, hogy férjéhez visszatérjen.

Az erkölcsi cél komolyságát kétségessé teszi az is, hogy a költő oly ritkán szólaltatja meg alakjaiban a lelki ismeretet. Regényhősei, kik annyi szomorúságot és kint okoztak másoknak, nem érzik, hogy erkölcsi alapjuk megrendült s nem félnek a nemezis hatalmától. Jósika költészetéből szinte hiányzik az igazi tragikum szépsége, a tisztultabb erkölcsi világnézetnek virága. Zólyomi, kinek lelkét annyi és oly sokféle emberölés terheli, nyugodtan forgatja idősebb korában szent könyveit. Ha Báthori Gábort agyon nem verik, ép úgy folytatta volna ledér és kegyetlen multságait, mint azelőtt. Eszther egészen jól érzi magát erkölcsi sülyedésében s számító észszel élvezi kényelmes helyzetének gyönyörűségeit. Jósika István is felejtí, hogy multjának nagy tévedései egészen következetesen vezették börtönbe, úgy viseli magát, mint valami martir, ki teljes tudatában van, hogy szent ügyért hal meg.

Semmi kétségünk sem lehet, hogy az erkölcsi cél Jósika regényeiben csak látszat. A költőnek nem az a célja, hogy magasabb erkölcsi szempontból ítélje meg alakjainak lelki világát s bennök az emberi életnek mozgó ereit. A lelkes, magasztaló szónoklatok és vádbeszédek ugyanazt a szerepet játszzák, mint a történelemből s távoli társadalmakból kölcsönzött díszletek, arra valók, hogy az olvasó képzeletét és érzékenységét izgassák. A mint a költő ragyogó lovagi öltözetet adott alakjaira, épen úgy ad lelkükre is égi köntöst, azt akarja, hogy közönsége teljes rokonérzéssel, mély meghatottsággal gondoljon az utolérhetetlen hősré, ki szép is, erényes is. Az erkölcsi ítélkezés így a hatás eszközévé lesz s a megindító és megrendítő történet díszítésére szolgál.

Jósika elméleti munkája szerint is a regény nemcsak erkölcsi tant magában foglaló és tanulságos, hanem egyúttal érdekes, feszítően s mulattatva előadott történet. Legfontosabbnak Jósika a szép, érdekes mesét tartja, azt mondja, hogy a regényt igazán ez teszi regénynyé, ez a lényeg, a

többi csak forma. Így Jósika elméletben és gyakorlatban mindent alárendelt az érdekfeszítésnek. A hatást oly nagyra becsüli, hogy a regény bírálatában fő szempontokul tűzi ki, vajon «a mese érdekes és vonzó-e, a jellemekek részvétet gerjesztenek-e, nemesek, kiválók-e, van-e az írónak feltaláló gazdagsága s bő mértékben nyújtja-e képzelete a hatásos jeleneteket».

Abban a módban, a hogyan Jósika regényeinek alakjait megbírálta, volt valami naivság, mi a népmesék gondolatvilágára emlékeztet bennünket. Ez a naivság lehetett a nagy hatásnak egyik titka; hiszen Jósika közönsége is naivul bírálta meg az életet, ördögöt látott minden fejedelemben s angyalt minden szabadsághősben, csodákat, paradicsomi boldogságot remélt kedvelt eszméitől, sokszor egyegy ékes szónoklattól is. Valójában azonban a költő elfogultsága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy alakjainak lelki világában oly nehezen tudunk eligazodni.

* * *

Ez alakok már rendeltetésüknél fogva talányok maradnak előttünk mindvégig. Életet, fejlődést ritkán látunk bennök, de gyakran meglepnek bennünket egy-egy tettükkel vagy nyilatkozatukkal. Jósika regényhősei nem önmagukért vannak, hanem azért a szörnyű kalandért vagy megható jelenetért, melyet a költő előre kigondolt és kiszínezett. Olyanok, mint a francia kertben a lombfalak fülkéibe helyezett szobrok, melyeknek csoportjai és vonalai arra valók, hogy a kert tervének arányosságát s gazdagságát emeljék ki.

Nagyon kapósak a költőnek különösen azok a hősök, kikkel mindent indokolni lehet. Ilyenek első regényében Báthori Zsigmond, ki majd nemes és vonzó, majd kegyetlen és irtózatoss, vagy Izidora, az éjféli lovag, ki hol szenvedélyes, sülyedt teremtés, hol pedig a megtestesült lemondás és tiszta erkölcsiség. Mindkettőt úgy változtatja a költő, a hogyan a cselekvény kívánja. Valóságos kaméleon-teremtés Eszther is. A regény elején mint ártatlan zsidó leány jelenik meg s csakhamar a legkitanultabb bukott nő a ledér király udvarában. Egyik pillanatban hiú, kegyetlen hölgy, másik pillanatban szerető anya, ki csak gyermekeire gondol; majd meg mint nemzeti hős mutatkozik be, ki a

kényelmes otthont, a fényes ünneplést, a királyi kegyet a zsidóság megmentésére használja fel. Eszther sincs magával tisztában; úgy látszik, szereti Kázmért, de azért szerelmet ígér és oszt barátainak is. Mikor Nagy Lajos király fensége előtt meghódol, felkiált: «Hölgy vagyok, bámulom és szeretem kegyedet». Nemsokára ezután mégis ördögi bizalmasával köt nagyon benső viszonyt. Talányos egyéniség Eszther, azonban alkalmas eszköz a költő kezében az események bonyolítására, a titkok kikutatására s meglepő jeleknek s váratlan fordulatok előkészítésére.

Érthetetlen, hogyan tudott oly nemes lélek, minőnek Jósika Irénét festi, az aljas Zólyomiért lelkesedni. Érthetetlen a szép szász leány szerelme is a szörnyeteg Báthori iránt, mikor a költő annyit emlegeti Coelestának mély belátását s fennkölt gondolkodását. Ily szerelem vagy a belátásnak, vagy a tiszta erkölcsiségnek hiányára mutatna. A költő azonban nem sokat törődik az ellentmondással, mikor képzeletét az a természetellenes összeköttetés izgatja, melyben az ég a pokollal szövetkezik.

Talány előttünk egyik legnagyobb gonddal kidolgozott regényének hőse, Jósika István is. A költő három ellentétes tényezőt világít meg az érdekes egyéniség lelki életében, e tényezők küzdelmét azonban teljesen homályban hagyja. Már távol Olaszthonban Magyarország és Erdély egyesítése volt Jósika István álmainak legszebbike. Nagyon csalódnánk azonban, ha azt hinnők, hogy ez az eszme fogja a szenvedélyes természetet a végzet kerekei közé sodorni. Jósika István lelkesedve szónokol a keresztység diadalairól, gyűlöli a törököt, mégis Konstantinápolyból kéri a fejedelemséget. A nagy eszme szétfoslott, s a kiváló államférfiú még sem érzi, hogy egész politikai multjával került ellentétbe. Nem magyarázza meg Jósika István zavaros életét a Báthoriakkal való viszonya sem. Egész nevelését a Báthoriaknak köszöni, hagyományos hűség köti hozzájuk, mindazáltal résztvesz Báthori Boldizsár kivégzésében, a báb fejedelmet pedig megveti, ide-oda rángatja s háta mögött titkos levelezést folytat a prágai udvarral. Talán dicsőségvágy az az erő, mely Jósika István életét irányítja? Erre sem ad a költő határozott választ. Hőse ingadozik, szeretné a fejedelmi hatalmat, de nem tud önámításaitól szabadulni; majd

mint a keresztyénség fölkent bajnoka szónokol, majd megézelgős kijelentésekkel védelmezi urát az ellenzék gúnyjától. A költő azt mondja, hogy hőse nagyszerű jellem, csupa határozottság és erély, mindennek azonban ellenkezőjét látjuk. Jósika István jól tudta, hogy a levél, melyet Báthori Boldizsárhoz vitt, Gyulai Pál halálos ítéletét tartalmazza, mégis csak akkor figyelmezteti Gyulainét, mikor már későn van minden. Épen ily határozatlan szerepet játszik Báthori Boldizsár és társai legyilkolása alkalmával is. A jellemtelen fejedelem és sima kegyencze folyton titkos tanácskozásokot folytatnak a szörnyű tett előtt, azonban a költő mélyen hallgat a tanácskozások lefolyásáról, valamint hősének lelki küzdelméről is. Jósika István csak annyit mond: «Félek, a dolog többre ment, mint kellett volna.» A költő enyhíteni akarja hallgatásával hősének bűnét s nem veszi észre, hogy hősét férfiatlannak tüntette föl. Ha Jósika István a gyilkosságot elítélte, mért vett részt a titkos tanácskozásokon? Ha pedig beleegyezett a rettenetes merényletbe, épügy viselnie kellene a bűn súlyát, mint a többieknek.

Valóban nem csoda, ha a költő azt mondja Jósika Istvánról, hogy talány volt önmaga előtt. Talány Jósika István előttünk is, minthogy a költőt inkább érdekelték a Füzivár aljának titkos útjai, a földalatti viaskodások, az oláhországi kalandok, az elhagyott zárda rejtelmek, a holdvilágos tájképek, mint alakjainak tragikumai.

A belső élet világos rajzát nem pótolja a külsőnek részletes leírása sem, annyival inkább nem, mivel a költő eszközei felmondják a szolgálatot. A szeráfi termet, az arcnak görög éle, a festői mozdulatok oly gyakran ismétlődnek, hogy a leírás nem sok támaszt nyújt az olvasónak az egyes alakok megkülönböztetésére. Jósika pontosan felsorolja a testtagok nagyságát és arányát, megemlíti a hajszínét s hullámait, gondja van az arc legapróbb részletére, a szemek állására, az orr s ajkak vonalaira is; nem feledkezik meg alakjainak ruházatáról sem, egy-egy feltűnő ruhadarab, a ragyogó drágakövek, a festői ránczok, mind lekötik figyelmét. Mindezekben az adatokban azonban nincs élet. A látszólagos realizmus csak arra való, hogy a lelki élet reális rajzának hiányát takarja el. Jósika alakjai czif-

rán felöltöztetett, festett bábok, melyeket a költő képzelete kénye-kedve szerint mozgat ide-oda.

* * *

Merő szeszély Jósika képzelete; stilizálja a történelmet, a természetet s önkényesen alkalmazza az erkölcsstan és lélektan törvényeit. Ez az igazi romantikus képzelet új világot teremt magának, melyben a valóság és költészet szerepet cserélnek, a mennyiben a sejtelmes ábrándok valósággá lesznek, a sivár valóság meg csak valami nyomasztó álomnak tűnik föl. A költő, kinek napjait a családi perpatvarok, a kicsinyes politikai viszonyok értéktelenné tették, már azon ponton volt, hogy elhagyja kellemetlen rokonságát, vesződéses birtokait, hűtlen gazdatisztjeit, vég nélküli pereit s elmenekül Byron lordhoz Görögországba, hol a költészet még tud nagyot gondolni s bámulatba ejti Európa kalmárait és rendőreit. Mint a német romantikus költő a kék virágra, úgy gondolt Jósika a görög szabadságharczra. A romantikus vágy hajtotta képzeletét abba a költői világba is, mely sokkal szebb, mozgalmasabb, mint a jelen, melyben az erény égi tisztaságában jelenik meg s a legirtózatosabb akadályokat győzi le. Az a költői képzelet azonban, mely nem a való élet titkait mutatja, hanem a valóságnál külömb világot akar teremteni, a versenyben okvetlenül vesztes lesz. Így jár Jósika képzelete is. Egy ideig érdekelnek bennünket a szeszélyes ötletek, tarka képek, később azonban észreveszszük, hogy a káprázatos költészet tulajdonkép csak egy-két elemből áll, melyek mint a kaleidoskop üvegdarabjai, folyton változtatják helyüket, míg a valóság sok apró és nagy erőnek csodálatos összeműködése.

Jósika költészetében is látszólagos cél az elmúlt koroknak vagy az emberi léleknek rajza s az erkölcsi ítélet; a költő főczélja mindig az, hogy érdekes mesét mondjon olvasóinak. A regény elméletében is Jósika az érdekfeszítő cselekvényt köti fiatal író társainak lelkére; óva inti őket, ne higgyenek «azon áltanoknak, melyek a regényben a meglepetéseket és váratlan fordulatokat a hatásvadászat vádjá alá vetik.» Szerinte a cselekvény ügyes bogozása, a jó csomó, a kielégítő megoldás a regényíró hivatásának legjobb bizonyossága, a hatásos cselekvény pedig oly lényeges

eleme a regénynek, mint a melódia a zenének. Mi lesz azonban ily gondolatokkal a képzelet szabadságából, melyért oly kitartóan hadakozott a romantika? Bizony a szabad, korlátlan képzelet beáll ügyes színházi rendezőnek, ki jól tudja, hová kell a festett lovagvárat állítani, mikor kell a műholdvilágot a színpadon végigsugároztatni, hogyan kell a megrázó és megindító jeleneteket hatásosan rendezni.

Akaratlanul is ily szerepet juttat Jósika *Regény és regényítészet* című munkájában a képzeletnek. Mind végig dictatori hatalmat, élet és halál fölötti jogot ad az írónak szereplő alakjaival szemben, hogy képzelete pillanatig se legyen lekötve. Azt kívánja, hogy az író az egész tárgyat vagy mesét kezdettől végig hatalmában tartsa, hogy tárgyával azt tehesse, a mi neki tetszik. Mindennek pedig igazi célja az, hogy a regényköltő «kedve s kénye szerint változtathassa az előadást feszítővé vagy csendesebb haladásúvá», hogy az unalmasságnak s hevitő érdekek biztos hőmérőjével rendezkezzék s «előre tudja, unalmat vagy érdeket fog-e munkája gerjeszteni.»

A magyar regény előnyére Jósika a cselekvény bonyolításának s az érdekkeltésnek minden eszközét alkalmazza regényeiben. Már első regényében annyi különböző életkörbe vezeti olvasóját, hogy a figyelemnek nincs ideje a lankadásra. A politikai élet rajzát érzelmes jelenetek váltják fel, az udvari életből vad vidékre, kalandos lovagok társaságába lépünk, aztán a fényes tornajátékok s a hadi élet változatos képei vonulnak el előttünk. Az érdeklődés ébrentartására mindig van a költőnek egy-egy rejtelmes alakja, kiről nem tudjuk, kicsoda, micsoda, vagy egy-egy titka, mely mindig alkalmas pillanatban tudódik ki. Különösen jó szolgálatot tesznek a bosszútervek s szerelmi viszonyok, melyeknek előadását rendszeren a legérdekesebb pillanatban szakítja meg a költő; így akarja az érdeklődést fönntartani addig, míg kevésbé érdekes, de szükséges adatait elő sorolhatja. Itt már Jósika határozottan számít a hatásra s nem nagyon válogat a figyelemkeltés eszközeiben.

Mikor a *Zöld vadászbán* a Drágfyak várát ostromolják, Drágfy leánya, Judit s nevelőnője megszöknek, mégis nem sokára Juditot anyja és nénje társaságában látjuk. Maga a költő is segít csodálkozni, mikor így folytatja: «Judit?

fogja mindenki kérdezni. Igen, Drágyfyné, Klára és Judit fátyolozva mindhárman». Csak a következő kötet vége felé tudjuk meg, hogy Fugger az ellenség félrevezetésére három nőcselédet öltöztetett föl. Néha szinte játszik a költő hallgatóinak kíváncsiságával, mint a mesemondó a gyermekesereg figyelmével. Ily tréfás számítással szakítja meg az elbeszélés fonalát épen akkor, mikor a «zöld vadász», ki folyton titokzatos kúrhangjával adott jelt, a regény harmadik kötetében végre belép Judit szobájába. A költő a szakaszt a «benyitott» szóval végezte. A következő szakaszban pedig, hol az olvasó az érdekes párbeszédet várná, a mohácsi vésről beszél a költő s így kezdi elbeszélését: «Benyitott a pártokra szakadozott Magyarországra egy hivatlan vendég».

Az ügyes meseszövéssel, a figyelemkeltés eszközeivel nagy hatást gyakorolt Jósika a magyar regény technikájára. Hatással volt erre azzal is, hogy az előadás különböző formáit kipróbálta, s hogy ezek szempontjából gazdagította a magyar nyelvet. Leginkább szerette az elbeszélést s a párbeszédet, de egy-két novellájában ügyesen használta a levélformát is. A nyelvben ép úgy, mint a költészetben az önkénynek ad jogot; gyakran a legellentétebb képeket halmozza össze, szeszélyes nyelvújításával pedig annyi értelmetlen szót alkalmaz, hogy regényeihez egész szótárt kell alkalmaznia.

* * *

Igazi értéket Jósika költészetének Jósika egyénisége ad.

Nagyon egyoldalú ítélet volna, mely Jósika egyéniségében csak a világfít látná. Nagy élettapasztalatai mellett lelkében semmi nyoma sincs a léhaságnak, sem a világfájdalomnak, mi rendesen az elfecsérelt érzelmeknek következménye szokott lenni. Ép úgy megveti Jósika a könnyelmű gondolatot, mint a férfiatlan panaszt. Van valami lovagias szellem e férfias egyéniségben; nem ismeri a kétségbeesést, a nőről, szerelemről oly fennköltén gondolkodik, mint valami középkori lovag, s mély áhitattal hajol meg a végtelenség kormányzója, Isten előtt. Ily egyének szeretetre vannak teremtve. Megdöbbenve hallgatja Jósika is az ágyúk dübörgését, melyeknek golyói Isten szabad egét fúrják át. A patkók kopogása, a felperzselt falvak lángja, a fegyver-

zörej, a halottak hörgése iszonyattal töltik el lelkét; nem, mintha félni tudna, csak azért, mert szereti, félti az emberiséget. Ép ily ábrándos szeretettel gondol Jósika nemzetére is. Bár ostorozza a nemzeti bűnöket, azért még sincs szemében a világnak különb nemzete, mint a magyar. Minden, mi nemzetével kapcsolatban van, különös értéket nyer előtte; meghatottság vesz rajta erőt, mikor magyar földre lép, melynek «minden göre egy csöpp rokonvért ivott be áldozatul a hazáért».

Ily gazdag kedélyélet számára szűk az érzéki világ; a bölcselkedés és vallás problemaival a végtelenséget is érzelmeinek körébe akarja vonni. Hisz a lélek örökkévalóságában. «A porszem, a harmat cseppje el nem vesznek, minden, a mi létezik, örök, enyészhetetlen, s a lélek, mely gondol, mely nevet ad érzéseinek, mely magasra túl emel a földön, elenyésznek? — Lehetetlen!» Szól a hívő lélek. Ép ily törhetetlen hite a szellem diadalában, az emberiség örökkévaló jövőjében.

Ki nem időzött volna szívesen ily értékes és vonzó egyéniség társaságában? Jósika évtizedeken keresztül, a legválságosabb időben volt a magyar nemzetnek vigasztalója, buzdítója s nevelője. Mindezért Erdélynek tartozik hálával a magyar nemzet. Jósika egyéniségét Erdély hozta létre, különösen azoknak a küzdelmeknek hosszú sora, melyeket Erdély fiai bérczes hazájukért, a magyar fajért s a gondolat szabadságáért folytattak.

PAPP FERENCZ.

BELÜGYI REFORMOK.

1.

Magyarország politikai életén ezelőtt négy évvel az a nemzetinek nevezett küzdelem uralkodott, melyet a vármegyék többsége, tételes törvényekben gyökerező jogukra hivatkozva, az akkori kormány, helyesebben mondva: kormányzat ellen folytatott. Még élénk emlékezetben él a küzdelemben részes vármegyék actiója, a megyei tisztviselők önmegtagadó küzdelme, melyek minden bizonynyal tiszteletre méltók maradnak még akkor is, ha helylyel-közzel talán — a gyakorlati szükségletek szem elől tévesztésével — szertelenségbe csaptak is át. Nem célunk e küzdelem történetét most vázolni, vagy gyakorlati eredményeit vizsgálni. Megvonhatta már e mérleget mindenki, a ki a közügyek iránt érdeklődik, mindenki, a kiben a komoly hazafiságnak megfontoltságra és felelősségre intő érzése él. Feladatunk csupán a törvényhozás azon alkotásait szemügyre venni, melyek az akkori tapasztalatokból kiindulva, arra hivatvák, hogy az alkotmányos rendnek biztosítékul szolgáljanak, első sorban és különösen az által, hogy elejét vegyék hasonló esetek ismétlődésének, mely az ország törvényes rendjét, a társadalom bekejét, a közigazgatás nélkülözhetlen és megszakítást nem tűrő tevékenységét közvetlenül fenyegette.

Azonban az alkotmány-biztosítékok körül megindult munka sem lehetett ment attól a kicsinyes felfogástól, valódi ellenszenvtől, a mely politikusainkat más pártállású államférfiak valóban üdvös terveivel szemben is többnyire áthatja, mintha nem is mindnyájunknak egyforma kötelessége volna a törvényhozás nagy feladatainak megoldása.

Csakis e szempontnak tudható be az a kifogás, melyet Andrassy ezen törvényei ellen sokan felhoztak: hogy nem biztosítják a megyék sikeres ellenállását. Sajátságos, hogy ezt többnyire épp azon oldalról hangoztatták, a melyen a megyék ellenállását hevesen elítélték, nemcsak a gyakorlati eredmények hiánya miatt, hanem inkább az akkori kormányzati rendszer érdekében. S midőn a kormány törvényes intézményeink feltárult hézagainak pótlásához látott, éppen e részről majdnem oly nyilatkozatokat lehetett hallani, mintha egyszerre éppen a megyék ellenállási képességének fokozását tekintenék az alkotmány legfőbb biztosítékának.

A kormány nagyon helyesen arra törekedett, hogy a megyék politikai (alkotmánytvédő) jogainak érintetlen hagyásával az összeütközést e jogok tényleges gyakorlása körül lehetőleg kizárja, még pedig az által, hogy az esetleges vitás kérdések eldöntését kivonta az érdekelt felek — kormány és törvényhatóságok — illetékességi jogköréből és a döntést egy független bírói testületre, a közigazgatási bíróságra ruházta. Az alkotmány biztosítéka tehát nem oly irányban keresendő, mely irány a közigazgatásnál nélkülözhetlen rend, függelem és fegyelem kellékeivel össze nem egyeztethető és mint ilyen, komoly és jóhiszemű politikusok részéről nem is követelhető, hanem keresendő abban az irányban és abban a mértékben, a melyben az Andrassy nevéhez fűződő törvények, a vármegyék alkotmányos jogainak mikénti gyakorlását egyrészt körülírják, másrészt pedig módot találnak arra, hogy ezen már meglevő alkotmánybiztosítékok jogszerű gyakorlása esetleges kormányzati önkénnyel szemben is védelemre találjon. Az Andrassy-féle törvények tehát azon az úton haladva, iparkodnak a felismert bajok orvoslására, mely útat a közelmúlt tapasztalatai jelöltek meg, a midőn a conflictus lényegét nem első sorban a megyék ellenállása, hanem a parlamenti felelősség híján levő kormány ténykedése okozta, a midőn a vita elmérgesedéséhez is elsősorban az vezetett, hogy a parlament állandó elnapolásával a vármegyék híján voltak a jogaikat védelmező törvényes fórumnak (1886 : XXI. t.-cz. 19. §.). Mert jól jegyezzük meg, hogy nem az az alkotmány biztosítékának lényege, hogy a vármegyék álta-

lában az ellenállás jogának bizonyos mérvével ruháztatnak fel, hanem az, hogy a végrehajtó hatalom törvénybe ütköző rendelkezéseivel szemben legyen oly fórum, a mely az alkotmány szellemében a törvények rendjének feltétlenül érvényt szerezzen. Ezt a hivatást az 1886 : XXI. t.-cz. 19. §-a a parlamentre ruházta, a parlament végleges döntése elé utalva a törvényhatóságok panaszára azon vitás kérdések elbírálását, a melyeknél a törvényhatóságok fel fogása a rendeletek törvényességét illetőleg a kormánytól eltért. A négy év előtti küzdelem ezen védelemnek hiányos voltára utalt, ép ezért a felismert hiánynak pótlása képezte a törvényalkotó kitűzött feladatát és ezért az Andrassy-féle törvények elfogulatlan bírálata csakis ebben az irányban, csakis abból a szempontból lehetséges, hogy vajjon az új törvények megalkotása által kiküszöböltetett-e a négy év előtti tapasztalatok megisméltlődésének a lehetősége?

II.

Az 1886 : XXI. t.-cz. 19. §-a fenntartva ezzel az 1870 : XLII. t.-cz. hasontartalmú intézkedéseit, feljogosítja a törvényhatóságokat, hogy «a törvény korlátai között felírhatnak egyes kormányrendeletek ellen, még pedig a végrehajtást megelőzve, ha a rendeletet törvénybe ütközőnek, vagy a helyi viszonyok miatt czélszerűtlennek tartják. De ha a miniszter a felhozott indokok ellenére is a végrehajtást követeli, vagy ha a törvényhatóságot hozott határozatának foganatosításától másodízben eltiltja, a rendelet azonnal és feltétlenül teljesítendő és végrehajtandó. Az ilyen, valamint a szabadságos és tartalékos katonák berendelését és valamely az állam veszélyezett érdekei miatt halaszthatatlan intézkedést tárgyazó kormányrendelet csak a végrehajtás után s csak annyiban szolgálhat közgyűlési vita és határozat tárgyául, a mennyiben a törvényhatóság a kormány eljárását netán sérelmesnek találván, a képviselőháznál keresne orvoslást. Ha valamely intézkedés halaszthatatlan végrehajtása az állam veszélyezett érdekei miatt követeltetik, ez a kormányrendeletben határozottan kifejezendő.» E szakasz figyelmes átolvasása és taglalása mindenkit meg-

győzhet arról, hogy az, a mit fennebb a törvényhatóságok ellenállásáról általában mondottunk, a tételes törvény intézkedéseivel és szellemével megegyező. Mert a törvény világosan csakis az «óvás» jogát és lehetőségét akarta a törvényhatóságok számára biztosítani a nélkül, hogy ez által a végrehajtó hatalom szükséges jogkörét csorbitotta volna, természetesen a végrehajtó hatalom teljes jogi és politikai felelősségének kidomborítása mellett. Hogy mennyire súlyt helyez maga ezen szakasz és a végrehajtó központ döntő tekintélyének védelmére, az kitűnik nemcsak abból, hogy a törvényhatóságok óvását határozott formákhoz köti (egyszeri felirat a végrehajtás előtt), hanem abból is, hogy az idézett szakasz, követve ebben minden modern (központosított) állam példáját, gondoskodik egyben arról is, hogy az állam veszélyeztetett érdekeinek megóvása céljából egyes kormányrendeletek azonnali és haladéktalan végrehajtása biztosítva legyen. E pontnál azután a törvényszakasz megkülönbözteti azon, már általános természetűknél fogva is mindenkor sürgős végrehajtást igénylő rendeleteket (szabadságot és tartalékos katonák behívása) azon egyéb rendeletektől, melyek halasztást nem tűrő, tehát kivételesen sürgős végrehajtása már nem az ügy általános természetéből, hanem inkább az esetről-esetre felmerülő különleges viszonyoktól függ. Ép ezért köti ki ezen utóbbi rendeletekre a törvény azt is, hogy azok halaszthatlan végrehajtásának követelése az állam veszélyeztetett érdekeire való pontos utalással magában a rendeletben világos kifejezésre találjon. E megkülönböztetés azért is lényeges, mert az állam veszélyeztetett érdekeire való utalás ilyformán a rendeletnek integrans részét képezi, mi által az érdekelt törvényhatóság jogot nyer arra is, hogy a mennyiben a kormány eljárását általában, tehát abban is, hogy a rendelet azonnali végrehajtását követeli, sérelmesnek találná, úgy ez ellen a végrehajtó hatalom felelősségre vonására illetékes fórumnál, a képviselőháznál keressen orvoslást. Nemcsak a felelősség elve, hanem magának a felelősségre vonásnak gyakorlati lehetősége is integrans része e törvényszakasznak, még pedig nem a törvényhatóságok különös érdeke, hanem a kormányzat zavartalan menete szempontjából, mivel a kormányrendeletek biztosított végrehajtásának előfeltétele,

hogy a végrehajtás elrendelésével kapcsolatos felelősség tényleges is legyen.

Ennek híján az az alkotmányvédő jogkör, a melyet tételes törvényünk a törvényhatóságok részére fenntart, teljesen hatálytalanná válik és vagy arra vezet, hogy az esetleg törvénybe ütköző rendeletek végrehajtásával a polgárok összességének jogai veszélyeztetnek, vagy arra, hogy a végrehajtó hatalom szervei, a törvényhatóságok, megtagadják a reájuk háramló végrehajtást és ezzel viszont veszélyeztetik a kormányzat zavartalan és a fegyelmet igénylő menetét. Ezen dilemma előtt állottak a törvényhatóságok a Fejérváry kormány idejében egyes-egyedül azon okból, mivel a kormány és a képviselőház között az érintkezés fonala megszakadt, a mi formailag a ház állandó elnapoltatásában jutott kifejezésre. Természetes viszont az is, hogy ezen kormány rendeleteivel szemben indokolt volt a törvényhatóságok ellenőrzése, s hogy ezért a nézeteltérés a rendelkező kormány és a közvetlenül végrehajtó szervek között sohasem feküdt annyira közel, mint ép a Fejérváry kormány idejében. Mindazonáltal, ha a törvény 19. §-ának telje ezen időben is fennállott volna, azaz, ha lett volna illetékes, döntő fórum, hová a törvényhatóságok a kormánynak sérelmes eljárása ellen orvoslást kereshettek volna, úgy bizonyára nem alakult volna át a vármegyéket megillető «óvási» jog azzá a szélső ellenállássá, a mely kétségtelenül ellenkezik a kormányzat rendjével és csakis ott indokolható, hol rendkívüli körülmények és sérelmek a kormányzat lehetetlenné tételét teszik az alkotmány egyedüli védelmévé. Távol áll tőlünk a recriminációk ismétlésébe bocsátkozni, de tárgyunk helyes megvilágításának szempontjából elengedhetlennék tartottuk itt megjelölni, hogy a megyék ellenállásának rendkívüli mérve csak folyománya volt annak a védelem nélküli állapotnak, melyben törvényhatóságaink a tényleges felelősség hiányában rendelkező kormánnyal szemben állottak. Ebből folyólag meggyőződésünk, hogy a mennyiben az Andrassy által alkotott törvények a törvényhatóságokat megillető jogoknak hatékony gyakorlását tényleg biztosítják és az által elejét veszik annak a lehetőségnek is, hogy egy kormány törvénybe ütköző rendeleteinek végrehajtása csakis a kormányzat ren-

des menetének megakasztásával legyen meggátolható, úgy ezen törvények nemcsak névleg, hanem tartalmilag is megfelelnek az alkotmány békés biztosításának.

III.

Andrássy törvényei közül az egyik, mely törvénytarunkban, mint 1907. évi LX. t.-cz. szerepel, a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztése által iparkodik ezen garancia megteremtésére. A másik törvény (1907 : LXI.) a hatásköri bíróság szervezéséről, egy már negyvenéves ígéretnek a beváltása (l. 1869 : IV. t.-cz. 25. §-a). E törvény az által, hogy véget vet az összminiszteriumot eddig megillető hatásköri biráskodás önkényének, igen nagyfontosságú lépést jelentene jogrendünk kiépítésében még akkor is, ha történetesen a négy év előtti küzdelem alatt különösen is meg nem győződtünk volna az eddigi állapot tarthatatlan voltáról.

Közigazgatási biráskodásunkat az 1896. évi XXVI. t.-cz. egészen sajátos módon szervezte. Egy fokozatú biráskodás, érdemleges eldöntéssel és az illetékességi ügykörnek felsorolás útján (Taxatió, Enumeration's Princip) való megállapítása. A felsorolásnak természetszerű eredménye azon nagymérvű megkötöttség, mely útját állotta annak, hogy a bíróság hatásköre a szükségeshez képest kiterjeszthető legyen, ha csak nem kivételesen előzetes minisztertanácsi felhatalmazás alapján (1896. évi XXVI. t.-cz. 16. §-a). Oly természetű conflictusok esetén, mint a milyenek pl. az 1905—1906. években felmerültek, a közigazgatási bíróság eddigi szervezetében csak vajmi kismérvű védelmet nyújthatott és még ezen csekély védelem is illusoriussá vált az által, ha a hatásköri vitás kérdés felvetésével a miniszterium módot nyert arra, hogy saját ügyében, mint hatásköri bíróság döntsön, vagy legalább is közbevető intézkedéseivel a közigazgatási bíróság döntését a végtelenségig elodázza. Például szolgál erre a megyék megvont dotációjának esete is, a mi gyakorlatilag a tényleg szolgáló tisztviselők törvényes illetményeinek beszüntetésével volt egyértelmű. Ezen notorius sérelem ellenében sem volt a

biróság védelme igénybevehető, úgy, hogy a sérelem orvoslása már az alkotmányos kormány idejébe esett.

Az 1907 : LX. t.-cz. sarkalatos újítása ezzel szemben abban áll, hogy az 1896 : XXVI. t.-cz. egyébként való érintetlen hagyásával, mintegy a bíróság eddigi szervezetében megteremti a vitássá vált közigazgatási ügyek «érdemben nem intézkedő» semmitőszékét. A bíróság ezen új hatáskörét a törvény 1. §-a következőkben állapítja meg: «A magyar királyi közigazgatási bíróságról szóló t.-cz. második részének II. fejezetében felsorolt eseteken felül, a mennyiben a kérdés nincs a rendes bíróság hatáskörébe utalva, a közigazgatási bíróság előtti eljárásnak van helye: a miniszternek (kormány) vagy a miniszter (kormány) bármely közegének a törvényhatóságra sérelmes rendelete, határozata és intézkedése ellen azon az alapon, hogy azzal a miniszter (kormány) vagy a miniszternek (kormány) közege a törvényhatóságnak, a törvényhatóság szerveinek vagy közegeinek törvényes hatáskörét sérti, a törvényhatósággal szemben valamely hatósági jogot törvényellenesen gyakorol, törvényt vagy más törvényes szabályt sért». Az első szakasznak ezen általános rendelkezését némileg specialisálja a törvény 2-ik §-a, a midőn, mint különösen a bíróság hatáskörébe tartozóknak, kiemeli a miniszternek (kormány) azon döntését, melylyel valamely törvényhatósági határozatot megsemmisít, illetve a törvényhatóság helyett maga határoz, avagy valamely törvényhatósági szabályrendelet módosítását kívánja, illetve a szabályrendeletet maga állapítja meg, úgyszintén, ha a kormány a törvényt, vagy a kormány a törvényhatósághoz intézett rendeletét a törvényhatóság mellőzésével maga hajtja végre. E szakasz tehát a törvényhatóságok önkormányzatát van hivatva különösen biztosítani a központi hatalom esetleges túlkapasáival szemben (*excès de pouvoir*). A törvény 3. §-a teljesen magán viseli a közvetlen múlt tapasztalatainak eredményét, a midőn a vármegyék dotációjának s a községi jegyzők és segédjegyzők javadalmazásának kiegészítésére járó államszegélynek (1904 : XI.) folyósítását is kívánja a miniszteri önkény alól és a megyéket és alkalmazottait e tekintetben teljesen a bíróság védelme alá helyezi.

Ezen szakaszokkal ellentétben a 4. § viszont kivételt

állapít meg a bíróság illetékességére nézve, a mennyiben a bíróság előtti eljárás lehetőségét egyenesen kizárja *a)*, azon ügyekben, a melyek kormányzata az 1867 : XII. t.-cz. szerint Ausztriával közösen történik, *b)* mozgósítás elrendelése esetén ennek, valamint a mozgósítottsági viszonyoknak egész tartama alatt a mozgósítással és az ebből eredő viszonyokkal kapcsolatban álló rendeletekkel szemben. A mi a kivételek elsejét illeti, úgy majdnem azt mondhatjuk, hogy itt egy túlságig menő részletezéssel van dolgunk, mert hisz az magától értetődik, hogy az Ausztriával közösen kormányzott ügyekben, tehát azokban, a melyek ellátása a közös miniszterek hatáskörébe esik, nem lehet egy kizárólag magyar bírói fórumot a jogmegállapítás döntő kritériumával felruházni, a minthogy mi is joggal tiltakoznánk az ellen, ha ilyesmi Ausztria részéről megkísérelnék, mi által az egyöntetű végrehajtás a törvény szellemével ellentétben lehetetlenné válnék. Lényegesebb ennél a kivételnek második csoportja, nemcsak azért, mivel a katonai kérdés bármely vonatkozásában is közvéleményünket mindig a legközelebbiről érdeklí, hanem azért is, mivel a legutóbbi *conflictus*nak egyik ütköző pontját ép a katonai administrációval egybefüggő kérdések tették. Itt különösen nehéz volt a helyes középutat eltalálni, mert a mint bizonyos egyrészről, hogy a nemzet esetleges ellenállásának ereje talán sehol sem nyilatkozhatik meg oly hatékonyan, mint épp a katonai ügyek terén, másrészről bizonyos az is, hogy a pontos, sürgős, soronkívüli *administratio* sehol sem oly nagy horderejű, mint ott, hol a legkisebb hanyagság vagy felületesség is sokszor helyrehozhatlan kárnak az okozója.

E kérdés megoldásánál számolni kellett az érzelmekkel is, azoknál, a kik a hadsereg harczképességét a legfőbb fontosságú kérdésnek tekintik, valamint azoknál is, kik a közelmúlt példákra hivatkozva, mindenkép és csakis a nemzet ellenálló képességét kívánták körülbástyázni. Higgadtan mérlegelve a kérdést, nem tagadható azonban, hogy az ellenállásnak legfőbb fegyvere ma is az 1886 : XXI. t.-cz. 20. §-ában rejlik, mely szakasz a nemzet ujonczmegajánlási jogának hatalmas védelmül szolgál az által, hogy a törvényhatóságok végrehajtási kötelezettségének szabálya alól egyenesen kivonja az országgyűlés által meg

nem szavazott adók tényleges behajtására, vagy a meg nem ajánlott ujonczok tényleges kiállítására vonatkozó rendeleteket. Viszont és ezt habozás nélkül állapítjuk meg, nem volna sem a nemzet, sem a hadsereg érdekében álló, ha a fennérintett nagyjelentőségű alkotmánybiztosítékon túl menve, az ellenállás lehetőségét a katonai ügyek ellátásába is belevegyitenénk és ekként az állam létérdekeit oly közelről érintő kérdésben is, mint pl. az elrendelt mozgósítás fogantatosítása — utat nyitnánk egy vagy más törvényhatóság politikai szereplésének. Ezzel csak megbénítanánk a végrehajtó központ cselekvőképességét ott, hol a szóban forgó nagy érdekek a fegyelemnek legnagyobb fokát feltétlenül igénylik. E tekintetben már az 1870 : XLII., illetve az 1886 : XXI. t.-cikkek is hasonló álláspontra helyezkedtek, a midőn a szabadságolt vagy tartalékos katonák behívóinak kézbesítésére vonatkozó rendeletek azonnali (tényleges) végrehajtását a törvényhatóságok feltétlen köteletségévé tették azért, mivel itt már magától értetődően is az állam veszélyeztetett érdekeinek megóvásáról van szó. Az új törvénynek, melynek — ismételjük — más czelja nem lehetett, mint a törvényhatóságokat már megillető óvási jognak hatékonyná tétele, nem lehetett feladata, hogy a törvényhatóságok alkotmányt védő jogkörét odáig fokozza, a hol az önként ellentétbe juthat az állam legfőbb érdekeivel, a hol tehát *conflictus* esetén az ebből származó következmények súlyos volta nemcsak az államnak és a polgárok millióinak okozhatna helyrehozhatlan kárt, hanem ennek kapcsán, «ad absurdum» víve a dolgot, lehetetlenné tenné a törvényhatóságok fontos közjogi szerepét is. Egy az állam érdekeivel ellenkező intézmény nem maradhat fenn, ha csak magát az államot nem kívánjuk intézményei áldozatává tenni. Mindezek latbavetésével szerencsés megoldásnak tartjuk a törvényhozás által választott utat, mely egyrészt érintetlenül hagyja, sőt fokozottabb védelem alá helyezi az eddig már létező és részben a katonai administratio ügykörébe is eső jogokat (1886 : XXI. 19—20. §§.), másrészt azonban az állam nagy érdekeire való köteles tekintetből tartózkodik az ezen érdekekkel ellenkező jogkiterjesztéstől.

IV.

A közelmúlt tapasztalatai az eddigi törvénynek még egyéb hiányaira is utaltak, így nevezetesen arra is, hogy a rendkívüli közgyűlések egybehívásának jogát kizárólag a főispán illetékességi körébe utalta és ezáltal legalább is nagyon megnehezíthette a vármegyék óvásának időszerű megnyilatkozását. Kivételt az önkormányzat érdekében az 1886:XXI. t.-cz. 46. §-a csak egyet ismer, amennyiben egy előzetes közgyűlési határozat a főispánt a rendkívüli közgyűlés egybehívására egyenesen utasítaná. Ámde az alkotmányos jogok gyakorlásának szempontjából ezen kivétel sem valami nagy jelentőségű, mivel az esetről-esetre leérkező rendeletek felett az előzetes határozat lehetetlen, általános, bizonyos időpontra szóló utasítást pedig a törvényhatóság közgyűlése nem adhat, mivel ez viszont ellenkezne a rendkívüli — kivételes — közgyűlés jellegével. A mai törvény különben oly kevésbé volt előrelátó ép az autonom jogok védelme tekintetéből, hogy még azon esetre is, ha az alispán valamely felsőbb rendelet végrehajtását sérelmesnek vélné és ezért a miniszter elutasító döntése folytán a törvényhatósági bizottság határozatát kívánná kikérni, a közgyűlés egybehívására még ez esetben sincs joga (kivéve ha a főispán távol van), hanem tartozik a főispánnak jelentést tenni és ennek rendeletét az ülés egybehívására bevárni (1886:XXI. 67. §. c) pont). Hogy a főispánnak ily esetben a gyűlés egybehívását el is kelljen rendelni, erről a törvényben positiv intézkedés nem foglaltatik, és ez arra mindenestre elegendő, hogy összeütközés esetében a főispán, discretionariusnak is értelmezhető jogával, az önkormányzat kárára járjon el.

Az új törvény ennek a hiánynak a pótlására első sorban azáltal igyekszik, hogy a panasz emelésének jogával nemcsak a törvényhatóság közgyűlését, hanem kivételes esetekben a törvényhatósági bizottság tagjainak legalább felerészét közgyűlésen kívül is felruhazza. (5. §.) Viszont a közgyűlések egybehívásának biztosítékát a törvény 7. és 8. §-ai képezik az által, hogy a) ellentétben az eddigi törvényvel, a közgyűlések egybehívását a törvényhatóság

első tisztviselőjének vagy helyettesének jogává, illetve kötelességévé teszi mindazon esetben, a midőn a miniszter (kormány) vagy ennek közege a sérelmes rendeletet, határozatot vagy intézkedést a törvényhatóság első tisztviselője által tett jelentés elküldésének napjától számítandó hat nap alatt vissza nem vonja, vagy nem módosítja, (7. §.) hogy *b)* a törvényhatósági bizottság tagjai egyhatodának is megadja azt a jogot, hogy az esetleges panasz felvételére jogosult közgyűlés egybehívását kívánhassa. (8. §.) Végül a 7. §. még azt a lehetőséget is nyújtja, hogy a mennyiben amúgy is közgyűlés tartatnék, a sérelmezett határozat tárgysorozaton kívül is letárgyalható legyen.

Az új törvény tehát mindenképen biztosítani kívánja a törvényhatóságokat megillető jogok tényleges gyakorlását és szerintünk végleg kizárja annak megismétlődését, miszerint a törvényhatóságokat megillető alkotmányos jogkör a formai szabályokra való hivatkozással czéltudatosan kijátszható legyen. Hogy ezen állapot az eddigivel szemben mily nagyjelentőségű haladás, ez csak azok előtt szorulhat bővebb magyarázatra, a kik a törvényhatósági élet gyakorlatában vagy teljesen járatlanok, vagy az ügy érdemével össze nem tartozó okokból a «quand même» kritika kényelmes álláspontjára helyezkednek. Az említettek közül legérdekesebb újítás kétségtelenül az, a mely a törvényhatósági bizottság «együttes» többségének közgyűlésen kívül is megadja a panaszemelés jogát akkor, ha *a)* a törvényhatósági bizottság közgyűlése, bár erre alkalma nyílt volna, az illető rendeletnek, határozatnak vagy intézkedésnek panaszszal való megtámadása kérdésében nem határozott, ha *b)* a tagok legalább egyhatoda által kérelmezett közgyűlés nem tartatott volna meg. (10. §.) Ez az intézkedés közigazgatási jogrendszerünkben formailag teljes novum, lényegileg pedig nem egyéb, mint a többség elvének legaggályosabb védelme oly értelemben, hogy a mennyiben a törvényhatósági bizottság tagjainak többsége nyíltan a panasz benyújtása mellett foglalna állást, ezen többségi akarat foganatosítása, formai akadályok miatt, hajótörést ne szenvedjen. Ez az intézkedés már egymagában véve is teljes kifejezője annak az önkormányzati jogok védelmét felismerő és szolgáló szellemnek, mely

Andrássy törvényalkotását oly jellegzetessé, autonomiánkra nézve pedig oly nagy horderejűvé teszi.

A panasz előterjesztésének formaságai, különösen pedig az időpont, melyen belül a törvényhatósági bizottság közgyűlése biztosított panaszjogának gyakorlásával élhet, a gyakorlati élet kellékeinek helyes mérlegelésével van megoldva. A törvény alkotását itt is az a kettős szempont vezérli: biztosítani egyrészt az e törvényben megalapozott védelem teljes hatályát, másrészt viszont megvédeni az állami élet érdekeitől elválaszthatlan végrehajtás pontosságát. És ezért, mindamellett hogy a törvény 6. §-a a törvényhatóságnál való beiktatást követő hat hónapon belül fenntartja és biztosítja a törvényhatóság közgyűlésének, illetve a bizottság abszolút többségének a panaszjog gyakorlásának lehetőségét, mindazonáltal az állam érdekeire való kellő tekintettel a felfüggesztő hatályt nem ezen, hanem a sokkal rövidebb 15 napos határidőhöz köti. Még pedig olyformán, hogy a sérelmezett rendeletnek beiktatásától számítandó 15 nap alatt gyakorolt panaszjog a rendelet végrehajtását rendszerint felfüggeszti, azon feltétel alatt, hogy a panasz formaszerinti előterjesztése 15 napon belül megtörténik. Ezen megállapított határidők teljesen elegendők ahhoz, hogy a törvényhatóság az öt megillető panaszjog gyakorlásával szabadon és pedig még oly időben élhessen, a mely a sérelmezett rendelet végrehajtásának felfüggesztését is «*ipso facto*» eredményezi. Ezen túlmenve, azaz a felfüggesztő hatályt hosszabb időpontra terjesztve, az autonomia érdekeinek sem tennénk szolgálatot, mert hisz kellő éberség és pontosság hiányában az önkormányzat eredményes és hasznos működést amúgy sem fejthet ki, már pedig a túlhosszú határidők rendszerint csak az érdeklődés lanyhulására vezetnek. De ellenmond a kiterjesztésnek az állam érdeke is, a mely, ismételjük, mint legfőbb érdek nem áldozható fel a túlzásig vitt decentralizációnak és mely nem nélkülözheti az erős és tekintélyének érvényt szerezni tudó központi (vezető) hatalmat sem. Hogy az 1907: LX. t.-cz. egyébként mily messze menő védelemben részesíti az önkormányzati szerveket, hogy majdnem a bizalmatlanságig menve mennyire elejét kívánja venni annak a lehetőségnek is, hogy egy esetleges kor-

mányzati erőszak útját állja a pártatlan birói forum döntésének, erről a törvény 11. §-a is tanuskodik, azon intézkedésével, mely szerint «a miniszter a panasz érkezésétől számított hat nap alatt köteles a panaszt a Közigazgatási Birósághoz átteni, kivéve, ha a megtámadott rendeletet, határozatot vagy intézkedést visszavonja, illetve a kérelemhez képest módosítja. Ha a törvényhatóság panaszának a miniszterhez való felterjesztésétől számított nyolcz nap alatt nem nyer megfelelő választ, (a rendelet visszavonását illetve módosítását illetőleg) a törvényhatóság első tisztviselője (vagy helyettese) a panasz másodpéldányát a Közigazgatási Biróságnál nyújtja be.

Abban az esetben pedig, ha a panasz jogának gyakorlását a törvényhatóság első tisztviselőjének jelentése már megelőzte (l. 7. §.), a törvényhatósági közgyűlés panaszja közvetlenül a bíróságnál nyújtandó be.» Ez az intézkedés említésre méltó újítást tartalmaz az 1896:XXVI. t.-cz. eddigi intézkedéseivel szemben, a mennyiben eddig a panasz kivétel nélkül annál a hatóságnál (collegialis hatóságnál, annak fejénél) volt előterjesztendő, a melynek rendelkezése vagy intézkedése ellen irányult. A megkeresett hatóságnak állott kötelességében a benyújtott panaszt a maga észrevételeivel felszerelve a bírósághoz felterjeszteni. Az 1905/906. év azonban arról is meggyőződött, hogy e felterjesztés legalább is elodázható akkor, ha az illető miniszternek nem áll érdekében, hogy a független birói döntés a megsértettnek vélt jogrend védelmére valami gyors orvoslást nyújtson.

Az állam egyébként veszélyeztetett érdekeit védi a törvény 15. §-a az által, hogy utalással az 1896:XXVI. t.-cz. 103. §-ára, fenntartja annak a lehetőségét, hogy különösen sürgős esetekben, azaz valahányszor a halasztás helyrehozhatlan károsodással is járhatna, a rendelet azonnali végrehajtása mindenképen, tehát a panasz közbevetésének esete is biztosított. Természetes, hogy ennek a sürgőségnek már magában a rendeletben is kifejezettnek és indokoltnak kell lennie, a mi által a rendelet végrehajtása után benyújtandó panaszban erre az indokolásra is ki lehet, sőt a dolog természetéből folyólag ki is kell terjeszkedni, úgy hogy a bíróság döntése, ha visszamenőleg is,

de arra is ki fog mindenkor terjedni, vajon volt-e indoka annak, hogy a sérelmezett esetben a rendelet azonnali végrehajtása az állam egyébként veszélyeztetett érdekére való utalással szorgalmaztassék? Ez a körülmény valószínűleg enyhíteni fogja a központi hatalom túlbuzgalmát, a mely feltehetően tartózkodni fog attól, hogy, követve az 1905/906. év példáját, az állam veszélyeztetett érdekeit a legjelentéktelenebb és legaprólékosabb ügyekbe is ötletszerűen belemagyarazza. Egészen az 1886: XXI. t.-cz. 19. §-ának szellemében történik az intézkedés a szabadságot és tartalékos katonák behívására vonatkozó rendeletek azonnali végrehajtását illetőleg, szintűgy változatlan érvényben marad az 1886: XXI. t.-cz. 20. §-a is (a meg nem szavazott adók behajtására és a meg nem ajánlott ujoncok kiállítására vonatkozólag).

V.

Az 1905/906. évi *conflictus* kicsucsosodása leginkább a főispánok rendkívüli, kivételes hatalmi körében talált kifejezésre. Az 1886: XXI. t.-cz. követve ebben az 1870: XLII. t.-cz. hasonszellemű intézkedéseit, biztosítani kívánta az állam érdekeit oly közelről érintő végrehajtás folytonosságát és ezért a felsőbb rendeletek végrehajtását megtagadó törvényhatósági közegekkel szemben az állami hatalom helyi képviselőjét, a főispánt, kivételes jogkörrel ruházta fel, még pedig oly mérvben, hogy ennek tartama alatt az autonomia mintegy felfüggesztetik. Mint a nemzeti politikától elválaszthatlan központosított főhatalom hivei nem habozunk annak kijelentésével sem, hogy a törvénynek azon czélzatát, miszerint az önkormányzati közegek mindenkori magatartásától függetleníteni kívánja a parlamentarizmus felelősség által részben korlátolt, részben pedig védett kormányzati (fő) hatalom tevékenységét, csak helyeselni tudjuk, mivel a parlamentarizmus alapelveivel ellenkeznek oly decentralisatio, a mely 88 vidéki központ pillanatnyi állásfoglalástól tenné függővé az összállamot érdeklő közigazgatás menetét. Nem is szólva arról, hogy az ily mérvű autonomia közigazgatásilag egyértelmű lenne az anarchiával és szükségképen ellentétbe jutna a

modern államot megillető széleskörű tevékenykedéssel. Az autonóm közegek csak igen szűk körben tekinthetők a törvényhatóság kizárólagos tisztviselőinek, miglen tevékenykedésük túlnyomó részében a legszorosabb kapcsolatban áll az állami igazgatással, úgy hogy ebbeli tevékenységüket mérlegelve, a törvényhatóságok tisztviselői közvetett értelemben vett állami tisztviselőknek tekintendők (*Mittelbare Staat's organe*). Ők ezen tevékenységüket az állam nevében, az állam megbízásából, tehát közvetlenül az állami igazgatást átható és irányító fegyelem és függelem alatt fejtik ki, a min lényegileg nem változtat azon formáság sem, melylyel megbízásukat közvetlenül a törvényhatóság egyetemétől nyerik. Mert maguk a törvényhatóságok, illetve azok közgyűlései akkor, a midőn az állami igazgatás közvetett vitelével is felruházott tisztviselőiket megválasztják, e részben nem szoros értelemben vett önkormányzati, hanem állami functiót végeznek, a mennyiben a jogkörükbe utalt választás tényével csak más formában, de lényegileg ugyanazt a tevékenységet fejtik ki, a melyet az államok túlnyomó részében a központi hatalom által teljesített kinevezés pótol. A kinevezés és a választás is, a mennyiben az állami igazgatás ellátására, illetve közvetítésére hivatott szervek alkalmazására irányul, eminenter állami tevékenykedés és mint ilyen homlokegyenest ellenkezik az autonomia oly értelmű magyarázatával, mintha a vármegyék által alkalmazott tisztviselők az engedelmisség általános kötelezettségével szemben valami «ősi» privilegiumot élveznének. Ez homlokegyenest ellenkezik tételes törvényeinkkel is, a mennyiben az óvás, az ellenőrzés joga a törvény által szabott korlátokon belül csakis a törvényhatóság egyetemét, illetve annak első tisztviselőjét és ez utóbbit is csak annyiban illeti meg, a mennyiben mint a törvényhatóság exponense ő hivatott a törvényhatósági közgyűlés döntéséig is a törvényhatóságot megillető jogokat gyakorolni, helyesebben a gyakorlás lehetőségét a törvényhatóság részére fenntartani.

Lesznek, kik ezen felfogásunk és a törvényhatóságok által a közelmúltban követett magatartás között ellenmondást fognak keresni. Ezen ellenmondás csak látszólagos. Az 1905/906. évi *conflictus* kiélesedését, a mint ezt már ki-

fejtettük, első sorban a törvényhatóságokat megillető alkotmányos biztosítékok kijátszása eredményezte, helyesebben alkotmányos életünknek azon megbénítása, hogy az országgyűlés állandó elnapolásával a kormány tényleg kivonta magát a felelősségnek korlátai és védelme alól és ezzel a törvényhatóságok ellenállását is szükségképen az általa teremtett rendkívüli helyzet sikamlós útjára vezette. Elvégre az alkotmányos élet biztosítékai nem oly természetűek, hogy az «osztályba sorozást» elviselhetnék, nem oly természetűek, hogy a kormány közülök válogatva azt mondhassa, csak ezt az egy biztosítékot mellőzöm, egyébként pedig szigorúan alkotmányos vagyok és ezért követelem rendeleteim pontos végrehajtását. Az alkotmányos biztosítékok ereje ellenkezőleg ép abban rejlik, hogy egymást kiegészítve, a maguk sértetlen egészében éreztetik vezető és mérséklő hatásukat. Az által tehát, hogy a kormány a gyakorlatban céltudatosan megfosztotta a törvényhatóságokat azon törvényes joguk gyakorlásától, hogy a kormány sérelmes eljárása és intézkedései ellen a képviselőháznál keressenek orvoslást, azáltal a kormány nemcsak egy alkotmányos jogszabályt sértett meg, hanem egyuttal megbontotta azon törvényes alapot is, melyen állva a kormányzati hatalmat a törvényhatóságokkal, illetve azok tisztviselőivel szemben igenis megilleti a közvetlen és hatékony rendelkezés, de a melynek megsértése ép ezért szükségképen a közigazgatási rendnek megbomlására vezet. Ezek előrebocsátásával vizsgáljuk meg, miként biztosították az 1886. XXI. t.-cz. 64. és 65. §-ai az állami igazgatás érdekeit a törvényhatósági közegek törvénybe ütköző ellenállásával szemben? Vizsgáljuk különösen abból a szempontból, hogy az idézett törvényes intézkedések biztosították-e azon a rendkívüli jellegtől elválaszthatatlan helyes mértéket, a mely a kivételes eszközöket csakis a kivételes körülmények által előidézett helyzet megoldásáig igazolhatja. «In concreto» pedig arról van szó, hogy vajjon a 64. és 65-ik szakaszok intézkedései szükségesek-e ahhoz, hogy valamely felsőbb rendeletnek végrehajtása föltétlenül, azaz egy esetleges, törvénytelen ellenkezés mellett is biztosítottnak lássék? Az 1886 : XXI. t.cz. 64. §-a ekként szól: «Ha a törvényhatóság a 19. §., vagy az alispán, illetőleg polgármester a 68. §. d), illetőleg 73. §. e) pontja alatt

megszabott törvényes kötelességét megszegi, vagy pontosan nem teljesíti: a miniszterium felhatalmazhatja a főispánt, hogy a törvényhatóság mindazon tisztviselőivel és közegeivel, kikre a végre nem hajtott rendelet végrehajtásánál szüksége van, közvetlenül rendelkezhessék. Ezen esetben a tisztviselők és közegek a főispánnak a végrehajtásra vonatkozó rendeleteit azonnal és föltétlenül teljesíteni kötelesek s e miatt a törvényhatóság által feleletre nem vonhatók.» E szakasz bevezető soraiban pontosan körülírja az esetet, a mely a rendkívüli eszközök igénybevételére vezethet, nevezetesen kiemeli azt, hogy a törvényhatóság, illetőleg az alispán vagy polgármester ellenkezésének a törvényes korlátokat megsértőnek kell lennie, hogy ekként a kivételes rendszabályok igénybevételét indokoló törvényszegés nyilvánvaló legyen. Ily rendkívüli körülmények azután feljogosítják a «felelős» miniszteriumot arra, miszerint a főispánt a közvetlen rendelkezés jogának kivételes eszközével ruhazza fel és ezáltal tényleg is kifejezésre hozza azon mindenkor létező függő viszonyt, melyben a törvényhatóság tisztviselői és közegei, mint az állami közigazgatást közvetítő hatósági szervek, a központi hatalom rendelkezéseivel szemben szükségképen állanak. Kifejezésre jut e kivételesen kidomborított viszony abban is, hogy a tisztviselőket kizárólag a főispánnak rendeli alá és a törvényhatóság intézkedési jogát még az utólagos ellenőrzés tekintetében is kizárja. Látjuk tehát, hogy a 64. §. pontos végrehajtása esetén kellő biztosítékot nyújt arra, hogy kivételes esetekben, a midőn a törvényhatóság kivonja magát törvényes kötelességei teljesítése alól, e kötelességmulasztással szemben a végrehajtott hatalom védelem nélkül ne maradjon, ellenkezőleg képes legyen akarátának föltétlenül keresztülvitelére. Ezzel az intézkedéssel tehát elég van téve a «salus reipublicæ»-nek, elég van téve annak az irányelvnek, mely nélkül modern és alkotni képes közigazgatás el nem képzelhető. Az 1886: XXI. t.-cz. azonban ennél még tovább ment akkor, a midőn 65. §-ában következőkép rendelkezik: «A 64. §. esetében a főispán a nem engedelmeskedő tisztviselőket s közegeket vizsgálat alá vonhatja, hivataluktól fölfüggesztheti vagy elmozdíthatja, mely utóbbi esetben másokkal véglegesen helyettesítheti. Az ekként helyettesített tisztviselők es

közégek a következő általános tisztujításig megmaradnak állásaikon s jogok és kötelezettségek tekintetében a többi tisztviselőkkel egyenlők. Az elmozdított tisztviselővel szemben a nyugdíjigényre nézve ugyanazon eljárás követendő, melyet az illető törvényhatóság szabályrendelete a fegyelmi úton elmozdított tisztviselő nyugdíjigényére nézve megállapított.» E szakasz tehát kivételes, mondhatni «statarialis» büntető hatalommal ruhazza fel a főispánt és a midőn ezt teszi, nézetünk szerint már meghaladja azon szükséges mértéket, a melyet az állami érdek szempontjából fönnebb szükségesnek és indokoltnak tartottunk. Elvégre a főispánnal ellenkező tisztviselő az érvényben álló fegyelmi törvénynek megtorlása alá esik és nincs arra semmi szükség, hogy a fegyelmi törvénynek amúgy is fölötte hiányos védelmét még inkább csökkentsük és a tisztviselő egész létét minden biztosíték nélkül a főispán korlátlan akaratának alárendeljük. A kivételes körülmény kivételes elbánást csak annyiban ismerhet, a mennyiben ez a rendelet végrehajtásával közvetlenül kapcsolatos. Ez az elv különben kifejezésre talál a törvény 66. §-ában is, mely szerint «a kormányrendelet végrehajtásával a főispán kivételes hatalma legott véget ér». Már pedig, ha a főispánnak jogot adunk arra, hogy tisztviselők végleges elbocsátásával, illetve helyettesítésével a törvényhatóság igazgatását esetleg egészen újra szervezze, ha megadjuk neki a lehetőséget arra, hogy egy kizárólag tőle függő tisztviselői kar kinevezésével kivételes hatalmát a legközelebbi tisztujításig mintegy állandósítsa, akkor ugyan mi jelentősége van az idézett 66-ik szakasznak és mi értelme annak, hogy a «rendelet végrehajtásával a főispán kivételes hatalma legott véget ér»? Ez nyilvánvaló ellenmondás, a minthogy a törvény 65. §-a ellenkezik azzal a «legis ratio»-val, melynek segélyével a 64. §. fenntartását igazoltuk, azon föltevésben, hogy a főispán kivételes hatalma nem megrontója, hanem szükséges kiegészítője a törvényhatóságok önkormányzatának.

Az 1886: XXI. t.-cz. 65. §. eltörlendő volt tehát nemcsak a közelmúlt tapasztalatai folytán, hanem mert szükségtelen volt egyrészről, másrészről viszont az elemi jogrend szabályaival ellenkező intézkedéseket tartalmazott és mint ilyen a szolgálati érdekek szempontjából sem volt

fenntartható. Az 1907 : LX. t.-cz. teljesen az általunk megjelölt szellemben járt el tehát akkor, a midőn fenntartja a törvénynek 64. §-át (18. §.), 23 §-ával meg eltörli az 1886. évi törvény 65. §-át. Végül fölemlitendőnek tartjuk a törvény 17. §-át is, mely kimondja, hogy a minister vagy a panaszló kivánságára a bíróság a panaszt soronkívül köteles elintézni, a mi különösen bonyodalmasabb időkben a békének és a rendnek nem kicsinylendő biztosítéka

VI.

A Közigaztási Bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló törvényt helyesen egészíti ki a Hatásköri Bíróság szervezéséről szóló 1907 : XXI. t.-czikk. Mint fönnebb már érintettük, a Hatásköri Bíróság szervezése egy régi tartozásnak a beváltása, a mennyiben már 1869-ben is belátták törvényhozóink egy ilyen bíróságnak a szükségét és ép ezért a hatásköri bíraskodást csak átmenetileg ruházták át a miniszteriumra. Az átmenet különösképp majdnem negyven évig tartott, még pedig oly körülmények között, a melyek a miniszterium bíraskodásának összeférhetlen voltára mintegy reá utaltak. Hogy csak egyet említsünk, ezen átmenet idejébe esett a közigazgatási bíraskodás szervezése, a mely taxatio (felsorolás) alapján létesült. A panaszszal megtámadható forumok közt természetesen az egyes miniszterek is szerepelnek, tehát az összminiszterium alkotó részei. Már pedig az 1896. XXVI. t.-cz. a panaszszal megtámadott hatóságnak jogává, illetve köteleességévé teszi, hogy a mennyiben az ügy elbírálását a rendes közigazgatási útra tartozónak véli, a közigazgatási bíróság illetékessége ellen hatásköri kifogással éljen. Ha ezzel a hatásköri kifogással a panaszszal megtámadott miniszter él, akkor az eddigi törvény értelmében az ekként földézett hatásköri kérdésben a bíraskodást az összminiszterium gyakorolta és mint ez összminiszterium egyik tagja, maga a panaszszal megtámadott minister is. Hogy az «önbíraskodásnak» ilyen esete nem egyeztethető össze azokkal a biztosítékokkal, melyekkel minden modern állam a maga jogrendjét körülbástyázni iparkodik, az magától értődik, ellenben sokkal kevésbbé érthető, hogy

az 1905/906. év remélhetőleg kivételes tapasztalataira volt szükség, hogy törvényhozásunkat és kormányunkat a már az 1869: IV. t.-cz. 25. §-ában kifejezett ígéret tényleges beváltására figyelmeztessék. Az 1907: LXI. t.-cikk ezen kötelezettség beváltásán alapszik és a független hatásköri bíróság szervezésével törvénykönyvünket egy abszolút értékű törvénnyel gyarapította. A hatásköri összeütközések eseteinek felsorolásánál, mint a bíróság előtti eljárás szabályozásánál a törvényalkotót azon dicséretes célzat vezette, hogy félremagyarázások és kétértelműségek lehető kizárásával a hatásköri bíróság védelmét hatékonyra tegye különösen ott, hol a hatásköri összeütközés az érdemleges intézkedésnek útját állja és ez által a netalán fölmerült jogsérelem orvoslását késleltetné. A törvénynek erre vonatkozó rendelkezései becsesek, ámbar a közigazgatási bíróság kiterjesztéséről szóló törvény az által, hogy a felsorolás rendszere helyett az általános illetékesség (Zuständigkeits Princip) rendszerét választotta, kétségtelenül megnehezítette a hatásköri kifogások halasztó célzatú emelését (l. 1905/906.), mivel végre is nemcsak a nemzeti küzdelmek kivételes szempontjából, hanem első sorban a mindennapi élet tapasztalataiból kell kiindulnunk, ha higgadt és elfogulatlan bírálatra törekszünk. Már pedig nyilvánvaló közérdek, hogy a vitás ügyek elbírálása a lehetőségig rövid időn belül az arra illetékes forumok döntése alá kerüljön.

Egybevetve immár az Andrássy nevéhez fűződő (1907. évbeli) törvényeket, megállapíthatjuk, hogy e törvények az által, miszerint a törvényhatóságokat megillető alkotmányos jogok gyakorlását törvényes biztosítókkal megerősítik, lényegesen hozzájárulnak a közigazgatás rendes menete által föltételezett béke fenntartásához, a mennyiben a közelmúlt összeütközésének legfőbb veszedelme ép abban rejlett, hogy pártatlan döntő forum hiányában a megnyugvás helyreállta csaknem lehetetlen volt. Megállapíthatjuk, hogy a törvények, bár mindenképp tekintettel vannak is az állam érdekeire és ezért a törvényhatóságok ellentállási jogkörének mértéktelen tágitásától nagyon helyesen tartózkodnak is, mégis az önkormányzati élet védelmére törekszenek az által, hogy elejét veszik a kormányzati hatalom önké-

nyének, különösen abban, nehogy a törvényhatóságok a jogaik védelmére rendelt biztosítékok igénybevételében gátolva legyenek. Mert a közigazgatási bíróság védelmét a törvényhatóságok a jövőben föltétlenül igénybe vehetik és provokálhatják e bíróság döntését ott, hol a kormány rendeletét sérelmesnek vagy törvénybe ütközőnek találják. Viszont a bíróság döntése véget vetvén a kételynek, kizárja egy-szersmind azt is, hogy az önkényes jogmagyarázatok lánczolata csak arra szolgáljon, hogy az összeütközés kormány és törvényhatóságok között a szélsőségekig elfajuljon. Megállapíthatjuk, hogy a főispán rendkívüli hatalmának az a mérve, a melyet az új törvény fenntart, semmikép sem érinti a törvényhatóságok törvényes jogkörét és hogy belül marad azon a határon, a melyet az összesség érdekében vezetett kormányzat rendje föltétlenül megkíván. És mert mindezekben lényeges biztosítékát látjuk annak az alkotmányos jogkörnek, melynek a küzdelem csak kivételes, a békés és alkotó munka pedig rendes jelensége, ezért szemben a nagyon is czélzatos bírálatokkal, nyugodtan teszszük Andrássy törvényeit az elfogulatlan kritika tárgyává, addig is, míg a gyakorlati élet tapasztalatai a törvények értéke fölött végleges ítéletet mondhatnak.

NÁVAY LAJOS.

HIPPOKRATES MILIEU-ELMÉLETE.*)

Második és utolsó közlemény.

Egyik idézetünket ott hagytuk el, hogy orvos-philosophusunk szerint az ázsiaiak erőtlenségéhez az okot részint az éghajlati viszonyokban, részint a törvényekben kell keresnünk. Ázsiának nagyobbik fele ugyanis despoták alatt nyög. Már pedig — a mint ezt Hippokrates kifejti — a hol az emberek nem a saját maguk urai (ő az autonóm-kifejezést használja), ott önérdekök ellen cselekednének, ha harcias erényeknek hódolnának. Mert ily körülmények között azok, a kik távol gyermekeiktől, feleségeiktől és barátaitól életüket teszik kockára, csak elnyomóik hatalmát növelik nagyobbá; «ez az oka annak, hogy még ha valaki bátor és merész is természeténél fogva, a törvények eltérítik gondolkozásától.» Kétségtelenül éles elmére vall annak a lappangó ellentétnek felfedezése, a mely a kényurnak és alattvalójának érdekét egymástól elválasztja; de bennünket az a másik ellentét érdekel első sorban, melyre Hippokrates szavai nem kevésbé rámutatnak, s a mely szerint a társadalmi rendnek ereje a természetével szembe helyezkedik. A természet nem mindenható tényező; a természet csak disponál. Ezt majd valamikor Herder e szavakkal fogja kifejezni: «Das Klima zwingt nicht, sondern es neigt.» Ha az emberek jellemét meg akarjuk érteni, társadalmi viszonyaikat, szokásaikat, törvényeiket is számon kell kérnünk, mert ez utóbbiak az éghajlat természetes következményeit módosíthatják. Ime a kényuralom: harciatlanná teszi még az erőset is; és megfordítva: a hol a despota-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 393. számában.

ság helyett az ember saját sorsa fölött rendelkezik, ott ő még a természeti viszonyok ellenében is megmutatja, hogy mire képes. Mert Hippokrates az ellentétnek ezt az oldalát is kiemeli, sőt példát is hoz fel bizonyítására. «Azok az Ázsiában lakó hellének vagy barbárok, a kik nincsenek despoták alatt, hanem önrendelkezőek és magukért fáradnak, mindenek fölött a legharcziasabbak; mert a veszélyeket a saját kedvükre viselik és bátorságuknak ép úgy ők veszik el jutalmát, mint gyávaságuknak a büntetését.»

Talán ennél a pontnál, a hol Hippokrates a természet és törvény, manapság azt mondanók: a kényszerűség és szabadság ellentétéről beszél, van a legtöbb okunk, felfogásának érettségét megbámulni. Egész klimatológiáját azon alapgondolattal adta elő, hogy a természetnek szükség-szerű, az okviszony által szigorúan meghatározott rendjét állapítja meg vele. Ez az alapgondolat az orvos, a természettudós követést követelő hagyománya. De a midőn a magasabb erkölcsi tüneményekkel áll szemtől szemben, még mint természettudós is észre veszi (s ebben az észrevételben rejlik gondolkozásának nagysága), hogy a külvilág hatásait valami egészen más eredetű hatás keresztezi. Az, a mit a törvények összefoglaló neve alá soroz: az emberi szokások, intézmények, alkotmányok. Természet-philosophus létére ugyan ezeket is az okviszony formái közt látja önkénytelenül maga előtt: a rabszolgaság vagy szabadság ép úgy determinálja az embert, mint a külső környezet. De viszont — a mi a földolog — azt a rabszolgaságot vagy szabadságot még sem volt képes a külső környezet befolyására minden maradék nélkül visszavezetni. Ezt a felfogást nála már a szellemi tényezők külön számbavétele, önálló felemlítése kétségtelenül bizonyítja; nem beszélne az évszakok mellett külön a törvényekről is, ha ez utóbbiakat tisztán az előbbiekre tudná visszavezetni. A törvények épen szerinte is a kültermészetből teljesen meg nem érthető emberi akaratnak eredményei. Mert Hippokrates arra eléggé korának, a felvilágosodásnak gyermeke, hogy az önrendelkező, törvényt alkotó embernek fogalma eleven erőként éljen ő benne is; a minthogy tényleg nála is korának kedvez kifejezését ölti az a fogalom magára, midőn mint *nomos*

(törvény) helyezkedik a természettel, a physis-szel szembe. Így lett a «nomos vagy physis» kérdése, amaz idők egyik legelevenebben vitatott problémája, Hippokrates számára is létező. De a míg sophista-kortársai merev egyoldalúsággal választották ki a két ellentétes elmélet közül majd az egyiket, majd a másikat, s véget nem érő vitatkozásokban vállalkoztak főleg annak bebizonyítására, hogy az állam, az erkölcs, a nyelv stb. csak emberi megegyezésnek, conventiónak dolga, a szakember — a maga nagyobb elmélyedésével — saját tudományának területén majdnem kibékítette az ellentétet. A reflexio gyermekkorá ugyan nem engedte meg, hogy az akkor lehetetlen akár Hippokratesnek sikerüljön; hogy a jól indokolt fejlődés egymásutánjába állítson olyasvalamit, a mi csak mint ellenmondás jelenhetett meg a közvetlen gondolkozás színe előtt. De a mit megtehetett, azt megtette a kívánt irányban; rámutatott azon tüneményekre, a melyeknél törvény és természet egymásba mennek át és azután azokra is, melyekben törvény és természet nem mint ellenségek, hanem mint fegyvertársak szerepelnek. A makrokephalokat választja példának. Ez a nép valamikor szokásba vette, hogy az újszülött gyermek fejét mesterséges módon kinyújtsa, mert a hosszúkás fejet tekintette az előkelőség bizonyítékának. S a szokásból, a «törvényből» idővel természet lett: a gyermekek «makrokephaloknak» születtek. A közvetítő szerepét az átöröklés rendje játszotta; «mert ha a kopaszoktól többnyire kopaszok, a kékszeműektől kékszeműek, a ferdéktől ferdék születnek, mi az akadályja annak, hogy a nagy fejűektől nagy fejűek szülessenek?» A mint egyebütt halljuk: «a sperma a test minden részéből kiválik, az egészségesből egészséges és beteg a betegből.» A makrokephalok példája talán képtelen; mai ismereteink szerint semmiféle tapasztalat nem igazolja, hogy az effajta külső beavatkozás bármily mértékben és bármily hosszú idő alatt módosítsa a faj természetét. De viszont nem tagadható, hogy ez az egész hippokratesi eszmekör közel rokon-ágot mutat modern tudományunk igyekezetével: mely a faj kialakulásánál az egyén bizonyos önkényesen szerzett tulajdonságait is számbaveszi, és hogy Hippokrates csodálatos éleslátással mutatott rá arra az összekötő kapcsolatra, a mely itt «törvényt» és

természetet összefűz, az átöröklésre. A hol meg nem lehet a test közvetlen módosításáról szó, ott csak az éghajlati viszonyokat vagy az életmódot kell az emberi önkénynek megváltoztatnia, hogy ezzel együtt a természet is megváltozzék. Pl. a skytha nők, a kik hazájukban kevéssé termékenyek, görög földön mint rabszolgánok könnyen concipiálnak, mert nedves testöket a sok mozgás kiszáritja. A «törvény», illetőleg a mi mögötte rejlik, s a mit nem lehet hiány nélkül a természet kényszerűségére visszavezetni: az emberi belátás és akarat, mint a természet vezetője, irányítója jelenik itt meg. Nem másítja ugyan meg azt, a mi szükségszerű, de önkényes beavatkozásával válogathat a szükségszerűségek között. S vajjon az orvos egész terapiája nem ezen fordul-e meg? Vajjon nem azon nyugszik-e az orvos egész gyógyító eljárása, hogy — a nélkül, hogy a természet rendjét felforgathatná — keresi és megtalálja azt a természeti kényszerűséget, a mely betegére a legelőnyösebben gyakorol befolyást? És vajjon nem a bölcs therapeuta beszél-e Hippokratesből, midőn azt tartja, hogy a jó törvények meggyógyíthatják még a természettől beteg népeket is?

Megbeszéltük a hippokratesi milieu-elméletet azon összes részeiben, a melyek az elvi állásfoglalás szempontjából keltenek érdeklődést. Kevés az, a mit az ismertetésnek kiegészítésekép hozzá kell tennem. A hol az elméleti fejtegetések szünetet tartanak, ott ethnographiai rajzok, pl. a Phasis folyó mellett lakók és főleg a skythák leírásai töltik ki a helyet. Életmódok, lakásviszonyok, öltözködési és étkezési szokások realistikus, eleven képe váltakozik itt physiognomiai meghatározásokkal. A hippokratikusokat már foglalkozásuk hozzá szoktatta, hogy az emberi arcokat élesen figyeljék meg. Prognostikájuknak nem a legkisebb jelentőségű adatait az arczokból olvasták le; hisz náluk kánonszerűen voltak azon physiognomiai sajátságok felsorolva, a melyek a betegség nagy fokára, kétes kimenetelére, ha nem a halálra engednek következtetni. Mindnyájunk előtt ott lebeg mai napig a «facies Hippocratica» híres leírása: «a hegyes orr, a beesett szem, a horpadt halánték, a hideg és ránczba vont fül szétálló kagylóival, a homlok-nak kemény, feszülő és száraz bőre, végül az egész arcz-

nak sárga, ha ugyan nem feketés, hamvas színe» (progn. 2.). Különben az orvosi prognostikát nem tekintve egyenesen a szűkebb értelemben vett, a lelki életre következtető «physiognomika» is ott szerepel a hippokratesi Gyűjtemény feljegyzései között: «a vörös hajú, hegyes orrú, kis szemű emberek gonoszok»; de azért a vörös hajú is lehet derék legény, ha e mellett «pische orrú és nagyok a szemei» (epid. 2., 5., 1.). Az olyan korban, melyben az efféle általános természetű arcizme már divatban volt, csak annál érthetőbbek lesznek azon anthropologiai és ethnikai leírások, melyeknek példáival Hippokratesnek szóban forgó könyvében találkozunk. Orvosunknak nem kellett az ethnologia nagymesteréhez, Herodotoshoz iskolába járnia, hogy észrevegye, hogy a Phasis mellett lakók «nagy természetűek és túlságosan elhizottak, a bőrükön keresztül sem izületeik, sem ereik nem láthatók; halvány színűek, mintha sárgaságban szenvednének, s az összes emberek közül a legmélyebb hangúak.» Az e körbe tartozó képek hűségét, a közvetlen megfigyelésnél kitartó realismust mintha csak az a körülmény befolyásolná előnytelenül, hogy Hippokrates az emberi constitutiók nedvelméletét még itt az ethnologiában is szerepelteti. Különösen a mit a skythák húsos, petyhüdt, nedves testéről nagy általánosságban mond, kelteti azt a látszatot, hogy a már a priori feltételezett «phlegmatikus természetnek» is van némi köze a leírás keletkezéséhez. Még egészen téves magyarázatra is csábította Hippokratest előre kész elméleti feltevése. A skythák tetoválását, melyet testük legkülönbözőbb részein: vállaikon, karjaikon, mellükön stb. észrevesz, érdekes rationalismussal úgy fejti meg, hogy nekik testök kiszáritása végett égetésekre van szükségök. mert — tán joggal — ezek emlékének nézi a tetoválás jegyeit. Idővel érthetetlenekké vált szokások rationalisáló magyarázatára tehát már Hippokratesnél példát találunk.

A részletes ismertetés után áttekintve a levegőről, vizekről, helyekről szóló könyvnek egész tartalmát, a részletektől megint az alap gondolat nagyságához, a bölcséleti képzelet merész, hatalmas constructiójához térünk vissza. Bármennyi tévedést, hamis általánosítást és túlzást fedeztünk is föl az egyes feltevésekben, senki sem tagadhatja,

hogy a rendszer mint egész, korának gondolatvilágába beállítva, a saját eredetét kutató emberi elme egyik legjelentősebb kísérlete volt. Midőn rámutatott környezetünk összes tüneményeire, mint testi-lelki változásaink forrására és magyarázatára, korának kiélt természetbölcséleti ontológiájától és egy körben forgó eklekticismusától szabadította meg a kedélyeket. Hasonló lehetett ez ahhoz a mozgalomhoz, a mely a mi időnkben a Jouffroy-k és Cousin-ok ellenhatásakép Taine milieu-elméletének egyengette az utat. De a görög V. század könnyen változó légkörében Hippokrates rendszere nemcsak a régivel szemközt lett új, új volt az újjal szemben is. A sophisták az emberi akarat önkényéből magyarázgattak minden erkölcsöt; állam, törvény, jog, igazság csupán annyi és az, a mennyinek és a minnek akarom, hogy legyen. A hippokratesi tan volt a legalkalmasabb arra, hogy ezt a tudományellenes autokratismust és a belőle származó erkölcsi relativismust ellen-súlyozza; kimutatván szellemi és erkölcsi életünk azon szálait, melyek a természetben, esetleges származásunk talajában gyökereznek, s a melyek akaratunkon kívül határozzák meg cselekedeteinket. Hogy ép ennél a leglényegesebb pontnál ellenkezése a sophista-bölcsességgel nem ragadta Hippokratesünket addig a túlzásig, a meddig Tainet ellenfeleinek moralizálása (le vice et la vertu sont des produits comme le vitriol et le sucre), daczára annak, hogy az akkori orvostudomány naiv materialismusa ezt a túlzást százszor könnyebbé és megbocsáthatóbbá tette volna: ez legyen Hippokrates örök dicsőségére elkönyvelve! Kinek rendszere mindezenfelül — a korára gyakorolt hatásokat és viszonylagos érdemeket leszámítva — a jövő fejlődésnek mintegy végnélküli útját nyitotta meg. Ha majd idővel, a környezetre irányzott figyelem által és a fejlődés nagy gondolatának fönntartása mellett a növekvő exact tudás helyesbíti a hippokratesi tan részleteit, ha majd önkényes feltevések helyett a positiv tudomány mérlegeli, állapítja meg azon tényezőket, a melyeknek jelentőségét már Hippokrates sejtette... Tényleg bekövetkezett ez a fejlődés? Munkánk kereteit túllépné a felelet, a melyet e kérdésre adnánk. De azért a hippokratesi eszmék haladását egy ideig még nyomon fogjuk kísérni, a míg van jogunk a feltevésre,

hogy még mindig Hippokratesnél tartunk, mert közvetlen hatásáról számolunk be. Előzőleg azonban, a további fejlődés kutatása előtt, a keletkezés, a kezdet kérdését is fel kell vetnünk. Csakugyan annyira új volt a maga korában a hippokratesi bölcsészet? Avagy léteztek-e már akkor is, előbb is nézetek, gondolkozásmódok, a melyek a milieu-elmélet létrejöttét elősegítették, lehetővé tették?

2. Előzmények.

Midőn könyvünknek, a szelekről, vizekről, helyekről szólónak szerzőségével gondolatban foglalkozni kezdtem, megvallom, sok fáradságomba került, hogy a hippokratesi eredetet hihetőnek találjam. Hippokrates nevét elgondolva, mindig önkénytelenül az a szakszerűség lebegett szemeim előtt, melyet főleg a Gyűjtemény chirurgikus iratai tüntetnek fel. Pl. az, mely a kificzamult ízületek helyretevésével foglalkozik. Sehol semmi általánosság, a bölcsészeti hajlamnak vagy hypothesis-gyártásnak legcsekélyebb árnyéka sem; itt minden biztos, positiv ismeret, s ennek világos, objectiv előadása csak azért szakad meg helylyel-közzel, hogy a tudós-szerző a kartársak tudatlanságát ostorozza kiméretlen módon, vagy hogy rámutasson arra a határmesgyére, a hol a tudomány végződik s a vakhit veszi kezdetét a patiens, a charlatanság az orvos részéről. Hogyan lehetséges, így kellett gondolkoznom, hogy ez a kemény, száraz ember, a ki csak a közvetlent, biztosat, egyszerűt ragadja meg, képes legyen philosophia alkotására is? Vagy talán csak a chirurgia természete idézte itt elő a munkának és szerzőjének szóban forgó tulajdonságait, az érzékekhez szóló és kezeket foglalkoztató sebészet? És lehet ennek ellenére is Hippokrates egyénisége eléggé átfogó és összetett, hogy benne az érzékelésnek e nagyfokú művészete mellett még a phantasia, a szakismeretek e rideg alkalmazása mellett még a bölcsészet is föltalálható? Ha csakugyan így állana a dolog, ha Hippokrates tényleg az a nagy ellentéteket kibékítő nagy egyéniség, kinek már Platon és Aristoteles hirdetik, ki egyszersmind a görög ember finom izlésével mindig jól meg tudta választani a helyet, hogy hol mutassa be összetett lényének más és megint más oldalát: akkor annyit legalább

fel kell tételeznünk, hogy bölcsészete a saját orvosi gondolkörébe essék. Hogy csak azt általánosítsa és rendszerezze philosophiává, a mit mint orvos maga is, iskolája is kétségbevonhatatlan igazságnak vallott. Éreztem kezdettől fogva, hogy meg kell találnunk azt az összekötő kapcsot, a mely a chirurgikus iratok szellemét a mi bölcsészeti könyvünkével kibékíti.

Azt a kapcsot az «epidemiák» nevét viselő feljegyzésekben találjuk meg. Ha ezek sok mindenféle idegen anyagot tartalmaznak is, viszont Hippokrates utazgatásainak és praxisának emlékeit is elraktározták. S mint e praxisnak legáltalánosabb követelménye szerepel itt, hogy az orvos a vidékenkint változó évszakokat és időjárást: a hideget, meleget, esőt, szárazságot és szeleket jól figyelje meg, ha a helyi betegségek okát és lefolyását meg akarja tudni. Sőt az egyes vidékek egész egészségi állapota az időjárásnak, mint magasabb fogalomnak van itt alárendelve. Bölcsészeti könyvünk tulajdonkép csak azt összegezi elméletté, a mit az epidemiák könyvei mutatnak be az orvos gyakorlati tudásában és alkalmazásában.

Ősrégi, tán részben népies nyomokon haladt az orvostudomány, s — úgy látszik — első sorban az iskola, midőn a klimatikus viszonyoknak oly nagy jelentőséget tulajdonított még a tapasztalatok határán, igazolásán túl is. A gondolkozási irányt, úgy mondhatnók, a közfelfogásban készen találta, bizonyára régóta bevált ismeretekkel együtt, s neki az utóbbiakat csak a saját megfigyeléseivel kellett kiegészítenie és rendszerbe hoznia, hogy a «járványok tana» létrejöjjön. S az orvostudománynak ez a része, ép mert a közfelfogáson alapult, hamarosan át is mehetett a köztudatba, midőn már egyszer megvolt. Már Herodotosban olvasunk olyas valamit, a mit — ha nem ismernők a szerzőt — a hippokratesi Gyűjtemény fragmentumának kellene tartanunk. «Főleg a változások alkalmával jönnek az emberek betegségei létre, azok minden egyéb esetében is, de főleg az évszakok változásainál» (2. 77.). Ugyanaz, majdnem ugyanazon szavakkal elmondva, mint a mit az Aphorismák egyik helye nyújt: «Főleg az évszakok változásai szülik a betegségeket és az évszakokban a hideg és meleg nagy átmenetei» (3. 1.). Sőt az ión történetíró mindezenfelül azt

a felfogását is elég világosan kifejezi, hogy a népek szokásai és intézményei szintén az éghajlati és földrajzi viszonyokból jutnak magyarázathoz. Ott a hol Egyptom ethnographiájába fog, a következő szavakkal kezdi: «Az egyptomiak az ő egökkel, a mely náluk egészen különös és folyójukkal (a Nilussal), a mely más természetet mutat mint a többi folyók, rajd mindenben ép a fordítottját állították föl a szokásoknak és törvényeknek, mint a többi emberek» (2. 35.). Kétségtelenül kitünik e szavaiból, hogy a szokások és törvények keletkezését szerinte sem szabad az ég és föld jelenségeitől elkülönítve magyarázni. A chronologia sehogy sem engedi meg, hogy Herodotost Hippokrates hatás alá helyezzük. De a természeti függés eszméjét már régebbi medicusok is előadhatták, a mennyiben az nem maradt meg a közfelfogás ki nem fejtett állapotában; a történetiró meg önkényt megtalálhatta azt az utat, a mely a testre, főleg a beteg testre irányuló tekintetet a minden vonatkozásában vett emberére szélesíti ki, azt az utat, a mely a medicinából az egyetemes anthropológiába vezet át. A mint látjuk, a bölcsészeti rendszer előfeltételei mindenkép megvoltak. Csak ép a nagy egyénnek kellett eljönnie, a ki részletesen és világosan magyarázza el mindazt, a mit az emberek akkortájt félig-meddig úgy is tudtak. És miért ne lehetett volna az a nagy ember maga Hippokrates?

A klimatikus tényezők között a levegő volt az, a mely az orvosok figyelmét legelőször, legáltalánosabban és a legnagyobb következménnyel vonta magára. A levegő, «a melyet¹ szíva élünk, mely a leginkább közös és a melyet első sorban használunk valamennyien»; így mondja ezt az emberi természetről szóló irat (10.). A levegő jelentőségét, szerepét két oldalról tekintette az akkori elmélet: t. i. a mennyiben az a testnek belső alkotó részét képezi, a pneuma külön elnevezésével és azután a mennyiben levegő veszi, mint táplálkozási forrás az emberi testet körül. A mi az első szempontot illeti, már a hippokratesi kor egynémely orvosa eljutott a későbbi, a római időkben divó pneuma-tan küszöbéig, a mely tan szerint magának az életnek principiumát kell a bennünk már eredettől fogva megélő levegőben keresni (V. ö. a pneumatikusok iskoláját).

Legalább az a Gyűjteményünkben található könyv, a mely a szeleket választja specialis tárgyának, sok minden egyében kívül egész lelki életünket is a levegőnek, a vízzel keveredő pneuma mennyiségének és helyzetváltozásának tulajdonítja. «Emlékezésünk és tudásunk megszokott állapotokon nyugszik; mihelyt e megszokás változást szenved, értelmi képességünk vele együtt megsemmisül»: a lelki betegségeket, így a «szent betegséget» is a vér és pneuma rendellenes keveredéséből kell megmagyarázni.

Bennünket jelenleg a környezet levegője érdekel kiváltképen. Ne tekintsük a légzés rendes, élettani funkcióját és szükségét; fontosabb számunkra, hogy orvosaink a testi bajok egyik legfőbb okozóját fedezték fel abban a milieu-ben. Két oka lehet a betegségnek, állítja a fönnebb idézett könyv az emberi természetről: a helytelen táplálkozás és a rossz levegő (s munkánkból ép ezt a nyilatkozatot hozza fel a londoni Névtelen mint hippokratesit); a «szelek» szerzője meg (tehát a Névtelen szerint újból Hippokrates) még egyszerűbb tudományyá formálhatta azt a megismerést, mert a pneumáról vallott nézete megengedi, hogy a táplálkozás hátrányait is a levegő hatására vezesse vissza. A mi már most elemünk káros, egészségtelen voltát illeti, az előbbi munka valamiféle kórt okozó «kiválasztásról» (secretióról) beszél, a szelek könyve meg «miasmákról». De az itt szóba jövő bajok felismerésére és megszerzési módjára vonatkozóan egyezik nézetök: ha valahol sokan betegednek meg egy és ugyanazon betegségben, akkor minden okunk van a feltevésre, hogy valamennyinél a rossz levegő beszívása idézte elő a bajt.

A mit itt előadtam, könnyen azt a látszatot keltheti, mintha görög orvosaink nem is oly messze állanának annak felismerésétől, a mit mai tudományunk «fertőző» betegségeknek nevez. De a vallási terminológiából átvett és jóformán csak képiesen használt miasma-kifejezés ne vezessen bennünket félre; mind a mellett, hogy orvos-szerzőnk — akár csak valamely modern bacillus-theoretikus — a betegség lényegét a természettel ellenséges miasmák elszaporodásában látja. Nem szabad azonban felednünk, hogy ez a felfogás itt, a hippokratesi korban, nem vezetett a fertőző anyag közelebbi vizsgálatára, meghatározására és osztályo-

zására, sőt a gondolkozás ezt az anyagot figyelemre sem tudta méltatni mint médiumától, a levegőtől elválasztott külön tényezőt. A levegő így nem egyszerűen médium volt e gondolkozásmód szerint, hanem megrontott állapotában maga a fertőző anyag. Az itt javaslatba hozott prophylaktikus intézkedések a legjobb bizonyítékai ennek; fertőtlenítés, elkülönzés és tisztaság helyett csak ép hogy a levegőtől nem zárják el az orvosok embertársaikat: diétát és helyváltozást ajánlanak, mert akkor kevesebb jut a romlott levegőből a szájba. Az egyéni testből kiinduló ragályozásnak (a contagiumnak) gondolata ekkép föl sem merül a környezeti (a miasmatikus) ætiologia mellett.*) Mind ez okból a görög orvosi műnyelv «epidemiái», «helyi és közös betegségek», «dögvészek» nem is jelentik ugyanazt, a mit a mi «járványaink». Az orvosok akkortájt hajlandók voltak minden közös képet mutató és egyformán lefolyó betegséget járványnak minősíteni, a mennyiben az valamely vidéken nagyobb számban lépett föl és a kóryanagok különtartása nélkül egyszerűen a levegőnek tulajdonítani. Így hát a járványoknak minősített betegségek rendkívül felszaporodtak, nem is szorítottak, mint a mai elmélet szerint, a fertőző betegségekre, s ennek következtében bizonyos általánosságoknak, határozatlanságnak jellegét tüntették fel. Csak is így, ezen az úton növekedhetett a levegő azzá a mystikus hatalommá, a melynek nem csupán a testi kórok nagy részét tudták be, de folytatólag — meleg vagy hideg hőfoka, szárító vagy nedvesítő hatása szerint — egyszersmind az emberi természet legbensőbb tulajdonságait és változásait is. Hippokrates nem ok nélkül állította bölcséleti munkájának legelejére a szelek problémáját. A «helyi és közös betegségek» sűrűn kerülnek itt szóba. Jól összevág ez mindavval, a mit az epidemiák könyveiről és a járványok elméletéről mostanáig kifejtettünk. Megerősíti azt a feltevésünket, hogy

*) Mintha a laikus felfogás a közvetlen tapasztalat útján már abban a korban helyesebb belátáshoz jutott volna el, mint a tudós elmélet; legalább Thukydides a híres athéni pestis leírásánál a levegő egyoldalú kiemelése helyett a beteggel való érintkezést tartja veszedelmesnek, s mint ugyancsak tőle tudjuk, az egészséges környezet önkénytelen félelemből e feltevéshez igazodott.

ő, Hippokrates is a levegő pathogén gondolatából indulva ki, jutott el nagy stílú, egyetemes aërologiájához.

A levegő példáján mutattuk ki, hogy Hippokrates milieu-elmélete mennyi orvosi, részben bizonynyal a mestertől magától származó előismeretre támaszkodhatott. Még ha a föntidézett könyvek, melyekből a görög járványtant összeállítottuk, későbbi eredetűek lennének is, mint az, mely Hippokrates bölcsészetét tartalmazza, a dolog érdemén ez a körülmény sem változtatna sokat. Egészben véve olyan nézetekkel és feltevésekkel állunk szemközt, melyek eredetét nem az a véletlen dönti el, hogy kitől, mikor és hol kapják legelső részletes kifejtésöket. Abban a korban a levegőt nemcsak az orvosi, hanem a bölcsészeti gondolkozás is az életet alkotó és föntartó tényezők élére állította. S itt újból módunkban lenne a már többször szóba hozott kortársakra: Archelaosra, Hipponra és mindenek előtt apolloniai Diogenesre hivatkozni.

De a hippokratesi bölcsészet érdeme nem is a levegő hangsúlyozásában áll; a környezet részeinek és sajátságainak kiemelése helyett az általános szemponton nyugszik itt az érdem: az embert nem izoláltan, hanem külvilági meghatározottságában felfogni. Először tette ezt Hippokrates? Avagy ennél az egész szemléleti módnál is elődeinek hagyományait, korának gondolkozási készségeit követhette? Mi a kérdést már tulajdonképen eldöntöttük, midőn a hippokratesi philosophiát a természetbölcseleti ontologia ellenhatásából magyaráztuk és annak tartalmi elemeit magából az orvostudományból mutattuk ki. De mindezzel nincsen ellentétben, ha mégis azon a nézeten vagyunk, hogy a környezetétől meghatározott ember eszméje már az eddigi természetbölcselek előtt sem volt ismeretlen; hogy Hippokrates már philosophus-elődeinél is megtalálhatta volna a kiindulópontot saját elméletének megszerkesztéséhez; ha nem is a felszínen, ha nem is az érdekkeltés legelső sorában. Ő a multat és korának törekvéseit bizonyára nem a történész szemével vizsgálta; ő talán csak azt ragadta ki belőlök, a mi ellenmondását provocálta; de viszont a modern történész feladata, hogy mindazon eszméket is felfedje, a melyek valakinél láttatlanban, a tudatosság felkeltése nélkül is éreztethetik a maguk hatását.

Tulajdonkép már Anaximandros milieu-elméletet csinált, a midőn a hal testébe helyezte el az első embert, mert kezdetben csak a tenger létezett, s így az embernek is ehhez a környezetnek kellett alkalmazkodnia. De folytatólag, Herakleitos idejétől kezdve, a physikának principium-tana, mely az egész világra egyformán illő tételeket állapított meg, oly szoros és közvetlen kapcsolatba lépett az ember, az emberi lélek magyarázatával, hogy ez utóbbit környezetétől függetlenül el sem tudta volna ez a gondolkodásmód képzelni. Az ember, lelki képességeivel együtt, csak egyik része a világegyetemnek, még pedig homogén része, ugyanazon alkotó elemekből összetéve, ugyanazon törvényeknek alávetve, mint bármi egyéb; létezését, illetőleg létezésének módját is csak annak a tartós kapcsolatnak, szünetlen viszonyosságnak köszönheti, a mely őt környezetéhez, a világegyetemhez lánczolja. Herakleitos szerint pl., ép mert az egész világ a tűznek változata, az emberi lélek sem egyéb tűznél, s a testnek belégzésre csak azért van szüksége, hogy azon táplálkozás által, melyet ekkép az őt körülvevő életelemtől, a kosmikus tüztől kap, a lélek újból es újból megszülessék. Itt, a herakleitosi lélektan-nak ezen (a Cicero korabeli) Ainesidemosra visszamenő ismertetésében találkozunk először a *milieu görög terminusával, a περιέχον-nal*, (szó szerint: a mi körülvesz), melyet folytatólag egy anaxagorasi töredékben és azután a stoikusoknál is fellelhetünk.*) Az eleaták ugyan csak másodsorban beszélnek az érzékelhető világról; de a midőn beszélnek, Parmenides szerint sem egyéb az emberi elme, mint «a téveteg testrészek keveréke», a kosmikus ellentéteknek, a tűznek és földnek, a hidegnek és melegnek, a fénynek és éjszakának változó arányú egyesülése; az a «többség», melylyel az ellenpárok első tagja a másik fölé helyezkedik (v. ö. a 16. fr. Diels gyűjteményében, 124. l.). Parmenidestől ugyan nem tudjuk meg nyílt szavakkal, hogy itt, az emberi elménél is a külső befolyások által okozott anyagcserével és értékváltozással van szünetlenül dolgunk; de egyrészt tanaiból ez önként következik, másrészt Empedoklesnek

*) Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker* I. 60. l. 16. Anaxagorasra nézve: 314. l. 2. fr. A *stoikusokra* nézve: l. alább.

rokon philosophiája nem enged meg e tekintetben semmi kétséget. «Mert a földet a földdel látjuk, a vizet a vízzel, az isteni levegőt a levegővel, a pusztító tüzet pedig a tűzzel; a szeretetet a szeretettel, a gyűlöletet a gyászos gyűlölettel» (109 fr., 203. l.). Egyszóval, a mi a külvilágban létezik, az bennünk is megvan, s csupán ha e két világ hasonló elemei találkoznak, keletkezik érzékelés és érzelem, a melylyel mi emberek környezetünk mivoltáról tudomást szerezhethünk. Hogy pedig e közlekedés nem mehet anélkül végbe, hogy az ember alkotó elemei külvilági rokonaiktól folytonos táplálékot, felújítást ne nyerjenek, azt az a hosszú empedokleszi töredék tárja a legvilágosabban szemünk elé, a mely az emberi test lélegzését magyarázza meg. Rajtunk minden lélegzik és kilehel; testünk véredényei apró nyílásokkal telve, s mihelyt a vér a belső részek felé távozik, zúgva tódul be rajtuk a környezet levegője; olyan ez, mint mikor a gyermek a viziórával játszik (100. fr., 200 l.). Láthatjuk, a követelmény, az embert környezeti összefüggésben felfogni, Empedoklesnél a maga teljes igazához jut.

A Hippokrates előtti nagy bölcséleti rendszerek közül nem tettem még említést a pythagoreismusról. Hisz joggal kérdezhetné is valaki: ugyan kicsoda elég merész, hogy ennek az iskolának spiritualisztikus hitét, meggyőződését a minden testiségtől független lélekről a milieu-gondolatokkal összekapcsolja. Pedig, úgy látszik, a pythagorasi lélektannak következetlensége egy érdekes új oldalról teszi meg hívőit a milieu-elmélet előfutárainak. Valláserkölcsei világ-felfogásuk középpontjában ott találjuk ételtilalmaikat. Az ősrégi állatcultusz maradványaképp, már alig értett áldozási szokásokkal kapcsolatban, a lélekvándorlás hitével össze meg összenőve állították fel szabályaikat az ember táplálkozási módjáról. Megmondták, hogy mit ehetik a hívő, és még inkább azt, hogy mihez nem szabad nyúlania. De csak természetes, hogy már abban a korban (VI. század Kr. e.) és főleg philosophusok között a vallás ősi babonáinak rationalis szint kellett öltetniök; az ember a legeggyűgyűbb hagyományt is hajlandó követni, ha valamely tetszetős magyarázattal elégitette ki gondolkozási igényeit. Náluk a metempsychosis tana teljesített efféle szolgálatot, mert ez egyszersmind a metamorphosis tana is volt; már pedig állati

külsőbe öltözött őseit senki sem eheti meg nyugodt lelkiismerettel.

De ezenkívül az ételtilalmak egy tudósabb magyarázási módjára is bukkanunk (bár ez ugyancsak primitív babonának fejlődési eredménye), a mely mód nézetem szerint annyira egyezik a régibb görög természetbölcselet egész szellemével, hogy habozás nélkül a pythagorismus eredeti alkotórészei közé sorolom. Minden étel vagy ital, a mi testünkbe kerül, abban sajátos alkatnak okozója lesz; az ember lelkéig és erkölcséig módosítólag hat, hogy mivel táplálkozik; egyszóval Feuerbach bölcességét: *Der Mensch ist, was er isst*, mély értelmű szószerintséggel vallották már Pythagoras első hívei. A mint Herakleitos tüzzel tápláltatja az emberi lelket s annak mennyiségétől teszi a lelki alkatot függővé, Empedokles viszont a maga négy elemének kívülről jövő felvételétől, melynek legalább részben a szájon keresztül kellett történnie, Pythagoras minden étel-italnak sajátos természetével hozza a lélek minőségét kapcsolatba. Tehát óvakodjunk főleg a sokfajta sarkophagiától, nehogy egyenes úton olyanokká legyünk, a minők mohó vágyakozásunk áldozatai, az állatok (v. ö. Jamblichosnak Pythagoras életrajzát 207. köv.; Diels, 288. l.).

Még egyszer mondom, hogy ez a tan tulajdonkép összeegyeztethetetlen a pythagorasi spiritualismussal; de a görög bölcsészeti rendszerekben, ha sokat átfogó subtilis kérdésekről van szó, nem tartoznak ép a ritkaságok közé az effajta ellenmondások. Az imént említett Empedoklest is felhozhatnók például, mert az ugyanakkép egymás mellé állította azt a materialisztikus lélektanát, melyről szólottunk, és a papi tisztétől, varázsló foglalkozásától követelt ellenkező lélekhitét (v. ö. Rohde: *Psyche* II.² 182. köv. l.). Hippokrates elméletében nem játszik szerepet az étkezés befolyása a lélekre, lelki tulajdonságokra; ő csak könyve bevezetésében említi fel általánosan, hogy az evés-ivás mértéke a népek jellemző vonásaihoz tartozik; s bár az ivóvizről sokat beszél, itt is megmarad a mindenesetre messze menő testi változások és betegségek körében. De hogy egész gondolkozási irányától, diétára alapított belgyógyászati praxisától nem lehetett idegen a feltevés, hogy a táplálkozás, legalább is közvetett úton, kihatással van lelkünkre, erköl-

cseinkre is, azt nyugodtan állíthatjuk. Azonkívül hívjuk itt emlékünkebe azt az immár jó ismerős orvostölcészszünet, a ki diétetikus munkájában étrendi utasításokkal akarja a lelket elevenebb vagy nyugodtabb gondolkozásra bírni. Óvása, hogy nem az összes lelki életet, nem az érzelmeket, csak az értelmet javíthatja meg étellel itallal, könnyen azt a gondolatot ébreszti, hogy mások általánosító nézetével, talán az akkor már diasporában levő pythagoristákkal ellenkezik. Vagy annyit legalább is következtethetünk, hogy akkor, az V. század végén már ennek a kérdésnek, a nem is az átvitt értelemben vett «lelki diéta» kérdésének is története volt.

Az utódok, Hippokrates kortársai, a nagy elődök, a nagy philosophusok nyomdokaiba léptek. Hippon is azt tanította, a mint ezt most a londoni Névtelentől tudjuk, hogy a nedvesség az, a minek nemcsak testünk épségét, de érzékelésünk éberségét is köszönhetjük; az öregek érzéketlenek, mert szárazok. Apolloniai Diogenes meg ellenkezőleg azon a nézeten volt, hogy az embert a szárazabb levegő, melyet egyenes jártában szí, teszi az állattól, ennek észnélküliségétől különbözővé; mert a nedvesség — levegőben, táplálékban egyaránt — az értelem megölője.

És az a nagy bölcsészeti rendszer is, mely ép Hippokrates korában utolsónak sorakozott a görög természet-philosophia korszakot jelentő kísérleteihez, az atomisztika is a lelket alkotó atomok folytonos ki- és bevándorlásával, a környezetbe való kiszorulás és a környezetből vett pótlás kölcsönös folyamatával magvarázta a szellemi életet. Látva azt a szigorú következetességet, a mely százados fejlődés útvonalán ragaszkodott a gondolathoz, hogy a mit léleknek nevezünk, egyszerűen a környezet ajándéka, nehéz az ajkunkra tóduló kérdést elnyomni: hát hogyha Hippokrates az ő milieu-elméletével az új útírány genie-je helyett csak az utánzás epigonja?

De eszmék történetét, fejlődését és kölcsönös hatását nem akként értjük meg, hogy Diels fragmentum-gyűjteményével kezünkben az utóbb élők nézeteit tisztán a tartalmi egyezésekre megvizsgálva confrontáljuk az elődökéivel. A hasonlóság különbséget is jelenthet s ezzel a látszólagos ellenmondással találkozunk Hippokrates esetében is. A görög természetphilosophia első sorban is lényegét, principiumát

kereste a mindenségnek, s ha valami formában megtalálta, csak az egyoldalú alkalmazás, a deductiv következtetés további eljárása volt, hogy annak érvényét az emberi lélekre is kiterjessze. Hippokrates meg ellenkezőleg minden physikai principium-tantól függetlenül, inductiv úton, a tapasztalatok összetettségébe állítva kutatta — nem az egész mindenséget, csak az embernek és környezetének kapcsolatát. Figyelmének középpontjában már kezdettől fogva az ember és nem a világegyetem állott, és még ennek az embernek összetételét is — elmélete segítségével — csak biológiai és nem physikai alapjáig merte elemezni. Az ember előtérbe helyezése által tulajdonképp ő látta világosan először a milieu-elméletben rejlő viszonyosság kérdését; mert philosophus elődei egységes principium-tanukkal, a nagy mindenségben elvesző ember gondolata által a legtöbb esetben inkább kiegyenlítették, eltüntették, mintsem élesen kiemelték a kültermészet és egyén szembeállítását. Mindezekből, még egyszer mondom, Hippokratesnek meg kellett tagadnia az egy csapáson járó természetphilosophiát, elnyomnia magában a végső principium gyötrő kérdését és mindenfelel az előítélettől mentes kutató éleslátásával orvostudományának empiriájára kellett helyezkednie, hogy szemei előtt a nagy probléma, *az ember és világa* felbukkanjon. Látta még ekkor is, látta mindennek daczára is természetbölcselelő elődeinek és kortársainak jól kiczirkalmazott rendszereit? Semmiesetre sem szorult rájuk; számára, a mit keresett s a mód, melylyel azt kereste, *suae personae* lett. De haszontalan munkát mindazonáltal nem végeztünk, a midőn természetphilosophusaink milieu-elméletét magyarázatképp az övé mellé állítottuk; annyit megtanulhattunk belőle, — Hippokratesre is kihatóan, ő rá is alkalmazottan — hogy az az egész görög gondolkozásmód, a maga naiv materialismusával, sokkal közelebb állott egy ilyen elmélet lehetőségéhez, mint ahogy ezt át- és átspiritualizált modern észjárásunk hihetőnek képzelné. Majdnem természetesnek tűnik fel ama gondolatkörben olyasvalami, a mi után a vágyat a mai gondolkozó — a nagy ellentétek között hanyatva — mintha csak túlzások, szélsőségek árán, évezredes igazságok tagadásával elégíthetné ki.

3. Az elmélet folytatólagos története.

Hippokrates elméletének története lett már a görög ó-korban, s azután az új ismeret mezében egész napjainkig. Platon, Hippokrates bámulója, mert olvasója a legelső, a ki oly módon hozta a törvényhozást és klimatológiát egymással összeköttetésbe, hogy kényszerűen a nagy orvos hatására kell gondolnunk. «Valamely ország fekvésének nagy befolyása van a tekintetben, hogy az jobb vagy rosszabb embereket hoz-e létre, s e megfigyeléssel a törvényhozásnak nem szabad ellentétbe jutnia. Mert némely hely a különböző szelek és a nap forrósága miatt mutat szokatlan és káros jelleget, egy másik vize, egy harmadik a föld terményeiből való táplálkozás miatt, mert azok nemcsak a testre lehetnek majd egészségesebbek, majd ártalmasabbak, hanem a lelkekre is jobb vagy rosszabb befolyást gyakorolhatnak.» Így tanítja ezt Platon a *Törvényekben*, egyik utolsó művében (5.747). Államában meg mintha lélektani felosztását hozná a hippokratesi ethnológiával kapcsolatba. Szerinte az északi népeket (a thrákokat és skythákat) a haragvó indulat, saját földjének lakóit az ismeret, a tudomány, a déli phoenicziaiakat és egyiptomiakat meg a vágyakozás, a pénzsóvárság jellemzi (4.435); de minden további kifejtés, minden klimatologiai indokolás nélkül halljuk ezt.

Philosophusunk egész fejlődésmenetével, gondolkodásának mind reálisabb irányával szervesen kapcsolatos, hogy idővel a lelki és erkölcsi tünetmények végső okai jobban foglalkoztatni kezdik, s hogy a geographo-klimatikus viszonyokig mélyíti ki ezt a keresését. Tanulságos e szempontból első nagy politikai munkáját, az *Államot*, a *Törvények* mellé állítani. Hogy' jó létre az állam? Ez a kérdés az előbbi könyvben még pusztán az emberi szükségletekből levezethető, megoldható probléma (2.369.), a míg viszont a *Törvények*-ben történetbölcseleti kérdéssé szélesedik a változó természeti állapotok tekintetbe vételével s ez alapon: a különböző fejlődési korszakok megállapításával (a 3. könyv elejétől). A majd mindent elpusztító duekalioni vizözön után legelőbb csak a hegyeken éltek az emberek pásztoréletet,

folytatólag azután a hegyek oldalán vagy lábainál telepedtek le és csupán harmadik fejlődési állomásként a földmívelés igazi területén, a síkságokon. Ezt a gondolatot a művelődés haladásáról és útirányáról, a hegyeken kezdődő és a völgyekbe vonuló civilizációnak gondolatát, melyhez az impulsust megint Hippokrates adta meg elsőnek, évezredek múltán még Herdernél is megtalálhatjuk (*Ideen* stb. 1. 6.). Hogy jó létre a demokratia? Platon *Államában* csak lélektani a kérdés, mert a feneketlen bírvágy, a mely az oligarchákat elvakítja, a szükségszerű következmény útján vezet a népuralomhoz (S. 559.). A *Törvényekben* másként áll a dolog; itt a demokratia keletkezésénél külső feltételek is közrejátszanak, első sorban egy hatalmas földrajzi tényező: a tenger, közlekedési útjaival, az általa teremtetten népkeveredéssel, kereskedelmével, aranyával—ezüstjével és matrózuralmával; azért kell a mintaállamnak legalább 80 stádiumra a tengertől feküdnie (a 4. könyv elejétől). Mert valamikor megmentette és erkölcsi magaslatra emelte Görögországot a szárazföldi Marathon és Plataiai, Salamis ellenben megrontotta. Így egészíti, mélyíti ki Platon a maga politikai és történeti nézeteit — Hippokrates szellemében.

Hippokrates elméletét Aristoteles is ismeri; a ki bizonyítékot keres rá, olvassa el a *Politikában* azt a helyet, a mely a különböző földrészek lakóit természetükre nézve vizsgálja.

«Csak rá kell nézni, mondja Aristoteles, a híres görög városokra és az egész lakott világrészre, a mint ez a népek között megoszlik. Hideg vidékeken, Európában, bátorsággal vannak ugyan telve a népek, észben és technikai tudásban szegényesek, s ez okból szabadok bár, de sem az államélethez nem értenek, sem szomszédjaikon nem képesek uralkodni. Az ázsiaiak ellenkezőleg eszesek és a technikában jártasok, de gyávák, s ezért uralom alatt, rabszolgákként töltik életüket. A hellének népe azonban, mint a hogy a közepén lakik a két vidéknek, úgy mind a kettőben részesedik. Mert bátor és eszes, ez okból szabadon él, a legjobb államszervezetben, és az összes embereken képes volna uralkodni, ha egy államot alkotna. S ugyancsak ez a különbség a görögök egyes népei között is; mert némelyik

természetében egyoldalú, míg a másokban jól vegyül egymással mindez a két tehetség.» (1327 b.) Tehát itt is Ázsia és Európa ellentétéről van szó, mint Hippokratesnél, a görögök külön dicséretével együtt, a mit orvosunk valami okból elhagyott; azután az értelem és akarat, a szabadság és rabszolgaság ugyanazon szembeállításáról, melyet már Hippokratesnél megtaláltunk, s a mit most Aristoteles, etikájához hiven, a középben egyeztet ki, egy magasabb harmoniába kever össze. Azaz: Aristoteles átvette a hippokratesi tant, melyet azután bizonyos mértékig tovább is fejlesztett, mindent átfogó nagy elméjével. Bár a *Politikájában* uralkodó gondolkozásmód kevésbé volt alkalmas efféle továbbfejlesztésre; Aristoteles a socialis és erkölcsi kérdések terén még is csak inkább logikus maradt, mint sem «természettudós». Igaz, az állam szerinte is természet, de mindjárt hozzáteszi, hogy a természet a fejlődés vége, a befejezettség, s ő csakugyan e végső cél szempontjából fogja az államot is első sorban megvizsgálni és nem természetes feltételeiben. Észreveszi ugyan, hogy a lakóhely a maga összes sajátságai által determinálja lakóját és ezért folytatólag nemcsak a föld népeiről, hanem magáról a földről is beszél, de rövidesen és jellemző módon csak gyakorlati utasítások formájában, midőn államalapítójától megkívánja — megint Hippokratest hiva emlékünke — hogy a város kelet felé legyen orientált, éjszaki szelektől védett legyen és ibató jó vízben bővelkedjék. «Mert az egészségre legfőképp annak van jelentősége, a mit a legtöbbször és a legnagyobb mennyiségben használ testünk; a vízzel és levegővel pedig úgy áll a dolog» (1330. b.). Becses megjegyzések ezenkívül sem hiányoznak: egy szószerint vett politikai földrajz kiinduló pontjául szolgálhatna az a tétele, hogy az oligarchiának és monarchiának fellelővára van szüksége, tehát egyszermind olyan vidékre, a hol akropolist lehet építeni (másutt az oligarchiát a lótenyésztéssel, azaz az arra alkalmas helyekkel hozza kapcsolatba, 1321 a); továbbá hogy a demokratia a síkság alkotmánya, míg az aristokratia nem szorul sem hegyre, sem alföldre, legfőlebb egynéhány megerősített pontra (1330 b.).

De e megjegyzések (ép úgy, mint a tenger anthropographikus megbeszélése) csak ötletszerűen kerülnek szóba,

nem teszik rendszerének igazi alapját, lényeges alkatrészeit. A mit meg a népek különböző hajlamairól és képességeiről mindezenfelül mond, a természettől fogva despotikus, monarchikus vagy demokratikus emberfajról (1287 b.), az megmarad az individualis lélektan körében; úgy vagyunk vele, mint a «természetes rabszolga» híressé vált fogalmával: látjuk az egyéni különbségeket, de nem a generalisokat, a társadalmi kényszert, de nem a természeti szükségszerűséget. Aristoteles szerint három forrásból fakad az egész emberi erkölcsiség: a természetből, szokásból és értelemből. A legelső, a mi szempontunkból a legfontosabb, viszonylag legkevésbé jut Aristoteles rendszerében szóhoz. Itt saját egyéni természete, hajlama a szoktatás és értelmi befolyásolás kérdéseire hozta őt a legközelebb: törvényhozó, mert törvények állítják fel az erkölcsi célt, és pædagogus, mert a mi nem természet, az a nevelés feladata.

Hippokratest az eszmevándorlás további folyamán egy történetíróban, Polybiosban találjuk viszont (Kr. e. 198—117). Önkényesen választott példaként ragodom ki azt a helyet, hol egy arkádiai népnek, a kynaithabelieknek erkölcséről értekeznek. Miért olyan vadak és durvák ezek az emberek, holott az arkádiaiaknak nem ez az általános sajátságuk? Mert böcs törvényhozóik nevelő eszközét, a zenét elhanyagolták, feleli Polybios platonizálva; pedig ők szorulnának a legkivált rá, mert hideg és zordon a környezetük (a *περιέχον*), már pedig az emberek is szükségkép ehhez a környezethez fognak hasonlítani. «Sőt egyáltalán, folytatja történetírónk, ez az oka, hogy miért térünk el teljesen jellemben, alakban, színben, mindezenfelül legtöbb hajlamainkban egymástól, a hogy ezt a fajbéli és az általános különbségek mutatják» (4·21). Honnan vette Polybios milieu-elméletét, magától Hippokratestól vagy a philosophia közvetítésével Platontól, Aristotelestől? Polybios szemeiben Ephoros, a 4. századbéli történetíró, tudományának, művészetének legelső példányképe. Ez az Ephoros meg kis-ázsiai (kyme-i) származásával adott okból az ión «históriának» folytatója; egyetemes történetet ír, a kosmikus és földrajzi viszonyok különös tekintetbevételével, a barbár népek és szokásaik ethnographiai leírásával és magyarázatásával. Számára a természeti erőkre, a külön környezetre hivatkozó aitológia

mintegy önkényt kínálkozott; már Herodotosnál láttuk, hogy az ión historiában ez így van. Korának orvostudománya is befolyásolhatta; Thukydides még mindenkinek tetszésére bizza, hogy a pestis keletkezéséről elmélkedjék, Ephoros, (a hogy ezt a siciliai Diodorostól tudjuk, 12.58.) olykép beszélt a megrontott levegőről, mint «a szelek» könyve a hippokratesi gyűjteményben. Egyszóval alig tévedünk, ha Polybios milieu-elméletét Ephorosra vezetjük vissza, tehát tulajdonkép arra az ión gondolatkörre, melyből magának Hippokratesnek nézetei is fakadtak, s melyre viszont ezek a hippokratesi nézetek a legközvetlenebbül, a legnagyobb rokonság alapján gyakorolhattak visszahatást.

Polybios történeti munkáját Poseidonios folytatta (megh. 46 előtt Kr. e.). A stoikus bölcsező, Cicero mestere, a távoli nyugatnak, Hispaniának beutazója, a kiváló természetbölcsész, korának egyik legtudósabb embere.

Ismereteinek nagyságát és mélységét újabb időben kezdjük töredékeiből jobban és jobban megérteni, méltányolni; a seismologia terén az egész ó-korban vezetett; a kelták leírásával, melyben «hippokratesi diagnostikával» emelte ki a sajátost (Wilamowitz), mintaképe, útmutatója lett minden további ethnographiának (Tacitus *Germaniája*). *Milieu-elméletét* két forrásból ismerjük. Strabon polemiájából (földrajzának főleg 2. könyvében) és Galenos azon iratából, mely Hippokrates és Platon nevét viseli czimében. Számára, a kit «nagy utazásaiban minden kő, növény és állat nem kevésbé érdekelt, mint a változó klimatikus viszonyok, vagy a népek faji sajátosságai és szokásai», majdnem természetes volt az a szempont, melyet egy milieu-elmélet feltételez.

Tényleg, lehető széles alapon fogalmazta meg a magát.

A ténitő faunájának jellegzetes vonásait: a gyapjas szőrt, görbe szarvakat, előreálló ajkakát és széles orrokat a száraz-meleg éghajlatból magyarázta. Olyan térképet követelt, a melyen az egyenlítővel párhuzamosan haladó vonalak tüntessék fel az állat- és növényvilág elterjedését. Az emberi mesterségekre és szokásokra is nagy mértékben kiterjesztette értelmezési módját, a mint ezt Strabon ellenkezéséből következtethetjük, ki általánosságban azt veti szemére, hogy Aristoteles módjára többet foglalkozik az okok keresésével, mint azt ezek rejtett volta megengedi és in

speciali arra oktatja ki, hogy miként a lovak és szarvasmarhák nemcsak a környezettől kapták tulajdonságaikat, úgy az athéniak sem természettől lettek a tudományok kedvelői, a midőn más oldalról nemcsak a spártaiak, hanem az athéniakhez oly közel lakó thebaiak sem voltak azok. Tehát Poseidonios történeti munkájában is gyakran folyamodhatott kedvencz naturalisztikus elméletéhez; szerinte a keletiek és déliek, a babylonok és egyiptomiak már születésöknél fogva philosophusok; és a fajtájabelieknek, a syreknek elpuhultságát (Poseidonios a syr Apameiából való) az ottani föld termékenységből, zsiros legelőiből származtatta (Athenaios idézete, 527 E, a poseidoniosi *Történetek* 16. könyvéből).

De van Poseidonios tanában egy mozzanat, a mely különös figyelmet érdemel, mert Aristoteles után a görög gondolatvilágban tán az egyedüli, a mely Hippokrates milieu-elméletének önálló továbbfejlesztését tartalmazza. Galenostól tudjuk, hogy Poseidonios a népek elkülönülését bátorságban és gyávaságban, élvezet- és munkaszeretetben (csupa hippokratesesi szempont!) a következőkép magyarázta: «a lélek érzelmei mindig a testi dispositiót követik, s ez utóbbi a környezettől — a *περιέχον*-tól — meghatározott keveredés szerint nem csekély mértékben módosul.» Mindenekelőtt az érzelmek hangsúlyozását vegyük észre; az «érzelmi folyamatok» jelentős fogalomhoz vezettek a poseidoniosi lélektanban, mert ő a régi stoicismus egyszintű psychológiája helyett Platon befolyása alatt az észet, gondolkozó részünket dualisztikusan helyezte indulataink és vágyaink, egyszóval érzelmeink fölé. S már most — Galenos szerint — csak az érzelmeket (s nem egyszersmind az észet) hozza testi állapotainkkal, s ezek közvetítése által a környezettel, a milieu-vel kapcsolatba. Itt kapunk először bizonyos jól elrendezett egymásutánt a külvilágból kiinduló hatások érvényesülési módját és útját illetőleg. A mi még Hippokratesnél és Aristotelesnél is csak határozatlan általánosság, a kültermészet és lélek bizonytalan határok közt mozgó kapcsolata, az itt főleg az által, hogy közelebről az érzelmek vannak a külvilágtól befolyásolt testtel szorosabb viszonyba hozva, jól tagozott, világos és modern psychológiánknak is megfelelő értelmezést nyer. Természet, emberi test, lelki érzelmek és értelem: ez a poseidoniosi

anthropológiának kifogástalan láncolata. E nagy eredmény mellett kis jelentőségű az a naivitás, hogy pathológiájának (érzelem-tanának) alkalmazásában Poseidonios a széles mellű és meleg testű állati lényeket tartja bátrabbaknak a széles csipejűekkel és hideg testűekkel szemben. Már fontosabb volna tudnunk, hogy lélektani elmélet ellenére miként vezeti vissza Poseidonios még az athéniak tudományszerezését és a babyloniak philosophiáját is az éghajlattal kapcsolatos természeti okokra, a hogy ezt nekünk Strabon panaszosan fölemlíti. Érzelmeknek vette, illetőleg érzelmekkel hozta kapcsolatba a tudós törekvéseket is; az értelemre is kiterjesztette a milieu közvetett hatását; vagy talán olykor akaratlanul is átlépte a saját elmélete által vont korlátokat? Poseidonios nagy tudományát a feledés fátyola födi el szemeink előtt: silány töredékeiből hiába várunk a felvetett kérdésekre feleletet.

Poseidonios elmélete nem az utolsó kísérlet a görög cultura körében: az emberek lelki sajátságait, az országok és népek természetét és sorsát a környező külvilág hatalmas befolyása alá helyezni és ebből magyarázni. Az ó-kor végső nagy tudományos rendszere, a ptolemaiosi, sok minden egyéssel együtt a milieu-elméletét is, a hogy volt, a maga egészében, a földről az égbe emelte föl (valamikor híres *Tetrabiblos*ában, s azontúl főleg az állatövhez (a zodiakushoz) viszonyított helyzet döntötte el a kérdést, hogy a föld lakói miért, mennyiben és mily mértékig különülnek el egymástól. Láttuk, hogy az uranikus tüneményeknek már Hippokratesnél is megvolt a maguk túlzott, babonába átmenő jelentőségük; de a felvilágosodás kora nem kedvezett ilyfajta eszmék rendszerezésének s csak a Kr. u. 2. században jött el a milieu-elmélet számára is a csillagok járásának, az astrologiának az ideje. S miután már egyszer az égbe került, problémánk az egész középkoron át fön maradt az égben (érdemes volna valamikor utána nézni, hogy miként érezte ott magát), s csak a tudományos renaissance hozta le újból közénk a geniális francia úttörőnek, Bodinusnak (1530—1596) személyében*).

*) Kiesik nyugati műveltségünk folytonosságából Moh. *Ibn Khal-dún* milieu-elmélete, melyet a nagy arabs történetíró (1332—1406)

1566-ban kiadott *Methodus*ában *) , a mely történeti módszertan és bölcelet egyszerre, külön fejezet (az ötödik: *de recto historiarum iudicio* czímmel) kísérli meg azon összes külső tényezőkkel beszámolni, a melyek az emberek és népek testi és lelki tulajdonságaira: erkölcsseire, szokásaira, cselekvésmódjára hatással vannak. E kísérlés a korát megelőző új eszmék hirdetésének, a görög és római irodalomban való nagy jártasságnak és mindenekfölött a gall szellemnek, erényeinek ép úgy mint hibáinak, egyik legjelentékenyebb emléke. Mintha csak valamely geometriai feladat megfejtésével volna dolga, Bodinus minden fogalmat jól «megszerkeszt», rendszerében mindegyiket jól elhelyezi a többiekhez való viszonyosságában; mintha csak valamely matematikai kérdést oldana meg, daczára a tünemények összetettségének és az egyes erők kétes nagyságú értékének, Bodinus minden eredményt maradék nélkül ki tud számítani. Ha ekként matematiko-geometriai észjárásával inkább mesterséges, mint igaz constructiókhoz jut is el, ezek mindazonáltal csodálatunkat keltik föl nagy arányaikkal, részeik könnyen áttekinthető, symmetrikus elrendezésével. A körülményes, pontos megfigyelések és az ezekhez tapadó kritikai habozás helyett, igaz, a phantasia veszi át Bodinus munkásságában a vezető szerepét, a maga gyors felfogásával és nagy készségével a rögtöni, időelőtti következtetésekre. De nála ez a képzelő erő, tagadhatatlan, rendkívüli eruditióval lép szövetségre. Mindent tud, a mi korában könyvből megtudható; Ptolemaiosszal polemizál, Platon-on, Aristoteles-en, Polybios-on kívül még Poseidonioszt is idézi; jól ismeri Hippokratest, a levegőről, vizekről, helyekről szóló könyvön kívül bizonyára az egész Gyűjteményt.

Ez a bő tudomány azután nemcsak táplálja s repülésre képesíti phantasiáját, bizonyos mértékig meg is köti. És

hét kötetes historiájának bevezető részében fejtett ki. Ép ezt a bevezetést *de Slane* fordításában francziául is olvashatja az arabul nem tudó. Ibn Khaldún függése a görög tudománytól nem kétséges; hogy azonban *Hippokrates*-szel mennyiben hozható viszonyba, azt még nem vizsgáltam meg.

*) A könyv teljes czíme: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*; magam egy 1650. megjelent amsterdami kiadást használtam.

És ép ez a körülmény az, a mi nála bennünket legelső sorban érdekel. Jól szemügyre véve gondolatjait, feltevéseit, meglepetéssel úgy fogjuk találni, hogy ezek nem is annyira különböznek a görögökéitől, mint azt valaki a felületesség első pillanatában képzelhetné. Különösen a hippokratesi egyezések szembeszökők. Tehát Hippokrates még a XVI. században is él, helyesebben újra föltámadt Bodinusban.

A népeket 30—30° távolságban éjszakiakra, mérsékelt övökre és déliekre osztja föl; lényegében így találtuk ezt már Hippokratesnél. Az éjszakiak a környezet nagyobb hidegét testük nagyobb belső melegével és nedvességével ellensúlyozzák, a déliek megfordítva: a külső meleget a belső hideggel és szárazsággal; ez is megfelel a hippokratesi tannak, a mely pl. a skythákat a világ legnedvesebb lényeinek tekinti; bár Hippokrates a test melegét és hidegét itt a földrajzi fekvésnél nem veszi külön számításba. Sőt a hippokratesi kor egész nedvelméletét, a szorosabb értelemben vettét is, megtalálhatjuk Bodinusnál: az éjszaki testekben a vér az uralkodó, a mérsékelt övü emberekben a sárga, a déliekben a fekete epe; vagy a hogy ugyancsak ama kor téves eszméitől befolyásoltan mondja: az éjszak a földi makrokosmusnak a máját, a dél agyvelejét, a közép szívét képviseli. Még az érzékelhető somatikus sajátosságok egynémelyike is, a mint azokat Bodinus előadja, Hippokratest fogja emlékünke hívni: pl. az éjszakiak mély, rekedt hangja, a mit Hippokrates a Phasis mellett lakókról állit.

A mi meg a lelki tulajdonságokat illeti, Bodinus szerint délvidéken a contemplatív ész a leghatalmasabb, s ez okból nemcsak a vallásoknak, hanem a tudományoknak és a philosophiának bölesőjét is délen kell keresnünk; a középső régió emberei viszont okosságukkal, gyakorlati eszközzel a nagy államoknak, a törvényeknek, a jogi és erkölcsi rendnek lettek a megalapítói; végül éjszakon az akarat erős és a technikai tudás kiváló s ez utóbbi találmányaival, mesterségeivel az anyagi hatalmat az éjszakiaknak biztosítja. Bodinust e meghatározásainál — saját ötleteit leszámítva, — hippokratesi, platonai, sőt aristotelesi és poseidoniosi gondolatok egyformán befolyásolhatták. Csak nemrégén hal-

lottuk a stoikus szájából, hogy a babyloniak és egyiptomiak a *κατ' ἐξοχὴν* philosophus népek (ő egy helyt még a «bölc» indusokat is bele interpretálja Homerosba) s a keletnek ez a felmagasztalása már jóval Poseidonios előtt a görög köztudatnak is tárgya volt; Platon viszont az éjszaki népet a haragos indulattal (tehát egyszersemind a harczzal és háborúval), a délieket a pénzvággyal, a göröglakta vidékeket a tudás szeretetével hozta kapcsolatba; végül maga Hippokrates vezér-gondolatként állította a melegebb Ázsia puhaságát a hidegebb Európa harci erényeivel szembe. A Platonnal való szorosabb közösséget árulja el Bodinus felosztásának következő formulázása: a déliek a philosophusok, a középsők a magistratusok, az éjszakiak a katonák. Tehát a mint már fön a lélektani alapozás úgy nagyjában Platon megkülönböztetéseit birja feltételül: a lélek eszes, indultatos és vágyakozó (akaró) részét, itt a platon mintállam osztályaival találkozunk, legalább is kéttővel közülök: a kormányzástól immár elszakított philosophusokkal és az örökkel (katonákkal). Viszont egészen hippokratesi Bodinusnál az individuatio folyamatának felismerése és hangsúlyozása: mentől jobban távolodunk a mérsékelt éghajlattól, annál hasonlóbbak lesznek egymáshoz az emberek; amaz éghajlat alatt meg az egyéni elkülönülést a lelki élet, a gondolatok nagyobb változatosságának kell tudnunk. Mintha Hippokrates «lelki megrázkódtatásaival» találkoznánk újból. A kelet vagy nyugat felé nyitott, a szeles vagy szélmentes fekvések, a hegyes vagy völgyes, a termékeny vagy terméketlen földek anthropologiai vonatkozásainál ugyancsak Hippokratesig mehetett vissza könyvében francia philosophusunk.

Bodinus saját fejtegetései az ihlet tovaragadó pillanatában egy hatalmas történetbölcseleti kép megrajzolására esábitják, a hol magunk előtt látjuk az emberiség egész eddigi fejlődését: a déliek buzgólkodását, hogy a vallást és tudományt felépítsék, a mi a kezdetek kezdetétől fogva teljes 2000 esztendőt vett igénybe; azután az államokat alapító, intézményeket, törvényeket hozó mérsékelt égaljúak történetét, a mely Kr. születéséig ugyancsak 2000 esztendőn át tartott; végül a még mindig folyamatos korszakot, az éjszakiak uralmát, a «lélek természetes képességeinek» és a

technikának idejét, a mely szintén 2000 esztendőn át fog tartani. Itt Bodinus elődeinek színvonalán magasan tülemelkedik és minden korok tanúságát bocsátja szárnyukra, hogy a történetbölcsész nagy áttekintésével még a jövő tájékain is végig pillanthasson. De mi tudjuk, hogy ama szárnyak kormánytollait a görög gondolkozóktól, Hippokratéstól és Platontól kölcsönözte Bodinus, kiknek kölcsöne nélkül sehogysem vállalkozhatott volna merész égi útjára.

A milieu-elmélet további története eléggé ismeretes. Miután Bodinus 1577. a *Köztársaság könyveiben* (Six livres de la République) mintegy politice alkalmazva még egyszer kifejtette anthropokosmikus nézeteit, ezek csak majdnem 200 év múlva keltettek megfelelő visszhangot Montesquieu híres művében, az *Esprit des Loïs*ban (1747—48). Időközben csupán verulami Bacon követeli a «tudományok értékéről és gyarapodásáról» szóló munkájában (1623), hogy az irodalomtörténetet mint a nemzeti jelleg kifejezését kell felfognunk, s ama klimatikus viszonyokkal kapcsolatban tárgyalnunk, a melyek egy nép szellemi sajátságain, történeti sorsán, erkölcsi, vallási, politikai állapotain kívül szintén hozzájárulnak valamely irodalmi termék meghatározásához.*)

Montesquieu hatása által került azután elméletünk a XIX. század positivismusába; első sorban Auguste Comte bölcsészetebe, a mely először használja és határozza meg közelebbről a milieu-kifejezést (a már évezredekkel előbb alkotott περιέχον-nak mását). A szót, s a mögötte rejlő elméletet tudvalevőleg Taine stilusa tette népszerűvé az 1864. megjelent *Angol irodalomtörténet* óta, a melynek bevezetése inkább új mezben, mint lényeges átalakításban mutatja be a régi bölcsességet. A Bodinussal kezdődő és Taine-nel végződő francia folytonosság mellett izolált nagyságúban állanak a német Herder *Eszméi (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784)*, a melyeknek értékét és jelentőségét csak a legújabb időben kezdjük jobban és

*) Bacon fönn kivonatolt helyét ismeri, hivatkozik reá magyar irodalom-történetírásunk egyik úttörője: Rotarides Mihály, (*Prolegomena Historicae Hungaricae Litterariae, Altona, 1745*), mint erre Katona Lajos figyelmeztet.

jobban belátni. Herder, mint a francia sor vezetője Bodin, a hippokratesi könyv és tan közelebbi ismeretével elmélkedik emberről és éghajlatról, sőt egyik jegyzetének vallo-
mása szerint: a klíma kérdésében Hippokrates a főforrása. (Buch 7, III.)

Bármennyire csábító volna Hippokratesnek akár közvetlen, akár közvetett hatását még a legújabb bölcészek gondolataiban is kimutatni, nem vállalkozhatunk rá. Mi csak nagyjában, egészében akartuk Hippokrates életfolyását még halála után is követni. Hogy Hippokrates személyét és elméletének értékét igaz világításba állítsuk, szükséges volt feltárnunk, hogy a gondolkozók és gondolatok miféle szakadatlan sorát hozták mozgásba a hippokratesi szavak; hogy miként befolyásolták már az antik észjárást s lettek bizonyos értelemben a legmodernebb elméletek megteremtői is. Hogy Hippokratest megértsük, szükségünk volt legalább utalni arra, hogy sehol meg nem tört egyenes kapcsolat fűzi a XIX. század positivizmusát Hippokrates személyéhez; hogy e modern eszmeáramlat milieu-elméletében tulajdonképp azokat a nézeteket variálgatja, fűzőgeti tovább, a melyeket harmadfélezer évvel ezelőtt a vele annyira rokon, mert ugyancsak a bölcséleti ontológiától szabadulni vágyó görög felvilágosodásnak képviselője: Hippokrates fejezett ki először. Mert nem volna nehéz kimutatni, hogy ezen a téren a tartalmi haladás sem oly nagyfokú, mint ezt a kezdet és vég évezredes időközéből gyaníthatnók. Még Montesquieu is a hippokratesi nedvelmélettel, a nedvek egyensúlyával magyaráz, midőn a hideg levegő befolyásával kezdi meg klimatikus fejtegetéseit (livre 14, chap. 2); azóta a «nedvek» átvitt értelmet kaptak, de a kifejezés mindazonáltal megmaradt (v. ö. a francia *humeur*-t). Egészben véve azt mondhatjuk, hogy a milieu elméletnél a tudomány szempontjából még manapság is csak a philosophiai gondolat, az ok-viszony összes kapcsolatait számbavevő nagy áttekintés az értékes; itt a részletismeret, az exact tudás csak a legújabb időtlen kezd a maga tudományos jellegével kibontakozni (Ratzel: *Anthropogeographie*, 1891). A philosophiai gondolat nagyságát, egyetemességét pedig már Hippokratesnél megbámultuk.

Hiszem, hogy majd az a valaki, a ki az egész milieu-

elmélet történetét meg fogja írni (mert E. Dutoit hiányos és hibás füzeté *) azt még semmi módon nem írta meg), mind-
ezt jobban és világosabban tünteti fel, mint ez a máris
hosszúra nyúlt fejezet, a mely a maga külön szempontjánál
fogva legfőlebb adalékokat szolgáltatathat majd ahhoz a tör-
ténethez.

HORNYÁNSZKY GYULA.

*) *Die Theorie des Milieu.* Berner Studien zur Philosophie u.
ihrer Geschichte, Band XX.. 1899.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Tizedik közlemény.*)

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Egyedül a végtelen tengeren.

A szél erősödött. A halászok kifeszítették a vitorlákat és a sziget felé kezdtek kormányozni. A szél kiduzzasztotta a vásznakot, s az ormánysudár fél óra óta oldalt dült, a halászbárka pedig úgy repült a vizen, mint a felriasztott madár. A nap fölkelte a száraz fölött, s könnyű párafelhő fátyolozta el. A piros fény fellobbant és elenyészett megint, és úgy legyezte a levegőt, mintha maga a szél volna a nap fénye. Az emberek kísérteties arczára időnkint sápadt fény vetődött. Nyugaton kékes felhőtömeg lebegett egy ideig a szemhatáron, azután beleolvadt a fölötte lebegő szürke esőfelhő fénykörébe. Ilyen volt egy végzetes napnak a virradása és napkelése.

Dan a kormánylapát mellett állt. Mikor nem láthatta már többé a pontot, a mely úgy siklott tova a víz színén, mint valami bárkának a kísértete, szóttalanul a keleti fényesség és a reggeli zöld partok felé nézett. Volt egy édes félórája, a mely alatt nem zaklatták gyötrő gondolatai. Nyugodtan végig gondolta, a mit tett, s a vak szenvedélynek azt a viharát, a mely elkapta őt.

Az Úr bizonyára könyörületes, gondolta magában, s azután Monára terelődtek a gondolatai. Megenyhítette őt a róla való gondolkozás. Mona belefónódott a saját epedő

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388., 389., 390., 391., 392. és 393. számaiban.

sovárgásába a bocsnat és békesség után. Részévé lett a vezeklésről való tervének. Mintha az Úr előtt a megváltást jelentette volna Monának hozzá való szerelme.

A halászok immár föleszméltek első megdöbbenésükből, és nem hajtották végre többé gépiesen Dan parancsait. Mikor a bárkába szálltak, nem lebegett előttük világosan semmi más cél, csak az, hogy megmenthessék barátjukat; de a természet nem tagadja meg magát s a legjobb esetben sem egyéb szánandó gyöngeségnél, úgy, hogy most valamennyiüket főként saját magának megmentése kezdte foglalkoztatni. Egymás nyomában valamennyien előre osontak, leültek az evezőpadra és tanácskozni kezdtek egymással. A szél teljes erővel fújt a kormányoldal felől, a fővitorla és a kis farvitorla kiduzzadt, és a bárka sebesen repült egyenesen a szárazföld felé. De a félig megzavarodott emberek fejét, mint a szél fagyos fuvallata, úgy kavarta az a gondolat, hogy az otthon többé nem lehet már otthonuk. A lányok hangja, a gyerekek gagyogása, az asszonyok üdvözlő ujjongása, a lobogó tűzhely — mindez nem lehetett többé az övék. Fayle Davy hátul maradt Dan mellett; de a többiek odavonszolták előre maguk közé és elkezdték faggatni őt.

— Mondd el ezt az egész titokzatos históriát, hogyan történt, — kérdezték tőle.

Davy lehorgasztotta fejét és egy szót sem szólt.

— Te ott voltál mellette — mondd el hát, mit csinált.

A fiú még mindig nem felelt.

— Nyögd ki már, átkozott sátánkölök, — mordult rá a vén Billy. — Ördög vigye azt a bamba képedet, hát mért nem beszélsz?

— A mi történt, az az úrfinak a titka, és én nem árurom el, — mondta Davy.

— Nem árulod el, te bamba semmirekellő!?

— Nem én, — szólt Davy határozottan.

— Hallod-e, te mihaszna naplopó, azt hiszed tán, hogy bolondot üzhetsz öreg nagybátyádból, a ki fölnevelt, te ágrólszakadt!?

— Mondd el, mi történt oda át a kunyhóban?

— Az az úrfi titka. — ismételte Davy.

A vén Billy nyakon ragadta Davyt, mintha nyitott szájú zsák lett volna, s a másik kezével hatalmasan vállon sújtotta a fiút.

— Kotródjál, adta sátánkolyke, — kiáltott a vén Billy.

Davy nyugodtan türte az ütést, de meg sem moccan a helyéről, s tágra nyitott nagy szemét a bátyjára meresztette.

— Kotródj innen, te csigaszemű, — mordult rá még egyszer a vén Billy és megint ütésre emelte a kezét.

— Lassan, lassan, — szólt Crennel, közbevetve magát; s amint Davy hátravonult, a halászok megint tanácskozni kezdtek.

— Világos, — szólt Teare Ned, — hogy veszekedés volt köztük, talán párviadal is, és természetes, hogy ő maradt fölül, a milyen tenyeres-talpas ficzkó, erős mint a bivaly és egyenes, mint a hering gerincze. Aztán eleinte el akart rejtőzni, most azonban, miután jobban meggondolta a dolgot, mégis csak vissza akar térni, akármi történéjék is vele.

A titoknak ezt a magyarázatát mindnyájan hajlandók voltak elfogadni.

— Könnyű ő neki lóhátról diskurálni, — szólalt meg újra Ned. — Ha a püspök fia volnék, én se kerülném a szelet, én se bújnék el. De most mi is belekeveredtünk a dologba, bele bizony, és mi bizony csak aféle közönséges emberek vagyunk, azok ám, és mi bizony nem futhatunk szél ellenében.

A helyzetnek ezt a feltárását több dörmögő hang helyeselte. Ők bizony ártatlanul indultak neki a tengernek, baráti ösztönükre hallgatva csupán, de ezzel most ime czinkostársaivá lettek a bünösnek; és míg a bünösnek előkelő szószólója van, ő nekik maguknak nincsen senkijök. Összedugták erre megint a bozontos fejeiket.

— Mért ne ülünk fel mink is a ló hátára? — suttogta az egyik; a mi további suttogással együtt annyit jelentett, hogy mért ne szálljanak szembe ők is a széllel, mért ne lázadjanak fel, mért ne verjék bilincsbe Dant, hogy aztán megfordithassák a bárkát és induljanak ki a tengerre. Akkor aztán mehetnének valahová messze, akárhová, el az egyik bünének és valamenyiök czinkosságának a színhelyétől.

— Várjatok, — szólt a vén Quilleash Billy, — majd én beszélek vele.

Dan a kormánylapát mellől látta, mikor a halászok

előre vonultak, és észrevette azt is, hogy beszélgetés közben hátra-hátra pillantottak arra felé, a hol ő álldogált. Tudta — legalább azt hitte, hogy tudja — min törték a fejüket a derék czimborák. Azon tanakodtak, — így gondolta Dan — hogy az esetre, ha ő ki akarná szolgáltatni magát, mikép kellene megakadályozni szándéka megvalósításában őt. De lássák meg, hogyan tud ő bűnhődni! Bűnhődni? Üres vigasz, nyomoruságos balzsam a lélek kétségbeesésében, de ez volt minden, a mit tehetett — egyebet semmit, semmit.

A vén Quilleash hátra somfordált, oda oldalgott a kormánylapát mellé, s megszólalt akadozva, beszéd közben egy darabka kötelet rágcsálva, s a szemét egyszer sem emelve föl Dan arczára.

— Mért ne mennénk a Shetland-szigetek felé? — kérdezte.

— Mért a Shetland-szigetek felé? — ismételte a kérdést Dan.

— Hát mert ott biztosságban leszünk és jól megleszünk, ha egyszer oda jutottunk. Hát bizony én már voltam egyszer arra felé. Csupa szegény, de jólelkű ember lakik ott. És hogy is mondja a példabeszéd? «Ha az egyik szegény megsegíti a másikat, a jó Isten mosolyog az égben.»

Dan azt hitte, hogy belelát a vén ficzko szívébe. A torka összeszorult, és a szeme könybe lábadt, és mig félkézzel a kormányrudat tartotta, az arcját félrefordította. Meg kell kapni a jutalmukat hűségükért a derék főkáknak — meg, ha az Isten megsegíti.

— Nem, nem, Billy, — szólt Dan, — szökésről szó sem lehet. Visszamegyünk szépen, és helytállunk magunkért.

A vén Billy erre egy kicsit világosabban kezdett beszélni.

— Dan úrfi, — kezdte, — mink csak is azért szálltunk most tengerre, hogy téged kiségyünk ebből a csávából, és mivelhogy megosztottuk veled a munkánkat és megosztottuk veled az enivalónkat, és mivelhogy úgy illik, hogy az egyik jóbarát támogassa bajban a másikat; de most immár mink magunk is belekeveredtünk a bajba, bele bizony, és a mi te rád vár, ugyanaz várakozik mi ránk is, és a törvény nem fogja tudni, hogy mi ártatlanok vagyunk, mint az újszülött csecsemők; és ennél fogva minden embernek

kötelessége gondoskodnia saját magáról és a jó Isten gondoskodik mindannyiunkról.

Most végre Dan is megértette őket — hogyan is lehetett ilyen sokáig vak a helyzetökkel szemben?

— Ti tehát azt kívánjátok, hogy forduljunk vissza? Azt akarjátok? — kérdezte.

A vén Quilleash rábólintott a fejével, de még mindig lesütötte a szemét eközben.

— Azt hiszitek, hogy benneteket is elfognak velem együtt?

A vén Quilleash zavartan valami helybenhagyásfélét dörmögött, aztán hozzátette:

— Hát olyanformán, mint czinkostársakat a bűnben.

Dan nagy elhatározása erre ingadozni kezdett.

— Ne féljete, Billy, — mondta; — én majd helyt állok értetek.

— Mi hasznunk lenne abból? Semmi. Nem próbáltuk meg eltenni az útból a holttestet?

— Az igaz.

Rémes helyzet volt. A hideg veríték nagy cseppekben gyöngyözött Dan homlokán. Megengedte ezeknek a derék ficzkóknak, hogy sorsukat az ő sorsához kössék. És most osztozniok kell vele jóban, rosszban egyaránt. Mondhatná ugyan, hogy a többiek ártatlanok, de vajjon mit érne az ő szava? És bizonyítékai nem voltak. Megpróbálták leplezni a bűnét; de nem leplezhették; az Úr azt akarta, hogy a bűn ne maradjon rejtve. És most, ha ő föl akarja is áldozni az életét, hogy megmentse ezen az áron a lelkét, mi jogon merné föláldozni ezeknek az embereknek az életét is? Ezeknek a derék ficzkóknak feleségük van, a ki várja őket, gyermekeik, a kik az ölükbe akarnak kúszni. Bűnhődés?! Üres hősködés, bűnhődni öt hűséges czimbora vérének az árán, a kiknek csak annyi volt a bűnük, hogy segíteni akartak rajta. Felöltötte magára az önfeláldozás büszke fegyverzetét, de az igazságos Isten, a ki belelát az emberi szívekbe, s gyűlöli és porba tiporja a kevélységet, újra megfosztotta öt ettől a fegyverzettől.

Dan lelke rémesen háborgott. Mitévő legyen hát? Az egyik oldalon ott volt a szerelem, a becsület, Mona, sőt az örökkévalóság, a másik oldalon öt ártatlan emberi teremtés.

A pillanat gyötrelme rettenetes volt. Bűnhődés!? Az Úr maga is ellenezte ezt.

Dan keze a kormányrúdon pihent, de karjában nem volt egy csipetnyi erő sem, mert a szívében nem volt hátrazottság. A halászbárka körülbelül három mérföldnyire lehetett nyugatra a Jurby földnyelvtől, és szél irányában haladt. Fél óra múlva beérkezik az öbölbe. Most kellett cselekednie vagy soha. Mitévő legyen? Mit tegyen? Mit tegyen?

És e rettentő kétség pillanatában, mely a legerősebb ember akaratát is semmivé tudta volna tenni, mintha maga a természet adta volna meg a kérdésre a feleletet.

A szél egyszerre halálos nyugalomnak adott helyet. Dan ebből azt következtette, és azt hitte, hogy joggal következteti azt, hogy az Isten a halászok pártját fogta és ő ellene döntött. A bűnhődésre nem volt szükség. Nem! A büszke önfeláldozásra nem volt szükség.

Dan tehetetlen keze lecsúszott a kormányrúdról, és Dan leroskadt újra előbbi helyére az elzárt nyílások fölé. A halászok egymás arczába néztek és utálatosan összevigyorogtak. A vitorlák renyhén lógtak; behúzták őket és a bárka megindult dél felé sodródva.

A dagály még csökkenőben volt, és minden bárkahossz egy öllel sodorta dél felé ki a tengerre a bárkát. Ez volt, a mit akartak, s levonultak valamennyien a hajóúrho, a hol valamivel jobb kedvök kerekedett.

Dan odafönt maradt a nyílások mellett, tehetetlenül és reménytelenül, sápadtabban és kétségbeesettebben, mint eddig. Kisérteties tűzben lobogott a szeme, és rémes történetet kezdett átélni magában. Boszorkánytivornya, sátáni tobzódás kezdődött zaklatott agyában. Úgy rémlett neki, mintha már valami más világnak a lakója lett volna. Vad rémlátások közepette látta saját magának kisértetét, és látta saját magát halottan. A földélzeten feküdt; ki volt hülve; arca fehér volt és fölmeredt az égboltozatra. A halászok körülötte sűrögtek-forogtak. Húzták föl a vásznat és a súlyokat. Tudta jól, hogy mit akarnak csinálni; el akarták őt sülyeszteni a tengerbe.

Majd fátyol borult a szemeire, s a mikor fölébredt, tudta, hogy aludt. Álmában látta édes apját és Monát. Az

atyja nagyon öreg volt; ősz fejét lehajtotta, és nyugodt, szent tekintetét ő rá függesztette. Mona arcza boldogan ragyogott. Egész valója békét lehelt. Az álom frissen és édesen és békét hozóan állt Dan lelke előtt, mikor felébredt ott, a hol elaludt, a földézetten. Mintha napfény, madárdal és frissen kaszált fű illata lett volna. Hát nem volt-e harmat az elepedt ajkak számára, nem volt-e balzsam az elátkozott lélek számára odafönn az égben?

Órák teltek el. Javában nappalodott. Múló szellő fodrozta a vizet hébe-korba, aztán néma, halálos, mozdulatlan nyugalom ült a tengerre megint. Csak a fodrosodó ár halk csobbanását hallatva, sodródtak egyre tovább, egyre tovább dél felé.

Csodálatos és nagyon megható volt a halászok érzelmeinek változása. Először ujjongtak, mikor szélcsend támadt, most azonban más érzés kerekedett fölül bennök. A nappal dermedtő hideg volt. A halál várakozott rájuk — a lassú, biztos, könyörtelen halál. Ámitásnak nem lehetett helye. Odahaza mégis jobb volna a halál, mint itt ezen az elhagyott, sivatag tengeren! Akármi mást, akármi mást, csak ne ezt a vak véget, ezt a süket véget, ezt az izenként való pusztulást a mozdulatlan tengeren! Látni még egyszer hogyan szakad rájuk újra a sötétség, hogyan kel föl újra a nap, azután hogyan áldozik le harmadszor is, hogyan lesz megint éjszaka, s mindeközben ott feküdni a mozdulatlan tenger közepén, fejük fölött a puszta égboltozattal, mialatt csak az Úr szeme néz le rájuk onnan fölülről, a kinek bosszuló kezében van a szél és a tenger — csak ezt ne! Inkább a halált, a gyors halált, igazságosan vagy igaztalanul!

A kétségbeesés rabjai lettek és elüzték minden félelmüket, s a hol nincs félelem, ott nincs irgalom sem.

— *Share yn olk shione dooin na yn olk nagh nhione dooin*, — szölt a vén Billy, s ez az ősi Manx közmondás volt, a mely azt jelenti, hogy jobb az a baj, a melyet ismerünk, annál a bajnál, a melyet nem ismerünk.

Efféle kibuvókkal ámitották önnönmagukat, változtatgatták szegény szándékaikat és vigasztalták vérző szívüket.

A hideg, zord téli nap gyorsan közeledett az alkonyat felé, és még mindig nem mutatkozott jele a legkisebbke

szellőnek sem. A nap ködös sugaraitól megaranyozott víz nyugaton elmosódó piros színben ragyogott. A halászbárka körülbelül tíz mérföldnyire sodródott el dél felé. Ha még két mérföldnyire sodródik, belekerül a délkeleti áramlásba, a mely a Contrary Head alatt áramlik tova. Erre a gondolatra, pusztán arra a lehetőségre, hogy véletlenül a peeltowni kikötőbe sodródhatnak, reménytelenségük határozatlansága már is enyhült egy kissé. A halászok Dan felé pillantottak s az egyik dörmögve így szólt:

— Akaszszanak fel minden heringet a saját kopoltyújánál fogva.

Egy másik meg ezt dünnyögte:

— Minden ember vigye a maga keresztjét!

Fayle Davy a fődélzetten feküdt, néhány lépésnyire Dantól. Az együgyű fiú megpróbált visszaidézni emlékezetébe minden jó szót, a melyet szegény, elhanyagolt, nyügös élete során valaha is hallott. Egymásután eszébe jutott neki minden, a legtöbb valami távoli álomvilágból, a melyre csodálatos fényt derített egy arcznak a látomása, a mely szeretettel tekintett rá és gyöngéden meg is csókolta őt. «Édes Jézusom» — meg — «Most lefekszem megpihenni» — erre a kettőre elég világosan emlékezett. és az egyszerű szavak nagy szívének esengő buzgóságában fölszálltak az égig, a melyre tekintetét függesztette.

A halászok tétlenül ödögtek és félig meg voltak fagyva már. Senki sem akart lemenni a hajófenékebe. Senkinek sem jutott eszébe, hogy tüzet rakjon. Csend és halál honolt közöttük. Szívük megint az otthon felé fordult, s újra más volt az érzésük. Láthatták a szigetet a ködfátyolon keresztül, s látták, hogy biborodó dombjait hófoltok pettyezték. Ez eszközbe juttatta a ragyogó nyári napokat, és kétségbeesésük közepett az erdőkről, a madarokról és a virágokról kezdtek beszélgetni.

— Emlékeztek még öreg édes anyámnak a darabka földjére odafönt a völgyszakadék mellett? — szólt Crennell. — És a kis kerteskére a ház előtt, a melyben úgy hajladoztak a virágok, mint a tenger a déli szellő lágy simítására, és a piros hangafű, mint az aranyzsinór felkúszott a sövény mentén, és a fukszia beborította a falat fel egészen a tetőig, és vérpiros kelyhét lelógatta, és a pitvar elején ott állt a zöld bodzafa — emlékeztek még rá?

És a halászok emlékeztek még rá, és kabátjuk ujjával a szemüket kezdték törölgetni. Valamennyi edzett férfi, a kinek most kétségbeesés tükröződött a barázdás arczán, úgy vágyódott, mint a beteg gyermek, az után, hogy a fejét az otthon anyai ölébe fektethesse.

Karácsony napja volt. A vén Quilleash Billynek eszébe jutott, hogy karácsony napja van, és erre az elmúlt karácsonyokról kezdtek beszélgetni, meg arról, hogy milyen boldogok voltak akkoriban. Billy vidám történetet kezdett mesélni a két süketről, Hommy-begről, a kertészről, és Quirk Jemmyről, a tanítóról, a kik túl akarták bömbölni egymást az Oiel Verreen; és a vén ficzkó sárga fogai, a melyek között sok volt a rés, borzalmasan összeverődtek, mintha majom lett volna, megfagyott állkapczái között, a mint hangosan vigorgott. De ez túlságosan gyöngéd húr volt, s a halászok csakhamar megint hallgatásba merültek. Majd, míg a tenger hidegen, tisztán és nyugodtan terült el körülöttük, s a nap leáldozott nyugaton, elhallatszott hozzájuk, keresztül a mozdulatlan levegőn, az otthon megkonduló templomharangok szava.

Ezzel aztán színültig telt keserűségöknek a serlege. A szégyen ficzkók nem bírtak tovább magukkal. A legtöbbje térdére lógatta fejét és hangosan zokogott. A vén Quilleash pedig durva, rekedt hangon, csaknem olyanformán, mintha káromkodnék, hogy palástolja szégyenkezését, megszólalt, s közben köpött egyet a bagójából:

— Valamelyitek imádkozhatnék.

— Az ám, az ám, — szólt egy másik.

— Bizony, — mondta a harmadik.

De azért egyikök sem imádkozott.

— Talán te, Billy, — mondta Teare Ned. De Billy a fejét rázta. A vén ember soha sem tanult imádkozni.

— Ewan tiszteletes nagyszerűen tudott imádkozni, — mondta Crennell.

— Talán te, Crennell.

Crennell sem tudott imádkozni.

Halalos csend volt körülöttük, s csak a harangok halk zengése szűrődött át hozzájuk, mint gyöngye suttagás. Ekkor Dan közeléből, a nyílások tájékáról, fölemelkedett szótlánul Fayle Davy, ő rá senki sem gondolt. Nagy, együgyű szemeiben szomorú epedés tükröződött, mikor elkezdett énekelni:

Lám! Leszáll a fellegekből,
A ki meghalt érettünk.

* * *

A fiú könnyes hangja átszállt a nagy víztükör fölött. A férfiak lehorgasztották a fejüket, és némán hallgatták. Dan szemének kiapadt forrása egyszerre megeredt, s kemény arczán végigperegtek csillogva, mint a harmat, a könyvek megváltó cseppjei.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

„Mégis csak sárból verik az aranyat.“

Egyszerre csak szél rezdült. Eleinte olyan lágyan, mintha angyalok susogtak volna. Majd erősödött és bodrozni kezdte a tengert. A halászok fölvetették szemüket és egymásra néztek. Mindegyikök azzal a kínos gondolattal küzködött, hogy talán csak érzéki csalódás áldozata. De a szél hűvös lehellete csakugyan ott volt közöttük.

— Nem szél kerekedik vajon délnyugatról? — kérdezte Crennell bizonytalan, suttogó hangon. A kérdésre a vén Quilleash talpra ugrott. Egyszerre megfeledezett mindenről, a mi természetfölötti.

— Gyorsan a feszítő köteleket, fel a vitorlával! — kiáltott, és kiköpte a bagót a szájából.

Egymás nyomában álltak fel valamennyien és sűrögtek-forogtak. A lábuk úgyszólván fagyosra dermedt a hidegtől. De azért egy szempillantás alatt csupa sürgés, csupa elevenség volt minden. Ide-oda húzták a köteleket, s közben nevettek, úgy bizony, nevettek a maguk rekedt, recsegő, könytől fojtott hangján a deres szakállukba. A nevetni vágyás borzalmas érzése vett erőt rajtuk. Gyors visszahatása volt ez előbbi ünnepies gondolataiknak. A bárka, mihelyt megérezte, hogy feszülnek a vitorlái, megrázkodott, mint a viharmadár, mikor a szárnyát próbálgatja, azután nyílsebesen repülni kezdett.

— Szorítsátok! Rajta, emberek! Ne másszatok, mint a csiga, vén czimborák! Húzd, fiam, húzd! Mit lógatjátok a kezeteket, mi?!

A vén Quilleash szeme, a mely csak egy perczezel is előbb még könybe borult, most pajkos jókedvben szikrázott.

— Ki nem hallotta még, hogy a Manx-lakók czimerében három láb van? — szólt mohón vigyorogva. Hogy' nevettek a legények! Mennyi humor volt most az egész vad vén bandában!

— Hol kössünk ki, Billy? — kiáltott Corkell.

— Peelben, fiam, Peelben, ördög vigye, Peelben! — bömbölte Quilleash.

— Hurrá! Feneagyerek vagy! Ha, ha, hi, hi!

— Hurrá! Mégis csak sárból verik az aranyat.

Hogy' dolgoztak! Két perczebe sem telt, egyenesen állt már az árbocz, feszült a fővitorla és a farvitorla. A halál partjairól beleveztek valahogyan az élet vizébe, és újra megteltek reménységgel.

Arról kezdtek beszélgetni, vajjon mi okozhatta a szelet.

— Az áldott szent Patrick hozta, — szólt Corkell. Szent Patrick volt ugyanis annak a tengernek a védő szentje, és Corkell inkább katolikus volt mint nem, mert az anyja kinsale-i halászlány volt.

— Ördög vigye szent Patrickot! — kiáltott Teare Ned, gúnyosan nevetve. Szóváltás támadt köztük és végül össze is verekedtek.

A vén Quilleash a kormány mellett állt.

— Hagyjátok abba, — kiáltott rájuk; — benne vagyunk az alsó áramban Contrary felé, és tíz percz mulva bent leszünk a kikötőben.

— Szentséges Isten! tíz csomónyi sebességgel repülünk, — szólt Teare.

Nem is telt tíz perczebe, mikor ott haladtak már a vár-sziget alatt föl a fahídláb felé, miután tizenhét órát töltöttek a vízen.

A négy ember közül egyik sem törődött Dannal, vajon vissza akar-e menni a szigetre, vagy inkább talán egy idegen kikötőbe akar-e menni, a hol nem ismerik sem őt, sem a bűnét. Csak a Davy fiú ólalkodott körülötte ott, a hol ült a nyilások mellett. Dan sápadt arcza szilárd és határozott volt, és keményen összeszorított ajakán mosoly árnyképe derengett. De kétségbeesése bátorságra vált, és félelmet nem ismert többé.

A nap leáldozott és a sötétség egyre nőtt. Az alkony párázatán keresztül harmatos köd szállt fölfelé, mikor a halászbárka kikötött a szél alatt egy imént meggyújtott lámpás fénye mellett, a mely rúdra akasztva lógott a kikötőhid végén. A rakodópart csaknem egészen néptelen volt. Csak a vén révmester volt ott, hogy kötelességszerűen elharsogja czifra káromkodásait, míg dörömbölve kikötöttek. A vén medve dörmögését soha sem hallották még annyira szép zenének, mint most, s még nyilvánvaló rossz kedvének is örvendeztek akkor este, mert annak a bizonyosága volt, hogy eddigelé még nem fogta meg őket a gyanú.

A halászok együtt indultak útjokra, csak Dan ment egyedül. A legrövidebb útat választotta egyenesen hazafelé. Hét hosszú mérföldet baktatott a puszta országúton a sötétségben, és az egész úton egyetlen csillag sem bukkant fel és a hold, a mely utolsó negyedében volt, felhőrongyok mögött viaskodva, megvilágította ugyan néha az eget, de szintén nem bujt elő. Mialatt Mihályfalván haladt keresztül, bár az esze máshol járt és a megfigyelő képessége elhomályosodott, mégis észrevette, hogy az utcza csendesebb volt, mint máskor szokott lenni, s csak itt-ott volt világosság az ablaktáblák mögött. Még a «Háromláb» alacsony pitvara is üres volt, mikor Dan oda ért, s alig hangzott ki egyetlen hang nesze a kis csapszékből. Mindezek a benyomások csak határozatlanul támadtak Dan elkábult lelkében, míg tovább haladt, de alig ért ki az utczából, rögtön tisztában volt vele, mi az oka a nagy csendességnek. Nagy fényözön áradt feléje egy távolabbi helyről, mintha sok lámpás és fáklya világítana egy csomóban, s bárha zavarodottságában előbb nem vette is észre, a fény megvilágította az egész környéket. A lámpások és fáklyák között egész csomó ember alakja tűnt el és bukkant fel a sötétből, a kiknek néha élesen megvilágította a fény az arcukat, néha pedig elsötétítette a fáklyavilágítás mély árnyéka.

Bármennyire összefolytak is a gondolatai, Dan mégis megértett mindent egy szempillantás alatt, s az elmúlt nappal és éjszaka rémülete bármennyire megdermesztette is a szivét, most mégis mintha egyszerre még csontjaiban is megfagyott volna a velő.

Temetés volt fáklyafény mellett, s ez a csonka szer-tartás régi szokásnál fogva íég elavult már, csak akkor elevenítették fel, mint most is, a mikor olyan valakit temet-tek, a kinek kétséges volt a halálmódja, vagy a kinek testét ugyanaz nap vetette partra a tenger.

Az emberek a temető felől gyülekeztek az országút közelében, az út és a templom között. Dan a túlsó oldalra osont, átugrott az alacsony kőfalon és a sekrestye árnyéká-ban helyezkedett el, a szószék mellett. Épen az alatt az ablak alatt állt, a melyen kiugrott egyszer régen, mikor menekülni akart a püspök elől azon a karácsonyestén régen, régen, gyerekes csinyje után az Oiel Verreen.

Nyitott sír körül két vagy három gyászoló állt s egy kissé távolabb tőlök, füstölgő, lobogó fáklya fénye világi-totta meg az arcukat. A püspök volt az egyik, hófehér, földellen fejét mélyen lehorgasztva, s mellette Kerruish Jarvis köpönyegben és hódkalapban, az álla alatt össze-kulcsolt karokkal. S ide-oda járkálva, egyik oldalról a má-sikra, gyorsan, idegesen lépkedve, közbe-közbe élesen kiáltva és nyers parancsokat osztogatva annak a négy embernek, a ki odalent állt a sírban, látszott a főbíró nyughatatlan, kis alakja. Mögöttük és körülöttük egy sereg ember volt, a kinek arcát hol megvilágította, hol árnyékba borította a lobogó fény, és a csoportból halk zümmögés hangzott fel, mintha sokan suttognának egyszerre.

Dan minden izében remegett. A szíve verése mintha elállt volna. Tudta, hogy mivégből gyülekeztek itt össze a gyászolók: Ewant temették. Szeretett volna felkiáltani, majd meg futni és menekülni. De a torkából egy hang nem fa-kadt, és minden izében remegve nem volt képes mozdulni sem. Némán állt a helyén, s remegő ujaival a kőfalba kapaszkodott.

A halottat lebocsátották utolsó pihenőhelyére, s meg-kezdődött a rövid gyászszertartás. Gyászistentiszteletet nem tartottak, csak rövid imát mondott a püspök, kiterjesztve két kezét a nyitott sír fölé. Dan hallotta a szavakat, de mintha csak a hangot hallotta volna. Úgy verődött hozzá kábult, tompa agyához, mint a hogy a szélüzte sirály neki-neki csapódik az ablaknak a viharos éjszakán. Mialatt a püspök töredezett hangon imádkozott, a tenger tompa, mély

zúgása belevegült a távoli part felől az emberek halk zümmögésébe.

Dan, lélekzetét visszafojtva és reszketve, térdre rogyott. Ő is imádkozni próbált, de nem jutott eszébe semmiféle ima. Az agya eltompult, a lelke kiszáradt. Atyjának reszketeg szava elállt, s erre félig elfojtott nyögés hangzott fel Dan ajkairól. A mély csendben ezt a nyögést mintha mindenki meghallotta volna, s a főbíró éles füle nyomban megütődött rajta.

— Ki az? — kiáltott fel megfordulva.

De megint elcsendesült minden, és az emberek énekelni kezdtek. Furcsa látvány és furcsa zaj volt: a fáklyák, a kemény, barázdás arczok a lobogó fényben, a fehérhajú püspök, a nyughatatlan főbíró és a nyitott sír fölött zengő hangok az éjszakában. És Dan térdeltéből fölvetette a szemét, s a fáklyák fénye mellett meglátta az órát a templom tornyán; a mutatók még mindig öt órát mutattak.

Felugrott és megfordulva elindult. Lépteinek dobbanását felfogta a temető puha pázsitja. Egy pillanatig azt hitte, hogy lépteket hall a háta mögött. Megállt és karjait felig rémulten a hang felé terjesztette. De semmi sem volt. Miután átugrott a kőfalon, azon kapta rajta magát, hogy megint megállt és hallgatózott, hogy megtudja, nem vették-e észre.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Igazi feltámadás.

S most különös baleset történt vele — elég különös már önmagában is, titokzatos a jelentőségében és a következményeiben csodálatos, mintha Isten csodája lett volna. Ballamona felé tartott, hogy kiszolgáltassa magát a főbírónak, de letért a falun keresztül vezető országútról, mert félt minden emberi arctól. Csaknem öntudatlanul a sövénytelen szekérnyomot követte, a mely a Kereszt-Ér nevén ismert régi ólombánya mellett vezetett el. A nem használt aknát sohasem temették be, sőt korláttal sem kerítették körül soha. Évek óta sok gondot és félelmet okozott, a melyet csak az enyhített valamelyest, hogy az akna nagyon félreeső, távoli helyen volt a fensík elhagyott pusztaságán.

S most Dan, a ki a pusztaságnak minden talpalattnyi helyét ismerte, s a kinek legutoljára jutott volna eszébe, hogy féljen e helyt a veszedelemtől, a mint révedezve baktatott előre a sötétségben, belezuhant a nyitott aknába.

Az akna negyvenöt öl mély volt, de Dan azért nem sérült meg. A fenéke körülbelül huszonöt ölnyi magassáig vízzel volt tele, a régi bányatelep tartós csatornahálózatának a vizével, a mely az időjárás szerint hol csaknem az akna színéig emelkedett, hol pedig mélyre leapadt. Ez fogta fel Dannak a zuhanását. Miután fölmerült a víz színére, kábultsága első pillanatában belekapott kezével egy sziklának keskeny kiugrásába, a mely az akna pereméről lefelé nyult. De milyen rémes volt a helyzete, mikor végül magára eszmélt. Rosszabb volt, mint maga a halál; élő halott volt: eltemetve egy nyitott sírgödörben.

Alig szedte össze magát valahogyan, mozgást hallott a feje fölött. Lépések voltak, a melyeknek dobbanása úgy hangzott a fülébe, mint távoli mennydörgésnek az első moraja? Rémülete vergődésében kiáltani próbált, de nyelve odaragadt a szájához. Majd beszédet hallott az aknanyílás közelében. Úgy hangzott le hozzá a hang, mintha sötét, üres, egyenesen álló henger öblén kiáltották volna le hozzá a szavakat.

— Kár volna, emberek, — szólt az egyik beszélő, — csak egy lépést is tenni tovább akár a legjobb emberért is a föld hátán. Most arról van szó, hogy minden ember a maga bőrét mentse, mert fogadni mernék, hogy már is a nyomunkban vannak.

Majd egy másik hang szólalt meg, fájdalmasan, kínosan:

— De el fogják fogni, Billy bácsi, el fogják fogni és nem is tud róla.

— Mindhiába, mindhiába! Rajta emberek, előre! Ördög vigye a kölyköt a nyafogásával — ne törődjeteK vele! Menjünk világgá, mert a tényállás ellenünk szól.

Dan összeborzadt az emberi hangok hallatára. Húsz ölnyi mélységben a föld alá temetve, úgy, a mint volt, úgy ért le hozzá a hang, mint a szél szava viharos éjszakán, mikor beleség valamit az ember fülébe s azután tovább rebben.

Az emberek tovább mentek. Vajjon kik lehettek? Mi történhetett? Dan azon tünődött, vajjon megismerte-e a két hang valamelyikét, vagy mind a kettőt? De az agya el volt kábulva és Dannak nem volt egy ép gondolata sem. Jóformán abban sem volt bizonyos, vajjon valóban ráeszmél-e arra, a mi történt.

Telt az idő, — Dan nem tudta, régóta-e vagy sem — s egyszerre csak újra hangokat hallott a feje fölött, de most nem azokat, a melyeket az előbb.

— Azt gyanítom, hogy megszöktek előlünk. De minden bizonynyal a mi embereink voltak. Azt az értesítést kaptam Peelből, hogy a bárka két órával ezelőtt érkezett oda a kikötőbe.

— Vigyázz a régi ólomaknára, uram.

Dan észrevette, hogy valaki az akna nyílásához közeledik.

— Micsoda mélység! Szerencse, hogy bele nem zuhantunk.

Kurta nevetés harsant föl — mint mikor valaki gyors futás után lihegve nevet — Dan nyitott sirjának a nyílása mellett.

— Erre mentek, uram; a dombtetőn át a kuruttyó felé. Ha több eszük van, akkor inkább a hegyek közé menekültek volna.

— Nem tudják, hogy üldözzük *őket*. Nyugodt lehetsz, *ő utána* sietnek, hogy figyelmeztessék. Végre is lehet, hogy csakugyan az *ő* hangját hallotta a főbíró a temetőben. Valahol itt bujkál a közelben. Siessünk tovább!

A hangok elenyésztek, a léptek dobogása elhangzott. Negyven lábnyi sötét, holt szikla és föld egy pillanat alatt elnyelte a neszt.

— Megálljatok! — kiáltott Dan gyorsan, rémületében. A kétségbeesés bátorra tette; a félelem eloszlatta félelmét. Választ nem kapott. Megint egyedül maradt, csak a halál volt vele. Majd visszatérő öntudatának első pillanatában tisztába jött vele, hogy kinek a hangja volt az, a melyet utoljára hallott és hálát adott Istennek, hogy kiáltása válasz nélkül maradt. A hang Kerruish Jarvis hangja volt. Kétségbeesése kinjában ráeszmélt Dan arra is, hogy az első csoport ember Quilleash volt a halászokkal. Micsoda végzetszerűség

akadályozta meg vajjon abban, hogy segítségért ne kiáltson az egyedüli emberekhez e föld kerekén, a kik kiszabadíthatták és megmenthették volna? Dan tisztában volt azzal is, hogy bűne kiderült és hogy most üldözik.

Csak ezután eszmélt rá teljesen helyzete reménytelenségére. Nem volt szabad segítségért kiáltania; némán kellett maradnia, mint a halál, mély sírjában. Ha azok az emberek mentenék ki az aknából, a kik hajszolják, úgy fogná fel mindenki a dolgot, hogy rejtekhelyéről vonszolták elő és hogy meghiusították hitvány menekülő kísérletét. Mivé lenne ez esetben bátor vezeklése? Ki hinné el neki, hogy csakugyan elszánta magát arra, hogy megbűnhődik? Világsúfja lenne, a kin joggal nevetne az utolsó semmiházi is.

Dan átlátta most már, hogy mindenfelől a halál környékezi. Ha odalent marad az aknaüregben, az a halált jelenti; ha megszabadítják az üregből, az nem kevésbé biztos halált jelent. A menekülésre nem volt semmi reménye. De a reményt nem oly könnyű elfojtani, a mikor az életnek a reménye. Segítségért kell kiáltania; ki kell szabadulnia ebből a sírből, akármi lehet is, vagy lesz is a következő reménye. Odalent maradni és ott halni meg, nem volt emberhez méltó. Az élet volt az első kötelesség, az első szükségyszerűség, ha ennek az életnek nem is csekélyebb az ára, mint a jövődő halál.

Dan föltekintett az égre; kis négyszögletes, ólomszürke folt volt, a mely elvált börtöne falainak áthatolhatatlan sötétségétől. A mint ott állt a szikla kiugró párkányán, félkézzel megkapaszkodva, a másik kezét óvatosan fölemelte, hogy kitapogassa az akna oldalait. Csupa szikla volt, csupa meredek szikla, itt-ott azonban durva kiszögellések voltak, a melyekbe talán bele lehetett kapaszkodni. Mialatt megragadta az egyik kiszögellést, a remény halódó kinja kapott bele Dan lelkébe és még jobban marcangolta őt, mint a kétségbeesés. De a következő pillanatban eltűnt ez a remény is. A szikladarab letört a keze alatt és kongó loccsanással belezuhant alája a vízbe. Az akna oldala szertemálló kőből volt!

És ekkor, a kétségbeesésnek ebben a vak vívódásában, az a kérdés merült fel Dan lelkében, vajjon miért küzdjön

a rászakadt csapások közül e legutolsó ellen? Hát oly értékes reánézve az élet? Nem, vagy ha az volna is, ő hajlandó lemondani róla. Hát nem arra szánta-e el magát, hogy önként kihívja fejére a halált? Mert hiszen bűnének csak az lehetett a büntetése. És vajjon mi válogatni való van a halál két neme között? Nem, ha már meg kell halnia, mert nem méltó tovább arra, hogy éljen, akkor jobb meghalni ott, a hol van, úgy, hogy senki ne tudjon a halála módjáról, mint a bitófán végezni életét.

E gondolatra égnék meredt a haja. Sohasem képzelte még el világosan, hogy ha meg kell halnia Ewan haláláért, akkor kötél által kell meghalnia. Az akasztástól való borzalom, a mely megvan minden emberben, Danban erősebb volt, mint a legtöbb embertársában. Miközben maga elé képzelte ennek a meggyalázó és kárhozatos halálnak a rémes látományát, annyira jutott, hogy azzal biztatta magát, hogy a halál ebben az eleven sírban jobb, ezerszer jobb, mint az a halál, a mely szabadulása esetére várna rá oda-fent a világban. Azután atyjára gondolt és annak a derék jó embernek a megaláztatására, ha ilyen nagy gyalázat érné a fiát, majd ugyanakkor, a mikor arra kérte az Istent, engedné meg, hogy ott halhasson meg, a hol van, borzalmas istenkáromlás fakadt az ajkairól. Hatalmasabb kezek intézték a sorsát, mint a minő a saját keze volt. Az Isten megmentette őt önnönmagától. Legalább nem a bitófán fog meghalni. Már csak ezért imádkozhatott, s ez az ima a maga sivár reménytelenségében így hangzott:

— Oh, add Uram, hogy sohase hagyhassam el többé ezt a helyet!

A lelke úgy össze volt taposva, mint a moly, a mely soha többé nem lebbentheti meg szárnyát.

Erre azonban más irányba terelődött kétségbeesett tepelődése. Arra gondolt, hogy ha az Úr keze visszatartja őt attól, hogy bűneért méltóan megbűnhődjék, az Úr keze ugyanakkor visszatartja őt a vezekléstől is, a mely bűnét elmoshatná. Erre a gondolatra minden ízében remegni kezdett. Küzdött a remegés ellen, de nem birt vele sehogysen. Hát nem azzal az erős szándékkal vált-e el Monától, hogy kiszolgáltatja magát törvényes bírónak? De mióta elvált Monától, minden óra újabb akadályt gördített szán-

déka elé. Először is ott voltak az emberek a kunyhóban az öböl partján, a kik elhatározták, hogy a halottat a tengerbe meritik, s ő maga gyarló gyöngeséggel belenyugodott ebbe; azután a halálos szélesend odakint a tengeren, mikor ott állt a kormányrúd mellett és a hosszú, fásasztó hányódás a végtelen vizen; most pedig ez az utolsó különös bal eset. Mintha valamely felsőbb akarat akarta volna, hogy meghaljon, mielőtt bűneért vezekelhetett volna. Lelki ereje még jobban megtört és már-már azt hitte, hogy minden elveszett. Kétségbeesésének szorongattatásában azt gondolta, hogy csakugyan megbocsáthatatlan bűn az, a mit elkövetett. Ez a szörnyű gondolata úgy szivta a véré, mintha piócza lett volna. Majd az a gondolata támadt, hogy milyen komédia is volt álma a vezeklésről. Miféle vezeklésre vállalkozhatik az a gonosz ember, a ki kiontotta egy jó embernek a véré? Csak azt tehette, hogy saját eltékozolt életét is odakinálja a másiknak jól felhasznált élete után. Vajjon az igazságos Isten előtt ez kiegyenlítheti-e a bűnt? Komédiák komédiája! Nem, nem! Haljon csak meg ott, a hol most van, veszszen ki az emlékezete is, és bűnéről ne legyen soha többé említés!

Próbált megnyugodni és egyik kezét erősen a mellére szorította, hogy lecsendesítse szívének heves lüktetését. Azután számolni kezdte a pillanatokat. Minden határozott czél nélkül, talán csak azért, a miért a haldoklók lelkében titokzatos vágy él számon tartani az idő múlását. Szabad félkezével kihúzta zsebéből az óráját, hogy hallgassa a másodperczek ketyegését; de az órája megállt; bizonyosan megtelt vízzel. De a szíve elég hangosan vert. Elkezdte hát számolni: egy, kettő, három. De agya örvénylőn kavargott és csakhamar elvesztette a számolás fonalát. Azon kapta rajta magát, hogy már nem számol, de a számot, a mellyel elakadt, elfelejtette. Nem tudta bizonyosan, vajjon öt perczet számolt-e vagy ötvenet.

De az idő nem állt meg. Szél kerekedett. Dan eleinte semmit sem érzett belőle, a mint odalent állt mély sirjában. Hallotta, hogy sziszeg odafönt az akna szája körül; ennyi volt az egész. De csakhamar üvöltéssé mélyült a sziszegés. Dan gyakran hallotta emlegetni a szél zokogását. Most valóság volt, nem csak kép, a mint figyelte a szelet.

A szél kezdett alászállani hozzá. Nagy zuhanással lecsapott az aknába, végignyalta a falakat, visszhangot csalt ki a fenék vizéből, viaskodott, hogy szabadulhasson, ordított, mint a ketreczbe zárt oroszlán, azután újra fölfelé tört olyan lármával, mint mikor valami hatalmas hullám sziklazátonyra csapódik. A szél zajongását az aknában alig lehetett kibírni, de mikor elállt a szél, a nyomában támadt csend szinte kábító volt. Majd megeredt az eső. Dan a feje fölött hangzó egyhangú, gyors koppanásokból tudta meg ezt. De őt nem érte az eső; a szél oldalt verte, úgy, hogy az akna falainak csak a legfelső részéhez verődött. Hébe-korba leperdült rá fölülről egy kis, könnyű, ritkás zápor. Olyan volt, mint valami vízesés permetegje, azzal a különbséggel, hogy a vizoszlop, a melyből eredt, a feje fölött volt és nem a lába alatt.

Majd félelmének halálos gyötrődésében rászakadt Danra az örök kárhozattól való rettegetés, ha most találna meghalni. Mintha megértette volna, mit jelent a halál megváltás nélkül. Soha nem nyer bocsánatot, hanem örökre elátkozott marad, kizárva a boldogok sorából, a kik az Úr békeességében élnek: — ennek az ítéletnek halálos sötétsége lebegett lelki szemei előtt. Az életet eddig is nagyon becsesnek tartotta, de milyen becses volt most szemben az örökkévaló halállal? Mintha halott lett volna már, mielőtt meghalt volna. Élni nem élhetett, meghalni nem volt bátorsága. Fölmerült előtte egész elmúlt élete és kiűritette utolsó cseppig az emlékezésnek szomorú kelyhét. Oly félelmetes, oly furcsa volt minden, hogy mialatt visszaidézte emlékezetébe egymás után összes elvesztegetett óráit, mintha idegenül állt volna szemben saját magával. Láta magát, mint Ézsaut, a ki egy tál lencséért eladta elsőszülöttségi jogát, s később nem talált irgalomra, bárha könyek között könyörgött érte. Eszébe jutottak az Irásnak szavai:

«Szörnyűséges dolog az élő Istennek a kezei közé kerülni.»

Majd sebes, szüntelen örvénylésében a multról a jövőre szökkent az elméje. Láta magát menekülni valamely rettenetes bírónak a színe elől. Valamely szörnyű ítélet borzalmával sújtva, hidegnek, üresnek es elhagyott-nak látta a saját helyét a világban. Láta öreg édesatyját

is, a szent püspököt, ki ezernyi gond terhe alatt nyögve élt, míg ő maga, a ki a derek, jó ember életének élete volt, de már nem élt, mint nyughatalatlan, vándor szellem bolyongott, s hideg szélfuvallat gyanánt lebegett közte és a menny országa között. Ez a gondolat mindennél jobban megrémítette és Dan hallotta, hogy nagy kiáltás szakad fel a torkából, a mely borzalmasan visszhangzott a sötét akna-üregben.

Majd mintha életösztöne értelmének támogatása nélkül működne, Dan a menekülés eszközein kezdett töprengeni. A sziklának az a váratlan lágysága, a mely eleinte megdöbentette, most a remény kínos csillámaival kezdte benne fölébreszteni. Ha az akna oldalfalai a sziget palasziklájából lettek volna, az a kiszögellés, a melybe belefogódzott, nem mállott volna szét a kezében. Hogy lágú volt, ez annak volt a jele, hogy valami homokkőér futott keresztül az aknán. Dan kavargó gondolatai emlékezetébe idézték azt a tényt, hogy az Orris Head vörös homok és lágú homokkőszakadék volt. Ha ez az ér elég mély, akkor ő megmenekül. Fokokat vájhat bele a késével, s így talán, végtelen kín és fáradság után, eljuthat az akna nyílásáig.

Félkézze megkapaszkodva, a másik kezével kését kezdte keresni a zsebeiben. A kése nem volt nála. Most már csakugyan bizonyosnak tetszett a halála. Hol a hideg verte ki, hol meg forró lázban égett. A ruhája átnedvesedett; a víz még most is csöpögött belőle és tompa kongással hullott alá a rejtett tengerszembe. De ha most hagyta volna cserben a reménység, ez azt jelentette volna, hogy már nem fél semmitől. Dannak eszébe jutott, hogy kell lenni nála valahol egy kis ollónak, a melylyel három napja belekarczolta a nevét katonai övének az ezüstös csattjába. Miközben a kését kereste, érezte valahol a zsebében és megvetéssel odébb lökte, mert eleinte ideges ujjainak a tapintásából a késnek tartotta. S most ime ez maradt meg egyedüli szerzőjének. Megtalálta újra, s ezzel a szegényes eszközzel hozzálátott a munkához, hogy szabaduljon ebből a magasba tornyosuló, sötét, mély alagútból.

Az éjszaka nem állt meg; óra óra után telt. A szél elült; az eső kopogása megszünt a feje fölött. Dan egyik lépcsőfokot a másik után vájta ki. Néha megpihelve a leg-

szélesebb és legerősebb kiszökellő párkányon, föltekintett az égre. Az égbolt ölmos szürkésége sötétkékre változott, s tele volt hintve csillagokkal. A hold nagyon későn kelt, mert az utolsó negyedét járta és sok esős felhő takargatta. Egy ideig belesütött az aknába és végig megvilágította. Dan tudta, hogy már kora reggel felé jár bizonyosan az idő. Egy csillag, egy nagy, teljes fénygömb, éppen a feje fölött csillogott. Sokáig elüldögélt, ezt a csillagot nézve, s fárasztó munkája mellől is minduntalan meg-megfordult, hogy föltekintsen rá. Egyszerre csak az a gondolat nyilallott a szívébe, hogy az a csillag a remény jelképe ránézve. Azután folytatta a munkáját, s mikor megint föltekintett, a csillag nem volt sehol — kimozdult látköréből, kivezett a kicsi darabka égbolt tengeréből. Úgy tetszett Dannak, mintha néma társa lett volna az a csillag.

Bátorsága megrokkant vigasztalan magányában, de azért tovább dolgozott. Ereje csaknem kimerült már. A hold letűnt, s a csillagok egymás után kialudtak. Egyszerre csak mély sötétség takarta el előle a tenyérnyi égboltot a feje fölött. Dan kitalálta, hogy ez csak a virradást megelőző sötétség lehet. Oly sziklapárkányhoz ért föl, a mely sokkal szélesebb volt, mint az összes eddigi alsóbb kiszögellések. Elég világos nyomai voltak annak, hogy ezen a párkányon valaha fagerenda volt végigfektetve. Dan megpihent és föltekintett. Ebben a pillanatban apró lábak könnyed tipegését hallotta a feje fölött. Egy eltévedt juhocska volt, a tavalyi nyájból való bárány, a mely kószálás közben elbolyongott. Dan, bár nem láthatta, tudta, hogy ott van, mert belebégetett az aknába. A tévelygő párának szomorú bégetése ezen a vigasztalan helyen sajgó pontot érintett meg Dan szívében, s megindította könnyeit, a melyeknek forrása mostanáig el volt apadva. Miféle régi emléket juttatott az eszébe? Eleinte nem találta ki, de aztán eszébe jutott az a régi szép történet, a melyet annyiszor hallott, az eltévedt báránykáról, a mely a templom kapujába bukkan Ewan keresztelője alatt. Furcsa volt-e, hogy erről nyomban ráterelődtek gondolatai Ewan gyermekére, a csecsemő leánykára, a ki ártatlanságában nem is sejtette még a reá várakozó szomorúságot? Azt szerette volna, bárha ő maga is újra kis gyermek lehetne, atyja kezét fogva jár-

kálhatna; bárha visszafordulhatnának még egyszer az elmúlt évek, szétfoslana belőlük minden gonosz csiny, mint a felhő, s kezdhetné újra az életet új, friss, ártatlan lélekkel, mostani vén, sajgó lelke helyett, a mely oly nagy sebből vérzik. A következő pillanatban távozott az eltévedt báránka, távozás közben belekiáltva az éjszakába keserves bégetését. Dan újra egyedül maradt, de ez a látogatás gyöngéden felfrissítette a lelkét.

Majd újra arra gondolt, hogy egyáltalán nem mindegy a lelke üdvösségére nézve, vajjon ott hal-e meg, a hol most van, soha ki nem kelve elevenen nyitott sirjából, vagy pedig hogy vajjon a többi embernek szeme láttára hal-e meg bűneért? Élnie kellett, élnie kellett, ha nem is magának az életnek a kedvéért, hát azért, hogy megfoszthassa a halált legszörnyűbb borzalmaitól. A mi pedig az akadályokat illeti, a melyek vezeklése elé gördültek, a melyre elszánta volt magát, ezek az akadályok nem az Istentől valók voltak azért, hogy üdvözülését lehetetlenné tegyék, hanem a sátántól, a ki megkísértette őt és vissza akarta tartani attól, hogy kiengesztelje bűnét. Ez a gondolat új erőt öntött belé, s Dan új elhatározással fogott hozzá megint a munkájához.

Az ujjai csontig megdermedtek, s a ruhája úgy rátapadt a testére, mintha nedves szemfedő lett volna. Az olló vékony pengéi elkoptak; sok hasznukat már nem igen vehette. Dan felállt újra a sziklapárkányra s az ollót belemerítette, feje fölött a csupasz falba. Ekkor azonban újabb balszerencse érte őt utól. Keze lágy földbe hatolt be; a köves ér véget ért, s feje fölött porhanyós, laza termőföld volt!

E fölfedezésre elállt a lélekezete. Egy percz óta nagyon sokra becsülte az életet. Hát most végül mégis le kell mondania minden reményről? Ez az új félelem tovább kínozza volna, ha ebben a pillanatban eszébe nem jut neki az, a mit Kerruish Jarvis mondott, mikor arra ment oda-fönt az országúton az akna nyílása mellett. Nem volt-e vajjon tiszta dolog, hogy Quilleasht és a halászokat úgy üldözték, mintha bűntársai lettek volna? Ha az ő tanubizonysága nem tisztázza őket, vajjon nem kellene-e nekik szenvedniök, bármily ártatlanok legyenek is különben és

bármennyire meghal is ő odalent az aknaüregben? Most végre csakugyan belátta, hogy minden áron meg kell menekülnie ettől az eleven haláltól, akármilyen nehézségek tornyosulnak is elébe.

Megállt és tépelődni kezdett. A mennyre emlékezett rá, harmincz lépcsőfokot vájt bele a sziklába. Teljes harmincz lábnyira kellett tehát lennie a víz fölött és tíz lábnyira az akna szájától. Csak tíz lábnyira van a szabadságtól. De éppen ez a tíz láb mintha legyőzhetetlen akadály lett volna! A porhanyós földbe vájt lyukak segítségével veszedelmes vállalkozás lett volna menekülni. Egy nagyobb darab föld minden pillanatban lemállhatott fölötte vagy alatta, s akkor újra lezuhant volna a mélységbe. Már pedig ha az akna belső oldaláról zuhanna le, akkor valóbszínű volt, mint a mikor először lezuhant felülről, hogy belevágódik valamelyik kiszögellő párkányba és összezúzdódik, mielőtt leér a vízbe.

Nem tehetett egyebet, mint hogy megvárja a virradást. Talán a nap fénye mellett rábukkan a menekülésnek valamely kevésbé kockázatos lehetőségére. Lassan enyhült is már a tompa, halott, áthatolhatatlan feketeség. Mintha valami jótékony szellem rálehel volna az éjszakára és elfujta volna. Mikor a reggel lágyabb színei rászóródtak megnagyobbodott égdarabjára, Dan tisztán hallotta a habok halk csobbanását a partokon. Fölmerült lelkében erre a tengerpart képe némán, ünnepélyesen, elhagyottan a hajnal világosságában. A fény lekúszott hozzá börtönébe és Dan letekintett az alatta tátongó mély, fekete tengerszembe.

És most új reménység ébredt megint a szivében. A feje fölött azt látta, hogy deszkaszálak futnak köröskörül és keresztül-kasul az aknán. Valaha az volt a rendeltetésük bizonyára, hogy megtámaszszák az akna falait, s két külön üregre oszszák a tárnát, a fölszálló és leszálló munkásokosára számára. Dan lelkéből hálafohász fakadt. A világ megint tele volt mennyei irgalommal még az ő számára is. Deszkáról deszkára kapaszkodva feljuthatott az akna szájáig. Megragadva fölemelt kezeivel az egyik deszkaszálat, felhúzta térdeit a következő deszkára. Egy közön átvergődött ekképen, de hogy meg voltak merevedve az ízületei és milyen erőtlen volt minden ujja! Följutott még egy, majd még

egy deszkaszálra, s most már csak négy lábnyi köz választotta el a rekettyesövénytől, mely a kelő nap fényében ott ingadozott éjszakai sírjának a nyílása fölött.

De hosszú esztendők óta az esőzés revessé tette ezeket a deszkaszálat. Itt-ott eltöredeztek és rothadoztak. Szent Isten, hogy megrecscent alatta e pillanatban az a deszkaszál is, a melyen megpihent. Még egy percz és fáradtságos munkája véget fog érni. Még egy percz és halott énje ott marad örökre a háta mögött, ebbe a sírboltba temetve. Ez lenne ám az igazi feltámadás. Igen! Isten segítségével!

Mylrea Dan félóra mulva könyben úszó szemmel és hálatelt szívvel Ballamona felé indult a főbíróhoz. Megviselt, sápadt arczát új élet színével festette be a nemrég fölkeltnapnak fényözöne és újonnan született nagy reménységének még ragyogóbb glóriája. Miféle borzalmat tartogathatott még most számára az élet? Semmiféle! És most már csakhamar eltompul majd a halál szűrő fulánkja is. Vezeklés! Vezeklés! Ugy lesz minden, a hogyan elgondolta! egy elfecsérelt életet kínál egy jól eltöltött életért, egy rossz ember életét egy jó ember életéért, de odakinálja mindenét, a miye van — mindenét, mindenét!

S ha egyszer leteheti áldozatát a könyörületes Isten lábai elé, lehetetlen, hogy el ne fogadja áldozatát!

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Hogyan jutott el Ewau a templomba?

Lényegesen hozzátartozik ennek a történetnek a folyamatosságához, hogy most ott hagyjuk Dant, a hol van, új életre ébredt, nagy lelkének békességében, és visszatérjünk a sziget elmúlt karácsony elejére.

A Mihály község hívei ósrégi szokásaik szerint kezdtek megülni a nagy napot. Mialatt karácsony reggelének virradása gyöngéden viaskodott még a szent karácsonyest éjszakájával, egy csomó szegényebb fajta ember lámpásokkal és hosszú rudakkal kiözönlött az utcákra, hogy nagy ujjongatás közben megcsapdossa a bokrokat. Minden esztendőben ilyenkor szoktak vadászni az ökörszemre. Mielőtt a község

lakossága letelepedett volna karácsonyi reggelijéhez, a kis madárka két legfrissebb ellensége megállt a falu utcájában, vállukon emelt hosszú póznával, a melynek közepére akasztva lógott egy pirinkó ökörszem. Vitéz társaik köréjük sereglettek és hébe-korba kitéptek egy-egy tollat a madárka melléből.

A gyülekezet egyik felén, egy csoport gyerek között, ott állt Hommy-beg is, karácsonyi éneket zengedezve és hegedűjén kísérve saját magát. Az ének tragikus történetet mesélt el egy gonosz szellemről, a ki valaha asszony alakját öltve magára, háborgatta a szigetet s mikor az emberek föltámadtak ellene és a tengerbe akarták kergetni, ökörszemmé változott az áldott Szent István szent ünnepnapján. Egy fiú, a kinek sötét szemeiben kaján pajkosság ragyogott, gyűrött papírlapot tartott lefelé fordítva a kertész elé, s az írástudatlan paprikajancsi úgy tett, mintha erről a felfordított kottáról és szövegről játszana és énekelné le a karácsonyi éneket. Az asszonyok kiállottak a kapu elé hallgatózni, a férfiak pedig, kezüket nadrágjuk zsebébe mélyesztve, házuk végének vetették a hátukat s pipáztak és álmosan néztek a világba.

Mikor a lármás tömeg távozott, az utca visszasülyedt megszokott nyugalomába, a melyet csak egy szöghajú, halászlányos módra feltürt fehér kötényes kislánynak a hangja zavart meg, a mint el-el kiáltotta magát: — Rákot vegyenek, finom rákot, friss rákot! — A kis lány hangját csakhamar erősebb fiúhang nyomta el: — Tengeri ángolnát vegyenek, tengeri ángolnát, hölgyeim, — friss ángolnát, hölgyeim — olyan kövérek, mint egy püspök! Tengeri ángolnát, tengeri ángolnát!

A reggel nem volt ragyogó, de a nap álmosan pillantott ki a hegyeket rejtő fehér, párás, harmatos ködfátyolból. Az éjszaka hullt havat a reggel szakadó zápora még nem mosta el teljesen; a szalmafüdelek ereszeiben és a kövezett gyalogjárók kavicsai között ott volt még most is a hó. A kék füst fölfelé gomolygott a sűrű levegőben minden kéményből, mikor megkondultak a püspöki udvar harangjai a karácsonynapi istentiszteletre. Itt-ott kilépett kunyhójából az utcára egy-egy öregasszony hosszú, kék gallérköponyegben és fejkötőben, és botra támaszkodva a templom felé

biczegett. Két-három férfi vízálló csizmában, vállára vetett rákfogó hálóval és szájában a pipával, lefelé baktatott az utczán, a mely a vágóhid mellett a tengerpartra vezetett.

Egy félóra mulva, mikor a harangok még egyre szól-tak s az emberek tódultak a templomba, kilépett házából a püspök is és megindult a sekrestye felé vezető gyalog-ösvényen.

Gyűrött, fáradt volt az arcza az nap reggel, mintha az éjszaka kegyetlenül megviselte volna, de azért barátságosan mosolygott az asszonyokra, a kik hajbókoltak előtte, mikor elhaladtak mellette és a kezével intett vissza a férfiaknak, a kik megemelték a sipkájukat.

— Jó reggelt, adjon isten vig karácsonyt, — szólt a püspök Will-as-Thornak, a sekrestyésnek, a mikor a nyitott pitvaron elment mellette. A sekrestyés fődetlen fővel, szürke flanelujjas bárányszőr mellényére vetkőzve, verejtékezve húzta a harangkötelet.

Köszöntötte a püspök a buta Billyt is, a penészes vén ficzkót, a ki öreg napjaira bűnbánóan magába szállt.

— Adjon Isten vig karácsonyt, Billy, és érj meg még sok újabb karácsonyt Isten kegyelméből.

Billy a pitvar gyámoszlopának támaszkodva állt a helyén és alamizsnát gyűjtött, ha akadt, a ki adott neki.

— Csakhogy az nem lesz ám már élet, nagyuram, hanem csak tengődés — mondta ez a vén Bartimeus.

És Gawne Jabez, a vékony kis szabó, hasonlóképen részesült a püspök üdvözlésében, mikor a püspök elhaladt mellette sokgombos, öreg köntösében.

— Vig karácsonyt adjon az Ég, Jabez, és boldog új esztendő.

— Haj, haj, nagy jó uram, — szólt Jabez olyan hosz-szúra nyújtott képpel, mint holmi hegedü — ha az új esz-tendő nem lesz jobb, mint a régi volt a sok rossz idővel, meg a nagy házbérrel, meg a sok tandíjjal, akkor bizony be kell még majd vonulnom a szegényházba.

— No, no, Jabez, ne felejtse el a régi közmondást: mennél nagyobb a szélcsend, annál közelebb van a déli szél.

Mikor a püspök befordult a sekrestye ajtaján, a vak Kerry ment el mellette az urával, Hommyval, és a püspök üdvözölte őket is, úgy, mint a többieket üdvözölte.

— Örülök, hogy ilyen jó színben láthatom, nagy jó uram, — szólt a vak asszony.

— Hála Istennek, jól megvagyok! — mondta a püspök. — Hát te hogy vagy, Kerry?

— Én is csak megvagyok, nagy jó uram, én is csak megvagyok valahogyan; de a látomásaim nagyon gyötörnek. Jaj uram, mindig látok valamit, mindig látok, mindig látok, és minden látomásomban benne van Dan úrfi. Mára reggel is, áldja meg az Isten, mikor fölébredek, hát ugyan mit látok vajjon? Egész csapat nagy úr jön kifelé a nagy házból, és lámpásokkal megy ki egyenesen a temetőbe. Úgy bizony, nagy jó uram, ez bizony így volt, megbocsásson, bárha valószínű, hogy azt fogja gondolni, együgyű, bolond teremtés ez a Kerry, a mint mondani szokták.

A püspök lehorgasztott fejjel és fájdalmas arczkifejezéssel figyelt a vak asszony pergő nyelvére, s mialatt a sekrestye ajtajának faretészére tette a kezét, elfojtott hangon így szólt:

— Eszem ágában sincs, hogy kinevesselek, Kerry. Engemet magamat is egész álló éjszaka kínzó sejtések gyötörték, a miket sem megmagyarázni, sem lerázni nem tudtam. De ne beszéljünk tovább az ilyen sejtelmekről. Vannak sötét helyek, a melyeket sohasem leszünk képesek kifürkészni. Elégedjünk meg azzal, hogy Isten irgalmassága és bölcsesége megengedi, hogy láthassuk azt az ösvényt, a melyen a lábunk halad.

Így szólván, megfordult a püspök és bement a sekrestyébe. Kerry meg a férjével együtt a nyugati ajtón át bement a templomba.

— Igazi ősz angyal, az bizony, — súgta bele Kerry Hommy-begnek a fülébe, a mikor Will-as-Thorn mellett haladtak el.

— Az bizony, az bizony, — mondta Hommy-beg, — maga az öreg arkangyal, az bizony.

A harangok egyre szóltak még a karácsony reggeli istentiszteletre.

Benn a templomban a rendesnél nagyobb gyülekezet sereglett össze. Annyi kézzszorogatás és szerencsekívánás volt eleinte a templom hajójában és a padokban karácsony reggelén, hogy — néhány elégedetlen lelken kívül, a minő

a buta Billy meg Gawne Jabez volt, a kiknek nagyon keserűen csordult az élet bora, — senki más nem vette észre, hogy az istentisztelet órája ütött és el is mult már. A kórus tagjai a nyugati karzaton elfoglalták helyöket jobbról és balról Will-as-Thorn üres széke mellett az óra fölött. A hang-síp ott feküdt a karzat karfáján, s az énekesek kinyitották könyveiket és körülnéztek, hogy nincs-e valami, a miről tereferélhetnének. Majd elhallgatott a harang, miután néhány perczezel tovább kongott, mint rendesen. A susogás megszűnt a padoktól fel a kórusig, s egy pillanat mulva nem zavarta semmi egyéb a csendet, csak egy-egy könyv lapjainak a zizegő forgatása.

A püspök az oltár elé lépett s mialatt letérdelt, hogy imádkozzék, mint a gabonát a déli szél, száz fejet lehajtott egymás után a könyvtámlára a megszokás szele. Mikor a püspök megint felállt, csoszogás és mozgolódás támadt a padokban, majd sokan kinyújtották a nyakukat arrafelé, a hol a püspök állt, és elfojtott sugdolódzás hallatszott:

— Hol van Ewan tiszteletes?

— Mi történt a fiatal tiszteletessel?

A püspök egyedül ült az oltár előtt és semmi jelét sem adta annak, hogy el akarja kezdeni az istentiszteletet. A karzaton, kezükben a könyvvel, Will-as-Thornra várt a kórus, hogy foglalja el helyét az óra fölött; de Will-as-Thorn széke üres maradt. Egyszerre csak általános meglepetésre megkondult újra a harang. Lassan és félénken, majd csakhamar erős hangon kongott a harang az elámult gyülekezet feje fölött. Az emberek nyomban összedugták a fejüket és összesúgtak búgtak.

Vajjon mi történhetett Ewan tiszteletessel? Elfelejtette talán, hogy ma reggel neki kellett prédikálnia? A vak Kerry azt szerette volna tudni, vajjon nem volna-e jó, ha valamelyik férfi-ember át menne a régi Ballamonába és fölébresztené ötöt, a mint mondani szokták; de Mr. Quirk «művelt» modorban, a mint tanítómesteri hivatásához illett, azt a véleményét fejezte ki, hogy a fiatal tiszteletes reggeli után valószínűleg elment egy kicsit «sétifikálni» és egy kissé messzire elkerült.

A harang még mindig kongott és a padokban egyre hallhatóbb lett a türelmetlen csoszogás. Nemsokára, miköz-

ben a harang vasnyelve rövidebbet lendült a magasban, megjelent a zöld függöny nyílásában, a mely az előcsarnokot elválasztotta a templom hajójától, Will-as-Thorn feje és válla s az egyházi intett Hommy-begnek. Hommy föltápáskodott és a fölszólításnak engedelmeskedve, végig botorkált a templom hajóján, majd nyomában, mialatt a padokban még több fej összeborult, felállt a tanító is, a ki általános izgalom idejében sehonnan sem maradhatott el, és szintén kiment a kertész után az előcsarnokba. A sugdolódzás hangos sziszegéssé erősödött, a mely elnyomta a harang erős szavát is, mikor a kis Gawne Jabez is úgy érezte, hogy fel kell állnia és ki kell mennie a többiek után.

A püspök mindeközben mozdulatlanul ült a helyén, lehorgasztott fejjel és a rendesnél is sápadtabb arczczal. Egész alakja gyöngének és petyhüdtnek látszott, mintha a szakadatlan néma és titkos szenvedés kiölte volna már belőle az életerőt. Csakhamar hirtelen elnémult a harang szava és rögtön rá a kis Jabez, olyan hegyesre nyúlt arczczal, mint a tollszár, visszatért a padjába, és visszatért a helyére Mr. Quirk is, közbe-közbe fontoskodó komolysággal csóválva a fejét. Egy pillanat múlva megjelent az oltár-rácson belül Will-as-Thorn is, miután fölhúzta a kabátját s éles fésűjével néhányszor végig barázdálta a haját, a mely most úgy lógott alá a homlokából a szemébe, mint egy tuczat nedves faggyú-gyertya.

A zúgás-búgás tompa zümmögése megszűnt, halálos csendesség támadt az egész templomban és sok nyak előre hajolt, mikor látták, hogy Will-as-Thorn fölmege a püspökhöz és beszél vele. A püspök, a ki látszólag nem nagy érdeklődéssel hallgatta, egyszer vagy kétszer bölintott a fejével, azután nyomban felállt és az olvasótámlához ment. Csaknem ugyanabban a pillanatban elfoglalta a helyét Will-as-Thorn is az óra fölött a kis nyugati karzaton és tüstént megkezdődött az istentisztelet.

A kórus azt a zsoltárt énekelte, a melyet előtte való este gyakoroltak a plébánia-templomban:

«Jó nékem, hogy engemet megaláztál; hogy megtanulnám a te parancsolatidat.»

A naptárban jelzett bibliai szöveg helyett a püspök Éli és Sámuel történetét olvasta fel és az Úr frigyládájának

elvétele a filiszteusok által. A hangja tompa volt és kimért, s mikor Éli fiainak a halálához ért olvasás közben és hogy miképen közölték Élivel a szomorú hirt, a hangja elhalkult és csaknem elakadt.

«Elszaladván pedig a harcrról egy ember a Benjámin nemzetségéből, juta Silóba azon napon, ruháját megszaggtatván és port hintvén fejére.»

«Eljuta azért az, és ime Éli ül vala székiben az útfélen várakozván: mert az ő szive nagy rettegésben vala az Isten ládája miatt. Mihelyt pedig bójuta az ember, hogy hirt mondana a városban, megzendült az egész város.»

«Hallván pedig Éli a nagy kiáltást, monda: Micsoda nagy kiáltás ez? Az az ember pedig nagy sietséggel eljöve és megmondá Élinek.»

«Vala pedig Éli kilenczvennyolcz esztendő és az ő szemei meghomályosodtak vala, és nem láthat vala.»

«Monda azért az ember Élinek: Én a harcrról jövök, a harcrról szaladtam ma. És monda: Mint lón a dolog, jó fiam?»

A püspök mostanában csak nagyritkán prédikált s a gyülekezet, egyrészt, mert tisztelték mindig a jó embert, másrészt azért, mert nem igen gyakran hallhatták őt, a legnagyobb rokonszenvvel készült a szent beszéd hallgatására, mikor a püspök felment a szószékbe. Nagyon szép prédikációt mondott. Rögtönzött beszéd volt s ezért egy kissé laza volt a szerkezete. E helyett azonban tele volt gondolatokkal, a melyeknek egyszerűsége szinte kizárta a mélységet és tele volt mély érzéssel, a mely nem is nyilatkozhatott meg másban, mint egyszerűségben. Érintette röviden Jézus életét, Betlehemben való születésétől egészen addig, a míg mint kis gyermek megjelent a templomban, a hol az írástudók ültek s végül halálvergődéséig a Getszemané kertjében. Azután rátért, nem épen következetesen, de annál meghatóbban Élinek és fiainak a történetére és az Úr ítéletére, a melylyel Izrael prófétáját sujtotta. E szép kitérés közben figyelmeztette a püspök a szülőket ama kötelességükre Isten előtt, hogy Istenfélelemben neveljék gyermekeiket, mert különben őket magukat szomorúság éri, gyermekeiket pedig szenvedés és örök kárhozat. S végül alig hallható hangon oly czélzást tett, a melyet senki félre nem érthetett.

— Különös és nagyon szomorú — mondotta a püspök — hogy a szeretet, a melyt gyarlóságunkban a legszentebb emberi érzésünknek tartunk, kelepceze és botránykő lehet. Valóban, nagyon különös és nagyon szomorú dolog, hogy míg közülünk a legkeményebb szívű embert talán nem érheti semmi vád, a mikor gyermekei kerülnek az Úr bírói széke elé, addig talán a leggyöngédebb lélek, a minő az agg Éli volt, nem talál irgalmat az élő Isten színe előtt gyermekeinek gonoszsága miatt, minthogy nem tartotta féken őket. De ha az Úr nem fogadja kegyelemmel, akkor nem hódolhatunk bűn nélkül még a legnemesebb vagy legnemesebbnek tartott földi szenvedélyünknek sem, a minő az anya szeretete a keblén csüggő kisedd iránt, vagy az apa büszkesége fiában, a ki véreből való vér. Igaz, való igaz, hogy vannak közöttünk olyanok, a kik nem vehetnek követ másokra, a kik nem adhatnak tanácsot másoknak. Mint Éli, tudjuk mi is, hogy az Úr igéje ellenünk szólt, s csak azt tehetjük, hogy lehajtjuk fejünket és így szólunk: «Az Úr akarata, legyen úgy, a hogy ő jónak látja.»

Mikor a szent beszéd véget ért, sok fölösleges szorgoskodással keresték az emberek könyveiket a könyvespolczok alatt, hogy lopva törülgethessék szemöket, tüntetőleg kifujták az orrukat és áldás közben alig győzték elfojtani a sugdolódzást.

— Bizony, annyi bizonyos, hogy az öreg püspök felülmúlja még a fiatal tiszteletest is, a mi a történet magyarázását illeti — tanultabb és talán nem olyan tüzes, de Istenem, milyen gyöngédlelkű!

— És észrevettétek, mi volt az értelme Éli történetének meg két esztelen tékozló fiának, Hofninak és Fineásnak?

— És láttátok, hogy' remegett a szegény öreg?

— Óh, igen, és fogadni mernék, hogy nem arra a két gonoszra gondolt, egyáltalában nem.

Mikor véget ért az istentisztelet s a gyülekezet oszlófélben volt s a buta Billy végig biczegett egy pár mankón a templom hajóján, a megátalkodott vén bűnös, a kit a betegsége szentté tett, ilyenfélét dörmögött magában: «Igazán jó, öreg apa», meg «az a gaz Dan», meg «az az átkozott ficzkó».

Most furcsa jelenet következett. A gyülekezet vége nem ért még ki az előcsarnokba, mikor egyszerre csak különös mozgolódás támadt az emberek soraiban, mint a hogy a zátonyok között háborog már a fenék, mielőtt a vihar eljut a partra. Azok, akik legelől voltak, megálltak, vagy hátrafordultak, és intettek a fejükkal, mintha mondani akartak volna valamit; azok, a kik hátul álltak, mintha elgondolkoztak és tűnődtek volna. Majd egyszerre csak, mint mikor az első hullám éles recscsenéssel megtörik a szirteken, nagy borzalom ült ki az emberek arczára, s a meglepetés és rémület ijedt kiáltásai hangzottak fel.

— Szentséges Úristen!

— Halott, azt mondják?

— Igen, halott.

— Partra vetette a víz a Mooragh-öbölben?

— Azt mondják, azt mondják.

— *Hiaín Jean myghin orrin*, — az Isten irgalmazzon nekünk!

Fél percz mulva az egész gyülekezet összesereglett a nyugati templombejárás előtt. Ott, a templom és a püspöki udvar közti mélyedésben, két mihályfalvi halászlegény állt s körülöttük nagy tömeg ember. Valami hevert a látuk előtt s a tömeg körülállta azt a valamit s lenézett rá el-elakadó lélekzettel. S a mint az emberek egymás nyomában közelebb léptek s az előttük állók fején keresztül nézve meglátták, mi hever a földön, égneik emelt kézzel visszafordultak és arczuk fehér lett a rémülettől.

— Szentséges Úristen! Szentséges Úristen! -- kiáltották az emberek mindenfelé, zavartan és megdöbbenve.

Fölösleges megmondani, miféle rémes dolog hevert ott a két halász lába előtt.

— A Mooragh-öbölben, azt mondjátok? — A Mooragh-öbölben mosta partra a víz?

— Ott, a dagály vetette ki.

— Szent Isten!

— Láttam már egy órával előbb, mint partra vetődött, mondotta az egyik a két komolyábrázatú halászlegény közül. — Odalent voltam a parton rákászni s még jó darabon kint volt a tengeren és erősen nőtt a dagály. «Szent-séges Úristen, mi lehet az?» — kérdeztem. — «Vitorlás

csónak» — gondoltam eleinte; de nem, ennél sokkal kisebbnek látszott. «Búvárrécze, vagy talán buta-szula kiterjesztett szárnyakkal»; — de nem, ennél sokkal nagyobb-nak látszott.

— Istenem! Istenem!

— A mikor aztán valamivel közelebb jutott, mellig belegázoltam a tengerbe, sőt még tovább, és a mikor közelebe jutottam és láttam, hogy micsoda — és szörnyűségesen megijedtem, elhihetitek — és elszaladtam vissza a faluba Jemmyért, és egy szempillantás mulva ott természetünk mindaketten és ekkor már a part mentén sodorta a víz és öblögette, aztán kettesben a vállunkra emeltük és idehoztuk egyenesen a püspöki udvarba.

És a halász ruhája csuron víz volt csakugyan a melléig és mind a két legénynek nedves volt a válla.

— Szent Isten! Szent Isten! Könyörülj rajtunk — kiáltozott hol az egyik, hol a másik ember, és újra a nyakukat nyujtogatták, hogy a földre láthassanak.

A vitorlavásznat, a melyet a súlyok felszakítottak, itt-ott összetartották még az öltések és a halott arczáról senkisésem húzta le, annyira félt mindenki a halál tekintetétől. Híre terjedt azonban, hogy kinek a holtteste és a vak Kerry kezét tördelte és a látomásairól motyogva valamit, utat tört magának a két halászlegény mellé és azt kérdezte tőlük, mért hozták terhüket a püspöki udvarba, a helyett, hogy Ballamonába vitték volna.

— No hát, — felelt a két halász, — azt gondoltuk, hogy a püspök volt az igazi apja és a püspöki udvar az igazi otthona.

— És ez úgy is volt, — mondotta Kerry — mert a saját édes apja rosszabbul bánt vele, mint a pogány, én pedig csak tudom, hiszen én segítettem világra jönni is.

E közben seregesen csődültek az emberek az országúton befelé a faluból. Az a hír, hogy a dagály valami rémes dolgot vetett partra, gyorsan elterjedt szájról-szájra, miután az egyik halász beszaladt a faluba segítségért. S most halk, kíváncsi hangon kérdezősködtek és felelgettek az emberek a tömegben. «Ki az?» «A kapitány?» «Micsoda, Dan urfi?» «Legalább az utcán azt beszélük.» «Függő-ágyba burkolva — szentséges Úristen!» «A dagály sodorta

a Mooragh-öbölbe — nagy Isten! és tegnap még láttam a tulajdon két szememmel.»

Észrevették, hogy a püspök jön kifelé a sekrestye ajtajából s erre a látványra a tömeg mintha föleszmélt volna első rémületéből.

«Istenem, a püspök!» «Erre jön.» «Nagy ég, erre fog elmenni, hogy a házába jusson!» «Az ijedtség meg fogja ölni a szegény öreget.» «Szegény öreg! szegény öreg!» «Valaki menjen elébe és közölje vele a szomorú hirt.» «Igen, igen, minden bizonynyal.»

Mindenki azt kérdezte, ki mondja meg a püspöknek, mi történt. Először Ballafayle Corlettet kérték rá az emberek. Corlettnak száz hold földje volt, templomatya volt és a képviselőház tagja. De a hatalmas ember nem vállalta a dolgot és elszelelt. Azután az egyik kádárt kérték meg rá, de ez tagadóan rázta a fejét. Ilyen hírral nem akar a püspök szeme elé kerülni. Végül a vak Kerry jutott az eszükbe. Ő legalább nem látja a mélyen süjtött aggastyán arczát, mikor elmondja neki a borzasztó újságot.

— Az ám, Kerry asszony, te neked kell vállalni. Derék asszony vagy s a mellett vak is vagy, hála az Istennek.

— Isten segítségével megpróbálom, — mondotta Kerry, s ezzel megindult lassan a sekrestye ajtaja felé, a hol a püspök megállt, hogy megsimogassa egy félénk kis fiúnak szőke fürteit s megkérdezze tőle, hány éves lesz legközelebbi születése napján, és víg karácsonyt kívánjon neki s ráadásul további nyolczvanat és csupa vígat. Föltűnt mindenkinek, hogy az áldott jó embernek most sokkal vidámabb volt az arcza, mint az előbb, mikor bement volt a templomba.

Mindenki Kerryt nézte, mikor a püspök felé közeledett. Most mondja meg neki? Nem, a püspök mosolygott! Nem a nevetését hallották? Kerry határozatlanul állt a püspök előtt, a ki most a kezével búcsút intve, ott hagyta Kerryt és indult a háza fele. Nem, megint megállt, hogy megszólítsa a vén Nan nénét a kurottyó mellől, Kerry pedig elsietve mellette, visszatért a tömeghez.

— Nem tudtam megtenni, olyan jókedvűen szólt hozzám a szegény öreg, — mondotta Kerry — s a mikor

épen meg akartam mondani neki, szakasztott olyan volt az arca, mint az öreg édesapámé.

A püspök elbúcsúzott a kuruttyók melletti vén asszonytól s fölvetve a tekintetét, észrevette a nagy csődületet a templom kapuja előtt.

— Bizzatok rám, — szólt egy durva hang, s a buta Billy kilépett a sorból. A tömeg félrébb vonult, s a halászok oda álltak a földön heverő rémes terhök elé. A püspök mosolyogva és jobbra-balra üdvözlést intve, ment tovább az ajtó felé, a mely házába vezetett, mikor az országút vén koldusa eléje biczegett.

— Nagyon sajnáljuk, nagy jó uram, hogy rossz újságot kell mondanunk. — szólt a vén csavargó dadogva, és lekapta fejről rongyos sapkáját.

A püspök arca hirtelen elkomolyodott.

— Mi az? — kérdezte alig hallhatóan.

— Igazán nagyon sajnáljuk, mert tudjuk, hogy nagy jó uramnak a szíve ezer lánczczal hozzá volt fűzve.

— Bizony, bizony! — szólt valaki a tömegből.

— Mi az, ember? Beszélj már, — mondotta a püspök, és körülötte néma csend és rémület támadt.

A vén ember egy pillanatig tétovázva állt a püspök előtt. Majd abban a pillanatban, a mikor fölemelte a fejét, hogy beszéljen, s minden szem a középen álló két alakra, a püspökre és a vén koldusra szegeződött, egészen közelből nagy lárma hallatszott és rekedt, rikácsoló hang harsant meg a levegőben.

— Hol van? Mikor hozták fel ide? Mért nem vitték be a házba?

A főbíró volt, a ki nagy, szikrázó szemmel közeledett. Mögötte jött Kerruish Jarvis. A következő pillanatban a tömeg ketté vált előtte s a főbíró utat törve magának, csakhamar szemtől-szemben állt a püspökkel.

— Tudjuk, mi történt. Hallottuk a faluban, — mondta a főbíró. — Tudtam, hogy előbb vagy utóbb ez lesz a vége. Százszor is megmondtam neked előre s te egyedül magadra vethetsz.

A püspök egy szót sem szólt. Meglátta, mi van a földön, a halászok lábai előtt és oda lépett.

— Te vagy az oka, — kiáltott a főbíró kiméretlen

hangon. — Nem hallgattál a figyelmeztetésemre. Pedig könnyű volt meglátni, hogy maga a sátán lakozott benne. Nem volt egy szemernyi jó sem benne. Teneked a nyakadra hágott és valamikor engem is ezzel fenyegetett. Most lásd, hová jutott! Ime nézd! Így hozzák haza a fiadat!

Mialatt beszélt, a főbíró sétatotja fogantyújával megvetően a holttestre mutatott, a mely közte és a püspök között feküdt a földön.

A tömeg némasága, éles feszültsége erre megoldódott. Kezdek mozgolódni az emberek, indítványokkal álltak elő és megütődtek valamin. Észrevették a főbíró rettenetes tévedését, aki azt gondolta, hogy Dan a halott.

A püspök még mindig mozdulatlanul állt. Egyetlen könyecseppnek a nyoma nem látszott fehér arczán, de arczának a bőre keményen megfeszült,

-- És hadd mondjak még valamit, — szólt a főbíró. Akárki követte is el a dolgot, nem fog bűnhődni érte. Egy ujjamat nem emelem föl ellene. Az, aki maga hívta ki magára a halált, viselje maga a következményeit is. A törvény igazat fog adni nekem.

Erre rekedt suttogás morajlott végig a körülálló emberek ajkain, s az egyikük, egy erőteljes ficzko, a kit a főbíró tévedése fölbátorított, kilépett a sorból és így szólt:

-- Főbíró, légy könyörületes, a mint magad is számitasz a könyörületre; nem tudod, mit beszélsz.

A főbíró erre dühösen megfordult és sétatotjával nagyot ütött a ficzko mellére.

A bátor legény nyugodtan eltúrte az ütést, a nélkül, hogy a kezét mozdította volna.

— Isten irgalmazzon neked, főbíró! — szólt a legény tompa hangon. — Isten irgalmazzon neked! Nem tudod, mit cselekszel. Eredj és nézd meg a halottat, főbíró. Eredj és nézd meg, ha van hozzá bátorságod. Nézd meg, ember, és legyen az Úr irgalmas hozzád és hozzánk mindannyiunkhoz a megpróbáltatás órájában és bocsássa meg neked az Isten azokat a kegyetlen szavakat, a mikkel bátyádat illetted a mai napon!

Egy pillanatig mély csend volt. A főbíró szinte dermedten meredt a legény arczába és botja kicsúszott a kezéből. A szenvedés felséges tekintetével arczán állt a püs-

pök a halott mellett az egyik oldalon, nyugodtan, némán, az élet minden jele nélkül, nem látva semmi egyebet, csak a lábainál fekvő tetemet és alig hallva a szemrehányást is, a melyet népe hallatára vágta az arczába. A szive alig dobbant.

Egy pillanatig feszült figyelem támadt, s azután gyorsan és hallhatóan lihegve, a főbíró lehajolt a halott mellé, kinyújtotta félig megbénult kezét, félrehúzta a vitorlavásznat és ott látta maga előtt saját fiának, Ewannak az arczát.

A meglepetés és borzalom hosszú kiáltása hangzott fel a főbíró ajkán, s azután újabb rémes szünet támadt, miközben a püspök letérdelt a halott mellé a földre.

A következő pillanatban a főbíró újra elöntötte a düh. Kiegyenesedett egész magasságában, az arcza hirtelen és rettentően elváltoztatta a színét és megkeményedett, s mi alatt úgy remegett, hogy majdnem összeesett, ökölbeszorított kezével átkozódva megfenyegette az eget.

Az emberek borzalommal hátráltak és a hajuk égnek meredt.

— Irgalmas Isten! — kiáltottak újra, és a vak Kerry, a ki a főbíró nem láthatta, befogta a fülét, hogy ne hallja a főbíró átkozódását.

S a püspök, a ki mindeddig egy szót sem szólt, térdétől a halott mellől félelmetes hangsúlyozással megszólalt:

— Öcsém, az egek Ura letekint ránk fölülről.

A főbíró azonban, miután összeszedte magát, gúnyosan nevetett saját gyöngeségén ép úgy, mint a püspök korholásán. Fölkapta sétabotját, a melyet leejtett, megveregette vele a lábaszárát, megparancsolta a két halásznak, hogy vegyék fel a vállukra újra terhüket és vigyék el Ballamonába, s nyomban elküldött a halottkémért és az asztalosért:

— Mert, — ezt mondta — minthogy a fiamat partra vetette a tenger, még a mai nap el kell temetni őt.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Hogy jutottak el a hírek a püspökhöz?

A főbíró megfordult és eltávozott. Vele ment Kerruish Jarvis is. A két halász pedig vállára emelte újra szörnyű terhét és megindult vele Ballamona felé. A bizonytalanság vak vergődése közben ment be a püspök a házába. A gondolatai zavarosan kavarogtak; leült és mindent elkövetett, hogy összedjje magát. A mi történt, kegyetlenül gyötörte őt. Megpróbálta végig gondolni a dolgot, ámde összefüggéstelen gondolatait lehetlenség volt rendbe szednie. Minden érzéke el volt kábulva s még a fájdalom sem, a melyet Ewan elvesztésén érzett, a fájdalom sem hatolhatott keresztül a halálos ürességen, a mely őt a szörnyű eset teljes tudatától elválasztotta. Könnyet sem ejtett, sóhaj sem szakadt föl kebléből. Szótlanul ült a helyén, a szenvedés oly kifejezésével, a mely meredt szemeit és remegő ajkait szinte megfagyasztotta merevségével. Úgy ült ott, mintha az élet minden ereje kiapadt volna belőle, mint a kimerült dagály utolsó hulláma.

Majd elkezdtek az emberek kívülről berontani hozzá oda, a hol ült, a könyvtárba. Nagy izgalom rabja volt valamennyi, úgy hogy megszűnt minden tartózkodás és ceremónia. Mindenkinek volt jelenteni valója s mindenki hozzátette a maga találgatását is. Az egyik elmondta azt, a mit a parmenti rákásztól hallott, a ki a Mooragh-öböl halászterületén akadt rá a holttestre. A másik azt a véleményét mondta el, hogyan történhetett, hogy a holttest a partra sodródott, a helyett, hogy elmerült volna. A harmadik a sipkáját forgatva a kezei között, így szólt:

— Szivemből sajnálom, nagy jó uram, hogy ilyen szomorúságban látlak és a viláért sem hoznék rossz híreket, ha jókat hozhatnék, de esküdni mernék rá, hogy valami gonoszság és bűncselekmény van a dologban, a mint mondani szokták és nagyon csodálkoznám, ha Dan úrfi — mondom, nagyon csodálkoznám, ha Dan úrfi nem tudna valami felvilágosítást adni a dologról . . .

A püspök könnyed kézmozdulattal félbeszakította a fecse-

gést s az emberek egymás nyomában elvonultak megint. Némán hallgatta őket, a tűrő szent arczával, de jóformán alig hallotta, a mit beszéltek.

— Megvárom az eseményeket, — gondolta magában — és bizom az Urban.

De nagy félelem ejtette őt rabul és meg kellett erősítenie magát, hogy bírjon a félelmével.

— Bizom az Urban, — ismételtette százszor is magában s hitében, a melyet az Isten jószágába vetett, megpróbált nyugodtan és bátran viselkedni. De egymás nyomában visszazsállingóztak megint az emberek új és egyre újabb hírekkel. A kárhozatos körülmények minden újabb csapására megremegtek a püspök vékony ajkai, ideges ujjai végig szántották lecsüggő fehér haját és mozdulatlan mély szemei megteltek könnyel.

S az Ewan elvesztésén érzett szomorúságának első vihara után Danra gondolt és arra, hogy milyen szomorú lesz Dan minden bizonynyal. Vissza idézte emlékezetébe, hogy mennyire szerette Ewan Dant és mennyire szerette Dan Ewant. Emlékezett számos példájára a kölcsönös szép vonzalomnak és a szeretetnek gyorsan özönlő fényében árnyékba borult engedetlen fiának csaknem minden dőresége. Dannal közölni kellett, hogy mi történt és ha még senkisé is mondta meg neki, legjobb lesz, ha olyan ember szájából szakad rá a szomorú hír, a ki szerette őt.

Így esett, hogy ez a derék, mélyen sujtott ember kárhoytatni kezdte saját keménységét, a mely oly tehetetlennek és gyermekesnek tünt föl most előtte s megfélekedve arról a fogadalmáról, hogy nem néz soha többé a saját fiára és nem beszél vele soha többé, elküldött egy embert a régi Ballamonába Danért, hogy hozza el magával haladéktalanul a püspöki udvarba.

Félóra mulva, mikor kopogtak az ajtaján, a püspök, a ki azt hitte, hogy Dan maga jön, egész méltóságában fölegyenesedett és megpróbálta palástolni izgatottságát. De oly bizonytalan hangon felelt a kopogásra, hogy látszott rajta, hogy bátor szívének minden határozottságával sem képes nyugalmat erőltetni önnön magára. De nem Dan volt, hanem az, a kit érte küldött, és azzal az üzenettel tért vissza, hogy Dan úrfi tegnap óta nem volt odahaza és hogy Ewan

tiszteletes, mikor utoljára látták őt otthon, Dan úrfi után kérdezősködött s mikor nem találta, lement utána a Lockjaw-öbölbe.

— Mikor történt ez? — kérdezte a püspök.

— A ház vén cselédje azt mondta, hogy tegnap délután három óra tájban — felelte az ember.

A hideg, nyugodt tekintet mögött, a melylyel a püspök a hirnököt elbocsátotta, a figyelmesebb szemlélő könnyen észrevehette volna a püspök rettentő izgatottságát. A püspök keze jéghideg lett és remegett. A következő pillanatban észrevette izgatottságát és korholni kezdte magát kishitősége miatt.

— Bizom az Urban és megvárom az eseményeket — biztatta újra magát. — Nem, nem fogok beszélni; hallgatni fogok. Igen, meg fogom várni az események fordulását és bizni fogok mindannyiunk jóságos Atyjában.

Megint kopogtak az ajtón.

— Bizonyosan Dan jön végül; öreg gazdasszonya küldte ide — gondolta a püspök. — Szabad! — kiáltotta ki remegő hangon.

Hommy-beg volt. A főbíró küldte át őt üzenettel.

— No mi az? — kérdezte a püspök, a süket ember füléhez hajolva.

— Nagyon sajnálunk téged mindnyájan, nagy jó uram, — szólt Hommy, azután elakadt.

— Mi az? — ismételte a püspök.

— Én igazán sajnálom, hogy nekem kell áthozni a főbíró üzenetét.

A püspök sápadt arcza hamuszürkére vált, de azért megőrizte a nyugalmat.

— Milyen üzenettel küldött hozzám a főbíró, Hommy?

— A főbíró — Isten büntesse meg érte, tisztesség ne essék, mondván — azzal küldött ide, hogy megmondjam, hogy miután kibontották a vitorlavásznat és megnézték, azt látták, hogy ócska vitorla és a számáról megismerték, hogy melyik halászbárkáról való. Ennyi az egész.

— Honnan való a vitorlavászon? — kérdezte a püspök, mély szemét Hommyra szegezve.

— Egy ócska — hm, a tény az — hogy egy szó hazugságot se mondjak. Aj, nagy jó uram, mit árt, mit árt, hogyha a...

— Honnan való? — kérdezte a püspök nyugodtan, bár az ajka elfehéredett és remegett.

— Egy ócska, elnyűtt farvitorla a *Ben-my-Chree*-ről. Igen, igen, onnan való minden bizonynyal és nagyon sajnálom, hogy nekem kellett ezt a rossz hirt meghozni.

Hommy-beg kiment és a püspök néhány perczig ott állt a helyén szörnyű félelem rabjaként. Más tények is nagyon nyugtalanították, de ez az utolsó tény, mintha egy pillanatra megrendítette volna azt a nyugodt erős hitét, hogy az Úr hatalma mindent jóra fog fordítani. Hosszú, kemény küzdelmet kellett megvívnia. Megpróbálta meggyőzni magát arról, hogy ennek az utolsó ténynek sincs különösebb jelentősége. Hogy Ewan meghalt, az bizonyos volt. Hogy gonosz kezek okozták a halálát, az is bizonyosnak tetszett, bár rettentő volt gondolatnak is. De, hogy a holtteste olyan vitorlavászonba volt burkolva, a mely valaha Dan halászbárkájához tartozott, ezt még nem találta elegendő oknak arra a szörnyű vádra, a mely alakot kezdett öltetni mások elméjében. Elfogadhatta vajjon ezt a gondolatot? Ah! nem, nem, nem. Hiszen ha ezt tenné, szembe helyezkednék minden józan észszel, minden apai szeretettel és a jóságos Istenbe vetett minden bizalommal. Bár a vitorlavászon a *Ben-My-Chree*-ről való volt, ez a tény egy szóval sem bizonyította még, hogy honnan került a holttest a tengerbe. De még hogyha bizonyos lenne az is, hogy a holttestet arról a halászbárkáról meritették a tengerbe, a mely Dané volt, még akkor is be kellene bizonyítani, hogy Dan is a bárkán volt.

Efféle szegényes érvekkel próbálta a püspök erőltetni a kegyetlen tényeket, a melyek egymás nyomában megrohanták. Megpróbált szégyenkezni saját szégyene miatt és próbálta keményen elítélni saját kemény gondolatait.

— Igen, bízni fogok az Úrban, — biztatta újra magát. — Megvárom az eseményeket és bízni fogok mindnyájunk irgalmas, jóságos Atyjában.

De hol volt Dan? A püspök éppen elhatározta magában, hogy felhajszoltatja az egész szigetet a fia után, mikor egyszerre csak nagy lárma támadt; mintha többen beszélnének hevesen egyszerre s a lárma egyre közelebb és közelebb húzódott az ajtó felé.

Egy peicz mulva minden tartózkodás vagy czeremónia nélkül benyitottak megint a püspök ajtaján s beözönlött a szobába egy csomó szedett-vedett falusi ember. A kis Gawne-Jabez volt a vezetőjük s egy kalapot és egy kabátot tartott maga elé a kezében.

Bár hideg idő volt, az emberek ki voltak melegedve és tele voltak zavart kíváncsisággal. Gőzölgő lehelletük hosszú párasávokkal töltötte meg a csendes helyiséget.

— Nézd csak, nagy jó uram, mit találtunk az Orrisdale tetején, — szólt Jabez s a püspök felé nyujtotta a kabátot, míg az egyik mögötte álló ember elvette tőle a hódkalapot.

A kabát hosszú, fekete posztókabát volt, lebbenynyel és visszahajtott kézelővel.

A püspök az első pillantásra látta, hogy papi kabát,

— Hadd nézzem meg én ezt a kabátot, nagy jó uram. mert az én munkám, — mondta Jabez.

A püspök szédült és hideg veriték gyöngyözött a két halántékán, de azért méltósága és lelki ereje nem hagyta cserben.

— Az én szegény Ewanomnak a kabátja talán? — kérdezte, mialatt a kabát után nyúlt, de hangja csaknem reménytelen kétségbeesés hangja volt, nem a kíváncsiságé.

— Az bizony, nagy jó uram, — szólt Jabez s a kis szabó egész sor ismertető jelet kezdett felsorolni bizonyosságul, főként a kitünő szabás és a mesteri kidolgozás alapján. A püspök azonban egy kézmozdulattal elhallgattatta a szabót.

— Az Orrisdale tetején találtátok? — kérdezte a püspök.

És az egyik hátrább álló ember keresztül dugta fejét az előtte állók vállai között és így szólt:

— Ott, nagy jó uram, husz yardnyira sem volt a szakadéktól s én még más valamit is találtam mellette.

E pillanatban újabb lárma hallatszott a folyosón a könyvtár előtt és egy hang így szólt:

— Félre az útból, vén fecsegők, rossz hireitekkel, a kik örültök is még nekik.

Hommy-beg volt, a ki újabb üzenettel tért vissza a püspökhöz, de most nem a főbíró küldte, hanem magától

jött. Utat tört magának a tömegben, a míg szemtől szembe nem került a püspökkel s azután így szólt:

— A főbíró elhozatta Ramseyből az orvost és a tudós ember azt mondja, hogy nyaktörés volt és hogy a fiatal tiszteletes lezuhant. Ez ölte meg, semmi más, egyáltalán semmi rosszabb dolog nem történt.

A püspök nagy, szomorú szeme mintha merevsége mellett is felragyogott volna, mialatt Hommy beszélt, de a következő pillanatban az az ember, a ki az előbb beszélt, megint megszólalt s a püspök arcza erre még jobban elkomorodott.

— Én magam találtam meg a kabátot és a kalapot, nagy jó uram; s valamivel közelebb a szakadékhöz ezt találtam, meg ezt; aztán lejjebb a meredeken — talán tíz lábnyival mélyebben — zöld fű és hangabokron fennakadva ezt láttam és négykézláb csúsztatva lemásztam érte és felhoztam.

Ez az ember, mialatt beszélt, előre tolakodott s az egyik kinyújtott kezében egy övet tartott, vagy jobban mondva olyasvalamit, a mi két egymáshoz csatolt és kés-sel kettévágott övnek látszott, a másik kezében pedig két tört emelt magasra.

A fegyverek láttára nagy rémület szállta meg az összes jelenlévőket. A püspök arcza megőrizte még nyugodt méltóságát, de a lélekzetet nehezen és izgatottan szedte.

— Add ide nekem, — szólt nyomatékos nyugalommal s az ember a két övet és a két tört átadta a püspöknek. A püspök figyelmesen megnézte a holmit és észrevette, hogy az egyik övnek ezüst csatja volt, míg a másiknak csak aczél.

— Ráismert valaki? — kérdezte.

Egy tuczat hang felelt egyszerre, hogy a nemrég alakult honvédség két öve volt.

E pillanatban megakadt a püspök szeme néhány karcoláson az ezüst csatt hátán. Föltette a pápaszemét, hogy alaposabban megvizsgálja a jelekét. Mikor befejezte a vizsgálatot, halálosan vergődve kapkodott levegő után, s úgy tetszett, hogy az élet minden ereje egy pillanat alatt eltűnik az arczából. Erőtlen újjai közül a két öv és a két tör kicsúszott s az ezüst és az aczél csatt csörrenve hullt az asztalra.

Halálos csendt támadt a szobában néhány pillanatig, azután erőltetett nyugalommal így szólt a püspök:

— Rendben van.

Azután némán és mozdulatlanul állt a helyén, mialatt a többiek kibotorkáltak a könyvtárból, ott hagyva rémes kincseiket.

A püspök szíve mélyéig jéggé dermedt. Megpróbálta összefűzni a szörnyű gondolatokat, a melyek agyában kavargtak, de elméje minduntalan másfelé terelődött és el-eltévedt. Ewant utoljára az öböl felé látták haladni; halott volt; lezuhant, ezért halt meg; holttestét a *Ben-my-Chree* egy régi vitorlájába burkoltan vetette partra a víz; a kabátját és a kalapját az Orrisdale Head tetején szedték föl s mellettök hevert két darab fegyver és két öv, a melyek közül az egyik Dané volt, mert Dannak a neve volt az öv csattjába belekarczolva.

A körülmények kegyetlen lánczolata, a mely egyre öszébb szorult körülötte, mintha megdermesztette volna a püspök nagy, nyugodt hitét a Teremtő jóságában.

— Oh, fiam, fiam! — kiáltott fel, mikor egyedül maradt. — Oh, bárcsak elvette volna életemet az Úr, mielőtt ezt a napot meg kellett érnem! Oh, fiam, fiam!

De kisvártatva visszanyerte megint az önuralmát és így szólt:

— Bizom az Úrban; ő majd megvilágítja a homályos pontokat.

Azután rövid, görcsös imákba kezdett, mintha lelki buzgósággal akarta volna felengesztelni a hideget, a mely megfagyással fenyegette hitét.

— Siess hozzám, oh Uram! Ne rejtse el szolgád elől a Te arcodat, mert nagy az én szomorúságom.

A rövid téli idő nehézkesen vonszolta magát, de a sötétség karjai kezdték már körülölelni. A püspök felvette a köntösét és a kalapját és készült Ballamonába. Korra nézve alig haladt túl még élte delelőjén, de sok-sok esztendő sötét szomorúsága fölemésztette ereje javát és a püspök botorkálva haladt az úton. Csak az az erős hite öntött erőt reszketeg lábaiba, hogy az Úr nem fog megfeledkezni szolgáljáról a megpróbáltatás keserű órájában.

S a mint tovább haladt, kezdte korholni önnönmagát

bizalmatlansága miatt, a mely annyira erőt vett rajta. Így aztán megvigasztalódott egy kissé és bátrabban kezdett lépegetni. Azt mondogatta éppen magában, hogy a tények bármily megdöbbenők legyenek is, még sem bizonyítanak mindeddig egyebet, csak azt, hogy Ewan halott, mikor egyszerre csak észrevette, hogy előtte az országúton, a Ballamona kapuja körül csoportosulva, egy sereg asszony és gyermek tolong, a kik izgatottan és a legtöbbje sirdogálva is, felelgetnek a halottkém kérdéseire, a ki közöttük állt.

A duhaj Quayle volt a halottkém, ugyanaz, a ki a püspök közbenjárása nélkül egy fityinget sem örökölt volna az atyjától.

— És mikor ment ki a férjed a tengerre? — kérdezte a halottkém.

— Tegnap, a dagály idején, — felelte az egyik asszony, — és az uram azt mondta: «Liza — azt mondta — készíts vacsorára egy pár burgonyát, meg besózott héringet» — azt mondta, — «éjféltre itthon leszünk» — azt mondta, — de a színét se láttam azóta és egész éjszaka fennvirrasztottam miatta.

— De közbe a parton voltak és megint kimentek a tengerre, — mondta egy másik asszony.

— Honnan tudod ezt, Quilleash anyó? — kérdezte a halottkém.

— Mert odalent jártam az öbölben és találtam a kunyhóban egy kosár ráját meg tökehalat, — felelte az anyó.

A püspök ekkorára a kapu elé érkezett és a halottkém megmagyarázta neki mért aggódnak az asszonyok és a gyerekek.

— Te vagy az, Corkellné? — kérdezte a püspök az egyik közelében álló asszonytól.

— Jaj, nagy jó uram, én vagyok.

— És te, Tearené?

Az asszony hajbókolt; a püspök nevéen szólította sorban valamennyit s megsimogatta egy kis lánynak a fődetlen fejét, a ki siránkozva édes anyjának a köpönyegébe fogódzott.

— Hát akkor a *Ben-my-Chree*-nek vészett nyoma a tegnapi dagály óta? — kérdezte a püspök halkán sutogva.

— Úgy van, mylord.

A püspök erre hirtelen megfordult, egy szót sem szólva többé, kinyitotta a kaput és megindult az ösvényen.

— Oh, fiam, fiam, — jajongott vérző szíve mélyén, — hogy' megrövidítetted napjaimat! Milyen gyalázatot hoztál a fejemre! Oh, fiam, fiam!

Ballamona előtt nyitott szekér állt, leeresztett hátsó deszkával s a ló idegesen kapálta a kavicsot, amelyet valaha — egyszer egészen más alkalommal! — ünnepi kalácsesal hintettek tele. A ház ajtaja félig nyitva volt s viláosság szűrődött ki rajta keresztül az odakint álló nyugtalan lóra. A püspök belépett a házba s készen talált mindent a gyors éjszakai temetésre. Háttal egymásnak rakott székeken hosszúkás ládaforma faragatlan tölgyfakoporsó volt s a mestergerendáról kis olajlángos lógott alá a koporsó fölé. A csarnok mindkét felén három-négy ember állt, kezökben fáklyákkal és bőrlámpásokkal, várva a jelt, hogy meggyujtsák. A főbíró ki s be járt túlra a saját szobáján és Kerruish Jarvis kísérte kíváncsian sűrögve-forogva. A folyosó mellett ott állt a plébánia káplánja, a halott elhunyt feleségének az édes atyja s az előcsarnokból kivezető ajtó nyílásában Mona állt siránkozva, karján a halott kis gyermekével.

S mint a hogy csak éjszaka lehet látni igazán a leg-
ragyogóbb csillagokat, épp úgy, mind e megpróbáltatás éj-
szakájában kiragyogott újra tündökölve a püspök erős hité-
nek csillaga s elűzte minden rossz sejtelmét. Odalépett
Monához, a ki könyben úszó szemét szomorú részvétellel a
püspök arczára emelte, és száraz ajakával csókot lehelt
Mona homlokára.

Azután mély fájdalomban és a ráboruló árnyék sötét-
ségében lenézett a Mona karján ülő kiseddre, a ki vidoran
gügyögve kapkodott kis kezeivel a levegőben, szörnyen
örülve atyja temetésének pompás látványosságán. És a
püspök szeme könybe lábadt arra a gondolatra, hogy mi-
lyen lesz a kisednek jövő élete folyása.

A főbíró, mihelyt értesült róla, hogy a püspök ott
van a házban, odaszólt a halottvivőknek, hogy készüljenek
és hat ember nyomban elhelyezkedett a koporsó mellett.

— Thorkell, — szólt a püspök nyugodtan és a halott-
vivők megálltak, mialatt beszélt, — ez a gyorsaság, a mely-

lyel drága Ewanunkat el akarod temettetni, illetlen, mert szükségtelen.

A főbíró felelet helyett valami megvetésfélét dünyögött s azután újra a püspök szólalt meg:

— Bizonyosan tudod, hogy nem kívánja ezt sem az egyház parancsa, sem az állam törvénye. Régi szokás csupán, hogy az olyan holttestet, amelyet a tenger vetett ki partra, még az nap el kell temetni.

— Akkor hát tartsuk meg a szokást, — szólt Thor-kell határozottan.

— Ötven esztendő óta nem történt meg, — folytatta a püspök, — és most a józan ész és a halottnak tartozó tiszteletünk megsértése lenne.

A főbíró erre így szólt:

— A holttest az enyém és én azt teszek vele, a mit akarok.

Még a hat legénynek is elakadt a lélekezete ezekre a szavakra, a kik fogták már a koporsót; de a püspök harag nélkül így válaszolt:

— A temető pedig az enyém, én rendelkezem benne az Isten és az egyházközség nevében és ha nem tiltom meg a temetést, csak azért teszem, mert nem akarok zivódást drága fiamnak a sirja fölött.

A főbíró a padlóra köpött és ráparancsolt a legényekre, hogy vigyék a terhüket. A hat ember fölemelte a koporsót a székekről és rátolta a kapu előtt álló szekérre. A többi gyászoló kiment a kavicsos útra és a kinél fáklya és lámpás volt, meggyújtotta odakint. A régi századik zsolttárt énekelték s mikor utolsó hangjai is elhangzottak az éjszakában, a rugótlan szekér döcögve megindult az úton lefelé. Mögötte a gyászolók párosával sorakoztak. A főbíró egyedül ment a szekér után, a püspök pedig egyedül ment a gyászmenet legvégén.

Mona megállt egy pillanatig a nyitott ajtóban az előcsarnokban, a mely üres, elhagyott és néma volt most, a karján lévő kisdud gügyögésén kívül. Nézte a gyászmenetet, a míg a kapun keresztül ki nem fordult az országútra. Azután bement a házba, félrehúzta ablakának a függönyét, és nézte, nézte a távolodó fénypontokat, a míg meg nem álltak. És ekkor tudta, hogy a gyászolók egy nyitott sír

köré gyülekeztek s hogy mindannak, a mi itt e szomorú világban drága volt a szívének, a fele elvált tőle mindörökre.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A gyermekkisértet a házban.

A duhaj Quayle, a halottkém, miután kettős hivatásának egyik részét teljesítette Ballamonában és eközben megállapította azt is, hogy Ewan holtteste a *Ben-My-Chree* vitorlavásznába volt burkolva, hozzálátott hivatása másik részének a teljesítéséhez, még pedig ahhoz, hogy kikutassa azt a helyet, a hol a halászbárka horgonyt vetett, és ha szükségét látja, letartóztassa a legénységet. A duhaj Quayle volt ugyanis a vizsgálóbíró is. Épen távozni készült Ballamonából, mikor az országútra nyíló kapu előtt összetalalkozott a keresett legénység családjának asszonyaival és gyermekeivel, s azoktól megtudta épen abban a perczen, mikor a püspök megérkezett a temetésre, hogy a halászok az előtte való nap délideje óta odakint voltak a tengeren. Gyanuját, a melyben még jobban megerősödött, titkolva, visszament a faluba a rémült asszonyokkal és útközben nem mulasztotta el a maga kaján módján vigasztalni őket, mikor siránkozni kezdtek, mintha férjeik elvesztek volna.

— Ej no, ugyan, ugyan, sohse féljete; majd vissza-kerülnek hamarosan, fogadok rá, — mondogatta, s az asszonyoknak gyanutlan vakságukban jól esett a ficzkó kaján mosolylyal kísért vigasztalása is.

Reménységében nem is csalatkozott, mert alig ért vissza a faluba és alig kezdte sorba járni a házakat, hogy rejtett nyomozását folytassa, miközben agyafurt kérdéseit a vigasztalás formájába öltöztette, egyszerre csak feltűntek az utcán bandukolva a halászok, a vén Quilleash, Crennell, Teare és Corkell s velök Fayle Davy, a hajósinas. Vad ujjongásban törtek ki a gyerekek és belekapaszkodtak a férfiak lábaszárába. Az asszonyok ellenben morogni kezdtek, mert hitvesi kötelességüknek tartották, hogy örömüket megfelelő adag haraggal palástolják. »Ugyan hol maradtak egész éjszaka?» meg «Nem szégyelnek ilyen csunyan banni a feleségükkel?» meg «Igazi férfitempó, kutyába se veszik az

asszonyt, a ki virraszt egész éjszaka, azt hiszi, hogy az ura vízbe fult és bolondul emészti magát.»

Mikor végtére vége szakadt az efféle kérdeztetéseknek, és a halászok zavarodottan és némán leültek vagy efféle kitérő feleleteket dörmögtek: «Az asszony mindig prézsmítál», meg «Sohse jön meg az eszük» — a vizsgálóbíró hozzálátott a vallatáshoz. Mikor is értek partra a rájával meg a tőkehállal, a mit a kunyhóban találtak? Jó fogásra volt reményök, hogy másodszer is kimentek a tengerre a dagály felében-múlt éjszaka? Sokat fogtak? Nem? Nem csodálná, ha a Mooragh öbölben vetettek volna horgonyt. Mi? Ott, azt mondják? Persze, persze. Jó hely a horgonyvetésre. És hol a kapitány? Az is kint volt velök a tengeren? Mindjárt gondolta.

A vizsgálóbíró mindenről kérdezősködött, csak arról az egyről nem, a mi folyton a fejében forgott. De a Mooragh-öböl említésére az asszonyok megfélekedtek a saját bajukról a községet ért nagyobb baj miatt és kipakkoltak, jól kiszinezve, az egész történettel, hogy miképen vetette partra a víz Ewannak a holttestét. És csakugyan nem hallották még az esetet? Ah, borzasztó, borzasztó! És a fiatal tiszteletes az ő bárkájukban vitorlázott ki a tengerre, úgy bizony! Szörnyűség, szörnyűség!

A vizsgálóbíró folyton szemmel tartotta a halászok arczat és elégedetten vette észre zavarukat. A halászok ellenben a maguk részéről megtettek minden tőlök telhetőt, hogy leplezzék zavarukat. Először dühös haragot színleltek. Hol a kunyhójuk meg a heringük? Ördög vigye az asszonynepet, a lusta teremtéket! Hát talán azt hiszik, hogy az uruknak soha sincs szüksége egy harapás ételre se, miután egész álló nap és éjszaka értük dolgozott, mint a pogány rabszolga? És most ez a köszönet érte?

De sehogysem sikerült, és a halászok maguk vették észre legelőször, hogy a beszédjükkel sehogysem tudnak célhoz érni. Egymás nyomában kiosontak a kunyhójukból, a mig összeverődtek az utcán mind az öten egy csoportba, s a fejüket összedugva összesúgtak. S mikor végül a vizsgálóbíró kijött megint a vén Quilleash kunyhójából, s az ajtófélfához támaszkodva feléjük nézett a sötétben, de egy szót sem szólt, a halászok nyomban elvesztették a fejöket és egy-kettőre kerekeltak.

— Gyorsan fel a hegytetőre, figyelmeztessük Dan úrfit, sugták oda egymásnak; s ezzel az ürügygel próbálták mentetetni szökésöket, hogy az önbecsülésnek legalább egy szikráját megóvják a maguk számára.

De a vizsgálóbíró megértette őket, és megindult gyorsan a temető felé, mert tudta, hogy a főbíró most ott fogja találni.

A püspök a sír mellett nyugodtan elvégezte a gyászszertartást, bár a hangja, mikor beszélt, csupa könny volt és födetlen fején szürke haja mintha hirtelen megfehéredett volna. Nemes, nyugodt arcza csupa határozottság volt, s imája tőle volt hittel és reménységgel. De ez alatt a jégmezőszerű fehér nyugalom alatt nagy fájdalom vulkánja lobogott lelkében.

Ott, abban az ünnepélyes órában, a mikor egyéb durva félelem nem háborgatta, akkor értette meg először teljességében Ewan elvesztésén érzett fájdalmának mélységét. Fölmerült emlékezetében Ewan szent lelke a maga teljes szépségében és gyengédségében, s hevességét és fékezhetetlen esztelenségét teljesen elfelejtette. Mikor beszédében érintette Ewan halálának a titokzatosságát, nagy, bánatos arcza megremegett és a püspök szünetet tartott; de mikor az örökkévaló egyesülés reménységéről beszélt, meg arról, hogy valamikor mindaz, a mi most homályos, világos lesz előttünk, és hogy az örök bíró igazságot fog szolgáltatni mindeneknek e földön, akkor újra erőt merített a hangja a hősiesség megnyugvás biztosságából.

A főbíró a rövid éjjeli szertartást hol nyughatatlanul hallgatta — fel s alá járva a sír mellett — hol pedig hideg önuralommal, de a lelke állandóan kemény volt és a szive keserőséggel volt tele s hébe-hóba hangosan fölnevetett vagy rekedten felhördült, mintha gúnyolná a püspök rosszkor emlegetett bizodalját. De a sír köré gyülekezett népességben a titokzatosság félelme visszatartotta a lélekzetet, s mikor énekelni kezdtek, oly meghatottság és oly rémület rezgett a hangjukban, hogy egyikök sem ismert rá a saját hangjára.

A főbíró nem is egyszer megállt nyughatatlan járkálásában és felkiáltott: «Mi az?» mintha hallott volna valamit, a mi a többiek fülébe nem jutott el. De a szertartást

nem zavarta meg mégsem semmi, a míg a végére nem értek, csak a mikor megáldotta a püspök a gyülekezetet, akkor vett erőt valamennyiükön lázas izgatottság.

Akkor érkezett meg a vizsgálóbíró, lihegve a hosszú szaladás után. Utat tört magának keresztül a tömegen, s berobbant a sír mellett a püspök és a főbíró közé.

— Partra szálltak, — szólt izgatottan: — a bárka a kikötőben van és a legénység itt van.

Húsz hang is kiáltotta egyszerre: — Hol? — de a főbíró nem kívánt további felvilágosítást.

— Fogjátok el őket, — mondta — és tartóztassátok le.

A hangja keserű nevetés volt, és az arcza a fáklyák fényében csupa kajánság és kegyetlenség volt.

Kerruish Jarvis odalépett hozzájuk.

— Hol vannak? — kérdezte.

— A hegytetőre menekültek a Keresztér irányában, — felelte a vizsgálóbíró. — De hatan üldözni fogjuk őket.

Azután sok teketória nélkül sarkon fordult s rábeszélte a legközelebbi öt embert, hogy jöjjenek vele rendőri szolgálatot teljesíteni.

— Hányan vannak? — kérdezte Kerruish Jarvis.

— Öten uram, — szólt a vizsgálóbíró, — Quilleash, Teare, Corkell, Crennel és a Davy fiú.

— Hát ő nincs velök? — kiáltott a főbíró oly hangon, a mely úgy érte a püspök szívét, mint a hideg vas döfése.

A vizsgálóbíró zavarodottan a püspökre pillantott és így szólt:

— Ő is velök *volt* és bujkál még valahol.

— Akkor rajta hát, hordd el magadat! fogd el őket gyorsan, — kiáltott a főbíró egészen más hangon.

— Hát az elfogató parancs, uram? — szólt a vizsgálóbíró.

— Mamlasz! Ezt várod? — kiáltott a főbíró, megvetően legyintve a kezével. — Hol éltél eddig, hogy azt sem tudod, hogy elegendő a saját elfogató parancsod? Fogd el a bitangokat s lesz bőven elfogató parancsod, majd mikor visszatérsz.

De mikor a hat ember utat tört magának a tömegen keresztül és átugrottak a temető alacsony kőfalán, fölka-

pott a főbíró a földről egy darab palakövet, a melyet kifordítottak a földből a sirásás közben, s egy kavicscsal rákarczolta a neve kezdő betűit.

— Fogjad ezt a bizonytságot és eredj utánok, — szolt Kerruish Jarvisnak és Jarvis nyomban követte a vizsgálóbíró-t és zsandárjait, a főbíró törvényes felhatalmazásával.

Egy pillanat műve volt az egész, s a tömeg, a mely lehorgasztott fejjel állt a püspök körül, zavartan széledni kezdett. A püspök maga egy szót sem szolt. A testi kinárnya borult sápadt arczára és homlokán hideg veriték gyöngyözött. Alig távozott el azonban a vizsgálóbíró s alig tértek magukhoz az emberek elképedésükből, a püspök föl-emelte egyik kezét, hogy csendet parancsoljon, s azután oly hangon, a melyet lehetetlenség jellemezni, így szolt:

— Van köztetek valaki, a kinek tudomása van róla, hogy a fiam tegnap éjjel a *Ben-my-Chree* földézetén volt?

A főbíró gúnyosan nevetett, de a püspök kérdésére senki sem felelt.

E pillanatban lódobogás hangzott az országútról s csakhamar megjelent az öreg esperes. Aznap ő mondta Peeltownban a karácsonyi szent beszédet, s ott hallott unokájának a haláláról és a gyanuról, a mely halálára vonatkozóan a levegőben lebegett. A csalódott embernek elkeseredett lelke soha sem táplált nagy melegséget a püspökkel szemben; ellenkezőleg hajlandó volt mindenkor arra, hogy megvetéssel emlegesse annak az embernek «eszélős dolgait», a ki «bitorolta» az őt magát illető nagyobb méltóságot. Most is minden lelkifurdalás vagy szánalom nélkül megragadta az alkalmat, hogy lesujtsa az amúgy is mélyen sújtott püspökre.

— Azt hallom, hogy a *Ben-my-Chree* beérkezett a peeli kikötőbe, — szólalt meg, beszédközben keresztül hajolva a nyereg fája fölött, s vörös arczát arra felé fordítva, a hol a püspök állt.

— Nos aztán? Aztán? — kiáltott a főbíró, oly gyorsan pattogtatva türelmetlenségében káromkodással kísért kérdéseit, mint a hogy a tyúk szokott szemezni.

— Meg hogy a legénység valószínűleg nem egyhamar fog mutatkozni, — folytatta az esperes.

— Ebben nincs igazad, — szolt a főbíró gögösen —

mert máris mutatkoztak. — De hol van a gazdájuk? Ő is velök volt? Láttad őt? Gyorsan, halljuk hát, mi a mondanivalód?

Az esperes le nem vette tekintetét a püspök arczáról, de azért felelt a főbírónak:

— A gazdájuk velök volt, — mondta, — és jaj lesz neki. Jobban szeretném, hogy malomkövet akaszszanak a nyakamba, mint hogy úgy álljak valamikor Isten színe előtt, mint annak az embernek az atyja.

S a vén esperes ilyenforma nyájas vigasztalás közben leszállt a lováról s lovát maga után vezetve elballagott együtt a főbíróval. A derék ember szokatlan buzgósággal prédikált épen az nap a szentírásnak arról a helyéről, a mely azt mondja: «A minő mértékkel ti mérték, olyan mértékkel fognak mérni nektek is viszont».

A következő pillanatban a püspököt mintha kicserélték volna. A Dan bűnösségéről való meggyőződés úrrá lett rajta. Eddigelé daczolt minden gonosz jellel, és nagy hitéből meritett hozzá erőt, hogy a Teremtő jóra fog még mindent fordítani. De ez a hite most végül megrendült. Mikor a főbíró az esperessel együtt eltávozott, s ő ott maradt egyedül a tömegben, mialatt minden szem rászégeződött, ott állt az agg püspök olyan ember kábult, riadt tekintetével, a kit váratlan, rémes csapás ért. A világ maga is összeomlott alatta. Az első pillanatban mintha valami kísérteties mosoly lebbent volna keresztül sápadt arczán. Majd rászakadt az igazság súlya. Szörnyű látvány volt, a mint ott állt a helyén. Halkan nyögve hátratántorodott. Hitével együtt elmerült férfiasága is.

— Óh, fiam, fiam! — kiáltott fel újra, — hogy megrovidítotted napjaimat! Milyen gyalázatot hoztál a fejemre! Óh, fiam, fiam!

De a szeretet győzött még ebben a keserű órában is, és a jóságos Isten a könnyek adományával enyhített a mélyen sújtott aggastyán fájdalomán.

— Meghalt, meghalt! — kiáltott fel; — a szívem megszakadt és elhervadt, mint a fű. Ewan halott. A fiam halott. Lehetséges? Igen, halott, sőt rosszabb a halottnál. Uram, Uram, most már engedd, hogy hamuval keverjem a kenyeremet és sirással vegyítsem az italomat.

Eképpen áradt ki megtört lelkéből a vad kesergések árja. A szégyen, a mely eddig megalázta ősz fejét, álmoknak tetszett csak ehhez a halálos valósághoz képest.

— Óh, fiam, fiam! Bárcsak megengedte volna Isten, hogy meghaljak, mielőtt megértem ezt a napot!

Az emberek körülállták a püspököt, mialatt ez a ki-mondhatatlan fájdalom marczangolta az aggastyán lelkét. Végül az egyikök — Mylechreest Thormod volt, annak a gazdag embernek a fattyja, a ki sarjadékát a közjótékonyág kegyelmére hagyta — az egyikök kézen fogta az aggastyánt, és a tömeg utat nyitott előttök. Együtt távoztak a temetőből, ki a fáklyák rikitó fényéből, és a püspöki udvar felé haladtak. Siralmas látvány volt. Hogy botorkált útján az öreg atya, a kit nem annyira a kor, mint inkább a szomorúság tört meg ennyire. Hogy lehorgasztotta ősz fejét, mintha a sötétségnek magának is szeme lenne, a melylyel beleláthat az aggastyán sötétségbe borult lelkébe.

És még siralmasabb volt látni, hogy az aggastyán megtört lelke, most hogy meg volt fosztva erős támaszától, a mely lábai előtt hevert, mint darabokra tört bálványkép, miképen próbált hiú erőlködéssel még mindig vigaszt meríteni megrendült hitéből. De minden szakadozott idézet, a mely fölmerült szívében a szentírásból, mintha csak újabb sebet ütött volna lelkén.

«Mint a nyilvesszők a hatalmas ember kezében, olyanok a gyermekek ifjúságukban . . . Nem fognak megszegyenülni . . . Óh, Absolon, fiam, fiam! . . . Te miattad viseltem a szemrehányást; gyalázat borította arczomat . . . Szegény vagyok és szükölködő; siess támogatásomra, óh Uram . . . Ne rejtsd el a te arczodat szolgálád előtt, mert nagy az én szomorúságom . . . Óh Uram, te ismered az én dőreségemet . . . És Éli monda: Ez az Úr; hadd tegye ő azt, a mit jónak lát . . . A vizek elborítottak engemet, a folyamok elárasztották lelkemet; a büszke vizek elárasztották lelkemet.»

Ekkép haladt útján a püspök bágyadtan botorkálva Mylechreest oldalán és a karjára támaszkodva, és a szegénynek, a ki elvesztette hitét, halott lelke eképpen öntötte ki természetlen panaszát. Az út hosszú volt, de végül elértek a püspöki udvarhoz, a melynek láttára a püspök

egyszerre átalakult. Megállt, Mylechreesthez fordult és különös megadással így szólt:

— Nyugodt leszek. Ewan halott és Dan is halott. Bizonyára meg fogok nyugodni, mint a gyermek, a kit elszoktatnak az anyja kebelétől. Bizony, olyan az én lelkem is, mint az elválasztott csecsemő.

És a kis gyermek természetes nyugalmával nyújtotta kezét Mylechreestnek, hogy elbúcsúzzék tőle, s mikor Mylechreest könyben úszó szemmel és annyira elérzékenyülten, hogy beszélni sem tudott, lehajolt az aggastyán keze fölé és kezét csókolt neki, a püspök másik kezét rátette Mylechreest fejére, mintha ez áldását kérte volna, és megáldotta őt.

— Jó éjszakát, fiam, — szólt a püspök egyszerűen, de Mylechreest egy szót sem tudott felelni neki.

A püspök befordult a házába s az emlékezés, a mely egy percznyi áldott nyugodalmat engedett neki, visszatért megint a lelkébe és szive újra sajogni kezdett és a püspök keservesen sirt. Az élettelen régi hely egy pillanat alatt megtelt kísértetekkel. Ez éjszakára a püspöki udvar tiz teljes esztendővel visszasülyedt a multba s bárha most sem visszhangoztak benne édes gyermeki hangok, egy boldog fiúcskának a szelleme ott élt még benne.

Miután elhaladt cselédjei mellett az előcsarnokban és a lépcsőkön, a hol azok bizonytalanul tépelődve, megdöbbenve és kétségbeesve közölték egymással kétségeiket és hireiket, fölment a püspök a könyvtár fölött lévő kis szobáskába, a mely valaha a kis Danny gyerekszobája volt. Az ajtó zárva volt, de a kulcsa ott volt, a hol oly hosszú időn át volt — bár Dan makacs engedetlenségében nem tudott róla, — a kulcs a püspök zsebében volt. Bent a szobában nyirkos volt a levegő, mint minden hosszú ideig zárva tartott helyiségben. A kis ágy ott volt még mindig a sarokban és varrott takaróján ujjnyi vastagon feküdt a por. Por telepedett a falakra és a padlóra is, és az ablak előtt álló asztalt is megülte a por. A püspök, miután bezárkózott ebbé a poros fészekbe, kihúzott az ágy alól egy üvegfödöles szekrényt, kinyitotta és egyenként kiszedte belőle azt, a mi benne volt. Gyermekjátékszerek voltak: ostor, márványgolyó, füttyülő, egy régi Manx fillér, egy mohával bélelt

czinegefészek, benne három pettyes, kék tojás, néhány gyöngykagyló és egy darab összeaszott tengeri hinár. És minden darabka ereklye, a mint előkerült, új emléket és új fájdalmat ébresztett, és a püspök ujjai, a melyek tartották a játékszereket, remegtek. A gyermek játékos kedvének és pajkosságának érzése, mely mindakettő régen el-tompult és meghalt, szíve mélyéig meghatotta az aggastyánt ott e sulyos falak között.

A püspök visszatolta megint az üvegfödeles szekrénykét a régi helyére, bezárta a szobát, és lement a könyvtárába. De a gyermek kísértete, a mely ott élt a rozoga vén házban, nem maradt odafönt az emeleti fészekben. Követte a püspököt ebbe a könyves szobába is, kék szemével és vig kaczajjal piros ajkán; ugrándozott, szökdécselt és arczocskáján bizonytalanul iparkodott egy pápaszemet megerősíteni.

Tíz esztendő t gördült vissza ez az éjszaka a megtört szívű apa számára, és Dan, a kit az életben elveszített, úgy élt csak az emlékezetében, mint szépséges, vidám, boldog, eleven, ártatlan gyermek, a ki sohasem öregedhetett meg, hanem gyermek maradt mindörökké.

A püspök nem bírta ki tovább a vén házat. Nagyon tele volt kísértetekkel. Ki akart menni, hogy az utcán járkálva töltse a hosszú éjszakát. Fel és alá, fel és alá, hóban vagy esőben, a holdas vagy a csillagos ég alatt, a mig virrad a reggel s a könyörtelen nap fölkel újra a gondtalanul alvó világ feje fölé.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

ÁKÁ CZOK A TEMETŐN.

Bár itt vagyunk, nem innen származánk,
Ez a vidék nem a mi őshazánk,
De az alföld végetlen síkja, hol
A táj körére tágas ég hajol.

Testvéreink tengernyi tábora
Ott él ma is, ott terjeng sátora,
Ember és nyáj, ha tűznap perzseli,
Alatta hűs menedékét leli.

Mély gyökerök lekötve tartja ott
Az anyaföldet, a gyér homokot,
Melyet szilaj dühében csakhamar
Más határba repítne a vihar.

Mi nem látjuk a boldog társakat,
Testvéri lánczunk régen elszakadt,
Sorsunk akarta, hogy lankás hegyen
Lakásunk itt a temetőn legyen.

Néhányan voltunk, midőn megjövénk,
Azóta szinte erdővé nővénk
S nem aggódva többé sorsunk felett,
Magszerettük ezt a bús lakhelyet.

Mi vagyunk itt a holtak őrei,
A sír mélyén alvókat őrzeni,
Felettök holt márványemlék-sor áll,
De bennünk friss életnedv folydogál.

A tél csak elmuló álom nekünk,
Jön a tavasz, ismét fölébredünk,
Fejünkre dús virágfüzér borúl,
Fejünkről le a sírhalmokra hull.

Kemény törzsünk annak emléke itt,
Ki hordozván az élet terheit,
Csapások közt is mind szilárdan állt
S bátran, nyugodtan várta a halált.

Tövisünk szomorún példázza azt,
Kit kebelén az élet nem maraszt,
Kit szenvedés, csalódás elgyötört,
S annak tüskéje úgy szívébe tört,
Hogy elhagyá türelme és hite
S pihenni már örömmel tért ide.

A lányka oly szép, oly boldog vala!
Derengett rá szerelme hajnala,
Öröm, remény hímezte a jövőt
S egy pillanat ide rejtette őt.
Szép emlékét jelképben őrzi nálunk
Tavaszzal nyiló s hervadó virágunk.

LÉVAY JÓZSEF.

SZÉCHENYI, KOSSUTH ÉS A GYÁRALAPÍTÓ-TÁRSASÁG.

Az 1844 október 6-án megalakult *Védegylet* nagy izgalomba ejtette nemcsak politikusainkat, hanem úgyszólván az egész magyar társadalmat, a mely — Széchenyi jellemző megfigyelése*) szerint — csakhamar két részre oszlott.

A *Védegylet* a magyar ipar emelésére keletkezett; czélzata az volt, hogy azokat az iparcikkeket, a melyeket az ország iparosai el tudnak készíteni, vásároljuk itthon; azért tagjait becsület szóval kötelezte, hogy öt éven át csak hazai mesteremberekkel dolgoztatnak s csak hazai iparcikkeket vesznek. A *Védegylet* tulajdonképen annak köszönhette létét, hogy az ellenzék az 1843 4-iki országgyűlésen a vámkérdésben nem tudott semmi engedményt a kormánynál elérni, azért különösen Kossuth Lajos izgatására, társadalmi téren akart az ország számára bizonyos eredményt biztosítani.

Kossuth Lajos csak nemrég vesztvén el a *Pesti Hirlap* szerkesztőségét, egész idejét és munkáját az ügynök szentelte, úgy hogy az eszme az egész országban elterjedt s nemcsak az ellenzéki politikusok, hanem hozzátartozóik és sok nő**) a legnagyobb lelkesedéssel gyűjtötték a tagokat az egylet számára. E széleskörű izgatásnak meg is volt csakhamar az az eredménye, hogy a *Védegylet*be sok tag lépett be.

Kossuth azonban csakhamar belátta, hogy az eszme, a magyar ipar pártolása, csak akkor válik be, ha az egyes iparcikkek előállítására lehetőleg megkönnyítetik, azért arra töreke-

*) Naplójában 1844 december 18-án ezt írja: «Ganze Gesellschaft theilt sich durch *Védegylet* in zwei Theile».

**) Széchenyi 1844 november 16-án feljegyzí, hogy gr. Károlyi Karolina Pesten üzletről-üzletre járt és úgy gyűjtötte a tagokat.

dett, hogy az országban gyárak keletkezzenek. S mivel a *Védegylet*, kiélezett célzata miatt e törekvését nem mozdíthatta elő kellőképen, elhatározta, hogy olyan új társaságot alapít, a mely a *Védegylettől* függetlenül, pusztán gyárak létesítését tűzi ki célul. A *Védegylettől* függetlenül azért, hogy így azok is megnyerhetők legyenek a czélnek, a kik a *Védegylet* működését nem nézték jó szemmel, sőt károsnak tartották.

Így keletkezett 1844 december 18-án a *Gyáralapító-Társaság*. Széchenyi, a ki a *Védegyletnek* működését károsnak tartotta, gr. Batthyány Lajos felszólítására lépett a *Gyáralapító-Társaság* tagjai közé, sőt az ő kérelmére még az alelnökséget is elvállalta.

A tagok politikailag ellentétes gondolkodása azonban a *Gyáralapító-Társaságnak* nem volt előnyére, mert az alapítók irányzata, t. i. hogy a társaság a védegyleti eszmét szolgálja, kitűnt rögtön a megalakulás után és csakhamar válságot idézett elő. Széchenyi már a megalakulás napján tisztában van ezzel s ennek így ad naplójában (decz. 18-án) kifejezést: «A qui le plus fin! Kossuth & Co.: Sie haben den Védegylet nun erst recht etablirt. Ich & Co.: Wir haben Sie in ein vernünftiges Geleise gebracht».

A választmány megalakításánál (decz. 22-én) még inkább kitűnt a két tábor ellentéte. Széchenyi a társaságba való belépésénél a többek közt feltételül tűzte ki gr. Batthyány Lajosnak, hogy Clark Ádámot beválasztatja a választmányba. A választásnál azonban Clark alig kapott szavazatot, míg a három védegyleti alelnök, gr. Batthyány Kázmér, gr. Teleki László és Szentkirályi Móricz bekerült a választmányba.

Széchenyit bántotta ez az eredmény *) s ennek másnap kifejezést is adott abban a levélben, a melyet ez ügyben gróf Batthyány Lajoshoz intézett s a mely a következőképen hangzik: **)

*) Naplójában december 22-én ezt írja: «Sie haben uns auf der Angel».

**) Fogalmazványa megvan a Széchenyi-múzeumban.

1844, Pesth, 23 Dezember.

Mein sehr werther Freund!

Du hast mich engagiert im «Gyáralapító Verein» Theil zu nehmen: ich bin Dir willig entgegengekommen. Du wünschtest: ich soll «möglichst dick unterschreiben», ich that es nach Kräften; du wolltest endlich, dass ich Vicepräses werde; ich willigte auch hier ein, so sehr es mir widerstrebt. Dagegen setzte ich nur zwei Bedingnisse, dass nämlich Sz. K. (Szentkirályi) nicht gewählt, Clark hingegen gewählt werde. In Hinsicht Sz. K.-s habe ich am Ende jedoch auch nachgegeben, so dass ich desto sicherer zu sehen glaubte, meine zweite Bedingniss gewiss erfüllt zu sehen, die ich übrigens gar nicht aus irgend einer Caprice gemacht habe, sondern theils, im wirklichen Interesse der Gesellschaft, theils, um vis à vis von Clark nicht compromittirt zu werden, den ich mit 1000 fl. zu unterschreiben in der sicheren Voraussetzung engagirte, dass ich auch so viel Gewicht haben werde ihn durch meine Freunde erwählen zu machen. Vorgestern schrieben wir die Vota bei dir auf; ich habe sie noch. Du versprachst auf gutem Fall mit sichern 52 Vota für Clark stimmen zu lassen, alle jenigen nicht hieher gerechnet, auf die Szent-Királyi und Kuthy wirken würden. Du kannst dir nun denken, wie unangenehm ich gestern getroffen war, als Clark durchfiel, in dem wir Dessewffy 24 und ich 10 Vota für Clark mitbrachten, und er somit sammt deinen 52=86 stimmen hätte haben sollen... deren er jedoch nur 43 hatte. Wie diess geschah; ob du einen andern Plan fasstest, oder ob deine sichern 52 Vota bis auf 9 zusammen geschmolzen sind — die mit den besagten 34=42 machen — das weiss ich wirklich nicht. So viel bleibt auf jeden Fall gewiss, dass A. Clark durchfiel, und ich vis à vis seiner auf das unangenehmste compromittirt bin.

Ich war gestern so überrascht, so verblüfft, zum Theil so gekränkt, dass ich mich gar nicht zu fassen wusste.

Ist's dir nun darum zu thun, dass ich nicht resignire, so bewirke, dass einer von der 3 Védegyleti Presidenten abdanke, deren Wahl 3 an der Zahl... vielleicht ohnehin à propos war, und Clark in's Comité komme.

Ist's dir jedoch gleichgiltig, ob ich weiter an der Gesellschaft theilnehme oder nicht, so machst du mir einen wahren

Gefallen, alles zu belassen, wie es ist; denn in diesem Fall werde ich bei erster Gelegenheit meinen schriftlichen Dank für die mir erwiesene Ehre dem Comité einsenden und mit dem Gyáralapító Verein in keiner anderen Berührung mehr seyn, als die von mir unterschriebenen 5000 fl. nach Zeit und Mass pünktlich einzuzahlen.

Sollte ich nicht früher das Vergnügen haben dich zu sehen, so wird diess auf jeden Fall den kommenden Mittwoch bei dir zu Mittag seyn... während ich dir auch einstweilen danke dein Diner auf Mittwoch vorgemerkt zu haben, und am Donners- tag mein Gast sein zu wollen, der ich mich in die Fortdauer deines Wohlwollens empfehlend bleibe dein

— —

E levél kétségtelenül bizonyítja, hogy a Gyáralapító-Társaság, mindamellett, hogy az alakuláskor a politika kizárását hangoztatták, mégis tulajdonképen csakis a politikának köszönhette létét, de bizonyítja azt is, hogy a politika kezdettől fogva a társaság fejlődésének akadályja volt.

Széchenyi érintett panasza nem idézett elő ugyan rögtöni válságot, mert Batthyány úgy orvosolta, hogy Clark az 1845. évi február 2-iki gyűlésen bekerült a választmányba, de azért Széchenyi nem volt az ügyek menetével megelégedve, a mint ezt 1845 január 29-én naplójában így fejezi ki: «Es wäre am besten hinausgeworfen werden, denn sonst trifft die Responsabilität uns».

A szakadás csakhamar be is következett az igazgató választásánál. Batthyány Lajos azon volt, s erre Széchenyit is megkérte, hogy Kossuth választassék meg igazgatónak, de e szándéka nem teljesült, mert éppen a február 2-iki gyűlésen Kossuth kisebbségben maradt. Ezért Kossuth kilépett a választmányból is s az ellenzék úgy állott boszút az ellenpárton, vagy inkább vezetőjén, Széchenyi Istvánon, hogy a létesítendő vasöntőgyárnak segélyezés ügyében előterjesztett kérése ellen foglalt állást.

Széchenyi ugyanis függetleníteni akarván a hengermalom mellett levő vasöntő-műhelyeket, 100,000 frt aláírást gyűjtött már oly czélből, hogy a műhelyek külön gyárrá alakíttassanak át, s a még szükséges 50,000 frtot a Gyáralapító-Társaságtól kérte. Az ellenzék Széchenyi e kérése ellen úgy foglalt állást, hogy egy körözüvnyt bocsátott ki, a melyben a tagokat Széchenyi kérésének teljesülése esetére a Gyáralapító-Társaságból való ki-

lépésre szólította fel. A mint Széchenyi értesült a mozgalomról, visszavonta kérését és *A magyar gyárpar s a csak most született Gyáralapító-Társaság* című cikkében (megjelent a *Jelenkor* 1845. évi márczius 23., 27. és 30. számaiban) az ellenzék eljárását bíráló alá vette s egyúttal véleményt mondott az egész társaságról.

Cikkében először is kifejti, hogy Magyarországon az egyesületekről nincsenek tisztázott és helyes nézetek elterjedve. Az egyesülésben van erő, de ennek a kellő kifejtetésére szükséges a kellő rend, a minek abban is kell nyilvánulnia, hogy a választmány a kellő bizalommal van a végrehajtó (elnökség) iránt. Ezt már többször hangsúlyozta, de szavainak nem volt hatása s ebből látja, hogy kevesen vannak tisztában a közgyűlés, a választmány és a végrehajtók cselekvési körével.

A *Gyáralapító-Társaság* a *Védegylet*nek köszöni létét. Nem barátja ugyan a *Védegylet*nek, a *Gyáralapító-Társaság*ba mégis belépett, mert az eszmét szépnek tartotta. A kivitelhez azonban sok hideg vér kell, s ez, sajnos, nálunk nem igen van. Rögtön a megalakulás után mutatkozott már heves vérünk, a melylyel célt nem érhetünk.

Mint alelnök, mindig arra törekedett, hogy a részvényesek ne szenvedjenek kárt, sőt inkább minél több osztalékban legyen részük. Ehhez azonban első sorban szükséges, hogy nagy tőke álljon a társaság rendelkezésére; a tőke egybegyűjtésére viszont idő szükséges s ezért nem akarta, hogy az igazgató választása elhamarkodott legyen. A választás már-már a tönk széléhez juttatta a társaságot, mert a kisebbség nem nyugodott meg a közgyűlés végzésében s az erőltetés mezejére lépett, mivel a választmány iránt bizalmatlansági nyilatkozatot akart kierőszoakolni. Ez már a bukás jele, mert szabadsággal felruházni a választmányt s azután mindenbe beleavatkozni, ez csak bukásra vezethet.

A saját helyzete a társaságban nyomasztó kezdett lenni, mert észrevette, hogy a bizalom mindinkább csökken, s ezért már arra gondolt, hogy inkább kilép a társaságból, a midőn Kossuth Lajos választmányi tagságáról való lemondását jelentette. Kossuth lemondásának indokolása zavart felfogást árult el, s ha a jelesbek így látnak, még inkább közelebbnek vélte a bukást. Csak abban bízott még, hogy talán az ingerültség lecsillapul s ekkor mégis föllendül a társaság. A főgond az volt,

mi történjék a pénzzel, ha egybegyűl. Több, nagyobbára ismeretlen és tehetetlen folyamodó mellett ő is kért a társaságtól 50,000 frt segílyt egy alapítandó vasöntő-gyár számára s kezdetben pártolták kérését. Később látta azonban az elhidegülést, azért kérését visszavonta, a midőn pedig egy k örözcvény gyanúsította ez ügyben, elhatározta, hogy lemond alelnöki tisztjéről s kilép a társaságból. Ezek után véleménye az, hogy a társaság nem bizonyult alkalmasnak, mert a közbizalmat elvesztette, veszszén tehát s alakítsanak helyette újat, jót.

A mint látható, Széchenyi czikkeiben a *Védegyletet* veszélyesnek, a *Gyáralapító-Társaságot* pedig rossznak tartotta. Kossuth nyilván az első kijelentés gyengítésére közzétette a *Pesti Hirlap* márczius 30-iki számában (tehát Széchenyi utolsó czikkével egy időben) azt a híradást, mely Deák Ferencznek a *Védegylet* szentgróti fiókja megnyitására február 9-ikén tartott beszédét ismertette, s a melyből kitünt, hogy Deák a *Védegyletet* üdvösnek és hasznosnak tartja.

Széchenyi második kijelentésére az ellenzék az április 13-iki közgyűlésen válaszolt, mert itt a megjelent ellenzéki vezérférfiak (köztük Deák Ferencz) beszédeinek hatása alatt elhatározta a *Gyáralapító-Társaság* további fennmaradását.

A *Gyáralapító-Társaság* tovább folytatta ugyan még egy ideig működését, de hatása alig volt s nagyon rövid idő mulva teljesen elernyed.

VISZOTA GYULA.

VOLTAIRE.

Kilenczedik közlemény.*)

X. FEJEZET.

A voltairei legenda kialakulása. — Voltaire utolsó évei és halála.

Voltaire tevékenységére a legjellemzőbb az, hogy nem kizárólag irodalmi. Ennyiben különbözik Montesquieutól, Diderot-tól, Rousseautól, a kik megelégszenek azzal, hogy a szellemeket műveikkel világosítsák fel és lobbantsák lánggra. Voltaire most, hogy körülbelül nyugodt lehet abban, a mi saját személyét illeti, az ő Gex tartományában kezd a többiekkel foglalkozni; nem az emberekkel általánosságban, hanem minden egyéni esettel, a melyben a társadalmi visszaélések eredményét vagy jelét láthatja.

Először 1759-ben volt az a kicsiny és nem igen zajos ügye, a mikor a hat de Crassy testvér örökségét az ornexi jezsuiták kezeiből kiragadja.

Ilyen 1762-ben a Calas-ügy. Márczius 10-én Jean Calast, szövetkereskedőt, a «Filatiers» utcájában Toulouseban kerékbetörték, egy hosszú per után, a melyet előbb a tanácsosok, majd a Parlament vezetett. Legidősebb fiának, Marc Antoinenak meggyilkolásával vádolták, a kit 1761 október 13-án felakasztva találtak apja boltjában; abban keresték a büntett okát, hogy a kalvinista család fel volt háborodva Marc Antoine abbeli gondolatán, hogy katolikus lesz. Jean Calas meghalt ártatlanságát hangoztatva.

Voltaire, a kit márczius 22-én már értesített Audibert kereskedő, előbb a hugenotta fanatizmus egy óriást tettét vélte látni.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388., 389., 390., 391., 392. és 393. számában.

De nemsokára meggyőződött, hogy jogi tévedéssel áll szemben és kezébe vette a Calas-ügyet. Mindenütt a ministeriumok, az udvari emberek, a parlamentiek közönyösségébe, kételkedésébe és ellenségeskedésébe ütközött. A közönséghez fordult: mindenféle írások által, megvitattván az ügy tényeit és vádjait, vallástürelmeségi elveket fejtve ki, Voltaire megmozdította a közvélemény hatalmas erejét. Segítette, vezette Ferneyből Mme Calas lépéseit, támogatta Elie de Baumont és Loyseau de Mauléon ügyvédekét. Már 1764 márczius 7-én a «Tanács» első döntése új vizsgálatot rendelt el, 1764 június 4-ikén, a toulousei ítéletet megsemmisítették, 1795 márczius 6-én, a Hôtél kérvényeinek 40 bírója egyhangúlag elismerte Calas ártatlanságát.

Hébe-korba azóta, akár katolikus tulbuzgóságból, akár a közigazgatás tekintélyének megvédelmezése céljából, akár gyűlöletből Voltaire iránt, meg akarták csorbítani ezt a felmentő ítéletet, de semmit sem találtak, a mi kimutathatta volna Calas bűnösségét: csakis azt érték el, hogy mellőzve a felmentő bizonyítékokat, érvényesítve némely homályos körülményt, a nélkül, hogy helyeselnék az ítéletet, megértetik a közönséggel, hogy részrehajló, de nem gaz bírák találtak az ügyben okot arra, hogy kerékbe töressenek egy ártatlant. Semmi, egyáltalán semmi bizonyíték Calas ellen.

A közönség erről meg volt győződve. Az igazolásnak lelkesedéssel tapsolt. Innen számítják Voltaire átalakulását kortársai szemében. Ezentúl «Calas védelmezője» volt. Kezdték benne egyebet is látni, mint szellemet és ez ügy által csodásan megsokszorosított dicsőségébe belevegyült a meleg tisztelet és becsülés érzése, a melyet eddig Voltaire nem igen keltett fel.

A Calasok után jöttek a Sirvenek: hasonló eset volt. Egy hugenotta lány kutba öli magát, az apát Mazamet jogi ügyésze elítéli (1764). Szerencsére menekülhetett, úgyszintén felesége és két leánya. Voltaire gyakorlati rendszeretével nem akar Sirvenért közbelépni, a míg a Calas-ügy nincs befejezve. Azután hévvel foglalkozik vele és 1771-ben eléri, hogy a toulousei büntető bíróság néhány tagja, a kik Calas ügyében is bírói voltak, felmenti Sirvent és feleségét.

Aztán ismét protestánsokat akar a gályákról kiszabadítani és házasságukat érvényessé tenni. Ez La Barre esete; egy kereszt megrongálásáért, Abbevilleban (1765 aug. 9.) néhány fiatalembert gyanuba fognak, d'Etallonde lovag menekül, La Barre lovagot el-

fogják, pedig csak azt tudják rábizonyítani, hogy nem vette le kalapját a Szentség körmenete előtt, hogy hitetlen és szemérmetlen dalokat énekelt, hogy a *Pucelle*-t szavalta és birtokában voltak olyan könyvek, mint *Az apáczá ingben* és a *Philosophia kézi-szótára*. Ezért, miután magángyűlölet is keveredett belé, Abbeville bírósága nyelvének kivágására és lefejezésre ítélte. Az ítélet megerősítette a párisi parlament. Megkimélték a nyelve megcsonkításától, de a fejet és a testet elégették máglyán, a melyre a *Philosophia szótára*-t is rádobták. Voltaire megrendült. A közönséget felhívta. Érdeklődött Etallondeért és porosz szolgálatba helyezte el. Utóbb igyekezett a letartóztatási parancsot megsemmisíteni, a mely hibásan ítélte el őt. Ez nem sikerült neki. Csak átkozhatta és ezt meg is tette, minden iratában, Abbeville bírót.

1766 május 9-én, Lally grófot, Pondichéry hajdani parancsnokát, a Grève terén lefejezték és száját betömték, hogy ne hangoztathassa tiltakozását. A letartóztatás homályos vádjai aggasztották Voltairt: utánajárt és meggyőződött Lally ártatlanságáról és tollát meg népszerűségét az elítélt fiának szentelte. Halála előtt biztosítva látta Lally ártatlanságának elismerését.

1769-ben még azzal foglalkozott, hogy helyreállítsa Martin barroisi földbirtokos ártatlanságát, a kit keréketörtek egy gyilkosságért, melynek tettese utóbb vallott. 1770-ben volt Arras tévedése: egy vén iszákos nő, a kinek gyermekeit azzal vádolták, hogy megölték őt. Montbaillit kerékebe törték, felesége áldott állapotban levőnek mondta magát. Voltaire elismertette ártatlanságát, úgyszintén a keréketörött emberét.

1772-ben kezébe vette Mlle Camp ügyét; egy protestáns nő, a kit Bombelles vicomte a sivatagban egy protestáns pap jelenlétében nőül vett és a kit utóbb elhagyott, hogy gazdag katolikus házasságot kössön, miután már gyermeke volt: első házasságát érvénytelennek állította. Voltaire csak némi pénzt juttathatott az áldozatnak.

Kevésbé szerencsés és kevésbé éleselméjű volt, a mikor védeni akarta Morangiés grófot hitelezőivel szemben. A közönség ez egyszer ellenszegült. Csak pénzről volt szó és ha a hitelezők tényleg gazembereknek látszottak is, az adós bizonyára nem volt becsületes ember. Különben is igen hálátlan volt buzgó védelmezőjével szemben.

Habár Voltaire tiltakozott a «minden keréketörött és minden

akasztott ember Don Quichotteja» cím ellen, nem birt ellenállni az igazságtalanság és kegyetlenség látszatának. Kiáltozott és másokat is kiáltozásra birt.

A mikor megtudta, hogy még vannak a holt-kéznek alávetett birtokok Franciaországban és hogy néhány lépésnyire tőle 12,000 ember húsz saint-claudei kanonok jobbágya volt, nagyon meg volt lepve. 1770 óta ostromolta kérvényeivel Turgot-t, a király tanácsosát, támogatta és bátorította a besançonei ügyvédet, Christint, a ki kezébe vette a Jura hegység lakóinak ügyét, megdolgozta a közvéleményt. Ügyfeleit csak a forradalom szabadította fel.

Ugyanazzal a hévvel, nem tudván Franciaországot a sóadótól megszabadítani, azon volt, hogy megmentse tőle kis tartományát Gext, hol az uzsorások és csempészek egyaránt a nép ostorai voltak. Sokáig kalmárkodott, hogy az államadók bérlőjétől bérletet kapjon sóra és dohányra. Ostromolta Trudainet és Turgot-ot, megmozdította Morellet abbét, Dupont de Nemourst, azt a Mme de Saint Julient, a kit «philosophikus lepkének» nevezett. Majd felbuzdította, majd lecsendesítette Gex kormányát és syndicatusát. Szónokolt nekik a szükséges engedményekről. Végre czélt ért. Ő 20,000 francot kínált évenként a bérletért, a bérlők 60,000 akartak: megegyeztek 30,000-ben.

Különös jelenet játszódott le, a mikor Gex kormánya összegyűlt a városházán, hogy tárgyaljanak a szerződésről. Voltaire megjelent 1775 decz. 12-én «jól begöngyölve». Leültették, «szép beszédet» mondott, felolvasta Turgot és Trudaine leveleit: Gex tartomány három rendje elismerte a szerződést. Akkor ő kinyitotta az ablakot és kikiabált: «Szabadság!» «Éljen a király! Éljen Voltaire!» kiáltásokkal válaszoltak neki.

«Tizenkét ferneyi dragonyos volt vele, a kik a téren tartózkodtak, a ház előtt, a melyben a gyűlés volt. A tizenkét dragonyos kivont karddal állott, hogy ünnepeljék barátunkat, a ki mindjárt elment és ebédre otthon volt. Négy vagy öt falun kellett átmennie, a hol babérokat dobtak hintájába. Egészen befődtek vele. Valamennyi alattvalója sorfalat állt, hogy fogadják és lövésekkel üdvözölték. Nagyon boldog volt és nem érezte, hogy nyolczvanhét éves.»*)

Mindezek a nagylelkű közbenjárások, Ferney növekvő jó-

*) Mme de Gallatin levele.

léte, a közjónak szentelt számos írás, lassanként felülkerekedett kortársainak képzeletében és eltörölték a szeszélyes különczködések, a méltóságnélküli czivakodások és lealacsonyító komédiák benyomását. Az egyház és a hívők engesztelhetetlen gyűlölete, az atheisták rosszul leplezett ellenszenve ellenére is, a nagyközönség valóban meghódolt és tisztelte a ferneyi aggastyánt. Mme Necker 1770-ben gyűjtést indított, hogy szobrot emelhessenek neki; de Pigalle, a mikor ezt az élő csontvázat mintázta, a realista anatomia remekművét készítette el, a mely rosszul ábrázolta a voltairei hódolat ideálját. 1772-ben Mlle Clairon, házában, barátai előtt, megkoszorúzta a philosophus mellszobrát, Marmontel ódáját szavalva. Még Genfben is diadal-maskodott. Nem jöhetett többé oda a nélkül, hogy nagy tömeg ne csoportosult volna köréje. 1776-ban azt hitte, hogy megfullad köztük. Calas védelme többet ért, mint *A genfi háború*. Semmi sem ad élénkebb képet a ferneyi patriárka legendai átalakulásáról, mint Mme Suard levelei. Ez a huszonöt éves asszony a gúnyos és sziporkázó aggastyánnal szemben «Szent Teréz elragadtatását» érzi. Mellette csak meghatottság és lelkesedés hatja át. Aldását kéri. Nekünk a jó, az elnéző, a meghatott és megszelídült Voltaireret mutatja, az érzékeny lelkek Voltairejét.

Majd megölte a vágy, hogy kiélvezze dicsőségét. Azonban a kormány nem volt kibékülve: (1774, július) betegségének hírére Bourgogne intendánsa Versaillesből azt a parancsot kapja, hogy mindjárt Voltaire halála után foglalja le összes papirosait. De semmit sem mertek tenni ellene, a míg élt. A királyné sírt a *Tancrèden* és azt a vágyát fejezte ki, hogy «megcsókolja» szerzőjét. D'Argental és Villette marquis Párisba hívták. Mme Denisnek kedve volt oda visszatérni. 1778 február 5-én elindult «kényelmes utazókocsijában, a melyben egy kis kályha volt».

Február 10-én esti félnégy óra felé érkezett Párisba és Villette marquissnál szállt meg, a Beaune utcában, a Theatínusok rakpartja sarkán. Tudjuk, mi következett: megrészegedett dicsőségén és beléhalt.

Habár a túlságos vallásos király nem engedte meg a királynénak, hogy őt lássa, Páris megvigasztalta érte. A látogatók özönlöttek a Rue de Beauneba: barátok, írók, az Akadémia és Comedie Française küldöttségei, Gluck, Mme Necker, Pognac grófné, Mme du Barry, az angol nagykövet, a «Kilencz nővér»

szabadkőművespáholya, Franklin, a kinek unokáját megáldotta. mondván «God and liberty», minden államból való férfiak és nők. Márczius 16-án volt *Irène* című tragédiájának bemutató előadása a királyné és d'Artois gróf jelenlétében.

Felépülve betegségéből, a mely három hétre bezárta ajtóit, kocsiban kiment, a lelkesedő tömeg közepett, a mely éljenezte «a Calas emberét». Turgotot ment meglátogatni. Márczius 30-án az Akadémiába és onnan nagy díszruhában, hatalmas parókájával, bundájába burkolva, a melyet Oroszország czárnője küldött neki, a Comédieba ment, hogy az *Irène* hatodik előadását megnézzé. Egy színész babérkoszorút tett fejére és a darab végén, az egész összegyűlt társulat jelenlétében a színpadon Brizard szerzetesi ruhában megkoszorúzta — és a színésznők megcsókolták — mellszobrát. Gyalog járt ki. Meglátogatta az orleáni hercegeket, Sophie Arnouldot és Gauvernet marquist és a csinos Suzanne de Livryt, a ki ötven évvel azelőtt hűtlen volt hozzá.

Ily izgalmak közepett dolgozott. Elfogadtatta az Akadémiával a szótár új tervét és mindjárt kiviteléhez fogott. Huszonöt csésze kávé ivott egy nap, álmatlan lett, opiummal tölte magát, lázban égett. Május 25-ikén el volt veszve. Egy perczre újra feléledt, hogy gratuláljon Lally-Tollendalnak a Conseil határozatához, a mely megsemmisíti apja ellen hozott ítéletét.

Lorry és Tronchin orvosok lemondtak minden reményről. Tronchin gúnyosan várta, mint fogja a philosophus elviselni azt az «átkozott perczet». A philosophus élni akart. Dühöngött, hogy nem követte a tanácsot, hogy Ferneybe visszatérjen és könyörgött Tronchinnak, hogy «húzza ki innen». Borzasztó kínokat szenvedett. Félt attól, hogy mit fognak vele csinálni halála után. Emlékezett a Lecouvreurre: el akarta kerülni a szemétdombot. A papok is mozgolódtak: Voltaire aláírt egy hitvallást és egy visszavonást, a melyet nem tartottak kielégítőnek; egy másik nyilatkozatot hoztak neki. «Hagyjanak békében meghalni» — mondotta.

Már febr. 28-án, az első zajra, valódi hitvallását letette Wagnière kezeibe:

«Meghalok, imádvá Istent, szeretve barátaimat, nem gyűlölve ellenségeimet és útálva az üldözést».

Úgy látszott, hogy felvidult, a mikor megértette, hogy most itt a vég és elfogadta a változhatatlant. 1778 május 30-án halt meg, éjjel 11 órakor.

Páris érseke és Saint-Sulpice papja megtagadták a temetését. A király mondta, vagy legalább is ezt híresztelik róla: «Hagyják cselekedni a papokat»; sem a miniszterium, sem a parlament nem akartak közbelépni. Voltaire a ferneyi kis ligetet jelölte ki sírhelyéül. De Ferney messze volt: Annecy püspökétől lehetett félni. Hamar kellett cselekedni, meg kellett előzni az egyház bosszúját. Mignot abbé a tetemet egy hintóba tette, házi ruhába burkolva és házi sapkával a fején. Scellières községbe vitte, Champagnesba, a hol 6 pap volt. Ott tették koporsóba, ott temették el Voltairét (június 1 és 2 közt). A priort, a ki ezt megengedte, a troyesi püspök megfosztotta állásától.

Voltaire nem sokáig várta megbosszulását. A forradalom 1791-ben visszahozta Párisba. Diadalmenet — katonák, képviselők, hivatalnokok, akadémikusok, fehérruhás leányok, az opera énekkara — vezette őt a Pantheonba általános lelkesedés közepette. Franciaország politikai változása már elhagyta Voltairét, de a nép még emlékezett az emberiség védelmezőjére. Calas volt az, a ki Voltairét megdicsőülve a Pantheonba vitte.

LANSON G. után francziából.

R. J.

É R T E S Í T Ő .

De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének Törökországi Leveli 1730—39-ből és Följegyzései 1740-ből. Közli Thaly Kálmán, Budapest. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, 1909. Ára 8 korona.

De Saussure Czézár egy lotharingiai eredetű, előkelő svájci család XVIII. századbéli sarja volt, ki fiatal korában nyugtalan elmével világot akart látni. Sok éven át tartózkodott Angliában, azután, mint az angol követség egyik tagja, Konstantinápolyba került; itt ismerkedett meg a Rákóczival bujdosó magyar urakkal és két évvel II. Rákóczi Ferencz halála előtt a rodostói udvar szolgálatába szegődött. Rodostóban maradt a fejedelem haláláig, sőt holttestét is elkísérte Mikes Kelemennel együtt a galatai jezsuiták templomába. Saussure a fejedelem halála évében elhagyta Törökországot, visszatért szülőföldjére, utazgatott még egy ideig, majd családot alapítva, otthon maradt.

Saussure utazásai közben élénken érdeklődött az idegen társadalmi szokások, a természeti és történeti ritkaságok iránt. Szerette vizsgálni a népek lelkét, a kiválóbb emberek különöségeit és jellembeli sajátosságait.

Oly sokat látott s tapasztalt, lelkét oly élénk benyomások foglalkoztatták, hogy leírta utazása emlékeit levélalakban az akkori szokás szerint. Nem vágyódott az útirajzírók dicsőségére, csak a maga gyönyörűségére írt, azonban kézírata érdekességének híre el volt terjedve. Voltaire is olvasta Saussure kéziratát s igen hasznos és mulattató munkának nevezte.

Csak nemrégiben adták ki Saussure útirajzának Angliára vonatkozó részét. Az angol és francia kritika elismeréssel fogadta a könyvet. 1907 elején, a Rákóczi hamvai hazahozatala hírének alkalmából, De Claparède Sándor, a genfi református

egyház főgondnoka, figyelmeztette a Genfben időző Tóth Sándor református segédlelkészt Saussurenek Rákóczira vonatkozó feljegyzéseire. Tóth Sándor értesítette e feljegyzésekről Thaly Kálmánt, a ki szokott buzgalmával utána járt a dolognak és lemásoltatta Saussurenek török utazásaira s különösen Rákóczira vonatkozó leveleit és följegyzéseit.

Ezeket tette közzé az Akadémia az előttünk fekvő könyvben Thaly terjedelmes bevezetéseivel és alaposan tájékoztató egyzeteivel. Könyvünkben a francia szöveg magyar fordítása is közölve van. Megjegyezzük a kiadásra nézve, hogy Saussure szövegében ismétlések is vannak, melyeknek közlése nem volt szükséges (V. ö. a 152—158-ig terjedő lapokat a 292—297-ig terjedő lapokkal).

A kiadói jegyzetekre nézve megemlíjtük, hogy Bohn Pál Vilmosnak, a gyalázatos kémnek, dán származása már ismeretes volt Saussure följegyzésének közzététele előtt is.

Máskülönben hálával tartozunk Thalynak Saussure kiadásáért. Rákóczi törökországi bujdosására nézve sok ideig fő s majdnem egyedüli forrásunk Mikes munkája volt. Azután Arneth munkája Savoyai Jenőről, majd Hurmuzaki közleményei s Bonnac levelezésének közzététele a Történelmi Társaságban lényegesen bővítették ismereteinket Rákóczi törökországi száműzetéséről. E forrásokhoz járul most egy francia emlékiratszerző is, Saussure, ki Rákóczit életének csak utolsó éveiben ismerte, de körülményeit s jellemét tapasztaltabb és fürgébb szellemmel vizsgálta, mint Mikes Kelemen.

Sok mindent tanulunk feljegyzéseiből. Most tudjuk csak, hogy a *Histoire des Révolutions de Hongrie* nem Brenner apát írta. Maga Rákóczi a szerzője, csak a francia stílust javították mások. Saussuretól tudjuk, mint került a hágai kiadóhoz a nagybecsű munka. Saussure Rákóczi vadászatairól, rodostói életmódjáról, temetéséről több Mikestől fel nem említett apró részletet jegyzett fel. Rákóczi fiainak történetéhez is érdekes adatokat szolgáltat emlékirónk. De legbecsesebb Saussure tudósításaiban az, a mi Rákóczi egyéniségére vonatkozik. Saussure Rákóczi külsejét is rajzolja, a *Histoire des Révolutions*hoz függesztett képet hamisnak mondja. Meglepően szép és tiszteletet parancsoló külseje volt Rákóczinak Saussure szerint. A mi francziánk nem veszi észre Rákóczi arcán azt a tatáros vonást, melyet St. Simon látott rajta. Ellenben az igazi nagy urat ép úgy látja

benne, mint St. Simon. A nagy urat, kinek viselete urias és lelke nagy jó és rossz sorsban egyaránt. Saussure igazi lelkesedéssel beszél Rákócziról, a mit főleg a fejedelem lebilincselő szeretetreméltóságának tulajdoníthatunk, de némileg annak a körülménynek is, hogy a kálvinista svájci a katolikus Rákócziban a magyar protestáns vallásszabadság bajnokát is tisztelte.

Rákóczi gyengeségét sem hallgatja el svájci tisztelője. Könnyenhivő volt a fejedelem, mint a legtöbb becsületes ember, a ki maga után itéli meg a világot — ezt az egyedüli hibát fedezte fel Saussure Rákóczi jellemében. Nagyon lényeges vonása ez Rákóczi jellemrajzának; e nélkül bajos volna megértenünk Magyarország történetét 1703-tól 1711-ig.

Utóljára lobbant fel Rákóczi könnyenhivő optimismusa, midőn a dán származású Bohn Pál Vilmosra fontos diplomatiái küldetést bízott.

Bohn árulását Saussure részletesen beszéli el. Csak most tudjuk, hogy minő jelentősége volt Bohn árulásának Rákóczi életében.

Bohn megismerkedett Rákóczi nejével és a fejedelemasszony ajánló levelével jutott Rákóczihoz. Bohn katholizált is, hogy kedveskedjék Rákóczinak. A fejedelmet amúgy is megnyerhette Bohn alázatos modorával, katonai képzettségével, rajzoló ügyességével, nyelvismereteivel. Különben Bohn ravaszsága a francia diplomatiát is megtévesztette egy időre. A konstantinápolyi francia követ sem tudta, hogy Bohn a bécsi udvarnak fizetett kéme. Midőn a lengyel trónöröklés miatt az európai béke megzavartatott, Rákóczi a törökországi francia követséggel egyetértésben Bohnt Párisba küldötte, abban a reményben, hogy e küldetés sikere ki fogja szabadítani őt rég megunt rodostói száműzetéséből.

Bohnt Párisban leleplezték, a Bastilleba vetették. Saussure beszéli, hogy Rákóczi Bohn árulásának hírére 1735 legelején halotta Rodostóban. Ez a hír nagyon lesujtotta, mondja Saussure, azóta kedvetlen volt s nyugtalan éjszakákat töltött, szolgálja sokszor hallotta az éj csendjében urának sóhajait. Egészsége szemlátomást rosszabbodott a Bohnról hallott hír óta. Tudjuk, hogy a fejedelem 1735. év nagypéntekén halt meg epeömlés következtében.

Saussure Bohn árulása hatásának ezt az erejét úgy magya-

rázza, hogy Rákóczi a francia királyi hercegeknél is ajánlotta Bohnt leveleiben s most szégyelte az ajánlatot. Ez bizonyára így van; képzelhetjük, hogy mennyire bosszantotta Rákóczit Bohnnak czudarsága, már csak azért is, hogy a francia hercegek előtt ilyen szégyent vallott vele. De e szégyenben a francia diplomacia is osztozkodott, nem ez lehetett egyedüli oka annak, hogy a párisi hír Rákóczi lelkét megrendítette és szervi bajának romboló hatását elősegítette.

Rákóczi, a mióta Rodostóban volt, egyre azon fáradozott, hogy ha nem is Magyarországra, legalább francia földre juthasson Törökországból. Folyvást hitt s folyvást csalódott, de újra és újra hitt. Soha sem volt több oka a jót remélni és soha sem volt erősebb bizalma a sikerben, mint a mikor Bohnt Párisba küldötte.

Azért volt a csalódás oly rettenetes. Rákóczi bizalma megtört. 1735 elején jutott csak igazán tudatára annak, hogy nem menekülhet többé száműzetése helyéről. A lemondás fájdalma szívét támadta meg. De lelki és testi szenvedéseit leplezni igyekezett környezete előtt.

E futólagos vázlatból is láthatjuk, hogy Saussure levelei és jegyzetei elsőrangú forrásai II. Rákóczi Ferencz száműzetése történetének.

d.

Deutsche Literaturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts dargestellt nach Generationen, von Friedrich Kummer. Erstes bis drittes Tausend. Dresden. Verlag von Karl Reiszner, 1909. XVI.. 720 l. Ára M. 12.

A Vogt és Koch-féle irodalomtörténet második kiadása óta (ism. Erdélyi Muzeum 1906 : 229—232.) az első módszeres nagyobb német irodalomtörténeti munka az, a mely díszes kiállításban néhány hónap előtt hagyta el a sajtót. Megjelenését a Rich. Maria Meyer hasonló munkájával szemben is két körülmény teszi indokolttá: a tárgykörnek Meyerétől eltérő szempontokból való megválasztása és a fölosztás, a melylyel a kiválasztott anyagot tárgyalja.

Nagyobb irodalomtörténetek írásának kettős alapföltételéül, a melyhez aztán a módszeres követelmények külön járulnak, a hűség és az áttekinthetőség mutatkozik. A hűség azért, mert az

irodalomtörténet is történelem; csupán egyéni fölfogás dolga, hogy ez alapföltétel mellett æsthetikai, philologiai vagy más módszerrel dolgozzuk fel a történeti anyagot. Az áttekinthetőség azért, mert az irodalomtörténet is kétségtelenül tudomány, a melynek a módszerességgel párhuzamos fontosságú tényezője a fölosztása is. Valóban az irodalomtörténet elméletében e kettős szempont az irányadó. Az irodalom módszertanának megalkotásában a régi lexicalis formától az újabb összefoglaló, tudományos művekig jóval több történt ugyan, mint a felosztás rendszeresítésében; de azért ez utóbbinak jelentőségét sem kicsinyelték soha s az e téren tett próbálkozások között is a mármár elavuló, de még mindig megrögzött formától: az irodalomnak politikai történeti alapon való fölosztásától Meyer tízéves-perioduselméletéig, nálunk Riedl Frigyes kísérletéig sok érdekes lépés van.

A miért Kummer irodalomtörténetének megjelenését különös örömmel látjuk, az első sorban fölosztásának, a generatiók szerinti áttekintésnek érdekessége. Az ú. n. természetes fölosztásnak az irodalom tudományában való alkalmazása ez a kísérlet. Nem mondjuk, hogy tökéletes, hogy egyedül, de talán leginkább alkalmas a rengeteg anyag tárgyalására, a mely egy-egy irodalomnak, főként pedig a németnek terrénumán földolgozásra kínálkozik. És mindenesetre haladás ez a mód az elébbieknél mesterkéltnél. És mindenesetre haladás ez a mód az elébbieknél mesterkéltnél. A politikai alapon való fölosztás ellen szólt az, hogy az irodalom fejlődését nem lehet, nem szabad egy évszámnál mintegy kettétörnünk, Nálunk pl. a szabadságharc tagadhatatlanul nagy hatással volt költészetünkre; erőt adott annak és ifjúságot lehelt belé, témát adott és az egyenlőség, testvériség eszméivel megerősítette annak népies-nemzeti irányát. De azért lezajlása után Arany vagy Tompa nem lesznek új emberekké. S a szabadságharcunk utáni költészet három főiránya: Petőfi szertelen, túlzó követőinek iskolája, Arany baráti köre, a melyet folyóiratai leginkább képviselnek s az irányával egyedül maradó Tompa tulajdonképen gyökerestül a negyvenes évek talajába tartozik. A Meyer periodus-elméletét tudományunk kezdetétől fogva mesterkéltnél tartotta. Elmélete éppen arra nem volt jó, a mi a fölosztásnak egyetlen célja: az áttekinthetőséget nem könnyítette. Egyénenkint, születési évük szerint vagy első munkájuk megjelenésének ideje szerint végigtárgyalva lehetett a mű lelkiismeretes, gondos alkotás, főként egyénenkint

kitünő forrásmunka vagy jellemzés. Egészében azonban rendszeresen ültetett, de perspektívát nem nyújtó, úttalan erdőben voltunk, a melyen végig tekintenünk nem lehetett,

Mind a két felosztásnak egy volt a hibája. Nem azt kereste, hogyan oszlik föl maga az irodalom, hanem külső fölosztást próbált annak fejlődésére erőszakolni. Hogy Kummer könyve e tekintetben az előzők fölött áll, azt elsősorban a mesterkéltség szerencsés kikerülésének köszönheti. Nem azt nézte, hogyan oszthatná föl a XIX. század német irodalmának történetét részekre; Kummer azt kereste, hogy milyen részekben fejlődött a német irodalom a XIX. század folyamán. Így bukkant rá a legközelebb esőre: a generációkra. Hiszen a mindennapi életben is, ha a ma irányai eltérnek a tegnapiétól, ha Kisfaludy Károly és az Auróra-kör lép Kazinczyék helyébe, azt mondjuk: a régi generatio nem érti az új törekvéseket. Kummer tehát kereste azokat a generációkat, a melyek eltértek, tovább haladtak az előzők útjaitól, eszméitől, irányaitól. És megpróbálta ilyenformán földolgozni a kiválasztott anyagot.

Mi egy nemzedék? Kummer ezt így határozza meg: Generatio alatt értjük mindazon körülbelül egy időben élő emberek összességét, a kiknek — mivel nézeteik egyazon gazdasági, politikai és társadalmi állapotban gyökeredznek — rokon világnézetük, képzettségük, erkölcsük és műérzékük rokon.

Az egyes generációk úttörői, első fecskéi (Die Vorläufer) néha olyankor jelentkeznek, mikor még nem értik őket. Csak azután jönnek a generatio főképviselői (Talente), a kikkel egy időben kisebb-nagyobb tehetségek is föllépnek; még pedig vagy önálló tehetségek, a kik nem játszanak vezérszerepet, vagy kevésbé tehetséges utánpótlók (Abhängige Talente.). Időnkint, de nem szükségszerűen jelentkezik a genie is. Mindezek nyomán, az epigónok között akad az átmenet egy következő generatio fejlődéséhez.

Ez egy generatio élete. De ez az élet nem önmagában kihajtó individuum. Talaja a politikai, gazdasági vagy tudományos élet, a művészet élete s főként az irodalmi élet. Ebben, mint milieuban elhelyezve tárgyalja Kummer a német irodalom fejlődését a XIX. század folyamán.

Fölosztásának egyetlen, talán sarkalatos, de nem javíthatatlan hibája, hogy kivételképen akad költő, a ki nem csupán egy nemzedék eszméinek és törekvéseinek híve. Míg Kisfaludy Sán-

dor 1840-ben is csak azt a világot keresi, melynek 1800—1810. ünnepelt költője volt, Szemere Pál ép úgy megértője, híve és követője volt Kazinczy korának, mint utóbb a Kisfaludy Károlyénak. Egészében azonban ritka jelenség az ilyen. Kummer úgy látszik, mellőzi is ezt az eshetőséget, mikor munkájának tárgykörét földolgozza. Lássuk, hogyan?

A XIX. század a német irodalomban befejezett egész. Nálunk a forrongás még csak megkezdődött. A német költészetben azonban egy új generatio utat tört magának és Kummernek, a nem «*czéhibeli*» tudósnak könnyebbsége volt, hogy evvel a körülménnyel számot vehetett. Érdeme, hogy ezt meg is tette, hogy a XIX. század második felének irodalmáról ép oly hű képet nyújt, mint az elsőéről. Scherer avúlt fölfogását, hogy a Goethe utáni irodalommal nem foglalkozott, az újabb irodalomtörténetirők mind elvetették. Kummer a XIX. század német irodalmának nagy historikusán, Meyeren is tútesz, midőn az egész századról kerek, befejezett képet ad. Talán nincs meg az a biztos távlata, a mely pl. a legújabb, Detlev v. Liliencron báróval kifejlődött német líra megítéléséhez szükséges, de bizonyos, hogy ez utóbbival is, mint kialakult iránynyal számol.

A hanyatlást, mint ethikai fogalmat, vagy nemzeti szempontból való megítélést elfogadva, de mint irodalomtörténeti elvet elvetve, a XIX. század fejlődését öt generatióban látja, s ennek az ötnek «*fogamzását, virágzását, termését és hervadását*» mutatja be. Az első — természetesen — Goethe és Schiller költészetéből fejlődik: magvát 1798 körül látja elhintve, úttörőit, miként Riccarda Huch óta a romantikáét az irodalomtörténet általában, Jean Paul és Hölderlin után, Wackenroder, Tieck, a Schlegelek, Novalis, Arnim és Brentano költészetében látja. Nagy tehetségei: Tieck (későbbi munkáiban), Grillparzer, Uhland, Hoffmann, Rückert és Eichendorff. Az ifjú Németország néven ismert generatio vezető tehetségeinek Heinét, Lenaut, Immermannt és Gutzkowl, a harmadik generatio két geniejének Hebbelt és Wagner Richárdot tartja. Már ez utóbbiak is azok közé tartoznak, a kikkel a közkézen forgó régebbi irodalomtörténetek nem igen foglalkoztak. De az eddigiekben is sok önálló fölfogás nyilatkozik. A jeni és heidelbergi romantikusokat nem szoktuk ilyen kis, úttörő embereknek tekinteni, Möriket sokan (pl. Geiger) Heinevel legalább is egyforma talentumnak. sőt Goethe mellett a legnagyobb német lírikusnak tartják, (míg Kummer

csak kisebb, bár önálló tehetségként Droste vagy Will. Alexis mellé teszi), Immermannt viszont, a Platen híres Nimmermann-ját, sohasem sorolta az irodalomtörténet Heine és Lenau sorába.

Új korszak hírnökeit látja Brachvogelban és Hamerlingben, a kit sokan még Goethe-epigonnak mondanak híres *Homunculus*a miatt. E kor úttörőjének Spielhagent, legnagyobbjainak Anzengrubert, Meyer Konrádot és Ebner-Eschenbachot gondolja. Az ő generációjukat, a melynek befejezői Vischer, Rosegger, Wildenbruch, Wilbrandt, követi a XIX. század utolsó nemzedéke, a melynek úttörői Bleibtreu, Conrad, Conradi stb., vezető egyéniségei Fontane, Liliencron, Nietzsche és Hauptmann. Mellettük önálló, kisebb tehetségekül Halbe, Dehmel, Wedekind, utánzóként Hoffmannsthal, Hartleben, Schnitzler, Frenssen stb. mutatkoznak.

Íme, a XIX. század Kummer fölfogásában. Ismételjük, a fölosztás teljesen eredeti. Nincs köze ahhoz sem, a mely ú. n. csoportosító eljárással minden korszaknak vezető egyénisége körül csoportosítja a kisebb jelentőségűeket, a melyben azonban éppen a fejlődés rajzának nyoma sincs. E fölosztáson belül Kummer módszere is nagyjában megfelel a tudományos földolgozás követelményeinek. Menete körülbelül az, hogy a viszonyok elég alapos ismertetése után, melybe hazájának gazdasági, stb. (a generációra hatást gyakorló) körülményein kívül a külföldről jövő áramlatokat is figyelembe veszi, az egyes írókat módszeresen jellemzi. Bevezető rajz után életrajzukat mondja el, műveiket pontosan felsorolja, végül a főbbeket æsthetikai szempontból jellemzi, közben, apró betűkkel, a tartalmakat is közölve. De azután e fő-váz mellett minden írónál külön jellemzés is következik. Heinenél pl. *Heines Bedeutung als Dichter. Heine als Persönlichkeit. Christentum. Deutschtum. Franzosentum. Vaterlandsliebe. Literatur. Selbstachtung.* stb. Vagy Hebbelnél párhuzam Kleisttal, Wagner-rel, O. Ludwiggal. Itt-ott mellékkérdésekről is beszámol. Halmnál pl. alkalomszerűen az álneveket közli, befejezőképen a folyóiratokra, hirlapokra, színelőadásokra, népszerű kiadásokra is kitér.

Főhibája itt-ott a szárazság. Aæsthetikai ítélete nem mindig megbízható. Kielezett kérdésekben (pl. Heinenél gyakran) nem mer vélemény mondani, de legalább beszámol a mások véleményéről. Eredetisége főként a fölosztásban nyilvánul, az egyes írók földolgozásában nem. Ebben Meyer, vagy a nem egyszer

elfogult Bartels műve Kummeré mellett is használható marad. De azért Kummer kötetének is van értéke, mert a legújabb korról is foglalkozik. Nem adott tökéleteset, de újat próbált. Ezért is elismerés illetné meg, ha az az új nem volna is olyan jó, a milyen.

Dr. Gúlos Rezső.

Alapvető Elvek. Irta Spencer Herbert, fordította Jónás János. Budapest, Grill K. könyvkiadóhivatala, 1909. Társadalomtudományi Könyvtár. X+672 lap. 8°. Ára 12 kor.

A *Társadalomtudományi Könyvtár*, a melyet a *Huszdik Század* szerkesztősége ad ki, 1903-ban indult meg a Collins-féle *Spencer Herbert synthetikus philosophiájának kivonata* című mű fordításával (ismertetését lásd a *Budapesti Szemle* 328. füzetében), s azóta több jóra való, sőt értékes mű jelent meg e vállalatban, mint például Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*, s *A történelmi materializmus állambölcsélete* című eredeti művei, Loria A.: *A sociologia feladata és iskolái*, Ward: *A haladás lelki tényezői* című műveinek fordításai. Az az aggodalom, a melynek e helyen a Collins-féle kivonat ismertetésekor kifejezést adtunk, hogy tudniillik e kivonat esetleg útját fogja állani Spencer saját művei lefordításának és kiadásának, szerencsére nem bizonyult jogosultnak, mert íme, mint a vállalat új kötete, itt áll előttünk Spencer philosophiai rendszerének első része, a rendszer bevezető kötetének: a *First Principles*-nek magyar fordítása. Szívesen üdvözljük e kötet megjelenését s szívesen kívánjuk, vajha nem sokára követné e mélyenjáró, nagyszabású bölcséleti és sociologiai rendszer többi részeinek lefordítása és kiadása is. A *Társadalomtudományi Könyvtár* igazán hálára kötelezné vele a tudomány minden barátját, s a magyar gondolkodás és tudományosság ügyének megbecsülhetetlen szolgálatot tenne e vállalkozásával.

Legyen szabad azonban mindjárt egy külsőségre felhívunk a vállalat vezetőinek figyelmét. Külföldön és itthon egyaránt az a szokás, hogy az ugyanazon irodalmi vagy tudományos vállalat, illetőleg könyvtár körébe tartozó művek azonos külsővel jelennek meg s már azonos külső kiállításukkal elárulják az együvé tartozást. Legyen elég e célból csupán a *Bibliothèque de la philosophie contemporaine* és a *Filozófiai Irók Tára*

czímű vállalatokra utalunk. A *Társadalomtudományi Könyvtár* szerkesztői előtt, a kik első sorban épen a társadalmi élet tüne-
ményeinek, a collectiv psyché megnyilatkozásainak tanulmányo-
zásával foglalkoznak, fölösleges ez eljárás hasznos és szükséges
voltát bizonyítgatnunk. Annál meglepőbb tehát, hogy ők a vállalat
egy darabjainak külső kiállításánál erre nem voltak tekintettel
s a *Társadalomtudományi Könyvtár* I. és XII. kötetét, vagyis a
Spencer rendszerének Collins-féle kivonatát és a *Végső Alapelveket*
egymástól erősen elütő kiállításban bocsátották közre. De nemcsak
a külső kiállításra nézve tér el egymástól a két kötet, hanem — a mi
fontosabb — a műszavak, sőt a helyesírás tekintetében is. A
Collins-féle kivonat fordítói megállapodtak egymással a synthetikus
philosophia sarkalatos fogalmainak magyar műkifejezéseire nézve
s azokat az egész szövegen át egyöntetűen alkalmazták. Jönnek a
Végső Alapelvek fordítói (mert az 1—7. ívet nem a czímlapon
megnevezett fordító fordította) s tekintet nélkül a fenti megállapo-
dásra, új s az előzőtől itt-ott lényegesen eltérő kifejezéseket
alkalmaznak (ime egy pár eltérés: Végső alapelvek — alapvető
elvek, a megismerhetetlen — a megismerhető, az erők állandósága —
az erő megmaradása, tényező — hatány, egységesít — egybefoglal,
párhuzamos — párvonalas, egységesülés — integratió). Lehet, hogy az
új műkifejezések jobbak, mint a régiek voltak; mindamelllett csak
óvatosan kellett volna őket bevezetni, mert az örökös változtatással
a magyar philosophiai terminologia sohase fog kifejlődni s közelebbről
a Spencer egyik kötetének olvasója a másikat nehezen fogja megérteni.

A mi a kötet fordítását illeti, kétségtelen, hogy a magyar
philosophiai műnyelv fejletlen volta sok nehézséget okozott a
fordítónak, ő azonban azok nagyrészével derekasan megbirkózott.
Fordítása eléggé világos, magyaros. Az olvasást azonban nagyon
zavarja a sok idegen szó, a melyek jelentékeny részét bátran
helyettesíthette volna jó magyar kifejezéssel — itt a nagy hűség
okvetlenül a jó magyarság rovására esik (pl. komplementár tény,
direkt vagy implicite, konzekvens, competens, alternativa, abszurdumok,
bigott, realitás, realizál objectum, tökéletes ideát alkotunk róla,
reprezentáció, reprezentál, equivalenseink, speciell, inhærens
szükségszerűség, kumulatív, satelliták, abszolute megfoghatatlan,
dimenzió nélküli pontok, közbeeső médium, analizálni fogjuk,
modifikálta, szimpáthia, identitas, komplexitás,

kohézió stb.) De egyebütt is találkozunk oly kifejezésekkel, a melyeket kissé szabadabban, magyarosabban kellett volna kifejezni, például: szocialis előírások; képzetünknek meg nem egyezése a valósággal egészen extrémé lesz; eredetben mindegyik kezdetleges volt; ismeretségben mondják magokat lenni a... titokkal; nem más van ezzel mondva mint az; természetes közösséget hitt fennállónak önmaga s imádatának tárgya közt; a mi értelmünkben fogott filozofianak stb. A kötet helyesírása sem egyöntetű; előfordúl benne: kevésbbé és kevésbé (ez utóbbi gyakori), theisztikus, hipotezis, kaosz, kémia és khémiai, Plato és Platon, metódus és éther. Mindezek a hibák azonban egy esetleges második kiadás alkalmával könnyen kiküszöbölhetők.

L—s.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Őseemberek. Fantasztikus regény. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 255 l.) 4 K.

Borovszky Samu. Szendrő vára. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXII. köt. 2. sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 40 l.) 1 K.

Farkas Fál. A renegát. Regény. Budapest. 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 189 l.) 3 K.

A holnap. Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dubka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka versei. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 191 l.) 3 K.

Hiteltörvények gyűjteménye kiegészítve az igazságügyi, hajózási, vasuti és egyéb melléktörvényekkel. Összeállította Túry Sándor dr. I. köt. 1—2. II. köt. 1—2. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 1495, 1448 l.) 60 K.

R. Kiss István. A magyar helytartó tanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveles könyve. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. CCXV, 454 l.) 12 K.

Kemény Zsigmond báró összes művei. Közrebocsátja Gyulai Pál. XII. kötet. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után. Budapest, 1908. Franklin Társulat. (8-r. 398 l.) 7 K 60 f.

Mikszáth Kálmán munkái. 32—33. kötet. Az én kortársaim, 2 kötet. Budapest, 1908. Révai testv. (8-r. 258, 299 l.) 8 K.

— — A Noszty fiú esete Tóth Marival. 3 kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 256, 244, 227 l.) 12 K.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. XV. kötet Székelyudvarhelyi codex. Guary codex. Nádor codex, Lázár Zelma codex. Birk codex. Piry hártya. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. XLIII, 360 l.) 6 K.

Népköltési gyűjtemény, Magyar—. Új folyam. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Vargha Gyula. X. kötet. Hétfalusi csángó népmesék. Gyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Horger Antal. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 464 l.) 6 K.

Nietzsche Frigyes. Im-igyen szóla Zarathustra. Fordította Wildner Ödön dr. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 440 l.) 6 K.

Oláh Gyula dr. Az 1875-ik évi fuzió története. Budapest 1908. Franklin Társulat. (8-r. 350 l.) 5 K.

Pekár Gyula. Tatárabság. Regény. 2 kötet. Budapest, 1908. Franklin Társulat. (8-r. 313, 282 l.) 8 K.

Regényírók, magyar — képes kiadása. Szerkeszti és bevezetésekkel ellátja Mikszáth Kálmán. Budapest, 1908. Franklin Társ. (8-r.)

5—7. kötet. *Nagy Ignác.* Magyar titkok. Regény. Az eredeti kiadás képeivel. 3 kötet (VIII, 334, 358, 370 l.)

31. kötet. *Beöthy László.* Goldbach & Comp. fűszerkereskedése a «kék macskához». Regény. (VIII, 290 l.)

56. kötet. *Herczeg Ferencz.* Fenn és lenn. Regény. (272 l.)

Szinyai Elek. Ész és szív. Értekezések a lélektan, ethika, neveléstan és életbölcselet köréből. II. átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. Franklin T. (8-r. 376 l.) 6 K 20 f.

Szomaházy István. Estétől reggelig. Elbeszélések. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 250 l.) 4 K.

Vértesy Gyula. Rabszolgák. Elbeszélések. Budapest, 1909. Franklin T. (8-r. 255 l.) 4 K.

Hibaigazítás.

A szeptemberi számban Károlyi Árpád úrnak *Pauler Gyula emlékezete* cz. cikkébe bosszantó sajtóhibák csúsztak be:

A 328. lapon alulról a 6. sorban *eposzt* helyett *opust*, ugyanott a legelső sorban *compositio-művészi* h. *compositiv-művészi* szavaknak kellene nyomtatva lenni.

FERENCZY ISTVÁN EMLÉKEZETE.*)

Nemcsak a mezők virágai hajtanak ki újra a földerülő ég alatt, hanem a valamikor érdemetlenül megtépett, szúrós tövissel megrakott koszorúk is újra nyitnak, megteljesednek, kivirulnak a megértés fényénél és a kegyelet melegén. Ezzel a világossággal közeledünk ma Ferenczy István emlékéhez, ki e kis város falai közül most körülbelül száz éve indult el pályát törni magának, hogy harmincz év múlva hajótörötten ugyanide térjen vissza s itt találja mindedig jeltelen sírját. A megértés törekvésével jövünk, mely nem egyedül alkotásai művészi értékében fogódik el s tehetsége határainak kijelölésében, fogyatkozásainak bírálatában érvényesül, hanem egész pályájának, munkásságának köztörténeti értékére irányul s azzal a melegséggel ragyog, melyet Ferenczy indítékainak egyetemes jelentősége és mélysége, kitartásának szenvedélyes ereje, a kedvezetlen viszonyokkal folytatott küzdelmének megragadó képe, végzetes bukásának gyógyíthatatlan keserve s elvérzésének egyszerűségében emberien nemes emelkedettsége ébreszt bennünk. Tele vagyunk annak érzésével, hogy új utat tört lappangó nemzeti erőnk érvényesítésére; hogy a művészi és nemzeti lelkesedés összeolvadásában egész szellemi történetünknek egyik legjellemzőbb és legmegragadóbb alakja, Kőrösi Csoma Sándor társa; hogy az áldozat, melyet nemzetének hozott, «mindene volt az áldozónak». Régi koszorúját, melybe Vörösmarty fonta a legkedvesebb virágot, ezt a szerény és megtépett koszorút ma tövistelenül, megteljesedve, új virulásban hozzuk új sírjára.

*) Ünnepi beszéd Ferenczy temetési ünnepén, Rimaszombatban, szept. 26.

Ferenczy pályája és munkája nemcsak művészettörténeti jelentőségű. Nemcsak annak a plastikai művészetnek feltámasztója ő, egy új kor ízlésében, mely középkori templomaink és közttereink szobordíszjeinek romjain, törmelkeiben, emlékein századokon keresztül alétan, tétlenül pihent; nemcsak uttörője és első munkása ennek a művészetnek, mely az emberi lélek szemléleteit és látomásait kőben és ércben örökíti meg; emlékét sírszobrai és képmásai, érmei és rajzai, kísérletei és tervei nemcsak művészi fogékonyságunk és ítéletünk számára őrzik. Munkásságának egész bús torsója nem csupán művészetünk egy kezdetleges fejlődési fokának, nem is csak az ő egyéni lelkének beszédes képe, hanem egész nemzeti szellemünk valójának és történetének egyik legérdekesebb és legfölemelőbb emléke. Azé a szellemé, mely a maga külön munkakörében ösztönét és ihletét mindig a közből, a nemzetiből meríti, mindig ennek gondolatával táplálja, sőt azonosítja vele; mely koszorúját nem magának, vagy sohasem csak magának keresi; a dicsőség vágyával hévre vetekszik az áldozat öröme. A mit Ferenczy magáról mondott, a magyar szellemnek minden képviselőjét, politikusokat és katonákat, tudósokat, írókat és művészeket, jellemezte vele: «Verejtékemmel a hazának akarok díszet szerezni». Első bécsi kitüntetése után írja haza szüleinek ezeket a szavakat s így folytatja: «Édes képzelmek, hogy az én remekbe készült vagy készülendő munkácskáim a századok után is a vándorló egy belső megilletődéssel fogja kezébe venni, tisztelven annak mesterét és ha nem a mi nevünket is, de a mi virtusinkat egy hosszú emlékezetben fogja tartani.» Ime a pálya kezdetén, a duzzadó ifjú erőnek emelő önérzetében, a dicsőség vágyának ébredő háborgása közt mindennek az a közreajánlása, melylyel főként e nagy kor embereinek szent vallomásai közt oly szakadatlan sorban találkozunk s a melynek éppen Ferenczy legnagyobb barátja, Vörösmarty adta, a *Cserhalom*hoz írt *Utóhangban*, legfenségesebb költői kifejezését. Ferenczy lelkén véges-végig uralkodik ez a gondolat, munkájának és kitartásának, sikereinek és csalódásainak, a gyorsan elhangzott üdvriadalok mámorának s a bukásban is megőrzött lelkierejének legmélyebb forrása. Megnyilatkozásait, példáit csak a nagyoknál szoktuk keresni. Ferenczy

még jóformán a lakatos műhelyben hangoztatja; ez a gondolat vezet már Balás András budai műhelyéből a rajziskolába, ez Turiet bécsi gyarából az érezvéső intézetbe, hol első, szerény művészi győzelmét aratja. Az a megható naivság, a mint a műveltségben fogyatékos, gondolkodásban készületlen, kifejezésben nehézkes mesterlegény levelei újra meg újra megnyilatkoztatják: a legérdekesebb bizonyossága annak, hogy nemes gyökerei a legmélyebb rétegből, a magyar néplélekből erednek. A magyar lélek e közös, fenséges vonásának, történeti erőnk talán leghatalmasabb lélektani tényezőjének, művészetünk egész történetében, legszólóbb és legmeghatóbb példája: Ferenczy. Higyjük, hogy mibenünk is ugyanez a lélek keresi föl ma porait.

Azt az utat, a nehéz, töretlen országutat járja ő is ifjú korában, melyen a XVIII. század végétől ébredő új magyar világnak mindazokat az apostolait találjuk, a kik valamely nádfődeles viskóból vagy egy szegény mesterember műhelyéből indulnak. A *pedes apostolorum* legendája kulturtörténetünkben! Gyalogszerrel vándorolnak mind, legfeljebb egy-egy irgalmas szekérre kapaszkodva föl; a szállástadó bokor alatt vagy a csárda kemény padkáján pihennek; táplálójuk az ég madarainak gondviselője; fagy, vihar, nyomorúság a kísérőik. Így bolyong a Hortobágytól a Drávaig, a sors haragja ellen vidám szeszélylyel és törhetetlen hittel fegyverkezve föl, az, a ki a magyar szellem nagyjai közül első ihleti alkotásra Ferenczy vésőjét: Csokonai. Így kergeti, Ferenczyvel körülbelül egy időben, a magyar léleknek egy sok százados álmát nem ismert szüleiről és testvéreiről, a székely havasoktól a Himalájáig, végetlen sivatagokon és még végetlenebb szenvedéseken át Körösi Csoma Sándor. Így tévelyeg kitaszítottan az idegenben, «sötét olajfák illatos hűsében», ecsetével és tollával, a «bús vándor»: Kisfaludy Károly; sötét végzete alatt «hazája él bánatos mellében». Így tör azon a borzalmas téli vándorúton, elhagyatottsággal, hideggel, éhséggel küzdve csak «Reménység-anyjának édes emlőiből» táplálkozva, Debreczenből Pestig a maga halhatatlanságára és nemzete dicsőségére Petőfi Sándor. Így vándorol, száraz cipójával az erdők mélyén húzódva meg, a szigeti nagy csalódás után Arany János, a legtudatosabb és legmeggondolóbb lélek, ki

csodálatosképen a legkevésbé látja tisztán célját; a közsorból, a debreczeni collegiumból való kitörésének motívumai között a művész Ferenczy példája is vonja. De sőt messze tekintve, a szegény apostoloknak e nyomorúságos vándorútjai meg ez évtizedek legnagyobb magyar vándorának egészen másnemű utazásai között is, a benyomások és tapasztalatok vonatkozásai s a keresett cél tekintetében, nincs-e világos kapcsolat? Az ifjú Széchenyi nagyúri kényelemben, bőségben, ünnepek közt járja a világot, kelet és nyugot tündérvidékeit, a legfejlettebb cultura fényes, mozgalmas és termékeny területeit, de voltaképp ugyanazokkal az érzésekkel és törekvésekkel járja, mint amazok a rögs országutat. Maga is csodálkozik, hogy nyugtalan szíve a föld tündéerkertjeiből a magyar homokbuczkák közé vonja; nyugtalan, hivatását még csak sejtő lelke a legbiztosabb, legegyszerűsebb utat keresi mindenütt nemzetének szolgálata. Mind az áldozó oltárt keresik. A nemzetének élére hivatott nagyúr úti naplójából a magyar léleknek ugyanaz a hangja üti meg füleinket, mint a szegény rimaszombati vándorló legény naiv leveleiből.

A mit Ferenczy az ő művészi életútja kezdetének nehézségeiről, küzdelmeiről, vívódásairól már Rómából jelképesen ír: nem jellemző-e szó szerint is az ő és annyi nemes társának vándorútjára. «Így jár az, a ki téli reggel útra indul; az éjjeli havat kell annak törni és a fuvatagokkal küzködni; nem volt senki előttem, nem látok senkit mellettem, utánam is keveseket, vagy talán őket észre nem veszem.» De csak ment, bátran és magában, törve a havat, küzködve a fuvatagokkal, haladt előre és fölfelé. Raushmann János budai rajziskolájában ébred művészi kedve; de még csak Petőfi *vándorló legénye*, képzeletében egy kis rimaszombati lakatosműhelynek boldog és tisztos képével. A bécsi érczvéso akadémiában, a gyári munkától lopott félnapokon, Klieber József szerető biztatásaira, egy világváros cultureletének benyomásai között, új olvasmányainak s a sűrűn látogatott muzeumoknak hatása alatt magasabb ábrándok ébrednek lelkében s egy új célnak még homályos körvonalai bontakoznak ki. Már egy benne gyuladt «különös tüzről», «ifjúi nagyravágyásának gondolatairól» s «az isten különös útjairól» beszél. A kis lakatos-

műhely képe az erején, dicsőségén, jövőjén dolgozó nemzet képévé szélesedik ki lelki szemei előtt, melyben ő is munkára hivatottságát érzi. «Egy csepp vér kevés a hazáért; egy egész élet feláldozását kívánja az.» Erre az áldozatra szánja magát. Vágyainak emelkedése edzi erejét és elszánását: «Non datur ad Musas currere lata via». Első sikere, a *Béke* allegoriájának aczél-érmével aratott győzelme és szerény pályadíja életczzellá érleli benne ábrándjait és Rómába indul.

Magával viszi lelkességét, magyarságára való büszkeségét, már szinte kötelességérzetté izmosodva. Ferencz császár kora, a szent szövetség és nemzeti aléltság kora ez; az uralkodó hatalom és az országos közviszonyok áldatlan-sága fejlesztik és táplálják ezt a büszkeséget, mely minél mélyebb, minél uralkodóbb, minél hangosabb, annál szomorúbb büszkeségnek érzik. Azután magával viszi magyar munkaerejét, ennek csodálatos szívósságával, elszánásával, a nehézségektől csak edzett vállalkozó kedvével. Magával az alkalmazkodásnak, kitalálásnak, munkában való készületlen készségnek azt az adományát, melynek paraszti és városi munkásságunknak annyi *ezermeister*ében találjuk jellemző példáját. Nemcsak a kéz ügyessége ez, hanem a kezet vezető elmének eleven mozgalmassága. Fejlődésében a rimaszombati régi érczmivesség hagyományai s a lakatos műhelyekben folytatott gyakorlata támogatják. Volt valami kezdetleges műveltsége is, deák iskolát járt otthon a poésisig, olvasgatott egy pár magyar poétát és betűzgette a latinokat is. De ez a művelődése, egész életére kihatóan, épen ott maradt félben, a hol eredménye még inkább csak erkölcsi, mint művészi volt, s a hol ez az eredmény inkább izgató képzelgésekbe és szólamokba, mint ismeretekbe és izlésbe szövídik.

Ilyenül, így felszerelve jutott el a huszonhat éves mesterlegény Rómába, melyet a szent szövetség a világ uralkodó szellemének, két nagy mestere pedig plastikai művészetének központjává avatott. A kép, mely ellenállhatatlanul ide vonta, Döbrentei tanúsága szerint, úgy látszik, a bécsi *Krisztina-emlék* volt. A Winckelmanntól megindított s annyi változást mutató új classikai izlésnek két legnagyobb szobrász képviselője, Canova és Thorwaldsen, itt dolgozott. Mind-

egyikük a classicismus művésze; de ennek körében majdnem ellentétes egyéniségük más-más bélyeget nyom alkotásaikra. A görög értelemben megnemesített természet az ideálok; de ez a megnemesítés kettejöknél nemcsak más-kép, hanem más értelemben mutatkozik. A világszerte művészetének fejedelme gyanánt ünnevelt Canovánál, csodálatos technikai virtuozitása mellett, a kifejezés nemessége, a gyöngéd érzelmességnek elegans simaságú kifejezése lesz a fő dologgá; édessége mintha a roccoco utolsó mosolyát és könnyét örzené. Thorwaldsennél pedig a természet formáinak szobrászi értelemben való átnemesítése lép előtérbe, oly távol az érzelmességtől, lelkességtől, szinpadiasságtól, mint a zárkózott, szótalan, rideg dán mester maga. Erről a különbségről aligha adott számot magának Ferenczy, kit inkább általában csak dicsőségük ragyogó képe vonzott s híröknek szédítő fénye kábított, mint munkásságuknak tudatosabb megfigyelése vezetett tanulmányaiban és törekvéseiben. Főképp Canova vonta Rómába; rajta csüng egész naiv csodálatával; de nála munkát nem talál, csak szíves fogadtatást, jó szót, meleg útbaigazítást, szinte baráti szívet. Thorwaldsen műhelyebe kerül, ki egy darab márványt vet eléje: mutassa meg, mit tud. Tudni alig tudott valamit: rajzban tökéletlen, kőfaragással talán sohasem próbálkozott, mintázáshoz nem értett; vésőjével amúgy huszárosan, a paraszti ezermester készségével neki vágott a márványnak. Társai mosolyogtak, de nem sokáig. A mint az alvó *Vénus* alakját kereste, a vert kőnek ezüst sziporkái között a természetes tehetség szikráit is észrevette mestere s magánál tartotta őt. Bodros hajtól környezett, csontos tatár arczából kivillogó apró, vizsga szemei milyen tűzben ragyoghattak, midőn imént még gúnyolódó társai éljent kiáltottak a kis magyarra. Végre eljutott a nagy célhoz vezető biztos útra, úgy érezte.

«Sokat türve és fáradva, fázva és izzadva» tanul és dolgozik Thorwaldsen műhelyében, ki mogorva az érintkezésben és fukar a dicséretben s kit az áradó lelkű Ferenczy sohasem érez jóakarójának. Köztudomás szerint igen csekély műveltségével talán le is nézi az önművelésére mohón törekvő, könyveket és múzeumokat bujó, ismeret-morzsaival szívesen kérkedő legényét. De ennek, bár sok panaszszal és

zúgolódva, mégis csak be kell vallania, hogy egy nagy művészi erő sugárzása élteti a mester körében és segíti célja felé. Még névtelen kezének munkája ott van oly műveken, mint *Nagy Sándor menetén, Vulkán műhelyén*, melyeket az egész művelt világ bámulata fogad. Ferenczy ifjú lelke már egy nagy hivatás tüzeiben izzott; de nem volt elbizakodott, «Közemberes hangját és vékony talentomát» emlegeti leveleiben; úgy találja, hogy «tehetsége kevesebb, mint igyekezete, azért illik, hogy alázatos legyen beszédének hangja». A lelket azonban, a mely hevíti, olyan erősnek és elszántnak érzi, mely mindennek ellenére el fogja röpíteni céljához. Tüzes hazafi-érzése és buzgósága, költői olvasmányai és fejlődő ereje, tanulmányai és bevált «fogásai», a művészi élet meleg és derűs napfénye, melyben sütkezett és hazai emlékeinek sivársága, a nagy Canova buzdításai: gyermekes ábrándjaiból egyre határozottabb vonalakkal szőtték meg ezt a nagy célt: a magyar művészet megalapítását. Ferenczy aligha ismerte Bessenyeit és pályáját; de nemzetünk lélektanának nem teljesen ugyanazok a törvényei érvényesülnek-e a szabolcsi vadócznak bécsi, mint a rimaszombati lakatoslegénynek római álmaiban, midőn Mária Terézia udvarában és Canova udvarában az új gondolatok és új formák világa mindkettőben egy új Magyarország képét és munkakedvét ébreszti föl. Az új magyar művészet magja ép úgy a nemzeti érzés talajából csirázott, idegen culturák forró napja alatt, mint félszázaddal korábban az új magyar irodalomé.

Plastikai művészetünk *Ágisa Ferenczy Csokonaija*. Tártyat is magyart választott s első önálló munkájaként annak a költőnek mellszobrát faragta, kiben a magyar népi erő először tört művészi formába s a ki annyi hányatás és küzdelem után ugyanannak a végzetnek vaskeze alatt hajótörötten tért vissza szülőföldre meghalni, a mely Ferenczyre várakozott. A szobrot, a szegény művész ajándékából, a debreczeni collegium könyvtára őrzi. Nemzedékek állottak már előtte meghatva; de méltán meglepve is. A minta és ruházat nehézségei, az eszményítés classikai szellemében, finom érzéssel és leleménnyel győzve le, a szép fej az olvatag kezelés mellett is gazdag, határozott és eleven. «Érzésével és szemével beszél.» Nem tudom, mind maig

alkotott költő-szobraink között van-e egy is, mely korának költői lelkét ennyi bensőséggel, ily hiven és elevenen tolmácsolná. Általában seholsem marad Ferenczy hívebb magához és egységesebb, mint jobb mellszobrainak e felfogásában és munkáló módjában, s talán művésziőbb sem, mint az egyéni jellegzetességnek e finom, szinte lágy kezeléssel való kifejezésében. Csak *Rudnay Sándor* primás képszoibrát említem meg például; de *VII. Pius* híres érmén is a pápának csontos karvaly-feje és csupa szöglet arczéle sokkal finomabb vonalvezetést és átmeneteket mutat a plastikus eredetin, mint ismert rajzain. Csokonai után, mely a komor Thorwaldsenből is elismerő szavakat csikart ki, a *Pásztorleány* következett, melyet Ferenczy maga *A szépmesterségek kezdetének*, Kazinczy pedig *Graphidion*nak nevezett el: a térdelő görög leányka, ki mélázva néz kedvese után s árnyékának körvonalait a porba rajzolja. A kritika könnyen kimutathat bizonyos egyenetlenségeket stíljében, fogyatkozásokat kidolgozásában: a redőzetnek túlságos nyerseségét, a testfelületnek túlságos simaságát; de nem közönséges érdemei előtt sem hunyhat szemet. Nemcsak a részletekben nyilatkozó megfigyelő erőt, nemcsak az egészen előmlő ritka bájt értem, hanem különösen a sajátosan szobrászi alakítás érdemét: egyetlen munkája, mely Thorwaldsen hatásának talán öntudatlan, de kétségtelen nyomát mutatja. Összefogódó szerkezetének biztos és könnyű egyensúlyozottságában érezteti a kő erejét és súlyát, de legyőzve érezteti a báj által, melynek kifejezésére kényszeríti anyagát. Ferenczy jeles életírója és legbehatóbb kritikai méltatója, Meller Simon, bizonyára nem igaztalan, mikor a *Pásztorleány* értékét és történeti helyét így jelöli meg: «E kedves szobor megüti az egykorú szobrászat átlagos mértékét s Canova és Thorwaldsen kivételével a többiek munkája mellett szégyen nélkül megállhat.» Csokonaival együtt, az új magyar szobrászat ez első fecskéi mindenesetre közelebb állanak Canovához és Thorwaldsenhez, mint Bessenyei drámái Voltairehez.

Igy azoknak az ábrándoknak, melyeket Ferenczy a saját művészi jövőjéről s pályájának nemzeti jelentőségéről táplált, mind erősebb szárnyai nőnek. A Rómában sűrűn megforduló magyar főurak Thorwaldsen műtermében örömmel és biztató szavakkal köszöntik a magyar legényt. Szé-

chenyi is megfordul ott, épen mikor Csokonai mintázásába kezd. A még nyers minta s talán a szegény munkásnak «közemberes», képzetlen rajongása kedvetlen benyomást tesznek reá, melytől nem tud szabadúlni s mely egykor Ferenczyre szinte végzetessé lesz: mindvégig csak azoknak a gyakorlatiatlan és nagyzó álmoknak képviselőjét látja benne, melyeket a nemzeti önismeret és haladás akadályainak tart. Első mæcenását József nádorban találja, kinek az ország s különösen a főváros művészi fejlődése mindig kedves gondja volt. A római műteremben talált magyar ifjút többre nézi, mint Széchenyi, sőt évdíjat rendel neki s Ferenczy az ő fejedelmi ajakáról hallhatja legelső visszhangját titkos ábrándjainak: «Segíteni kívánom, hogy élhessen annak idejében a közjóra és a haza dicsőségére, mely reménységem talán nem csal meg.» Ez a nemes ember innen kezdve sorsának minden fordulatánál mellette áll, ha egyébbel nem teheti, jó szóval. Szinte szívfacsaró az a, Ferenczynek egyik levelében leírt jelenet, mikor, huszonöt év mulva, az öreg, hajótört, mintegy a maga művészi temetéséről rendelkező mester búcsút vesz öreg mæcenásától s a nádor dadogó biztatásaiban, megindultan reszkető kézzel legalább szalmaszálat nyújt a fuldoklónak. De ettől a szomorú alkonytól Rómában még távol van: tele a reggel hangulatával, rózsás reményeivel. Híre eljut a hazába s különösen az irodalmat szinte felizgatja. Első munkái is hazaérkeznek s Csokonait Debreczenben ünneppel és magasztaló versekkel fogadják. A hirlapok és folyóiratok dicsérettel halmozzák el s a nemzeti ébredésnek amaz első hangjai között, melyekkel a nagy reform-kor megindul, megüti füleinket a köz várakozás, sőt köz büszkélkedés hangja, mely Ferenczyt s a magyar képfaragó művészet megalapítását emlegeti. Kazinczy már a «nemzet díszének» nevezi, az ő Csokonaijáról írja meg az első magyar műbírálatot s tanácsadó és áradozó levelében keblére hívja. Rudnay primás az épülő esztergomi bazilika plastikai díszének megalkotására szólítja. «Most kezdődik az eltemnek java, minden napfeljötté újabb-újabb bajvívásra hív és az este győzedelmi címmel vezet haza.»

Elérkezettnek tartja az időt, hogy küldetésének útjára lépjen s hazatér és Budán telepszik meg. Életének immár

delelőjén: egyik felében az ismeretlenség homályából hirküzdí föl magát; innen a másodikban sorsa kergeti vissza az ismeretlenség homályába. Művészi ereje nem fejlett tovább s a gyakran egyenetlen készségnél maradva, nem fejlett annyira, hogy a kedvezetlen viszonyokon a maga hatalmával győzni tudott volna. Ő nem ismerte igazán sem ennek az erőnek határait, sem a viszonyokat, sem az embereket. Igen rövidlátó volt s mindig igen messze nézett: sohasem abban a világításban látta a dolgokat és embereket, melyet az élet napja vetett rájuk, hanem hol a maga lobogó lángjának nyugtalan fényénél, hol keserűségének komor füstjében. Az első lelkes fogadtatás, melyben a magyarabb műveltségű mágnás családok, a Vayak, Telekiek, Károlyiak, Brunsvikok, Forrayak, de különösen az írók részesítették: a heves képzeletű művészt könnyen ringathatta csalódásba nagy vállalkozása sikerének erkölcsi feltételére nézve. Az egyetemesebb művészi fogékonyság, hogy úgy mondjam: a művészet szükségérzete ez, mely akkoriban alig terjedt tágabb körre a műértők kis számánál. «Nem hiszem, hogy a művészséget még valaki elmaradhatónak lenni vélné!» tör ki első itthoni benyomásai után. Ezen alig tünődve, a kétségtelenül hiányzó föltételek megszerzéséhez lát. Az új magyar képfaragáshoz magyar anyagot, hazai márványt keres s minden megtakarított garasát, keserves keresményét a kutatásra költi. Négy esztendeig csalja lidércze bányáról bányára; magyar koponyájának makacosságában minden csalódásával új elszántság foganik s Markfalva után Tiszolczon, majd Szászkán, Dognácskán izzad köfejtésben, míg végre Ruszkabányán megtalálja, a mit keresett: a használható magyar márványt. Majd iskolát akarna szervezni, a művészi élet föltételét, hogy társakat toborozzon, utódokat neveljen; de már erre biztató reménysege végkép lidércznek bizonyult; hiába kérelmezett a királynál, hiába a nádornál; hasztalan kopogtatott a rendeknél; terve és kérelme országos tárgyalásra nem is kerülhetett.

De megvan a magyar kő, megvan a magyar lélek, életet lehelleni belé: majd hozzátérnek a magyar szívek is. Egyelőre a maga dolgobíró két karja pótolhatja az iskolát. Faragja az esztergomi Szent István oltárt és a síremlékek-

nek egész sorát. Egyikök sem mestermű; könnyű megjelöl-nünk rajtok a stílbeli ingadozást, a rajz hibáit, a gondolatnak és kifejezésnek sokszor nehézkes küzködését, itt az elnagyolást, ott a sikertelen vagy lehetetlen merészséget. De a váli Ürményi-emlék jellemzetes mellszobra, Forray Zefiznek soborsini bájos leányfeje, a kecskeméti Szántó emlék ifjú anya-alakja és annyi más részletök előtt megtagadhatjuk-e egy finom érzésű és termékeny tehetség nyomait. Igaz, ez a tehetség mindig álmodozott és sohasem érte meg biztos fejlettségét. Művészetében, számos és jellemző alkotásában, még pedig nemcsak az alvók és álmodók siri emlékeiben, van valami álmatag vonás: valami az álom mélaságából, kiegyenlítetlenségeiből, szeszélyeiből, olykor torzításaiból, de édességéből is. Izlésbeli képzése ép oly kevésbé befejezett, mint szobrászati gyakorlata. A gondolatok megértésére szinte nagyobb súlyt vet, mint a szép formák hatására. Félig-meddig mindig naturalista maradt, ki, az ő kedves, számtalanszor ismételt kifejezését használva, inkább «fogásokkal», mint a tudás és gyakorlat biztosságával dolgozik. Tehetsége inkább elő előtör, mint állandóan érvényesül. Egységes művészi felfogásra és gyakorlatra sohasem emelkedik. Munkái nem nyújtanak egységes művészi képet, hanem csak egységes lélektanit és erkölcsit.

Lelke tele van azzal a hős-cultussal, mely a múlt század első tizedeinek magyar szellemére különösen jellemző. Ez a sugallója annak a két költői fajnak, mely ekkor éli virágkorát: az óda- és epos-költészetnek. Az idők törpeségében semmi más nagyság, mint emlékeink, nagyjaink árnyékai. Ezeknek felidézésével, s azoknak a keveseknek felmutatásával, kik hivek és méltók hozzájuk: kell fölébresztetni, erősíteni, munkára bírni a magyar lelket. Ferenczy tele volt a nemzeti érzés rajongásával, még pedig a népi származásában gyökerező erős önbizalomnak természetes átvitelével: reménylő, bizó rajongásával. Ezt a rajongást iskolai benyomásai, azok a magyar történeti és költői olvasmányok, melyekkel Rómában mohón egészítgette ki műveltségét, de ezeken kívül magának művészetének legmagasabb feladatai is: mind ebbe az irányba, a hős-cultus irányába terelték. Még Rómából leírja egy álmát: a napi munka fáradtságában reszkető ifjút fölkeresi a nagyok egész

serege, hősök és költők, Hunyadi és Zrinyi, Gyöngyösi és Horváth Ádám, és életet kérnek tőle, új életet a magyar művészet lelke által. Mily jellemző e kép arra a belső magányra, melyben a nagyratörő lakatos-legény és szobrász-segéd élete felét töltötte, de lelke gazdagságára és hevéleteire is! Hazatérve, rajongását az épen pezsdülni kezdő nemzeti élet eszméi és képei szítják; jelen van az 1825-diki országgyűlésen, hol Széchenyi ajakáról az új Magyarország *legyen* szava elhangzik s lelke először rezdül meg. Pesten azoknak a társaságába kerül és állandóan azok körében él, kik e léleknek leglelkesebb sugallói s a kikkel ő érzésben legrokonabb: írók és költők társaságába. Kazinczy halála és Döbrentével való viszonyának felbomlása után az Aurórákör íróihoz és tudósaihoz csatlakozik, kiknek romanticismusa mind erősebben befolyásolja képzeletének Rómában alakult művészi formavilágát is, melynek mélyebb gyökerei amúgy sem voltak. Soha költészet a nemzeti közélettel bensőbb, közvetlenebb és állandóbb vonatkozásban nem volt, mint a reform-kor magyar költészete; Ferenczy a maga művészetének feladatát és sikerét elejétől kezdve ép ebben a vonatkozásban kereste; lelkök és a viszonyok szüksége szerint találkozniok kellett. Legszeretőbb és leghívebb barátai Vörösmarty és Fáy András lettek, e kor irodalmából a nemzet lelkének legideálisabb tolmácsa és leggyakorlatibb képviselője. Ők és barátaik a magukénak tartják Ferenczyt, lelkök társának, törekvéseik osztályosának, testvéröknek az édesanya hű szolgálatában. Ferenczynek pedig szerelme nincs más, nem is volt soha, mint hazája és művészete; annak legjobb fiai, ennek szívök szerint értői lesznek családjává.

Kazinczy, kit legkedvesebb és sűrűbb lyrai motívumai szinte a tisztelet költőjének mutatnak, adja az alig hazáérkezett művésznak azt a tanácsot, hogy «ha nagy munkákat nem kap e pénzetlen földön, e pénzetlen időben, szeretné, ha nevezetesebb embereink büsztségüket dolgoznák.» Maga is ezt érzi egyelőre a leglehetőbb módnak fennszárnyaló álma némi valószínűsítésére. «Igyekeztem a képfaragóságban magamat valamennyire kipallérozni, a hazámnak szolgálni, derék embereinek egy szériest faragni.» Későbbi, monumentális tervei közt is ide szorítják, itt tartják inkább a viszo-

nyok, mint önismerete. Így készülnek Virág Benedek, Kulcsár István és Kölcsey Ferencz kevéssé sikerült nagyobb emlékei, így Kisfaludy Károly gyöngé szobra, melynek történeti érdekessége, hogy magyar költőnek ez az első, köztérré készült emléke. Így a mellszobroknak az a hosszabb és jelentősebb sorozata, melyben a korabeli politika, tudomány, irodalom és művészet kiválóságait örökíti meg: Csokonai, Kazinczy, Kölcsey, Fáy, Pólya, Schödelné, Felsőbüki Nagy Pál, Rudnay, Balogh János, Beöthy Ödön; a Szépművészeti Múzeum lépcsőháza, melyben legnagyobb részük el van helyezve, méltó előcsarnoka Barabás Miklós arckép-galleriájának. Ezek a mellszobrok nemcsak Ferenczy művészetének, hanem e művészet művelődéstörténeti jelentőségének is legérdekesebb tanúságai. Jelesebb darabjaikkal, de egészben is messze meghaladják mesteröknek kevéssé sikerült nagyobb szoborműveit. És e márványarcok között bolyongván, egy élő lélek meleg sugárzását érezzük: e sorozat a plasztikai művészetnek, a magyar hazafiság szolgálatában, első és imponáló emléke.

Ime Ferenczy hatásának és jelentőségének tetőpontján. Ő, nem vetve számot sem magával, sem a viszonyokkal, feljebb vágyott: nagy, monumentalis nemzeti alkotásokra, melyek ne csak szeretetünket és reményeinket, hanem erőnket és nagyságunkat hirdessék. Másfél évtized óta változott a világ körülötte. A lelkesedés szalmalángja, mely a hazatérőt fogadta, kialudt; a főváros pezsdülő életében már nem ő az egyedüli magyar művész; a megrendelések fogyának, elmaradnak s munkái egy részét már csak a maga és barátai kedvére faragja. Régi nagy álmait már már csak keserve táplálja és dacza élteti. Csapásokra vágynék, melyekből meg tudja nemzete, «vajjon Atrides fia-é?» De a szóba kerülő nagyobb feladatoknak, a nagyváradi Szent László szobornak, a mohácsi emlékműnek, a selmeczi bányák művészi kapuinak terve egymásután dől dugába. A csalódás és szükség rémei kopognak ajtaján.

Fölmerül lelkében régi római álmának emléke, Kazinczy biztató útmutatásának emléke: Mátyás király országos monumentumának terve. Nem kötelessége lenne-e az új Magyarországnak, hogy hálájának adóját lerója a réginek legnagyobb alakja előtt?! A terv kivitelére különösen Pest vár-

megye vezető embereiből bizottság alakul, mely az ügyben lelkes felhívást intéz a nemzethez, és százezer forintot kér tőle. A Nyáry Pál, majd Fáy András vezette mozgalom azzal a jeligével, hogy: «Adjunk a művésznak művészhez illő nagyszerű munkát», nem épen szerencsésen s lassan indul. De a betegeskedő, öregedő Ferenczy ég a munka lázában: terveket rajzol, domborműveket és szobrokat mintáz, követ fejt, érczet önteni tanul és tanít. Egy sirházat tervez talapzattal; föléje a király lovas alakját, előbb antik, majd nemzeti öltözetben; két oldalára nagy relief-képeket, valamint a sírkamra belső falaira is s ide még a király mellszobrát. A két fődomborműnek választott tárgya tanúskodik róla, hogy ösztöne mily elevenen és bizton érezte a nemzet szívverését: az alkotmányért és haladásért küzdő nemzet szeme elé a törvényt védő s a tudományt és művészetet pártoló királyt akarta állítani. Mindenét reá áldozta, utolsó erejét és utolsó garasát. De a nemzet szíve nem akar feléje és munkája felé fordulni; Széchenyi a jövő felé irányozta tekintetét; az epikus kor bezárult. Maga a vezér, Kossuth föllépésétől izgatva s nagy céljának egyenes útját annál ridegebben tartva szem előtt, a *Kelet népé*ben gúnyos kicsinyléssel szól a tervről s szavainak hatását nem ellensúlyozhatta a magyar irodalom legszebb és legnemesebb polemikus apologiája, a Vörösmartyé sem. Az emlék terveit, mintáit, elkészült részleteit kevés meleg szó, annál több gúnyos kritika, kicsinylő lenézés, a közönség széles körében közöny fogadta. Nem bocsátkozhatom sem részletekbe, sem vitába; de nem nyughatom bele abba az állításba, hogy a nagy tervet a fejlődő műértés buktatta meg. Inkább az izgatásra mindig fogékony értetlenség. Olvassa bárki elfogulatlanul az ellene szórt megjegyzéseket és bírálatokat: bizonyára talál bennök politikai és irodalmi pártosságot, fölületes fitogtatást és kérkedést, sőt művészetellenes korlátolt-ságot, de műértést, ezt legkevesebbet. Ferenczyt nem tervének classicisáló külsőségei, nem is fogyatkozásai buktatták meg. Hiányzott a nagy művészi feladatok végzésére alkalmas nyugalom; lobogó nemzeti érzésünk szövedékéből hiányzott a művészi traditio arany-szála; hiányzott az egyetemesebb művészi szükségérzet és hiányzott talán az áldozatkész anyagi tehetőség. Így ment tönkre a terv, mely-

ről azt olvassuk, hogy antik sirházával eredeti «meglepő építészet-szobrászati compositio; egységes, monumentalis, s nagy hatását ez egyes reliefek kezdetlegessége egyáltalán nem érinti; kora izlésének jellemző kifejezése, s ha létesül, Budapestnek bizonyára legérdekesebb szobrászati díszé s ma már művészettörténeti emléke volna». A szükséges költségeknek alig tizedrésze gyűlt össze s a kétségbeesett, halálra kergetett Ferenczy hiába könyörgött mindenféle segítségért: elutasította a király, elutasították a rendek. Reménytelenül tönkre ment s úgy érezte magát, mint «az ember, a ki a vesztőhelyen hagyta a bűnét». Az egész történet, mintha ama Nagy *Julius tragédiájának* parodiája lenne, kis emberek, kis viszonyok, kis maradványok képében; de a kivel éppen megtörtént, annak megtört a szíve.

Elvégeztetett. Vagyonában tönkre jutott, budai házát el kellett adnia, álmái szétfoszlottak: nem volt többé mit keresnie Pesten. Megtört; de balsorsában is megőrizte művészi öntudatát s kifejezte *Eurydikéjé*-ben, a kigyó marta és durva kéz békózta szűz képében, művészete tragédiájának allegoriájában. Ki tarthatná fenn a tehetségtelenség vádját e mű előtt, melyet törmelékeiből a szeretet új életre keltett, s a mely Ferenczy művészetét jelenti? Forduló mozdulatával szinte remeklő beállításában és szerkezetében, vonalvezetésének meglepő és bátor erejében, egyes testrészeleinek finom szépségében és eleven igazságában, az elnagyolt és befejezetlen részek ellenére, benne jut eredetiségének csúcára és classikai eszményéhez legközelebb. De mindhiába már. A forradalom előtti év nagyhetén hosszú szekérsor vonult Rimaszombat felé: szobrait, mintáit, köveit, szerszámaikat vitte haza, vissza az ismeretlenség homályába. Mennyivel szomorúbb utazás volt ez, mint valamikor a szegény lakatos legénynek nyomorúságos gyalogútja! Mennyivel szegényebb maga! Száműzetése helyére jutott, de a hű testvéri szeretetnek engesztelő karjai közé. Szerencsés rövidlátásával csak a kormányt okozta romlásáért s becsületes hitét, igaz szeretetét és legszentebb reményességét, a nem személyes reménységet, megtartotta. Szárnyaszedetten éledgett a haza romjai, életének romjai, művészetének romjai között; de nem elzordult lélekkel. Segítette tanácssal és munkával városát; kerti műhelyében fáradatlanul élvezte a

magának való munka gyönyörűségét; sétái közben, magános óráiban szívesen melengette életének derűs emlékeit; s egy-egy pohár bor mellett csöndes és vidám adomákkal mulattatta barátait. Egy csodálatos hajtógépen törte a fejét; faragott is még egyet-mást s szívesen mintázgatott viaszban. Hogy milyen szív, milyen érzések vezették babráló, öreg kezét, a *Lenyűgözött haza* s a *Kígyóval küzdő lovas* allegoriái tanúskodnak róla. A mint hős volt ifjúkora keserves pályatörésében és férfikorának fennhéjázó küzdelmei között: hős maradt bukásában, lemondásában is. Így vérzett el, magával vivén sírjába a tűzvészben elpusztult Eurydike romjait s Vörösmarty nemes védelmét, életének legszebb koszorúját.

Mindvégig hitt feltámadásában, s ez a hite minden csalódásának és keserűségének ellenére, egy volt nemzetébe, ennek kulturai fejlődésébe, haladásába, fogékonyságába vetett hitével. Alig félszázad telt el temetése óta s a közöny kegyetlen ökle nem tarthatja többé vissza Eurydikét a jeltelen hant alatt. Ime, kikelt sírjából és hirdeti, hogy mestere a magyar képfaragó művészetnek lelkes kezdője és érdemes úttörője volt; nagy kora lelkének, törekvéseinek, izlésének márványba vésett adatait neki köszönjük; hagyatéka szellemünk történetének becses emléke. Ha lelkesedése a lelkek mélyén hiába kereste a magyar művészet felvirágzásának föltételeit: a magyar föld mélyéből kicsikarta az új művészet hazai anyagát, a magyar márványt. A magyar ércöntést, melynek egykor a Kolozsváriak korszakos jelentőségű munkásai voltak, föltámasztotta félezer éves sírjából. Művészeti kulturánk fejlesztésén örökké nyugtalankodó elméjében először született meg egy gipszmuseum terve. A magyar plastika művészetének nemcsak alapját vetette meg, hanem a maga munkáját, Izsó Miklós geniéjének fölismerésével és képzésével, a fejlődés folytonosságába kapcsolta. Ezeket hirdeti nekünk a föltámadt Eurydike és nem csupán a haldoklók, — a föltámadtak is csak az igazat mondják.

De Ferenczynek nem egyedül művészete s e művészetnek, mint ilyennek, történeti jelentősége illeti kegyeletünket, hanem erkölcsi motivumai is. Erejének első megrezdülésétől egészen összeseroskadásáig az öröktűznek kiolthatat-

lan lehével él és hat benne a magyar lélek legősbibb és legmélyebb érzése, a közösség érzése, a nemzeti érzés. Ennek története arról tanúskodik, hogy gyökereit ugyan a néplelekben bírja, de fölfelé, a mint az egyéni munka értékesedik, nemcsak nem fogy, hanem gyarapszik és erősödik. Népi erejével, az áldozat örömeivel uralkodik Ferenczy munkája és személyes ambíciója fölött: mindent nemzetéért végez, mindenét nemzetének szánja, még föltámadását is úgyszólván érette várja.

De nemcsak ennek az érzésnek képviselője és hirdetője, hanem annak a meggyőződésnek is, melyet ez az érzés az ébredés korában csak legjobbainknak sugall. Ez a meggyőződés, ez az ige: hogy a magyar cultura munkája a magyar hazafiságnak legjobb munkája. Lelke mélyéből hirdetőjéül közék sorakozik Ferenczy. Tüzes hazafisága sarkallja egy magyar művészeti cultura megalapításának szívós, törhetetlen munkájára; politikai nyilatkozataiban azzal a mérséklettel, melylyel a nagy, történeti összeütközésekről emlékezik, szinte éles ellentétben állanak culturátlanságunk elleni heves kifakadásai; nemzeti bukásunkban főleg a magyar föld civilisatiójának csiráit siratja; a maga művészetét végig a hazafiság munkájának érzi és vallja. Az eszmék fejlődésében mily érdekes és jellemző mozzanatnak tűnik föl mindez előttünk! Mária Terézia nemzetietlen korában merül föl először, talán Haller Jánosnál, a gondolat, hogy a magyar író nem is csak tárgyával, eszméivel, irányával, hanem már magával szellemi munkájával nemzeti kötelességet teljesít, már íróságánál fogva hazafi. Különösen Bessenyeitől kezdve, az ujjászületés apostolainál, tudósoknál és költőknél egyaránt, hányszor ismétlődik ez a sugalló gondolat, mely Kazinczynak egész pályáját kitüzi. A művészi ítézésre, válogatásra, emelkedésre nem éppen kedvező s a kritika fejlődését inkább gátolja, mint segíti; de a nemzet közéletében mégis, az ébredés erkölcsi erőinek és kedvének megmozgatására, a fejlődés helyes és szükséges irányának általánosságban való éreztetésére megmérhetetlen fontosságú. Széchenyi szavában is ez harsog; de már megtisztulva és általánosítva: minden igazi munka hazafias cselekedet; a cultura munkája, az emberfők kimívelése legelső sorban az. A culturának ez a belső

kapcsolata a nemzeti közélettel, ez a hazafias jelentősége sehol a világon tudatosabban és sűrűbben nem nyilatkozik, mint már másfél század óta minálunk, szellemi életünk összes vezető emberei által; de ennek ellenére a cultura fontosságáról való közmeggyőződés, a munkáját igazán megértő, megbecsülő, támogató, áldozatkész közigyekezet alig terjed és mélyül valahol nehezebben, mint, fájdalom, szintén minálunk. Ünnepeit szép számmal üljük; de alig vesszük eléggé szívünkre, hogy a cultura igazi ünnepe: a megértés és munka napja.

Pedig egyesegyedül ebben a jelben győzhetünk. Ferenczynek az egyszerű lélek ösztöne, a fajszeretet éleslátásával megsúgta azt, a mitől nem virágzásunk, hanem egyenesen jövendőnk függ. A mint az ő lelkében találkozott a nemzeti érzés ereje a nemzeti culturának megváltó jelentőségéről való meggyőződéssel: úgy kell találkozniok, amannak föl-felé, emennek lefelé terjedtével, egész nemzetünk lelkében. E találkozás napja lesz, a kegyelet mai ünnepe után, az ő emlékezetének igazi nemzeti ünnepe. Higyjünk ez ünnep napjában, hogy teljes erőnkől dolgozhassunk eljövételén. Higyjük, hogy akkor újabb és dúsabb koszorúk, közöttük a mezők vadvirágaiból fontak is, foglalják el majd a mi kegyeletünk mostani ajándékainak helyét.

BEÖTHY ZSOLT.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

I. Ezernyolczszáznegyvennyolcz előtt.

A honalapítás idejétől kezdve a magyar politikának kettős feladattal kell birkóznia. Be kell illeszkednie Európa viszonyai közé s óvnia kell nemzeti jellegét. Ha Európa viszonyaihoz nem alkalmazkodik, lehetetlenné válik fennmaradása; ha meg nem óvja nemzeti jellegét, különállását veszíti el.

A honfoglaló magyarság fölvenni kényszerül a keresztyénséget, annak világnézetét s kénytelen a keresztyén királyság keretében szervezkedni. A nemzet és az állam már itt sem egy, mert a király, bár származása magyar, egy nemzetközi szervezet — a keresztyén egyház — befolyása alatt a régi nemzeti pogány világnézetnek erős elnyomója, saját királyi hatalma érdekében az idegeneknek pártfogója.

A bejövő németeknek s később a kúnoknak nagy kiváltságokat biztosít, segítségükkel igyekszik az ellenszegülő magyarságot megtörni. A *divide et impera* elve nem habsburgi, hanem királyi elv. Az egyház latin culturája, az idegen papoknak fajunk iránti közönye, az idegenek pártolása a magyarság belső megerősödésének nem kedvezhet.

«. . . az árpádházi uralkodók nemzetiségi politikája — mondja Ereky István — nem hogy beolvasztotta volna az itt talált szlávokat s megakadályozta volna a tótság és az oláhság lassú, de óriási arányú — egész országrészekre kiterjedő — hódításait, hanem . . . idegen nemzetiségek kezére játszott . . . a magyar államterületből egy a mai Horvátország felével vetekedő majdnem 20,000 □ km. nagyságú részt, a mai államterületnek közel 7 %-át». (A magyar helyhatósági önkormányzat. II. kötet 250. lap.)

Már itt mutatkozik tehát az a sajátos körülmény, hogy a nemzet — fennmaradása érdekében — kénytelen lévén beilleszkedni Európa viszonyai közé, oly szervezetet teremt, mely részben nemzetközi szempontok által irányítva fajunk specialis érdekei iránt közönyös, részben pedig az ellene irányuló támadásokkal szemben — fennmaradása érdekében — belső ellenségeinkre támaszkodik.

A Habsburg-uralkodók idején ezen ellentét még élesebben mutatkozik. A mily ellentétes a régi magyarság belső érdekeivel s érzelmeivel a nemzeti pogányságot üldöző, egyetemes szempontoktól vezetett s a magyar fajpolitika iránt érzéketlen keresztyén királyság, majd a kunokra támaszkodó királyi hatalom: ép oly ellentétes a későbbi magyarság belső érdekeivel s érzelmeivel az a habsburgi politika, mely egyetemes, európai kérdések által irányítva, dinasztikus érdekei szempontjából itéli meg Magyarországnak a ügyeit.

A Habsburgoknál is kezdetben vallási — katolikus — érdekek egyetemes szempontjai irányadók, majd szintén dinasztikus érdekek. «Nincs okunk hinni — mondja gr. Andrassy Gyula — hogy az első Habsburgok Magyarországot tervszerűleg többi országaiknak alá akarták rendelni, vagy hogy birtokaikból egységes államot akartak alakítani. Nem vall reájuk, hogy a messze jövőben elérhető célért a jelennek békéjét feláldozzák.

Sok gyakorlati nehézség közepett, a mindennapi élet ügyeivel elfoglalva, oppurtunista hajlamaiknál fogva az ilyen gyökeres megoldásra aligha gondoltak. Ezt bizonyítja az, hogy I. Ferdinánd, a kitől származik ama kormányzati rendszer, a mely Magyarország független fejlődését fenyegette, végső akaratában osztrák örökös tartományait megsztja.

Ha egységes államot akar országaiból alakítani, miért ébreszti fel az egyes tartományok particularis tendenciáit? Ha Magyarország beolvasztása a szándéka, miért kisebbíti a magyar királynak nem magyar uralmát?

A germanizálás nem volt királyaink vezérlő motivuma.

A Habsburg-házbeli első három uralkodó közül csak Miksa igazán német ember. Ferdinándhoz a spanyol felfogás közelebb áll a németnél. Anyanyelve is spanyol.

Rudolf ifjúságát II. Fülöp udvarában tölti el és teljesen madridi befolyás alá kerül.

Németországban sok is volt ellenük a panasz a miatt, hogy nem követnek német, hanem katolikus politikát, a mely ellentétbe helyezte őket a germán szellem szülöttjével, Luther tanaival.

Ha Németországban sem követnek német politikát, mi bírhatta volna őket arra, hogy ezt Magyarországon tegyék.

A kor szelleme sem ösztönzi királyainkat arra, hogy nemzetiségi politikát csináljanak. A vallás uralkodik a politikán. A vallás közössége lévén a rokonézés és az üdvös együttműködés első feltétele, az államok természetes törekvése volt, hogy határaik között egy vallás uralkodjék. Nem a közös nemzetiség, hanem a közös vallás biztosította az államok egységét.

S ha volt olyan dynastia, a melynek elhatározásaira egy nemzetiség érdeke már e korszakban is döntő hatást tett, az nem a habsburgi. A Habsburgok sok nemzeten uralkodtak. Nemzeti jellegük kidomborítása helyzetüket csak sulyosabbá tette volna.» (*A magyar állam fennmaradásának alk. szab. okai.* II. kötet, 103. lap.) Kezdetben ezen szempontok voltak a Habsburgoknál irányadók. A germanizálás és cenzuralizálás későbbi politika. Változik politikájuk, a mint az európai viszonyok követelményei is változók.

Változnak az erőviszonyok is. A dinasztia hatalma, mely egy időben Spanyolországig és Németalföldig terjedő, az európai viszonyok szerint változó. Ezzel szemben áll az ország, a melytől Erdély elvált, melynek egy része török hódoltság alatt, majd déli része mint határőrvidék abszolút katonai szervezet alakjában elszakított. Az ország Erdély s külföldi szövetségeseinek támogatása arányában is gyöngül vagy erősödik.

A dinasztia birodalma az idők folyamában állaga nagy részében megváltozik, illetve megfogyatkozik. Egy vándorló birodalom ez — nyugatról keletre — melyről később helyesen mondatott, hogy «nem ország, hanem csak kormány». Dinasztikus, külpolitikai szempontok benne irányadók. Változik ennél fogva maga a kormányzási rendszer is. A magyar közjog a király és az ország viszonyát annyiban mindig egyformán állapítja meg, amennyiben Magyarország

állami önállóságát s alkotmányosságát a változó rendszerek s változó erőviszonyok között egyaránt hangsúlyozza. Az alkotmányosság és önállóság teljességének ezen fictiója régi közjogunkra rányomja az irrealitas bélyegét s a jogok és a tények között disharmóniát teremt. Ezáltal Magyarországon óriási nagygyá lesz azon ür, mely a közjog és az élet között a dolog természeténél fogva amúgy is támadni szokott.

A paragraphus merev és gyakran változatlan; az élet azonban meg nem áll. Változnak az erőviszonyok és e változások arányában a régi erőviszonyokon alapuló közjog is alapját veszti el. Épít oly erőkre, melyek már nem léteznek; nem számol oly erőkkel, melyek időközben támadtak. Természetesen még nagyobb az ellentét a közjog és az élet között, a hol — mint nálunk egy időben — a királyi jog fél-Európa hatalmát jelenti; az ország pedig csak az Erdélyen és hódoltságon kívüli részt s melyben az alkotmányosság és függetlenség fictiója a törvényekben mégis fenntartott.

Magyarország régi közjogában a teljes elvi diadal a tényleges vereség teljességét nem zárta ki. Igen jellemző, hogy nevezetes, sokszor hivatkozott — alkotmányvédő s függetlenségünket declaráló — törvényeinkhez hozzájárult az uralkodó; de kicsiny részletkérdésekben való követeléseinknek nem tett eleget. Az 1790—91-iki diéta számos kívánalmi közül csak a hadügyi téren való szerény javításokra vonatkozókat említsük meg. E kívánságok nem teljesültek. De ugyanazon országgyűlés, mely a magyar honosok tisztül alkalmazása s a magyar tiszteknek hazahozatala tekintetében nem bírt eredményt elérni: képes volt a királylyal ismét törvényileg elismertetni Magyarországot alkotmányosságát és függetlenségét.

Ez csak azzal magyarázható, hogy a magyar honosoknak tisztükül alkalmazását vagy a magyar tisztek hazarendelését Bécsben realis változtatásnak nézték; az ország függetlenségének törvényben való kijelentését ellenben minden tényleges következmény nélkülinek. Innen van az, hogy a többet concedálták, a kevesebbet ellenben megtagadták. Érthetetlen eljárás valóban, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy ama «kevesebb» a valóság lett volna, a «több» azonban a corpus iuris világa csupán.

Ezen declaratorius törvények ideális jelentőségére sokan súlyt helyeznek. A nemzeti érzés és öntudat nyilvánulását látják bennük s lelkesítő és biztató hatásukat igen értékesnek hiszik. A nemzeti öntudat azonban dalaiban és poézisében is kifejezést nyerhet s a *Szózat* a nemzeti érzésnek ép oly megnyilatkozása, mint az 1790: X. t.-cz. Ezrek lelkében keltve visszhangot, soha el nem múló szépséggel adott egy sokat szenvedett nemzet mélységes érzésvilágának kifejezést s lelkük mélyéig meg fogja rendíteni a jövő generációk lelkét még akkor is, mikor ama régi törvények már csak úgy fognak tekintetni, mint egy tehetetlen kor irreális politikájának emlékei. Mert valóban egy tehetetlen korszak az — büszkeségünk fölkeltésére semmiképen nem alkalmas — melyben a törvényhozó átveszi a poeta szerepét; s midőn a törvény, melynek parancsnak kellene lennie, lelkesítő proclamatio már csupán.

Ha azok az országgyűlések például a pénzügyi ellenőrzés tekintetében csak egy kis jogot szerezhettek volna, felülvizsgálva a só vagy a vámjövedelmek hova fordítását; ha a bankkérdésben meg tudták volna akadályozni, hogy Magyarország oly devalváció terhét érezze, mely egy megkérdése nélkül követett pénzügyi politika eredménye volt: többet használtak volna Magyarország alkotmányos önállóságának, mint bármiféle declaratióval. Ha a bécsi udvari kamarában vagy a bécsi hadi-tanácsban vagy a Staatsministerium kebelében csak egy kis önállóságot biztosítottak volna az országnak s e testületek hatáskörét csak egy kissé megnyirbálták volna: többet használtak volna Magyarország valóságos függetlenségének, mint az elvnek sokszoros kijelentésével.

Ha ennek elmulasztása a politikai érzék hiányából ered: ne legyünk büszkék ez országgyűlésekre, mert szellemük nem a nemzeti haladás, hanem a parva sapientia. Ha pedig a kedvezőtlen erőviszonyok miatt nem volt egy eredményesebb politika lehetséges: lássuk be, hogy ama declaratiók mindegyike egykori gyöngeségünknek egy-egy tanujele; éppen amaz alkotmányos függetlenség hiányának bizonyossága, a melyet declarál.

Ezért mondotta Széchenyi — a valóság embere — hogy Magyarország nem volt, hanem lesz. Ez a szó nem

lelkesítő mondás csupán. Széchenyi politikus világnézetének egy mély igazsága nyer benne kifejezést. Mert csak akkor lesz egy nemzet valóságban is ható tényező, mikor a csupán elvben elért sikert megtanulta semmisnek tekinteni.

Ezen reális felfogás hiánya jellemzi nálunk a múltat; ennek következménye volt az, hogy a jogfejlődés és a tényleges fejlődés közötti kapcsolat megszakadt.

A jogfejlődés nem számolt a birodalmi szempontokkal s a tényleges fejlődés elmellőzte a magyar törvényeket. A birodalmi politika nem acceptálhatja Magyarország önállóságát, — európai állása ezt nem engedi; Magyarország nem ismerheti el a birodalmi politika rendszerét, — nemzeti létét adná fel általa. Magyarország nem keres módot a kellő összeegyeztetésre s ha találna, sem volna ereje, hogy azt a valóságban is keresztülvigye.

A bécsi politika vezetői a tényleges fejlődés alapjain állanak s annak folytonosságában hagyományos igazolását látják; a magyar országgyűlések a törvényes alapon állva, annak merev változatlansága mellett könnyen megfélekednek arról, hogy bizonyos sérelmek folytonossága közetkeztében egy tényleges fejlődés mutatkozik, melynek realitását törvénytelenége nem létezővé és nem létezetté nem teheti. Mellőzése a [valódi erőviszonyok mellőzését jelentette; a valódi erőviszonyok mellőzése pedig nem idealizmus, hanem rossz politika. Az erők közé számítandó a nemzeti öntudat is, a merev jogi felfogás azonban, midőn ezt conserválta, egyszersmind az összes többi erők iránt érzéketlenné tette híveit. A bécsi politika fölénye abban állott, hogy csupán a magyar nemzeti öntudatot nem vette számításba, a hatalmasabb európai erőkkel azonban számot vetett.

A felfogások e különbözősége folytán a XIX. század kezdetének küzdelmeiben a magyar álláspont törvényességének voltaképp conservatív hívei a tények szempontjából radikális újitóknak látszanak a bécsi politikusok előtt; és a bécsi politikusoknak a tényleges fejlődés alapján alkotott fogalmai s azokhoz való conservatív ragaszkodásuk Magyarország szemében alkotmányellenes újitók eljárása színében mutatkozik. (L. Kemény Zs.: *Forradalom után.*)

A felfogások ezen ellentétessége 1848-ban jut legélesebb kifejezésre. Az 1848-iki törvények Magyarország függet-

lensége szempontjából — mint ezt Deák is hangsúlyozta — nem szereztek az országnak új jogokat; Magyarország azelőtt is önálló, független és alkotmányos állam volt törvényeink szerint. És mégis, a valóságban ezen törvények egészen új helyzetet teremtettek s a régi viszonyokat teljesen felforgatták csupán azért, hogy Magyarország teljes alkotmányosságának és teljes függetlenségének fictiójából kiindulva, annak következményeit megvonták s tényleges szervezését megkísérelték. Törvényes és jogos, de tényleg felforgató lépés volt ez, mely a monarchia egészére kihatott. Ebből indul ki a bécsi ministerium emlékirata is, heves ellenmondást keltve Magyarországon azon állításával, hogy ő felségének az 1848-iki törvények szentesítésére nem volt joga.

Mint magyar királynak kétségtelen joga volt bármily új szabadságokat is adni a nemzetnek; a régiak realizálása pedig épen kötelessége volt. Mint osztrák császárnak kétségtelen kötelessége volt az örökös tartományok érdekeire is figyelemmel lenni s azokat védeni. Ez magyar királyi jogainak mikénti gyakorlására kihathatott, de magát a jogot nem létezővé nem tehetette.

A bécsi ministerium jogi szempontnak nyilvánította azt, a mi czélszerűség kérdése volt s az osztrák császár kötelességeinek kérdését a magyar király jogainak kérdésével zavarta össze. A magyar közvélemény pedig figyelmen kívül hagyta, hogy a mi törvényes szempontból régi jog, valójában új *acquisitio*; hogy a mi törvényes szempontból magyar belügy, tényleg az egész monarchia átalakításának ügye; és hogy lehetnek esetek, midőn kétségtelen jogaink egyszerű gyakorlása által megsértünk idegen érdekeket. Magyarország méltán jogaiban sértettnek látja magát minden kísérelt által, mely akadályt gördít az 1848-as törvények végrehajtása elé; míg Bécsben érdekeikben méltán sértve érzik magukat azoknak teljes végrehajtása által. A jogi szempontok és a tényleges viszonyok szempontjainak különbözősége folytán mindkét fél úgy érzi, hogy ő a megtámadott. Történelmünk sajátos alakulása vezetett ide. Szükségkép kialakult, a viszonyok természetében mélyen gyökerező obiectiv ellentétek ezek, melyek előidézik az összeütközést, mihelyt élükre állítatnak. Ép a helyzet ezen kényes volta tette az érzelmi politikával szemben oly aggodalmassá

Széchenyit. Kossuth politikája ezen ellentét kiélezésében állott.

Már magának a rendiségnek hirtelen való lerontása is nehéz helyzetet teremtett, amennyiben bizonyos kérdések tisztázását szükségessé tette.

Tévedés volna ugyanis azt hinni, hogy a régi Magyarország törvényei minden térre kiterjedők s hogy pl. a hadügy és pénzügy birodalmi szervezése törvényellenes volt. Ennek magyarázata a rendi felfogásban gyökerezik. A rendi társadalom — mint ezt már Grünwald kifejti — csak annyit áldoz közczélra, amennyit az uralkodó feltétlenül megkíván; az uralkodó pedig természetesen a birodalom és nem a magyar állam céljaira követel áldozatot.

A rendi és birodalmi érdek kiegyezésében pedig az állami érdek szenved rövidséget.

Hogy a magyar haderő és pénzügy a birodalmiból kiszakíttassék, ez az uralkodó érdekeivel ellenkezett; hogy a birodalmi mellett még egy külön magyar haderő (mint Zrinyi akarta) és (mint Széchenyi kívánta) még külön magyar pénzügy is létesíttessék: az a rendi társadalom érdekeivel ellenkezett. Hogy a vámkérdésben Magyarország ne legyen Ausztriának kiszolgáltatva, az is a rendeken múlt. (A nemesi adómentességen.) A rendi érdek ép oly ellensége volt a magyar állam kialakulásának, mint a birodalmi érdek s a magyar államnak csak e kettő rovására lehetett kialakulnia. Széchenyi pl. az országos pénztár céljaira a rendeket akarta megadóztatni s így egy alkotmányos magyar pénzügyi gazdálkodás kezdeteit megteremteni s a Tisza szabályozására kieszközölt pénz által pedig valójában magyar közlekedési célra, ellenőrzésünk alá juttatott oly összegeket, melyek azelőtt birodalmilag kezeltettek. E két példa mutatja, hogy az önálló pénzügynek vagy a birodalom, vagy a rendiség rovására kellett fejlődnie.

El kellett tűnnie a rendiségnek, hogy ez az állapot megváltozhassék. Amely perczben a nemesség adófizetővé válik, teljesen királyi a pénzügy többé már nem lehet s amely perczben a pénzügy és a hadügy megszűnik királyi lenni, — a magyar közjog szerint — többé már birodalmi sem lehet.

Más államok kiépülésének is utjában állott a rendi érdek;

ott azonban a kiépítés munkáját a nemzeti királyság végezte el. A mi hatalmat ott a rendektől a király hódította el, azt a nemzeti állam nyerte meg. Nálunk azonban az uralkodó idegen országok fejedelme is volt, Magyarországot csak birodalma egy részének tekintette s a mi hatalmat a rendektől elhódította, azt a birodalom nyerte meg.

Az a felfogás azonban, hogy az uralkodó — és nem az állam — számára adják a pénzt és katonát, még természetesebb volt nálunk, hol az uralkodók céljai számunkra valóban idegenek voltak s a megszavazott pénz és katona egy minket nem érdeklő dinasztikus külpolitika céljaira fordított. Azáltal azonban, hogy a pénz- és hadügy kizárólag a király ügyének tekintett: az uralkodó személyének közössége folytán közössé s az uralkodó személyes kormányzása folytán a had- és pénzügyi szervezetnek szükségképp egységessé kellett válnia.

Az ország alkotmányosságának kérdése — az uralkodó más országok ura is lévén — az ország függetlenségének kérdésével szorosan összetartozott s míg a rendi szervezet — a királyi jogok czime alatt — a birodalmi egység tényét elleplezte, a teljes alkotmányosság rögtönös keresztülvitele e birodalmi szervezetet erőszakosan kettészakította. Azon rendszer azonban, mely ezáltal megsemmisített, csak részben volt törvénytelen, részben azonban csupán törvényes sanctio nélküli, de a régi rendi szervezetből szükségképp következő.

A rendiség végső consequentiái ellentétben állottak volt a függetlenségi eszme végső consequentiáival s a mint a rendiség lerontatott: Magyarország függetlensége a régi Ausztria fennállhatásával összeférhetetlennek bizonyult. A magyar király régi jogköre a birodalmi szervezetet nem alterálta volt; az alkotmányos Magyarország új jogköre azt kettészakította.

II. Ezernyolczszáznegyvennyolczban.

A független felelős kormányzati rendszer révén a jogi és tényleges állapot közötti ellentét, melyet a rendiség részben palástolt, teljesen kitűnt s a jog realizálásának nehézségei azonnal nyilvánultak.

A felfogások ellentétessége mindjárt a hadügynél mutatkozott. A hadsereg közössége nincs régibb törvényeinkben declarálva; önállósága sincsen. Tényleg osztrák volt a hadsereg és egységes; jogilag szabályozatlan, de az önállósághoz való jog feladatlan s állami függetlenségünkől szükségkép folyó. Midőn tehát a magyarországi katonaság fejéül 1848-ban a honvédelmi minister tétetett, a magyar alkotmány szempontjából ez az állam régi függetlenségének szükségképpeni folyamánya volt s így semmi elvi újítás; de tényleg ezáltal a régi egységes osztrák hadsereg kettészakított s egészen új szervezést nyert.

Magyarország régi alkotmányos traditióinak valóra váltával a régi Ausztria egész szervezete megbontatott s a monarchia és a hadsereg traditionális irányzatával ellentétes szellem érvényesült.

A bécsi kormányzat tényleges hatáskörének megszüntetésével magyar felelős ministerium; a régi egységes hadsereg helyébe két külön hadügyminister; a bécsi udvari kamara felelősség nélküli gazdálkodása helyébe a felelős magyar pénzügyministeré.

Az önálló pénzügyi gazdálkodáshoz való jogunk is állami függetlenségünk régi jogából következett, de nemcsak tényleg nem volt meg, hanem 1848 előtt sok tekintetben törvényileg sem szabályoztatott. A hadiadót az országgyűlés szavazta meg, de hovaforrását nem ellenőrizte; a koronajóságok és bányák jövedelme, a só árából befolyt összeg s a vámjövedelmek is törvényesen a királyt illették és sem megszárazásuk nem volt szükséges, sem hovaforításuknak ellenőrzése lehetséges. Az államadóságok felvételének módjáról törvény nem intézkedett.

Hiszen ha Magyarországnak önálló államisága is lett volna, nyilvánvaló, hogy például egy absolut uralkodó által csinált államadóságait köteles lett volna megfizetni, még ha azoknak fölvételére a királynak nem lett volna is joga. Az a körülmény, hogy uralkodónk egyszersmind Ausztria császára is, jogilag ezen kötelezettségünkön nem változtathatott. Nem a többi országok egyetértésével és nem az ő érdekükben történtek e kiadások, hanem az uralkodó önkényes akarata alapján a dinasztikus érdekeket védő birodalmi politika javára. A mi jogaink érvényesítését erőszakkal akadályoz-

ták meg; az ő jogaikat is erőszak negligálta. Az uralkodói önkény teljességéből annak sem igazsága, sem jogossága nem következik. Ausztria alkotmányos tényezőit nem terhelhették inkább, mint minket, a megdőlt kormányrendszer adósságai s midőn Magyarország alkotmányos függetlenségének realizálása által a birodalmi szervezetet megbontotta s ezáltal az örökös tartományok erejét is — jogosan bár, de kétségtelenül — megcsorbitotta: nem volt méltányos a régi birodalom megosztásánál annak csupán activáiban osztozni s Ausztriára hagyni a birodalom régi terheit. Az 1848-iki törvények a régi birodalmi szervezetet fölbontották s tényleg is — mint volt jogilag — kettéosztották a monarchiát; ezek után tehát már nem lehetett a terhek tekintetében sem azt mondani Ausztriáról, hogy ő a birodalom.

A tiszta magyar közjogi felfogás alkotmányos alapján állott Magyarország, midőn az államadóságokat elvállalni nem akarta; a méltányosság természetes és jogos alapján állott Ausztria és a dinasztia, midőn az abban való részese­dést követelte. Épen ebben állott Magyarország évszázados elnyomásának legsúlyosabb következménye, hogy a nyilvánvaló jogtalan­ságok sorozata oly állapotokat teremtett, melyek közt immár a kétségtelen jog alkalmazása is már nyilvánvaló igazságtalanságot eredményezett s így maga a jogtalan­kodás folytonossága volt az, a mi igazságtalanná tette a kétségtelen jog érvényesítését.

Ezt látjuk a bankkérdésben is. Önálló magyar bankra nézve törvényeink nem tartalmaznak intézkedést; felállítatása nem specialis törvényből, hanem szintén csupán az ország függetlenségének elvéből következett. Nincs az önálló bank régi törvényeinkben; de az osztrák bank sincs elismerve. Az alkotmányban itt is hézag van; az életben itt is központi birodalmi szervezet. Ez az osztrák nemzeti bank ténynyé lett, a melylyel számolni kellett. Midőn tehát 1848-ban a bankkérdést önállólag szabályozta Magyarország: számos törvényeinkben biztosított állami függetlenségünknek csak természetes consequentiáit vonta meg s mégis ezáltal az osztrák nemzeti bank — érvénytelennek nem is mondható — 1848-iki privilegiumát sértette meg.

A németországi és olaszországi események még súlyos­bították a helyzetet.

A dinasztia tagjai nehéz probléma előtt állottak. A birodalom régi terhei meg voltak; a birodalom új feladatai elutasíthatatlanul jelentkeztek; de maga a birodalom — sem szellemben, sem erőforrásokban — nem volt sehol.

Az olasz kérdésben a képviselőház oly határozatot hozott, mely — Kossuth szerint is — a segély megtagadásával egyértelmű volt; a németországi eseményekre nézve pedig kijelentette, hogy ha Bécs Frankfurttal összeütközésbe jut, Magyarország segítségére ne számíton. Ezzel a képviselőház a *pragmatica sanctiót* megsértette. Az olasz kérdésben egy konkrét esetben s indirecté; a német kérdésben előleges nyilatkozattal elvileg. Ezen határozatok mutatják legjobban, hogy az 1848-iki törvényhozók Ausztria és Magyarország viszonyának szabályozása tekintetében minő mulasztást követtek el. Megelégedtek azzal, hogy Magyarország függetlensége régi elvének *consequentiait* megvonták; de hogy ezáltal minő viszony támad a két állam közt, annak szabályozását elmulasztották.

A külügyeket ketté nem választhatták; közös ügyeket nem ismertek; ennél fogva a külügynek továbbra is tisztán osztráknak s az osztrák külügyminiszter által intézettnek kellett maradnia. Az ő felsége melletti magyar miniszternek kellett vele szemben Magyarország érdekeit képviselni, de az ő befolyásának nem volt semmi *sanctiója*. Nem volt forum, mely a külügyministert politikájának föltárására kényszerítse; nem volt mód, melylyel felelősségre lett volna vonható. Magyarország külügyeit idegen hatóság intézte, mely nem volt az ő közege s melylyel szemben nem volt semmi ereje. Ez az idegen hatóság intézte a külügyeket s Magyarország számára e tekintetben csak két út volt nyitva: vagy acceptálta föltétlenül az osztrák külpolitikát s viselte terheit; vagy föltételeesen támogatta s így a monarchia megtámadtatása idején szabott föltételeinek el nem fogadása esetén megsértette a *pragmatica sanctiót*. A *pragmatica sanctio* kötelezte Magyarországot, hogy megtámadtatás esetén védje Ausztriát s a negyvennyolczas törvények az osztrák külügyminiszterre bízták, hogy ezen esetet előidézhesse.

Ausztriához való viszonyunknak 1848-iki felfogásában a provincialis gondolkozásmód tükröződik. A hosszú elnyomás politikai érzésünket megrontotta, látkörünket szűkké tette

s egész politikai gondolkozásmódunkra és így magának függetlenségünk proclamálásának és szabályozásának módjára is rányomta bélyegét. Ausztriához való viszonyunk eme felfogásának alapján lehetett sérelmi politikát követni, de kormányprogramot adni nem lehetett. Nemcsak azért, mert az méltánytalan volt Ausztriával szemben s így az uralkodó hozzá nem járulhatott; hanem azért is, mert eme felfogás alapján kormányozni egyáltalán nem volt lehető. Abban a pillanatban szakítani ketté a hadsereget, midőn a monarchia külső és belső ellenségei egyaránt fegyvert fogtak ellene: kívánatos politika a szakítást előidéző fél szempontjából, de a monarchia szempontjából kétségtelen hiba. Abban a perczen irni elő az Olaszországgal szemben követendő utat s az annak adandó engedményeket, midőn a monarchia olasz részről már megtámadtatott: Magyarország külpolitikai egyéniségének határozott kidomborítása volt, hanem az egész monarchia nagyhatalmi pozíciójának a legkényesebb pillanatokban való meggyöngítése. Az államadósságokban való részesedés a magyar közjog alapján tagadtatott meg, de annak csupán Ausztriára háritása a monarchia pénzügyei szempontjából nemcsak méltánytalannak, hanem teljességgel kivihetetlennek bizonyult. Magyarország a bankügyről önállólag rendelkezhetett, de az osztrák nemzeti bank jogosan nyert privilegiumát ezzel megsértette.

Az a felfogás tehát, mely hangadó politikusainkat vezette, nem volt oly alap, melyen kormányozni lehetett, mert azon politikához az uralkodóhoz hozzá nem járulhatott. Nem fogadhatta azt el Ausztriára való tekintettel sem; de az egész monarchia politikája szempontjából sem acceptálhatta. Mert annak elfogadásával nemcsak a régi Ausztria bomlott volna fel, hanem maga a *pragmatica sanctio* által megalapított monarchia is. Nemcsak külpolitikai érdeke, nemcsak nagyhatalmi positiója volt ezen felfogás által veszélyeztetve, hanem maga a monarchia létele is. Sem külügyileg, sem pénzügyileg így fenn nem állhatott. Ezen felfogás nemcsak ellenséges érzelmekbe és téves nézetekbe, de — az uralkodó szempontjából — a monarchia fönntartásának lehetőségébe is beleütközött. Az olasz segély megtagadása ezenfelül a *pragmatica sanctio*t is megsértette s az államadósságok elvállalásának megtagadása — még a teljes

szétválás esetén is — a pénzügyileg lehetséges határokon is túlcsapott.

Nekünk azonban birodalmi politikát kell csinálnunk; oly politikát, mely az egész monarchia ügyeinek rendezésére utat mutat. Nem provincialis, sérelmi, tagadó politika az, mely Magyarország érdekeit előmozdíthatja, hanem csupán olyan, mely az uralkodónak teljes positiv programmot ad, méltányosat többi tartományaival szemben, a multtal számolót s különösen olyat, mely az egész monarchia szempontjából practice is kivihető. Kivihetőség alatt itt azt értvén, hogy ne csak a dinasztiaival, hanem a tények erejével se jussunk ellentétbe. Ilyen értelemben objective volt kivihetetlen az a politika, mely az államadóságokat csak Ausztriára kívánta hárítani, bár az e terhet viselni pénzügyileg nem volt képes. Objective kivihetetlen az oly kormányzási rendszer is, mely hadviselés közben nyilvánosan az ellenfélnek adandó concessiókat sürgeti, vagy — mint a német kérdésben — kijelenti, hogy adott esetben az ellenfél pártjára áll. Objective kivihetetlen ez s a király hozzájárulása kivihetővé nem teszi. Mert kétszer kettő négy s e tényt megváltoztatni királyi jóváhagyással sem lehet.

Nem az volt tehát 1848-ban az összeütközés alapoka, hogy a közös ügyek szabályozását elmulasztották; hanem az, hogy nemzet és király oly ellentétes szempontokból indult ki, a melyek alapján egyértelműleg szabályozni ez ügyeket egyáltalában nem lehetett. Az intézményes szabályozás elmaradása okozhatott nehézségeket, de ha a király és nemzet a fennforgó nehéz kérdéseket úgy itéli meg, mint 1867-ben: a közös ügyek intézményes szabályozásának elmaradásából a conflictusnak nem kellett volna bekövetkeznie. Nem a hatvanhetes törvény, hanem a hatvanhetes fölfogás volt az, a mi hiányzott s a mi nem jöhetett létre mindaddig, a míg nemzet és király — egyaránt súlyos tapasztalatok hatása alatt — egymás álláspontjához jobban nem közeledett. A magyar nemzetnek észre kellett vennie, hogy a corpus jurison kívül más — reálisabb — tényezők is léteznek s hogy a szerencsétlenség és közöny időszaka alatt egy új világ keletkezett, új erőkkal, melyekkel számolni kell. Bécsben pedig észre kellett venni, hogy a magyar nemzet százados álmából fölébredett s hogy a benne

ujra föltámadó alkotmányos és nemzeti érzés szintén erő, szintén realitás, melyet az erőket tárgyilagosan mérlegelő politikusnak számításon kívül hagyni nem lehet. Addig volt kiegyenlíthetetlen az ellentét a bécsi és a magyar fölfogás között, míg Bécsben a magyar jogfejlődés traditióival, Magyarországon pedig a tényleges fejlődés eredményeivel inkább nem kezdtek számolni. Minél teljesebbé lesz e két szempont kölcsönös megértése, annál szilárdabbá válik a nemzet és király közötti harmonia.

Ezernyolczszáznegyvennyolczban azonban ettől távol állottunk.

A párisi forradalom hatása alatt Kossuth a magyar álláspont minden consequentiáját egyszerre élesen szemügyre vette s az idők folytán összefonódott viszonyok tekintetbevételének teljes mellőzésével vonta meg s az ellentétes felfogású feleket egymással szembeállította. Kossuth politikája appellált a nemzeti önérzetre s azt csodálatosan föl bírta fokozni; de alapjában még sem a nemzet önerejére épített. Nem a nemzet belső fejlődéséből keletkezett állandó, szilárd tényezőkre, hanem egy külső változó politikai alakulásra, melynek maradandóságára sem befolyásunk, sem garantiánk nem lehetett. Az európai politika egy hulláma hozta a sikert s a másik hullám ismét elsodorta.

Az európai forradalom hatása alatt — igaz — a rendiség egész rendszere rögtönösen lerontatott. De Széchenyi nemzetébresztő politikája s két évtizedes munkája volt szükséges ahhoz, hogy ez kivihető legyen. Deák politikai pályájának egész első fele s Nagy Pál és Wesselényi egész politikai pályája nagyrészt ezen eszmékért való küzdelemben áll. Az 1847-iki királyi propositiókban benn is volt már az örökváltság és az ősiség eltörlése; a nemesség adómentességének megtörlésével nov. 30-án a nemeseknek a háziadó és az országos pénztár terheiben való részvétele kimondatott; a városok szavazatának kérdése is napirendre kitűzve; és — a mi legfőbb — maga a kormány is a haladást írta zászlójára s a haladási elv régi hívei az alsó táblán többségben voltak.

A haladási mozgalom eme reményntnyujtó sikereiben első sorban Széchenyinek és Deáknak volt része; 1841 óta Kossuthnak is. Az, hogy az európai forradalom hatása alatt a kérdések radicalisabban oldattak meg, kétségtelen.

De kétségbe lehet vonni, hogy a városok szavazatának helyes rendezése nem többet ért volna, mint a népképviselő; hogy pedig az örökváltság ama radicalis megoldása nem volt szerencsés, azt mutatja a tapasztalat. A magyar középosztály anyagi pusztulásának nem utolsó oka e radicalismus s a vármegyei intézmény rajongó híve ezáltal magát a vármegyei intézményt is minden parlamentarismusnál jobban megrendítette.

A józan haladásnak nem volt szüksége az európai forradalomra s az európai forradalom e kérdések megoldásának nem vált előnyére. A mit pedig Ausztriához való viszonyunk tekintetében hozott, az csak múltó eredmény volt, melyet a nemzet hősiessége s egy lángeszű hadvezér sem bírtak megtartani.

Kossuth egyéniségének rendkívüli hatása kétségtelen; de azon kor nagy idealismusa e hatás előfeltétele volt. Szónoki hatása mindig s az egész világon mindenütt volt; de gyakorlati hatása csupán ezen időszakban. Pedig ő ugyanaz maradt; stylusa, phantasiája ép oly ragyogó. Miért nem tudott hatni ezután? Azért, mert 1848-ban annak a nemzedéknek beszélt, a melyet Széchenyi és Deák nevelt s melynek önértetét azon férfiak politikájának folytonos sikerei megerősítették; azután pedig annak a nemzedéknek, mely az ő politikájának bukása következtében elvesztette az idealismus hatalmába vetett hitét.

Mert a józan politika sikerei teremtik a túlságosan bizakodó lelkesedést s a lelkesedő politika túlságos bizakodásából következő bukás teremti a csüggedő nemzedékeket.

Kossuth nagy hatásának az előbbi korszak nagysága képezi előfeltételét.

Hogy a nemzet egy nagy átalakulásra megérett: az évtizedek nehéz munkájának eredménye volt; dicsőségében Széchenyivel, Deákkal és Wesselényivel Kossuth is osztozik. Hogy az az átalakulás oly rohamosan volt keresztülvihető: az egy politikai életünkön kívül álló factor hatása volt; s politikusaink közül senkinek sem lehetett érdeme. Hogy a bekövetkezett conflictusban a nemzet hosszú ideig állta a harcztot: annak érdeme egyrészt politikai életünk mindazon vezéreit illeti, kik a nemzeti öntudatot felébresztették és

egy egész korszak küzdelmeiben ideális gondolkodásra nevelték; illeti Kossuth Lajost, a ki a maga rajongó lelkét nemzetébe át tudta önteni s fanatikus lelkesedésével nagy tettekre ragadni; illeti azt a geniális hadvezért is, ki a nagy küzdelmet dicsőséggel vezette; illeti végül a nemzetet, mely Európa csodálatát vívta ki harczában s a nemzeti életre erősnek és méltónak mutatta magát.

Annak az időszaknak ragyogó dicsősége ekkép oszlik meg igazságosan.

A felelősség ezen időszak politikájának balsikereiért Kossuthot illeti egyedül.

Hogy a haladási mozgalom radikális irányba csapott; hogy egy múltó európai mozgalom ingatag alapjain az Ausztriával való szakításra ragadtattuk magunkat: az kizárólag az ő politikája volt.

Ez pedig célra nem vezethetett. Ha Ausztria olaszországi vagy németországi törekvéseiről egyelőre lemond — a mi számára nem volt életkérdés s így lehető, — a Magyarországgal szemben szükséges erőre még Oroszország nélkül is szert tehetett volna. Béke Olaszországgal fölszabadította volna ottani seregét s csekély engedmények a német kérdésben Poroszország dinasztikus és osztrákbarát királyát, segélyét megnyerhették volna. Ausztria azonban meg akarta tartani Lombardiát is és Németországban is megtartani a befolyást s ezért volt nehéz egyidejűleg Magyarországgal szemben is küzdeni.

Azt mondják: amúgy is bekövetkezett volna a reakció.

Hogy ezen politika nélkül a krízis teljesen elmaradt volna vagy sem, azt megállapítani nem lehet. De az kétségkívül constatálható, hogy ezen politika nélkül a dynastiának a támadásra nem lett volna oka. Ha a hadsereg egysége meg nem bomlik; ha a monarchia hitele (az államadósságokban való részesedés elutasításával) alapjában meg nem támadatik; ha a nagyhatalmi positiót meg nem rendíti az olasz és német kérdésben követett politika: Magyarország megtámadására nem lett volna ok. Így azonban — és Kossuth politikája ezért volt kivihetetlen — a dynastia számára létkérdéssé vált Magyarország leveretése, oly feladattá, melynek teljesítése nélkül a monarchia fennállása lehetetlen. Ennélfogva Kossuth politikája nélkül nem volt

ok az összeütközésre. Kossuth politikájával ellenben a győzelem nem volt lehetséges. Amíg a dinasztianak csak a legcsekélyebb ereje volt, ebben az életkérdésben nem engedhetett.

E politika eredménye a bukás, melyből nem önerőnk, hanem az európai politikának előre nem látható nagy változásai, Cavour és Bismarck politikájának sikerei s az osztrák külpolitika, hadvezetés és pénzügyi gazdálkodás hibái mentettek ki. Az ezeknek segélyével visszanyert állami élet biztos révében ma sokan azt mondják, hogy amaz időszak küzdelmének ideális nagysága már maga elég dicsőség s elégséges siker. Az isteni ige hirdetésének csodálatos módja életveszélyes sebeket ejteni csak azért, hogy a természet gyógyító ereje — ad maiorem gloriam Dei — annál hatalmasabban demonstráltassék.

Abban a küzdelemben a magyar nemzet valóban hősileg viselkedett. De épen ennek az idealismusnak nagysága, épen ennek az erőfeszítésnek hősiessége bizonyítja legjobban ama politika helytelenségét, mely ilyen áldozatkészség mellett is bukásra vezetett.

E politikának szükségképen leveretéshez kellett vezetnie. Szerencsés véletlenekre maradandó alkotásokat építeni nem lehet.

Beismerte a bukást maga Kossuth is azon proclamációjában, melylyel a főhatalmat Görgeyre ruházta át. E proclamáció azzal kezdődik, hogy az egyesült orosz és osztrák seregekkel szemben a sikeres ellenállásra nincs többé remény; átruházta tehát a főhatalmat Görgeyre felelőssé tevén őt, hogy azt miként gyakorolja. Görgey fegyverletétele később árulásnak mondatott. Rég megczáfolt vád ez ma már; emlékjele ama korszak szenvedélyes elfogultságának, mely benne hihetett. Ha nem tudnók is, hogy Görgey előzetesen kijelentette Kossuthnak a fegyverletétel szándékát; ha a pszichológia legelemibb igazságai nem utalnának is arra, hogy az ország sorsát, ha lett volna remény, gyanus szándékú s ellenkező politikájú ellenfelének önként nem adta volna át: amaz egy tény, hogy előzőleg a forradalmi kormány följánlotta az orosz czárnak a magyar koronát, elégséges a bukás teljességének bizonyosságára. Mert valóban érthetetlen és menthetetlen lett volna egy ilyen lépés akkor,

ha a nemzetben az ellenállásra volt még erő. Ez az ajánlat nem egyéb, mint a fegyver letétele. A világosítól csak abban különbözik, hogy míg Görgey a nyers erőnek engedve, ezzel az oroszot csupán az ország tényleges urának ismerte el: addig Kossuth a korona felajánlásával a nyers erő uralmának a jogi sanctiót is kész volt megadni. Azok, a kik a politikában csupán a tényleges erőviszonyokat tartják fontosnak, e különbségre nem fognak súlyt helyezni. Azoknak azonban, kik a régmúltban oly nagy diadalnak hirdetik, hogy Magyarország a közös ügyek lételét nem ismerte el s ezzel a tényleges erőviszonyoknak legalább a jogi sanctiót nem adta meg: szükségkép súlyosabban kell megítélniök Kossuth ajánlatát, mint Görgey fegyverletételét. Itéljünk bármint, a korona felajánlása maga is fegyverletétel volt s így Kossuth politikájának mérlege már e ponton lezárható.

Ha az orosz czár elfogadja a magyar koronát, biztosítván alkotmányos szabadságát és függetlenségét: vajjon e biztosítékoknak mi értéke van? A corpus iuris tele van ily biztosítékokkal s értéktelenségük bizonyosságával tele a történelem. Vajjon a Romanovok alkotmányos érzülete erősebb-e mint a Habsburgoké s Oroszország kevesebb erőt ad az elnyomásra mint Ausztria?

Az orosz czár a följánlott koronát nem fogadta el. Ismét egy külső, rajtunk kívül álló esemény játszott bele politikai életünkbe, elhárítva tőlünk egy nagy veszedelmet. Talán a külhatalmak sem egyeztek volna ebbe, Ausztria sem nyugodott volna bele; de egy combinatio lehetetlensége tervelője politikai éleslátásának épen nem bizonyága s nem változtat a tényen, hogy midőn a nemzet sorsa Kossuth kezében volt, politikájával az országot odajuttatta, hogy az Oroszországgal való personalunió tervében kellett menekvést keresnie, melynek megvalósítása nem rajta mult. Gondoljunk bele magunkat egy ily unió belpolitikai következményeibe; gondoljuk meg a nemzetiségekre, Magyarország állami egységére való szükségképeni hatását; nézzük az ország függetlensége s külpolitikai érdekei szempontjából ezen lehetőséget: és látni fogjuk azon örvényt, melynek szélére az ország jutott. Akkor, midőn a régi Ausztria már bomladozni kezdett; mikor Széchenyi már megjósolta volt, hogy Olasz- és Német-

ország időfolytával elszakad ; mikor szövetségesünk régi nagysága apadóban s remény volt, hogy idővel elnyomásunkra nem lesz ereje: Kossuth egy erős, óriási birodalommal akart kapcsolatba hozni, mely erejének teljességében állt. Akkor, midőn Magyarországon egy véres fajháború dühöngött, a rác és oláh lázadás közepett: Kossuth egy nagy szláv állam uralkodóját kívánja a trónra, az összes pánszláv törekvések hivatott vezérére s egyházi fejére. Akkor, midőn egész Európa reactionáriusainak reménysége az orosz czárban összpontosul: Magyarország alkotmányát Kossuth az ő kezeibe teszi le. Csodálatraméltó eltévelyedése egy nagy elmének ; egy kétségbeejtő helyzet kétségbeejtő sugallata. Tévedésének nagysága bizonyossága a leveretés nagyságának, melyben ily tervek keletkezhettek.

* * *

Ez volt ama politikának végső állomása. Itéljen fölötté a történelem.

Elmúlnak a nagy szenvedélyek ; a szeretet és gyűlölet túlzásai elhallgatnak s egy higgadtan ítélő, igazságos nemzetdek előtt a tények tanúsága világos és nyilvánvaló. Elhalványul idők folytával a népszerűség minden ragyogása ; kihál a szivekből az egykor lángoló lelkesedés : irányadó csupán a nemzetnek szerzett diadal maradandó eredménye lesz.

RÉZ MIHÁLY.

B. JÓSIKA MIKLÓS ÉS B. KEMÉNY ZSIGMOND.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Jósika hatása irodalmunkra sokkal általánosabb volt, hogysen alóla Kemény kivonhatta volna magát. Nála a hatást elősegítette a két költő baráti viszonya, körülményeik rokon volta. Bajos volna e hatás minden elemét kimutatni. Ki tudná megmondani, mit tanult Kemény Jósikától a regény technikájára nézve, mily eredményekre vezette Keményt Jósikának egy-egy értékes gondolata vagy tévedése? Jósika hatásának nyomait azonban mégis határozottan felfedezhetjük Kemény egyéniségének fejlődésében, még pedig a fejlődésnek minden szakában.

Jósika nyomdokain jár Kemény képzelete két első regé nyében is, melyekből — irodalmunknak nagy kárára — csak néhány töredék maradt fenn. Erdély szerencsétlen küzdelmei, a lovagvilág örömei, kínjai s merész törekvései foglalkoztatják ezekben Keményt — mind oly tárgyak, melyeknek képét Jósika oly szeretettel festegette regényeiben. Megerősítette Jósika költészete Kemény képzeletét az irtózatossá szerettetében is. Az *Izabella királyné és a remete* című regénynek egyik töredéke borzasztó mozzanatokban oly gazdag, hogy szinte vetekszik Jósika megrendítő jeleneteivel. Az a pusztítás, melyet a felbőszült tömeg a regény-töredékben Handorfy házán visz véghez, emlékeztet bennünket arra a házrombolásra, melyet Jósikának *Az utolsó Báthori* című regényéből ismerhetett Kemény. Jósika Szében dülését festi regényében ríktó színekkel. Itt látjuk,

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 394. számában.

mint Dimon, a fejedelem gonosz tanácsadója, felkúszik a szebeni tanácsházra, hogy leverje a cserepet a fedélről, tűzcsóvát dobjon a gerendák közé; így akarja az elvetemült teremtés ura gyönyörűségére a szebeni tanácsot megszalasztani. Kemény képzelete még találékonyabbnak tetszik az iszonyú hatásának fokozásában. Regénye töredékében az áruló várnagy ragad tűzcsóvát, hogy Handorfy utolsó bástyájának gerendái közé vesse. A gyujtogatót nyomon követi az őrjöngő Kruppai, az árulásnak kérelhetetlen ellensége; a fojtó füstben párbajra kényszeríti, majd leszurja a várnagyot s aztán a lobogó lángok közé veti magát. Az ifjú költő, ki ezt a jelenetet oly erős színekkel festette meg, kedvére duskálhatott első regényeiben; Martinuzzi meggyilkolása, Camoens éhenhalása szinte csábították a költő képzeletét a félelmetes birodalmába.

Szivesen követte Kemény Jósikát második regényében azokra a tájakra is, melyekben a természet pompája szolgál háttérül a színes ábrándoknak s vad szenvedélyeknek. A ránk maradt töredékben e tájaknak csak kapujában állunk, mégis mindenfelé virágillat s meglepő színhatás izgatja lelkünket. Tekintetünket Portugallia narancserdői s a mozgalmas tenger hullámai kötik le; körülöttünk a dús tenyészetű hegyekről tajtékzó források omlanak le, a sűrű lugasok és sötét sövények útvesztőjéből kiragyog a virágos oleander, rhododendron s geraniumok színpompája, s mindent betölt a fűszeres, ideglágyító levegő. A regénynek elveszett részében a költő képzelete eljutott oda is, hová Jósika képzelete s a romantikus vágy oly szivesen elszállt, India tájaira, a balzsamos szellők s karcsú virágok honába.

Azonban bármily nagy rokonságot fedezzünk is fel Kemény regénytöredékeiben Kemény és Jósika képzelete között, már itt is látjuk, mennyire eltávolodik egymástól a két költő szelleme. Kemény nem pusztán szörnyű és megindító jeleneteket akar elénk vezetni. Első regényében egy hatalmas egyéniség lelkébe akar világítani, melyben a legellentétesebb erők érvényesülnek. Hősének nem annyira külseje érdeklí, mint inkább gazdag belső világa. Kemény Martinuzzija majd nyájas, majd rideg, majd a tett embere, majd tétlen; céljai elérésére ép úgy felhasználja a nemes, mint a nemtelen szenvedélyeket; mikor szóuokol, hol de-

magóg, hol meg merész államférfiúi tekintettel elemzi hazájának bonyolult politikai viszonyait. Mindezen ellentétek daczára Martinuzzi egyénisége nem talány előttünk; magányos óráiban egy-egy érdekes monologban maga tárja fel lelkének titkait. Eltaszító és vonzó életének kulcsa az a magasabb értelemben vett elv, mely szerint «a cél megszenteli az eszközöket.»

Élet és ábránd című regényében sem pusztán az a célja Keménynek, hogy képzeletünket izgassa. Camoens megrendítő életének rajzában ugyanaz a romantikus kedélyvilág nyilatkozik meg, mely Goethe *Tasso*-jában kápráztatta el a német romantikát. Goethe ifjú kortársai *Tasso*-ban az államférfiú és költő küzdelmében a valóságnak és költészetnek harczát látták. A valóság és költészet küzdelme izgatja Keményt is Camoens sorsában — a lángésznek jogos vágya, mely nem ismer határt s a gyakorlati életnek ezer meg ezer töviskerítésén vérzik el. Ezt a nagy ellentétet magyarázza az *Élet és ábránd* költője, midőn a heves képzeletű, érzékeny, szenvedélyes költővel szembeállítja a kimért, számító főrangú urat, ki biztos léptekkel halad magas hivatalai felé, kinek szemében az ábránd nem más, mint örület.

Camoens és Martinuzzi életének rajzában nem vállalkozik Kemény a történetíró feladataira; igazi célja az, hogy az emberi lélek mérhetetlen birodalmának egy részét fedezze fel előttünk. Azt az ellentétet, melyet Camoens érzett merész vágyai s a kegyetlen valóság között, maga a költő és vele együtt minden ifjú érezte, ki magasztos érzésekkel és eszményi törekvésekkel lépett az élet színpadjára. Az a gondolat is, melyet a komor Martinuzzi életébe vitt bele Kemény, sok tragikus kiábrándulás indító oka volt Martinuzzi előtt és után. A mint a költő szavaiból értjük, ő maga is Martinuzzi merész elvével indult a politikai küzdelmekbe, hogy csakhamar csalódva vonuljon vissza sivar magányába.

*

Kemény költészetének már egészen határozott jellemvonásai tűnnek fel két regényének töredékeiben is. Még határozottabb körvonalaiival áll előttünk költői egyénisége

Gyulai Pál című regényében. E regényt akkor írta Kemény, mikor Jósikához való baráti viszonya a legbensőbb volt, mikor e viszonyt közös irodalmi tervek erősítették. Jósika és Kemény majdnem ugyanazt a tárgyat dolgozták ki regényükben; mindketten Báthori Zsigmond egyik kegyenczének szomorú történetét beszélik el. Jósika hőse Jósika István, Keményé Gyulai Pál. Mindketten tudnak egymás tervéről, sőt Kemény egyben-másban még Jósika tanácsát is kikéri. A két költői egyéniség jellemzésére alig találhatnánk alkalmasabb módot, mint azt, hogy megállapítjuk, mily utakon haladt Kemény költői szelleme *Gyulai Pál*-jában.

Az a világ, melyet Keménynek e regényében ismerünk meg, benső rokonságban van Goethe *Meister Vilmos*ának hőisével, a romantikus kedély sovárgásainak tárgyával s még inkább Hamlet királyfi udvarával, melynek életét oly sok szellemmel elemezte Goethe s utána a német romantika. Kemény és Goethe regénye között a szellemi kapocs az a nagy szeretet, melylyel mindkét költő egy könnyelmű színésztársaság rajzába merül el, valamint a költészet és valóság viszonyának kutatása, mely annyi fájó disharmoniának forrása. Nagyobb a szellemi rokonság Gyulai Pál s a dán királyfi között. Mindkettőnek életében a durva valóság egy nagyműveltségű lélek ábrándjait tépi szét. Mindketten vállalkoznak a sorstól rájuk rótt feladatra, mely egyéniségükkel teljesen ellentétben van, mindketten érzik, hogy eltévesztették életüket; talán csak az a különbség, hogy Gyulai finomabb erkölcsi érzésű, mint az alakoskodó dán királyfi, ki olykor szinte különösebb lelki furdalás nélkül gyilkolja le az udvari embereket.

Gyulai Pál-ban ép úgy, mint Kemény két első regényének töredékeiben, a romantikus kedély kiált fel, mely a valóság és az eszmény között annyi éles ellentétet érzett. Hiába vágyódik Gyulai Abafája nyugalma, könyvei, költői ábrándjai után; a valóság — a bűnös fedelmi udvar — tönkreteszi nyugalma, elrabolja tanulmányainak idejét s széttépi irodalmi terveit. Rettenetes egy valóság ez a fedelmi udvar. A hatalom, melynek az emberiség, a nemzet szolgálatában kellene állania, egy beszámíthatatlan fedelem kezébe s erkölcstelen érdekszövetkezet karmai közé ke-

rül; a nő pedig, ki szeretet után vágyódott, érzéki ösztönök játékává aljasul.

Nem hihetjük, hogy a valóság e szörnyű képe, a zülött vagy tönkrement alakok raja mögött a költő lelke egészen érdek nélkül áll, de azt sem kell gondolnunk, hogy Gyulai Pál Kemény Zsigmond. Elég a magyar közélet jelenségeit figyelembe vennünk, hol Kossuth s Wesselényi börtönbe jutottak, elég Erdély közéletére tekintenünk, hol a kormány Keményt s legjobb barátját, id. Szász Károlyt örökösen zaklatta, — s megértjük az ifjú romantikus léleknek lázadását a valóság ellen.

Kemény költészetében van valami abból a lázadó szellemből, mely Hugot és fiatal barátjait gyakran ellentétbe hozta a polgári társadalom szabályaival. Az a cynikus ítélet, melyet Balzacnak titokzatos multu gályarabja mond a párisi romlott társadalomról, rokon Gergely diák világnézetével. Amannak szemében Páris őserdő, melyben indián törzsek vadásznak a rangra, vagy piszkos konyha, melyben egyetlen erkölcs, hogy mindenki jól lemossa kezét. Gergely diák a világtörténelemben nem lát mást, mint a dúsak és szegények harczát, a hatalomért való küzdést, emberevést, Kainnak folyton ismétlődő gyilkosságát. Kemény alakjaiban van valami a német romantika sóvárgásából is. A költő merengő lélekkel sóhajt fel regényében: «Oly bajos ábrándok nélkül élni!» Így sóhajt utána a bájos Cecil is, mikor boldogságról álmodozik: «Csak el ne hagyának kis vendégeim, az ábrándok!» Ábrándok rabjai a sötét lelkű Eleonora, a komor Gyulai, a cynikus Muderris, az ingatag fejedelem, még Eleonora románczának hősnője, Fiora is. Mind ködképek után rohannak s mind csalódnak; ábrándjaik szemük előtt foszlanak semmivé.

Az az ifjú író, ki ily romantikus kedélylyel nézett az életbe, igazi szellemi rokonát ismerte fel Jósikában. Kemény felhasználja a romantika tárházának mindazokat az eszközeit, melyeket előtte Jósika már kipróbált a magyar költészetben. Képzeletük egy nyomon halad. Ezt bizonyítja az is, hogy mindkét költőt Erdély történetének majdnem ugyanaz a része érdekelte. Még erősebb bizonyítéknak látszik az a rokonság, mely Jósikának *Az utolsó Báthori*-ja és Kemény *Gyulai Pál*-ja között fennáll. Mindkét regény-

ben a sötét események hosszú sorának mozgatói az érzékiség, kegyetlenség és a bosszú. Jósika regényében a sorsnak irtózatossá eszközei az érzéki és kegyetlen Báthori Gábor s ördögi híve, Dimon, ki törvénytelen eredetét akarja a világon megboszulni. Kemény Báthori Zsigmondja méltó rokona az utolsó Báthorinak érzékiségben és kegyetlenségben. Gergely diák szerepe is — mint Jósika Dimonjáé — bünt, pusztulást jelent; e nagy eszű, bűnös egyént is alacsony, megvetett származása avatja a hatalmasoknak s talán az egész világnak ellenségévé.

A mint Jósika költészetében, ép úgy Kemény regényében is megtaláljuk azt az ellentétes világlátást, mely a rémítő történet hatását még nyomasztóbbá teszi. Itt ártatlan leány aggódik léha szerelmeséért, ott magasztos érzésű nő áldozza fel lelkének minden kincsét romlott férjéért. Amott a legtisztább eszmények hőse mellett állanak a lángeszű, erkölcstelen államférfiú, ki a világot szeretné felrobantani s a tehetetlen uralkodó, kit hóhérpallosnak szemelt ki a végzet. Kemény szereti az ellentéteket. Regényében egy helyen leszólja saját korának egyhangúságát a régiebb korok ifjú szelleméletével szemben, hol «nagyobb ellentétek mutatkoztak s általok több anyag nyújtatott a felötlőnek és regényesnek.» Ép úgy megragadja figyelmét az az ellentét, mely a fejedelmi tanács s a tanácsterem kiáltó színei között van, mint az az ellentétes női lélek, melyben az önzetlen szerelem s a kérélnthetetlen bosszúvágy gomolyog. Az ellentétek szeretete Keményt is, mint Jósikát, néha a grotesk csalóka ösvényére csábítja. Mily visszataszító jelenség a szép fiatal nő is, kit önáldozata a köznapi nők sorából kiemelt, a buja öreg ember karjai között, kinek kiélt, májfoltos, ragyás arczat a fellobogó szenvedély rémessé s undorítóvá teszi!

Kemény szellemesen gúnyolja regényében a francia romantikus iskola tévedéseit, mindazáltal maga sem vetette meg a rejtelmesség eszközeit, melyekkel Jósika gyakran a hatás becsét kockáztatta a hatásért. Senno oly könnyen váltogatja lakása helyét, mintha valamely csodás hatalom a szegény Schlemihl bűvös csizmájával áldotta volna meg; majd mint condottieri tűnik ki Lengyelországban, majd titkos politikai szerepet játszik s háremhölgyet szöktet

Stambulban; Firenzében s Gyulafehérvárott a zenekart vezető, Velenczében pedig a tizek legtekintélyesebb egyéneinek asztaltársa. Rejtelmes egyéniség Gergely diák is. Az elcsapott enyedi mester, ki Tinódi tanítványának vallja magát a versírásban, kora tudományának oly nagy birodalmát hódította meg, hogy széles látkörét megirigyelhetné a páduai egyetemnek legkitünőbb hallgatója is. A ki látta aránytalan természetét, himbáló járását, a föld legügyefogyottabb emberét sejtette volna az össze nem illő tagok mögött; s ime az esetlen diák ép oly ügyesen forgatja a kardot, mint a tollat, meglopja Európának egyik legfurfangosabb tolvajját. Értelme keresztülhatol a legbonyolultabb helyzeteken, teste könnyűséggel viseli a legnehezebb fáradsalmakat. Ép úgy tud alázatos lenni, mint uralkodni, született királya a Komjáti-várban ólálkodó ördögi egyéneknek; ismer minden titkot és rejtekhelyet, akkor jelenik meg s akkor tűnik el, mikor neki tetszik.

Leginkább érezzük a romantika zörgő gépeit a Komjáti-várban. Az elátkozott vidéket úgy kerüli minden jó lélek, mint a madár a kénköves barlang környékét. Titkos kapuk vezetnek a romhalmazba, melynek kényelmes szobáiból földalatti utak ágaznak különböző irányban. Egyik teremben nagy kőlap alatt a kaszabörtön gyilkos kései várják áldozatukat. A romhalmazból kísérteties hangok hallatszanak, az ablakokban meg titokzatos fény gyulad ki. A vár népe is megfelel a vár külsejének. Rettenetes érdekszövetkezet gyűl itt egybe, melynek keze Stambultól Prágáig mindenüvé elér, a fejedelmi palotába ép úgy, mint a mulatozó színész-társaságba.

Tagadhatatlan azonban, hogy a gép, melyet Kemény romantikus képzelete mozgásba hozott, jól működik. Míg Jósika titkos társasága Jósika István sorsára alig gyakorol befolyást, végre is üres alakiságokban tűnik el nyomtalanul, Kemény regényében a muderrisek mindvégig szívós kitartással mozgatják a végzetnek rettenetes kerekeit. Másrészt a mi modor a titkos társaság szerepében, azért gazdag kárpótlást nyújt Kemény, midőn a hatalomváagnak lélektanát adja Boros Jancsi nehézkes gondolkodásában, Farkas István misticismusában, Márkházi aljas szenvedélyeiben, Gergely diák ördögi terveiben. Joggal figyelmezteti

egyik megjegyzésében *Gyulai Pál* szerzője a regényírókat, hogy ha csak eseményeket adnak a kedély története és a szív életírása nélkül, a költészetnek legértékesebb hatásáról mondanak le.

*

A kedély története s a szív életírása az a tér, hol Kemény egyénisége teljesen elhagyja Jósika költészetének irányát.

Egyik érdekes reflexiója a költészetet az opálhoz hasonlítja. A mint az opálban minden ékkő színe együtt ragyog, úgy a költészetből is «visszatükrözik a világszenvedély, a világöröm és fájdalom színösszege.» Kemény hasonlata szerint a költészetben ismétlődik «minden fény és árnyalat, melyet a jellem erélye vagy a viszonyok hatalma az emberkebel aknáiból az élet láthatárára von.» Az emberkebel aknái s a bennök működő erők Kemény költészetének is valódi tárgyai.

Ily költészetben nagy értéket jelent a mély értelem s mozgékony képzelet. Szételemezni a bonyolult jelenségeket alkotó részekre, egy-egy változás következéseit végigkísérni a léleknek legszövevényesebb részein oly feladat, melyre csak az vállalkozhatik, kinek lelkében a világnak dús képe van, ki ismeri az emberi léleknek titokzatos világát, ki belelát a dolgok lényegébe, s ki látja a jelenben a multat és jövődőt. Ily költőről el lehetne mondani, a mit Aurelia mond Meister Vilmosnak, hogy az egész világnak előre le-rajzolódott képét hordja magában, mintha az istenek tanácsából lépett volna hozzánk, hol az emberteremtés titkait leste el.

Kemény költészete a mély értelmiség és izgékony képzelet költészete. A költő egyéniségének e két jellemző saját-sága alakjainak is közös családi vonása. Csodálatos finomsággal elemzik ezek önmagokat. Cecil bűnös szerelmének minden mozzanatát jól ismeri, ép úgy, mint Gergely diák is látja a mélységeket, melyek felett végigrohan élete. Sofronia is nagyon sokat nyert a költő szelleméből, mikor az önáldozatot magasztosnak s egyben öncsekélylésnek mondja. Még a zseborzó Pierro is oly kitűnően elemzi magát, mintha egész életében lélektani tanulmányokat végzett

Volna. Kemény értelmiségének főörököse, Gyulai, már a legbonyolultabb lelki jelenségeket szedi szét. Nem kisebb részt örökölték Kemény alakjai írójuknak hő képzelődéséből is. Gergely diák elképzeli mindazokat a veszélyeket, melyek előtte állanak, a méregpoharat, vagy tört, melylyel életét oltják ki; látja koporsóját a földben s benne a pohos pondrók kövér fejét, látja magát, mint tengerbe fojtott hullát, körülötte halak uszkálnak, mellesontjára gyémánt kereszt hull egy elsülyedt hajó drágaságaiból. A fejedelem, Genga, mind ily dús képzelődésű egyének. Heves képzelődés rabja Gyulai is; előre átszenvedi a mérgezés, a tetszhalál s a felébredés minden kinját. A vársánczba zárt Senno meg vad képzelődésében Gyulai karjai közt tudja feleségét s már érzi magán a sarat, mely Eleonora és Gyulai kocsijáról locsesant ruhájára. S ha a férfiak oly mozgékony képzelettel tekintenek az életbe, még inkább a nők. Cecil ép úgy átadja magát ábrándjainak, mint Sofronia vagy Eleonora; élénk képzelődéseikkel szinte megérik a jövődőt, sejtelveik vannak.

Az éles értelem és a mozgékony képzelet világánál Kemény az emberi lelket örökké mozgó, végtelen tengernek látja, mely millió meg millió elemből alakul. A lelki élet jelenségeit összetett valóságoknak érzi, melyeknek valamennyi elemét a kutató szem fel sem tudja fedezni. Szemében a jellem öröklött hajlamoknak, betanult érzéseknek, tanulmányoknak, ábrándoknak szövedéke; az elhatározás a tudatos és tudattalan érzelmeknek, benyomásoknak terméke, a hangulat kikutathatatlan eszmeparányoknak szüleménye, melyeket a faj, nevelés lopott lelkünkbe, s melyek talán a körülöttünk susogó szellő hatására tolódtak öntudatunk birodalmába.

Igy Báthori Zsigmond jelleme Kemény regényében bonyolult lélektani jelenségek ütköző helyévé lesz. Míg Jósika a fejedelem tehetetlenségét, gyávaságát megállapítja, addig Keménynél a tehetetlenség alkotó részeire bontva áll előttünk. Kemény regényében Báthori Zsigmond erő nélkül való, de sem érzékeny, sem szenvedélyes. Erőtlensége érzetében bizonytalanságban akarja hagyni a világot önmaga felől, míg végre maga előtt is talánynya lesz. A széthontó erők elrabolják a lélek nyugalmit, miért a hanykódó egyén

a változatosság kéjében keres orvosszert. Ez magyarázza meg a különös egyén ellentéteit. Zsigmond fejedelem dús képzeletű, de nem szokta meg a munkát; szeretne szerepelni, de függésre van kárhoztatva; önző és egyuttal öncsekélylő, majd a világot, majd önmagát veti meg. Így aztán nem csoda, ha lelkének sivárságát erénynek tekinti.

Míg Gyulainak nemes lelkét a túlhajtott szenvedély bűnbe sodorja, az átalakulás ezer meg ezer tényezőtől jó létre. Nem pusztán a Báthoriaknak tett fogadalom és Zsigmond fejedelem iránt érzett hűség, nemcsak a hazaszeretet, vagy politikai meggyőződés indító okai a büntettnék; a bűn részesei még Gyulai ábrándképei, ifjúkori tanulmányai, tegnapi olvasmányai, irodalmi tervei, részese az éjszaka magánya, mely ciliciummal veszi körül a lelket, s a zaj, mely a fejedelmi palota udvaráról ablakán keresztül dolgozó szobájába hatol.

Mily beláthatatlan lelki életbe pillantunk, mikor Gergely diák a Komjáti-várkastély erkélyén álmodozásainak adja magát át! Ez az elcsapott enyedi mester nagyészű, de erkölcstelen egyén; a hatalom serlegének bódító italából nem tud eleget inni; szeretné Prága és Stambul bősé eleméit úgy összezavarni, hogy a háborgó chaos felett az ostort ő forgathassa. Gergely diák álmodozásaiban az elnyomott osztályoknak nemtelen bosszúja nyilatkozik meg, a maniakusok érzéketlensége, a tudós kegyetlensége, mely erkölcsi alapját elvesztette. Ez a disharmonikus természet teljes tudatában van saját disharmoniájának, de érvényesülni, hatni akar, arra van alkotva, hogy mindenütt disharmoniát lásson és teremtsen.

Ebben a világban szétfoszlik az a dícskör is, melyet a romantika vont a szerelem köré. Ez az érzelem is, mint a többi, elveszti Kemény regényében általános jellemvonását, megszámlálhatatlan elemből létrejött lelki jelenséggé változik, melynek határozottabb színt hol az érzéki szenvedélyek vagy önáldozatok, hol ködös ábrándok vagy számítások, hol átélt örömök vagy kínok adnak.

Bármennyire szereti is Kemény a lelki életet elemeire bontani, lélektana teljesen különbözik a naturalisták lélektanától, kik a lelki jelenségekben pusztán az idegeknek és vérereknek játékát látják, kik a külvilág részeinek nagy

indító erőt tulajdonítanak, míg az emberi lélekben legfeljebb felfogó vagy visszaható erőt ismernek el. Kemény lélektanát leginkább jellemzi e néhány sor.

«Ki tudna saját lelkének szentélyébe tetszése s kénye szerint nézni? Ki látta valaha csak annyira is azon szervezetet, melynek gépezete készíti a cselekedeteket, mint a mennyire — ha Mesmer tana nem ámitás — egy magnetizált beteg megvizsgálja szívének, tüdejének, gyomrának mivoltát és szabálytalanságait? Állhatatosan hiszem, hogy minden hangulata keblünknek, eszméinkből származik, de többnyire oly eszmeparányokból, melyek kisebbek és gyorsabbak, mintsem szavakban megtestesülvén, észrevétessenek magunk által. Ily tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya, — a kedélyállapot.»

Kemény nem tudós elméletek homályos szemüvegén keresztül nézi az emberi lélek életét. Azok a törvények, melyeket az élettan megállapít, mikor a villamos áramot hajtja végig a kivágott békaidegen, meg nem magyaráznák neki azokat a hatalmas lelki erőket, melyek az egyes embernek bonyolult szervezetét mozgásba hozzák, melyek — mint a világot kormányzó szellemnek földre kihelyezett parányai — a világtörténelmet alkotják. Törvények szerint hatnak a szétbontó és összetartó erők is, melyek a lélek tartalmát majd elválasztják, majd egy központ felé irányítják; ezeknek a törvényeknek ismeretéhez azonban a költő csak mély értelmiségével, mozgékony képzeletével s érző lelkével juthat. Minél inkább megismerte Kemény a szenvedélyek és lemondások törvényeit, az emlékeknek és ábrándoknak értékét, annál inkább megértette az egyéniség mélyén működő erőket.

Kemény alakjai, kikben minden pillanatban végtelen lelki élet mozgását érezzük, teljesen ellentétesek Jósika regényhőseivel, kiknek belső élete talány előttünk akkor is, mikor megkezdik és akkor is, mikor bevégezik szerepüket. Jósika alakjait gyakran csak a külsőségek, néha csak eltérő nevek különböztetik meg egymástól; olyanok, mint a középkori képzőművészet szobrai, melyeknél a bő ruharedők mögött sem a test körvonalait, sem a tagok mozdulatait nem érezzük. Kemény regényeinek személyei a renaissance-

kor nagy mestereinek műveit idézik emlékezetünkbe, kik a külsővel mindig éreztették a vérereknek, izmoknak s csontoknak ezerféle viszonyát. Jósika költészetében a jellemelek az érdekesítő cselekvény eszközei, Kemény regényében pedig a jellemelek kibontakozása hozza létre a cselekvényt. Kemény soha sem rendeli alá a lélektant a költői hatásnak; ép így megőrzi az erkölcsstan függetlenségét is az érdekkeltéssel szemben.

*

A legegyszerűbb lelki jelenség ép úgy számot tarthat Kemény figyelmére, mint a legmegrázóbb erkölcsi összehütközés, melynek tartományok életére van hatása. Boros Jancsi hangulatának, a vén Barbara egyéniségének magyarázatára ép úgy nem sajnálja a költő szellemét, mint Eleonora, Gyulai vagy Gergely diák szövevényes lelki életének megvilágítására. A züllött színészek, ledér hölgyek, erkölcsstelen érdekszövetkezetek első pillanatra azt a gondolatot ébresztik bennünk, hogy Kemény minden válogatás nélkül csodálta az emberi természetnek megnyilatkozását s a jó és rossz között csak árnyalati különbséget látott. Ez a gondolat teljesen ellentmondana annak az élelésnek, melylyel a költő a dolgok lényegébe tekint; hisz az igazi lényegget csak az az értelem fedezi fel, mely a dolgoknak erkölcsi értékét is fel tudja fogni.

Kemény látja, mily nagy szerepet játszanak a gonosz szenvedélyek, a bűnös hajlamok az egyesek, pártok és társadalmak életében, hogyan vesznek részt korhadó világok romlásában és új műveltségek teremtésében, de azért nem tudja közönyösen nézni az erénynek és bűnnek munkáját. Finom erkölcsi érzéke mindig pontosan s következetesen jelzi nem csak a tetteket, hanem még az egyén lelkében gomolygó gondolatnak vagy érzésnek erkölcsi értékét is. Beteg világnézetnek nyomait látja a francia regényes iskola színdarabjaiban, melyek a bűnt megkoszorúzzák; gúnyolja korát, mely inkább tud gyönyörködni a botrányokban, mint a szívnemesítő események gyűjteményében. Saját alakjaival szemben is mindig van hol mentsége, hol elítélő szava. Gyulai Pálban még a bűn örvényének szélén is érzi a nemes kebelét, az érzéki Sennot meg, ki

börtönének fojtó levegőjében is léha kalandokon jártatja eszét, jellemtelen, nyomorú embernek mondja.

Nagyon tévednék azonban, ha Keményben puritán erkölcsbirót látnánk, ki kérlelhetetlen szenvedélylyel üldözi a bűnt s kegyetlenül bünteti a bűnöst. Kemény erkölcsi-sége az igazi keresztyén erkölcsiség, mely a bűnös adószedőben is tiszteli a felmagasztosult érzelmeket s mely a bukott asszonynak is tud vigasztaló szót mondani. Mikor két tévedt nő alakját vezeti elénk, egész védbeszédet mond a bukott angyalokról. Ha a szentkönyvnek vétkes angyalai megőrizték egykor angyaltermészetüknek egy-két emlékét, s ha az Isten nem vonta meg tőlük minden erénynek és minden örömnök virágát, Kemény szerint az erkölcsbirónak sincs joga a bűnös arczán elfátyolozni az erényvonalakat, melyek égi származásának okiratai és tisztán olvashatók. Különös részvéttel gondol a bájos Cecilre, ki első szerelmének önzetlenségével vonzódott csapodár csábitójához. Goethenek a bajadérről szóló szép költeményét említi. A mint a föld ura a bukott leánynak sülyedésében gyönyörűséggel szemlélte a szerető emberi szívet, Kemény is, bár nem palástolja a bűnt, a bűn sötét fátyola mögött is észreveszi a léleknek ártatlanságát.

Kemény erkölcsi érzéke nem akarja a földet minden áron ördögökkel és angyalokkal benépesíteni; így aztán nem is követ el oly botlásokat, minőket Jósika ítélkezésénél oly gyakran találunk. Elmaradnak a szeráfi lények dicsőítésére írt hymnuszok s az erkölcsi felháborodásnak, az ördögök megvetésének szónoki kifakadásai. Az erkölcsi törvény nem csak a költő megjegyzéseiben, elemzésében érvényesül, ott működik az egyes alakok sorsában, még pedig oly szigorú következetességgel, mint a természettan törvényei a természeti tüneményeknél.

Senno, kinek gondolkozását a sok érzéki mámor be-mocskolta, nem tud hinni a nő nemesebb érzelmeiben. Féltekenysége mindenütt házasságtörőt lát s a gyanakvás kínzó képei töltik meg börtönének magányát. «Romlott lelke — mondja a költő — a szerelem magasabb élveire alkalmatlan volt, csak az állati ösztönök szilaj, kéjelgő, dobzó-dó hevével szerette Eleonorát s ez aztán kárhozata lett.» Hiába való Sofronia minden érzékies bája; a költő a testi

szépség mögött is érzi és érezteti az erkölcsi rothadást. Báthori Zsigmond is addig űz léha játékot legértékesebb szellemi kincseivel, míg végre lelke üres lesz, mint a kősziklák belseje, melyeket a kincsvágyó emberi ipar és a vízomlás raboltak meg. A költő nem borzad meg tőle, nem támadja — mint Jósika — a kort, mely a zsarnokot megtúrte, csak jelentősen rámutat az adózó nép verejtékének tömegére, melybe a könnyelmű nőkre pazarolt kincsek kerültek.

Keménynek legtöbb alakja annyira tisztán látja belső életét, hogy önmaga ítéli el magát. A muderrisek számúzik körükből az erényt, de jól tudják, hogy a boldogsághoz sincs joguk. Még szigorubban ítélkeznek azok az alakok, kiknek lelkiismeretében maga az erkölcsi törvény szólal meg. Cecil, a bájos gyermek, előre érzi, hogy szerencsétlen szerelme csak szégyent s bánatot terem majd számára; s valóban az elröppent mámoros órákból nem tartott meg mást, csak a bünsúlyt és a sülyedt kedélyt. Mily dülást vitt véghez a bűn a szép Eleonora keblében, ki arra volna hivatva, hogy boldog családi körnek jóltevő szelleme legyen! Egy pillanatra megborzad attól a gondolattól, hogy állati élvezetek tárgyává lesz, de bosszuja — mint falánk bálvány — lelkének és testének minden kincsét követeli. A mily mértéktelen volt Eleonora hitvesi szerelmében, ép oly mértéktelen bosszujában és önkínzásában. Hasztalan sebzik véresre gyenge testét a cilicium vasszegei, hasztalan minden ima, minden jó tett; lelkiismerete — mint boszszuló angyal — láttatja vele virágban, holdsugárban, mindenben rettenetes, véres bűnét. «Az a véres árny — írja naplójában — szemtelenül tolakodik ágyvánkösaim mellé.» Az erkölcsi törvénynek ily feltétlen hatalmát mutatja Gyulai sorsa is. Hamletet atyja szelleme, Gyulait Báthori István gyűrűje figyelmezteti rettenetes kötelességeire. Lassan járja át a nemes lelki szervezetet a bűn, de aztán oly rombolást visz benne véghez, minőt az arzén az idegekben, melyek a legkisebb ütést is százszorosán érzik. Eleinte elmosódnak Gyulai lelkében az erény és bűn határvonalai; a büntett elkövetése után azonban zsarnok lelkiismerete mindenüvé nyomon követi s minden pillanatban újra meg újra ítéli el a bűnöst.

Alig van Keménynek alakja, kinek lelkét és életét a

bűn meg nem mérgezte volna. Regényének hősei és hősnői igazi Kain-ivadékok, kik homlokukon hordják a bűnnek s büntetésnek szörnyű bélyegét, ennyiben az erkölcsi törvényt inkább egyoldaluan, mint sujtó hatalmat állítják elénk. Gyötrelmeiknek megrázó jelenetei azonban egyrészt bevilágítanak az emberi élet valójába, másrészt bizonyítják az erkölcsi törvény szentségét, mely a különböző népeknél s különböző korokban szenved kisebb-nagyobb változást, néha el is homályosul, de a műveltség magasabb fokán minden népnél s minden korban egyaránt érvényesül.

Kétségtelen, hogy Kemény sokkal magasabb erkölcsi szempontokból itéli meg regényében az emberi életet, mint Jósika; mégis ki merné állítani, hogy Kemény költészete e szempontokhoz emelkedett volna, ha Jósika egyéniségében, eszményképeiben s tévedéseiben nem látta volna a hozzájuk vezető utat?

*

Az emberi léleknek gazdag világa érdekelte Keményt az életben és történetben. Ez az érdeklődés határozza meg azt a módot is, melylyel alakjait regényében elénk vezeti. Nem sokat válogat eszközei között; célja mindig az, hogy belelássunk a források örvényeibe, melyekből a tettek árja tör elő. Így aztán teljes mértékben — inkább, mint Jósika — élt azzal a szabadsággal, melyet Goethe s általában a XIX. század eleje a regény technikájában magáévá tett. Alakjai nagyon szeretik a magányt; még ha beszélgetnek is, gyakran annyira önmagukkal vannak elfoglalva, mintha monologot mondanának. Hol Cecil, hol Sofronia merengését hallgatjuk boudoirjukban. A börtönben Senno, a Komjáti-vár erkélyén Gergely diák, Gyulafehérvár utcáin Pierro folytatnak előttünk önmagukkal hosszas monologokat. Egyszerre az elbeszélést drámai forma váltja föl, melyben a színek oly gyorsan változnak, mint egy-egy Shakespeare-féle drámában. Itt egy-egy nőnek dala hangzik föl, amott Gergely diák költeményét olvassuk. Majd Gyulai, majd Eleonora naplójába tekintünk; majd meg Cariglia Alfonsónak levelében találjuk meg az eseményeknek kivezető fonálát. Mindez a képzeletet rendkívül igénybe veszi, de a költő célját éri. Alakjaira teljesen illik az a hasonlat, melyet Goethe Sha-

kespeare személyeire alkalmazott. Valóban olyanok, mint az az óra, melynek czimerlapja üveg, úgy hogy látjuk a mutatót, de egyúttal az óra szerkezetét is.

Az a költő, ki minden lelki jelenségnek eredetét és következményét végtelenségbe veszőnek érzi, a lelki élet rajzánál le fog mondani a valónak aprólékos utánzásáról. Ki tudná egész pontossággal megfigyelni, mint alakulnak ki a magányos lélekben gomolygó hangulatokból a tettek? Ha a költő ezt a titkos folyamatot akarja megvilágítani, rendeznie kell a zürzavaros elemeket, ki kell emelnie egy-egy ábrándképet vagy gondolatsort, hogy megérthessük alakjait. Maga a monolog, a napló, a levél sem egyéb, mint a lélek ködképeinek s a kavargó gondolatoknak rendezése. Kemény alakjainak nyilatkozataiban is föl-föltűnik a költőnek rendező szelleme a gondolatoknak művészi megvilágításában. A költőnek mennyi szellemes ötletét, mennyi értékes lélektani megfigyelését veti fölszínre Sofronia monologjában az az álomszerű hangulat, melyben az érzéki gyönyörnek s a sóvárgásnak elmosódott képei olvadnak össze! Gyulai Pál naplója is nagy íróművész alkotása, kinek rendelkezésére állanak a legmodernebb lélekelemzés eszközei, s ki ismeri az elletétes gondolatok és színes képek hatásának titkait. Még inkább Keményre ismerünk Eleonora naplójában a biztos jellemrajzokban s azokban a határozott, merész ítéletekben, melyek oly jellemző bizonyosságai a dolgok lényegébe látó, fegyelmezett férfiléleknek. Nehéz a költő helyzete, midőn fogyatékos eszközeivel a végtelen lelki életnek jellemző részleteit akarja megvilágítani. Könnyen megtörténik — mint Keménynél is gyakran — hogy a monolog, a napló s a levél kelleténél többet nyer a költő egyéniségéből. Ilyenkor aztán valóban nehéz az olvasó helyzete is, mikor a rendezett gondolatsorokból, melyek a költő finom művészetének kétségtelen nyomait viselik magukon, a szereplő egyén belső életének végtelen birodalmát kell elképzelnie. Még inkább megnehezíti ezt a munkát az, hogy Keménynek kicsapongásra hajló képzelete az egyéneknek egész táborát varázsolja elénk s különös kedvét leli sokszor a legjelentéktelenebb egyén belső életének részletes magyarázásában.

Jósika sokkal jobban ismeri közönségét s nem becsüli

túl olvasóinak képzeletét; okos számíttással osztja el az elbeszélés részleteit, ügyes fogásaival meg mindig biztosítja maga számára a hatást. Jósika az érdekesítés kedvéért gyakran lemond a költészet legértékesebb feladatairól, míg Kemény mindent feláldoz nagy költői céljának, gyakran megfélemledik a rendezés művészetéről s oly nehéz feladatok elé állítja közönségét, melyeknek megoldására csak gazdag kedély és képzelet vállalkozhatik.

Kemény figyelmét annyira lekötötte az emberi leleknek végtelen birodalma, hogy a költészetben soha sem elégitte volna ki az ember külsejének és környezetének pontos rajza. Egyik megjegyzése szerint azt hiszi, hogy Lionardo da Vinci kiostorozta volna a művészet templomából — mint a megváltó a synagogából az üzereket — a természet azon szolgálai másolóját, ki kontárhűn lerajzolta volna egy műarcz minden szőrszálát, porusát s foltját. Valószínű, Kemény is kezébe vette volna Lionardo da Vinci ostorát, hogy megbélyegezze vele a szolgálai utánczást.

Kemény soha sem fordít oly nagy gondot alakjainak külsejére s környezetére, mint Jósika; regényéből rendszeren hiányoznak a testrészeknek s ruhadaraboknak pontos adatai, melyekkel Jósika szokta olvasóit elhalmozni. Kemény is leírja alakjait, a részletek azonban csak annyiban jelentősek szemében, a mennyiben a belső világ megismeréséhez vezetnek. Mennyi részletből áll Gergely diák külsejének rajza! Az idomtalan termet felső részét a természet szépséges ötlettel szabta kurtára, míg a lábakat aránytalanul megnyújtotta. Látjuk a kéz szögletes mozdulatait, a láb-részek laza kötését. A szikár arczból kék szemek tekintenek felénk, melyekre hol bámész tekintet, hol a gűny s a tagadás szelleme ül ki. Mindezek a részletek nem hívják-e föl a figyelmet azokra a rejtélyekre, melyek a különös egyén lelki világában gomolyognak? Mennyi titkos sóvárgást, mennyi érzéki vágyat árulnak el Sofronia bájai is, kit a költő pipereasztala előtt pongyola öltözetében lep meg! A két bágyadt szem, az alsó szemhéjak szögleteire oda lehelt kék máz, a finom, hófehér kar, az égőn friss cseresznyeajkak, az arányos, mindamellett emelkedett áll, mind elmúlt gyönyörökről, eljátszott érzésekről, lobogó szenvedélyekről beszélnek.

A környezet rajzánál is Kemény inkább azokat a mozzanatokat emeli ki, melyek a kor életére jellemző szempontot nyújtanak, vagy a helyzet hangulatát erősítik. Kemény észreveszi a tanácsterem frescoit, bútorait, az apró csecesebecsüket, az órákat, a kelméken uralkodó színeket. Míg azonban a költő útmutatása mellett mindezt végignézzük, lassankint az utolsó Zápolya s Báthori Zsigmond lelkébe tekintünk, másrészt bepillantunk annak a szerencsétlen országnak életébe, melyen ép úgy nyomot hagyott a keleti, mint a nyugati műveltség.

Hogy Keményt mennyire csak az emberi lélek világa érdekli, mutatja az, hogy a külső világról gyakran teljesen megfélekedezik s még jogos érdeklődésünket sem elégíti ki. Mily pontos tudósítást ad Gyulai Pál lelkének egészen sejtelemszerű hangulatairól, színes ábrándjairól, melyek szappanbuborékként oszlanak szét a levegőbe, míg külső alakjára nézve teljesen magára hagyja képzeletünket. Így a jelentékeny arcznak csak homályos körvonalait sejtjük, mely valóban hálás tárgya lett volna Kemény leíró művészetének. Arról a szobáról is, melyben Gyulai nagy lelki csatáit vívja naplója mellett, alig tudunk többet, mint azt, hogy a fejedelmi udvarban hátul, alant az első ajtónál van. Erről is Gergely diák szavaiból értesülünk, mikor Eleonorát igazítja utba. Pedig a szoba butoraiból, műtárgyaiból következtetéseket vonhatnánk az érdekes egyén izlésére, gondolkodás módjára s teljesebbé tehetnők róla alkotott képünket.

Keménynek nincs kedve a külvilág adatainak lajstromozására, de azért nem fogja be fülét, nem hunyja be szemét a jelenségeknek végtelen raja előtt. Idegei gyakran csodálatosan ébren vannak s a benyomásokból oly mozzanatokat ragadnak ki, minőket csak az összpontosított figyelem tud észrevenni. Eleonora aggodalmas várakozása idején tíz órán túl az éjnek rejtélyes zszibongása kezdődött, mely szellemsuttogáshoz hasonlít, s melyről nem tudhatjuk, halljuk-e vagy képzeljük. Eleonora sötétkék szemét a szenvedélyek néha szénfeketévé változtatják. Sofronia mellén azok a villanyos hőszihrák zszibongtak, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén lehet látni. Mikor Gergely diák a mulató színésztársaság pinczéjébe az ablakon betekint, a költő nem csak az arc körvonalait látja, hanem

az üvegtáblához nyomott arcznak különös formáit: a lelapult orrot, lapos ajkakat s a torz pofákat is. Mikor meg Boros Jancsi megpihenteti lovát, nem elégszik meg azzal, hogy leszáll a nyeregből, hanem megsimogatja lovának izzadt fejét s a kurta rőt sörényen néhány erélyes rándítást tesz.

Kemény művészetével teljesen ellentétben van az az összerakosgatás, melyet Jósika leírásainál látunk. Képzete szereti a belsőt a külsővel egységben, rendesen egy-egy jellemző mozdulatban fölfogni. Ennek az összefoglaló képzeteknek alkotásai a tükör előtt ülő Sofronia, az emlékeit rakosgató Cecil s a koponya előtt térdelő Eleonora. Gyakran a környezetnek változásait is csak azért emeli ki Kemény, hogy a lelki mozgalmaknak érzéki képét vázolja elénk. Így azok a páraóriások is, melyeknek alakulását a Komjáti-vár alatt elterülő völgyben félig látni, félig sejteni lehetett, valójában úgy tünnek föl, mintha azoknak a merész, szinte félelmes eszméknek képmásai volnának, melyek Gergely diák lelkében szünet nélkül tolongtak.

Ez az összefoglaló képzet hozta létre azokat a merész vonalú képeket is, melyekkel Kemény a képzeteknek egész raját mozgatja meg, hogy a nyomukban ébredő hangulatok segítségével annál teljesebben képzeltesse el a bonyolult helyzetet vagy személyeinek jellemét. Gyulai kedélyére Zsigmond szeszélye a komor órákban úgy hat, mint a szenvedélyek hullámsírja felett léha barcarol. Genga arczán a nyájas és meleg érzések szigorú, hideg, élvkopár kinyomatok felett lebegtek, mint a temetőköveken a hajnal aranyozott párafátyolai. A tanácsterem közönsége azt a társaságot juttatja a költő eszébe, mely a vezető nyomdokain a bánya mérges gőzkörébe tévedt. A tanácsosok pedig, kik Báthori Boldizsár halálát határozzák el, Kemény szemében némák és sötétek, mint a síroszlop, melyre nincs név fölírva, de tudjuk, hogy alatta halottnak kell lenni. Báthori István király alakját antik templomhoz hasonlítja Kemény, melynek homlokékitményeit letördelte a vihar, könnyű csarnokoszlopaikat megdönté az idő, míg a mély alap, az érczerős falak épen maradtak. A nagy király szelleme hasonlított «a templom belsejéhez, hol a bűbajos fresco-képeket — Cytherét, Horát, Amaltheát, a kegyistennőket —

letörölte a nedv, lég és évek hatása; de illetetlen áll még a sivár, hideg márványoltár s fölötte Jupiter tonans szobra.» Ezek a felöltő képek, melyeket a költő oly izgatott kedélylyel vázolt elénk, magukon viselik a romantikus izlés nyomait, azonban oly érdekes egységbe foglalják össze a szétszórt adatokat, mely a gondolattársítás révén inkább föltárja a dolgok lényegét, mint Jósikának adathalmazza.

Mindezek a képek, valamint a személyek s vidékek rajza, a jellemző tagmozdulatoknak vagy jelenségeknek pillanatnyi fényképei Kemény költészetében mind végig csak eszközök, a főczél mindig az ember belső világában megnyilatkozó magasztos és rettenetes erőknek megvilágítása. E cél szempontjából itéli meg Kemény a nyelvet is. Ha valamely szót egy-egy árnyalat föltüntetésére alkalmasnak talál, nem sokat törődik törvényes vagy előkelő eredetével; teljes szabadsággal használja az erdélyi tájszólásnak eredeti elemeit s a nyelvújítás legmerészebb alkotásait, melyeknek jelentését gyakran inkább sejtjük, mint határozottan ismerjük.

*

Kemény költészetének eszközei és szempontjai meggyőzhetnek bennünket arról, hogy Keményt egészen más czélok vezették, mint a történetírót. Regényei különböznek Jósika színes történeti képeitől is, melyekben egy lelkes magyar mutatja be nemzetének fényes diadalait és gyászos csalódásait. Kemény nem akar teljes történeti korrajzot adni. A ki csak Kemény regényéből akarná Báthori Zsigmond korát megismerni, valóban fogyatékos képet alkotna magának Erdély uralkodó eszméiről, művelődési és politikai viszonyairól; alig tudna valamit a protestantizmus diadalmas berendezkedéséről vagy az irodalmi élet főbb jelenségeiről. Ily szempontból tekintve, Kemény regénye vesztes lenne a versenyben bármely ügyesebb történeti kézikönyvvel vagy valamely jobb emlékirattal szemben. Mindazáltal a történelem mégsem díszlet Kemény regényeiben, hanem szerves része a költő világnézetének.

Keményt érdeklik az elmúlt korok eszméi, a mennyiben magasabb világnézetre emelik, vagy vad szenvedélyek rabjaivá teszik az egyént. Érdeklik Keményt a történeti ese-

mények is, a mennyiben az egyén lelki életéből fejlődnek ki. Regényeinek tárgya tulajdonképen az egyén, mint a pártok, nemzetek küzdelmeinek, a világtörténelemnek mozgatója. A történetírás az emberiség életének hatalmas folyamat kíséri figyelemmel, mely itt óriási gépeket hajt, ott mezőket termékenyít meg, amott meg vészes árjaival gátakat, nagyarányú művelődéseket rombol össze. Kemény csodálja a folyam erejét, de egyúttal az emberi lélek bensőjében keresi azokat az erdei forrásokat, melyeknek vize ott működik a gépek kerekeinél s az árvíz szennyes hullámaiban.

Kemény tekintete előtt így széles látkör nyílik, mikor az elmúlt korok vezető gondolataiban saját kora eszméinek sorsát látja, melyeknek hősei egykor époly csendesek lesznek, mint a letűnt korok gyermekei a néma sirban. Másrészt Kemény tekintetében ugyanarra az éles látásra ismerünk, melyet Carlyle csodált Shakespeareban, hisz Kemény is látja a pártok, felekezetek, nemzetek örökké változó küzdelmében az egyén lelki világát, melynek erkölcsi törvényei változhatatlanok. Ez a messzire tekintő, élesen látó lélek épúgy megalkotja az ember és emberiség életének összefoglaló képét, mint a bölcsész. S a költő összefoglalása nem értéktelenebb, mint a bölcsész világképe minden elvont fogalmával és tételével; a bölcsész az emberi léleknek sok oly sejtelmét s gondolatát figyelmen kívül hagyja, mely a költőnek teljes rokonérzését és ellenszenvét hozza mozgásba.

Kemény világnézete nagy tudományú romantikus egyéniség gondolatainak lerakódása, ki mély értelemmel kutatta az emberiség végtelen életének elemeit, ki saját szenvedélyeit époly szigorú erkölcsiséggel ítélte meg, mint az emberi lélek egész világát, ki vesztett ábrándjait látta az ész és szív, a valóság és képzelet tragikus összeütközéseiben. E világnézet kifejlődésére — mint Kemény hálás szívvel ismeri be — nagy hatással volt kiváló tanárának, id. Szász Károlynak nemes egyénisége, de hatással voltak az erdélyi és magyarországi közéletnek rendkívüli jelenségei is. Az a tekintet, melyet történeti regényében Kemény vetett az emberiség életébe, rokon Széchenyi világszemléletével.

Néhány évvel Kemény *Gyulai Páljának* megjelenése

előtt, mint ókori próféta szólalt meg Széchenyi a *Kelet népében*. Izgatott lélekkel mutat itt Széchenyi arra a kapcsolatra, melyben saját földi pályáját nemzetének sorsával, az emberiség haladásával s a mindenség földicsőítésével látta. Elbűvölve szemléli az Isten teremtetéseinek milliárdnyi meg milliárdnyi számát, melyeknek változatai oly különfélék, de legbámulatosabbnak mégis azt tartja, hogy a különböző alakokban, tudva, nem tudva, minden a nagy egyetemben csak egy célnak indul. Törhetetlen Széchenyi hite, hogy szoros egybeköttetésben vagyunk mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben a nagy egyetemnek anyagi és szellemi részével; az egyén értékét is a szerint állapítja meg, a mennyiben a mindenség földicsőítéséhez hozzájárul. A mily magasztos áhitattal nézett Széchenyi a mindenség összhangjára, époly magasztos erkölcsiséggel elemezte az emberi lélek világát, melyet a szívnek féke-vesztett szenvedélyei s a lelkiismeret furdalásai pokollá tudnak átváltoztatni. Irodalmunkban senki sem állította oly élesen szembe az ész és szív jogait, mint Széchenyi. Hányszor említette, hogy a tévutakra vergődött erény és tiszta szándék több keserű könnynek, több embervérrel járó áldozatnak szerzője volt, mint a legszívtelenebb, minden emberi érzésből kivetkezett bandita.

Széchenyi gondolatai szinte megújulnak Kemény költészetében, hol az egyén nemes és nemtelen szenvedélyei hozzák létre az emberiség történelmét, s hol a hitvesnek és alattvalónak túlságba vitt hűsége megrázó tragédiákat idéz elő.

* * *

Jósika és Kemény baráti viszonya sokkal értékesebb volt, hogysem az elválás után minden nyom nélkül tűnt volna el Kemény egyéniségének fejlődésében. Jósika költészetének hatása Keménynek a szabadságharcz után írt regényeiben és elbeszéléseiben is föl-fölbukkanik egy-egy rokon motivumban vagy közös tárgyban.

A szerelem és hiúság küzdelme mindkét költőt érdekelte; ezt rajzolta Jósika Adolfine leveleiben, Kemény pedig a *Szerelem és hiúságban*. Kemény elbeszélésének fő alakja, Sarolta emlékeztet bennünket Vásárhelyinére, kivel

Jósikának *A hűtlen szív* című elbeszélésében találkoztunk. Mindkét tetszelgő nő a magyar fürdő-élet izgalmaira vágyódik s mindkettőnek hiuságát sérti a velük szemben lakó férfitól közönye. Saroltát épúgy ingerültté teszi Romvay nyugalma, mint Vásárhelyinét annak az érdekes úrnak tartózkodása, ki egész délután nem tekintett át a szép asszonyra. Az egyiket a hiuság bűnbe ragadja, a másikat szerelemre ébreszti.

Jósika nyomdokain jut el Kemény képzelete India kies ligeteibe is, hol a gesztenye- és juhar-fák között az azaleák vörös kelyhe s a clematis halványkék virága tekint felénk. *Erény és illem* című elbeszélésében jelenik meg előttünk az indus nő, a mint a máglya lobogó lángjai közé rohan. Az áldozat, Nandana, ki oly szép, mint a lotusz-virág, szenvedélyes szerelemmel gondol kedvesére, az ifjú angol tisztre, mégis vén férjének holtteste mellett hamvad el. Így lépett Jósikának *A mohilok gyöngye* című elbeszélésében a bájos Moradevi is hős férjének máglyájára. Így haladt Jósikának egy másik novellájában *Szutinban* Korumdevi, az özvegy brahmin-nő a Ganges partján a haláltosztó lángok felé. Míg azonban Nandana föláldozza szerelmét hona törvényeinek, Korumdevi az utolsó pillanatban egy ifjú angol tisztben bátor megmentőjére és szerelmesére ismer s a halál helyett az életet választja.

Kemény költészetében épúgy megtaláljuk a romantikus képzelet tévedéseit, mint Jósikánál, a phantastikus álmokat épúgy, mint a grotesk tárgyakat. Az az esemény, melylyel Kemény *Ködképek a kedély láthatárán* című elbeszélésében Villemont Florestan családjának bomlását magyarázza meg, rokon Motabunak szörnyű és aljas bosszújával, mely *A könnyelműek* olvasásakor annyira izgathatta az ifjú Kemény képzeletét. Mindkét jelenet a bántó érzelmeknek és gondolatoknak egész sorát idézi föl lelkünkben.

Mindezek az apró egyezések olyanok, mint azok a különös gondolatok vagy felöltő jelenségek, melyeket elköltözött barátunknál egykor egészen érthetetlenül megszerettünk s önkénytelenül magunkévá tettünk. Jósika és Kemény költészetének érintkezései legföljebb azt mutatják, hogy a két költő a történelemnek s az emberi életnek ugyanazon bányájába szállt le, bár mindegyik más-más érzereket ku-

tatott. Ha azonban Jósika költészete irányította Kemény képzeletét, bizonyára a regény technikájának egyik-másik titkára és fölhívta Kemény figyelmét. Kemény utolsó regényében az egyes jelenetek teljes szabadsággal érvényesülnek s mégis ügyesen készítik elő a sorsfordulat hatását. Hogy Kemény ily számító művészettel rendezi el a cselekvény részeit, s hogy a napló-alakot mind kevésbé alkalmazza, abban része lehet Jósika æsthetikai nézeteinek is, ki a regényírásban oly nagyra becsülte az érdekesítés és bonyolítás mesterségét, a csomóoldásban pedig a napló idézését elavult s kétséges értékű eszköznek tartotta.

Mindazáltal az a világ, melyet Keménynek a szabadságharc után írt regényeiben találunk, még inkább különbözik Jósika regényeinek világától, mint Báthori Zsigmond udvara, melyet Kemény *Gyulai Pál*jában ismertünk meg. A nagyobb különbséget Kemény egyéniségének nagy arányú kibontakozása idézi elő, gazdagabb lélektana, magasabb erkölcsi ítélete, szélesebb látköre, főkép világnézete. Péterfy Jenő Keményről szóló tanulmányában e világnézetnek inkább sötétebb elemeit állította előtérbe, úgy hogy Keményben inkább láttuk az agglegény sivár csalódásait, mint a nagy bölcselkedőnek összefoglaló gondolatát, inkább a sorvasztó búskomorságot, mint a szerető szívet, mely mindent megért, inkább a szenvedélyekkel folytatott küzdelemből levont bölcseséget, inkább a gyötrő ellentéteket, mint az alkotó lélek összhangját. Ellentétben van Péterfy sötét rajza Deák Ferencz megfigyelésével, ki 1859-ben Pulszky Ferenczhez írt levelében így jellemzi barátját: «Kemény szórakozott, mint volt és kedélyes, mint volt.» Vannak fénypontok Kemény világnézetében s a fejlődés végső szakában épen ezek adják meg költészetének uralkodó tulajdonságát.

Keménynek a szabadságharc után írt elbeszéléseiben, valamint *Férj és nő* című regényében ugyanaz a búskomor romantikus költő szól hozzánk, ki *Gyulai Pál*ban oly csalódott lélekkel merengett veszített ábrándjain. A valóság itt is vészes hatalom, mely a legkülönfélébb eszközöket találja ki, hogy a mosolyt elűzze, a tiszta szándékot megrontsa, a boldogságot pokollá változtassa. Míg a búskomor költő társaságában időzünk, úgy tetszik, mintha az Éden

kertjének fái között járnánk-kelnénk. Mindenünnen boldog remény s összhang ragyog felénk, de a fák lombjai s a bokrok ernyői között dæmonok szellemei suttognak, hogy hatalmukba kerítsék az emberi lelket. Csak a bűn elkövetése után hangzik föl az Úr szava, az erkölcsi törvény, mely a vétkeket kiűzi a paradicsomból s örök kárhozatra veti.

A *Szerelem és hiúság*ban a női hiúság dülja szét egy boldog család otthonát. Mikor már minden elveszett, a hiu nő minden zúgban saját bűnének torzképét látja, a férj pedig csalódként kiált föl: «Ah a dæmonok győztek!» A dæmoni erők győzelmét rajzolja Kemény *A szív örvényeiben s Kéd-képek a kedély láthatárán* című elbeszélésében. Wranich Izidort vad szenvedélye, Agathát könnyelmű vére üldözi; az egyik halottas ágyán és lelkiismeretének gyilkos vádjait hallja, a másik mindentől retteg, mi vérének forradalmára s erkölcsi sülyedésére emlékezteti. Jenő gróf lelkét makacsul védett elve forgatja ki valójából, úgy hogy a nemes szívű zsarnok kíméletlenné, érzéketlenné, kegyetlenné válik. A *Férj és nőben* a romantikus kedély ábrándjai közé rejti a dæmonok csábítása. Kolostory Albert báró csodálja a felöltöt, a középkor érzésvilágát, a katolikus vallás rejtelseit, szívesen adja át magát a képzelet játékaiknak, a szeszély és vágy birodalmában pedig nem ismer határt. A romantikus kedély vonzza Albert bárót a szentágostai kastély kaczer úrnője s a bűn felé. A bűn munkája itt is rettenetes. Kolostory elveszti létének erkölcsi alapját, számára más menekvés, mint az öngyilkosság, nincs; Iduna grófnő meg, ki annyi kéjjel áldozta föl egymás után udvarlóit, kénytelen kezét egyik megvetett udvarlójának nyújtani.

A tragikum e sötét országában, hol a bűn oly biztosan szedi áldozatait, talán egyetlen ragyogóbb jelenség Kolostory feleségének, Eliznek egyénisége, a női erények mintaképe. Minél szigorúbban ítélte meg Kemény a szentágostai kastély romantikáját, rokonérzése annál fényesebb diszkörrel vette körül a tiszta női lélek önáldozatait. A sötét tragédiákat, melyekben a költő oly szívesen rajzolja az ördögi lelki erők hatalmát, egyrészt megmagyarázzák a politikai események, a szabadságharcz következtetéseit, melyek mindenfelé az ördögi szenvedélyek rombolásait mutatták. A füs-

tölgő romok között szentségtörésnek tetszett a mosoly s a kacaj. A költő húskomorságának másik forrása a saját szenvedélyeivel folytatott küzdelme lehetett. Mily szigorú önismerettel panaszkodik Jósikához írt levelében is silány szenvedélyei miatt, s mennyire resteli, hogy nem tudja oly érzések hatását meggátolni, melyeknek kártékonyását ismeri.

A múltó évekkel nagy átalakuláson ment át Kemény világnézete. Regényeiben az erkölcsi törvény nem lesz többé zordon büntető hatalom, mely kiméletlenül guillotinozza le a korlátlan indulatokat; lassankint égi áldássá változik, mely erőt ad a küzdelmekben, vigasztalást nyújt a sors csapásai között s megőrzi számunkra a legnagyobb kincset, önmagunk becsülését.

Az *Özvegy és leányában* még a bőszi indulatok uralkodnak az emberi lelken. Tarnóczyné istenei a bosszú és gyűlölet. Ezekhez fordul a szívtelen asszony a Szentírás igéivel s felekezetének dogmaival, ezeknek áldozza föl mindenét, egyetlen leányát is; megnémul, mikor Csulai a krisztusi szeretetet emlegeti, talán azért, mert oly átok örvénylett föl kebléből, melyre megfelelő szó hiányzott az emberi nyelvből. A bosszú e maniakusának szörnyű végzete valójában nem egyéb, mint a szeretet dicsőítése. A költő azonban még határozottabban is rámutat a mindenséget összetartó közös érzésekre, hiszi, hogy ezeknek s az erkölcsi rendnek kihaltával az emberiség fajilag is kihalna. Megindult lélekkel keresi a szeretet nyomait mindenütt: az öreg Haller Péter emberszeretében ép úgy, mint Mikes Móríczi önfeláldozásában, Tarnóczzy Sára lemondásában ép úgy, mint Mikes János mély érzésvilágában. Leginkább megérzik a meghatottság a költő lelkén, mikor Mikes Jánosnak hű, áldozó, minden gondolatot lefoglaló szerelmére s gyöngédségére gondol.

Még magasztosabbnak látja Kemény az erkölcsiséget a *Zord időben*, mikor szembeállítja vele a dæmoni erőket, melyek az emberi lelket a poklok mélységeibe ragadják. Barnabásnak aljas és félelmes egyénisége mellett, kinek lelkében a gyűlölet és irigység, a szennyes képzelet s állati érzékiség kavarnak, tiszta fényével áll előttünk Dorának szerető lelke s Komjáthi Elemér lovagias jelleme. Mintha

a költőnek legszellemibb ábrándjai váltak volna a két alakban valósággá, alkotó képzelete alig tud tőlük megválni. Mindkettőnek lényege a lelki tisztaság, a nemes lemondás, a szeretet. Elemér ellensége minden alantas gondolatnak, minden vad szenvedelynek; tetteinek rúgója az emberszeretet. Mennyi önáldozattal akar Barnabás vad jellemének becsületes irányt adni! Elhíhetjük Dorának, hogy Elemér retteg a büntől s szereti az erényt, hogy ha korona volna is fején, alázattal hajolna meg az oltár, a vén ember s a szenvedő előtt. Maga Dora is a megtestesült szeretet. Nem lázong a sors ellen, megbocsát még annak is, ki annyi fájdalmat okozott neki. Ha Elemér nem lehet övé, megnyugszik abban a gondolatban, hogy az emberi nemnek szüksége van oly példaképekre, melyeket a gáncs le nem vonhat, a magasztalás felebb nem emel. Valahányszor könnyet lát, mindig részvét ébred lelkében; ép úgy sajnálja a bukott honfiakat, mint a bús királynét, mert szerencsétlenek.

Már e két lélekrajzból kitűnik Kemény világnézetének egyik értékes eleme, az a gondolat, hogy emberi kötelességét az teljesítette igazán, a ki szeretett. Ez a gondolat, melyet a világ fejlődésébe vetett hit hozott létre, minden részletével és egész nagyságában bontakozik ki Keménynek utolsó regényében, *A rajongókban*.

Mily nagy különbség van a *Gyulai Pál* és *A rajongók* világa között. A szintér ugyanaz, a gyulafehérvári fejedelmi udvar, de az élet teljesen megváltozott. A hol ledér leányok, léha színészek, erkölcstelen muderrisek s a sülyedt lelkű Báthori Zsigmond jártak-keltek, ott az ősz Dajka püspököt, a lovagias Kassai Elemért, a szigorú erkölcsű fejedelemt, Lorántfy Zsuzsánnát s Bodó Klárának bánatos alakját pillantjuk meg. Mintha a költő nagy csalódásainak szemüvegén keresztül tisztábban látta volna az emberi lélek valóját, s a nagy leszámolások után szellemibb világnézetre emelkedett volna; mintha inkább belelátott volna a mindenség összhangzó berendezésének titkaiba. Kemény műveiben sehol sem találunk annyi fényt, mint utolsó regényében. Ez valóságos dicsőítő éneke a keresztyén érzelmeknek, különösen a női lélek mélységeiben rejtő erkölcsi-ségnek.

Kassai Elemérben azt a szeretetet magyarázza a költő, mely a Szentírás parancsa szerint még ellenségével is jót akar tenni; az ősz Dajka püspökben pedig az Úr szolgáját vezeti elénk, a gyámoltalanok védőjét, a nyomorultak vigasztalóját, ki az örökkévalóság reményével halad a véges életen keresztül. Lorántfy Zsuzsanna az alázatosság köntösében jelenik meg előttünk, keblében pedig azt a felebaráti szeretetet hordja, mely többre becsüli a tettet, mint a szót, mely felülemelkedve a felekezetek elfogultságán, minden emberben Isten teremtményét látja.

A keresztyén erkölcsiség teljes költőiségével Laczkó Istvánné lelkéből fejlődik ki. Klára maga a lemondó, önzetlen szeretet. Férfjéért, gyermekeiért a legnagyobb áldozatoktól sem riad vissza. Érti a nagy veszélyt, mely csak ládjukat fenyegeti, de azért vár, tűr, hallgat, míg szerencsétlen férje maga közeledik. Költői kedélye sem szavakban, inkább tettekben nyilatkozik, abban a nagy tevékenységben, melylyel kedveseinek boldog otthont teremt. Jó szíve mindent megnemesít maga körül. Nem csoda, hogy Kemény épen Klára lelkével kapcsolatban mondja, hogy nemcsak kőből épült templomok vannak, hogy az ember szíve is templom. Magasztos templom Klára szíve is, melyből a szeretet, az Istennel való összhang száműzte a felekezeti gyűlölséget, a vak szenvedélyt, a bűnt. Maga a költő így jellemzi Klára erkölcsiségét: «Növeltetésére nézve egészen szombatos, de szívében főleg keresztyén volt. Tartá magát a vallásnak, melyben született, külső szertartásaihoz; azonban keble mélyéből a szeretet Istenéhez szállottak imái, még pedig oly bensőséggel, oly föltétlen átengedéssel, oly gyermekteleg megnyugvással, minőre csak a kivételes természetűek tudnak fölemelkedni, az élet nagy iskolájának keserű leczkéi, a tévedések, törődés és bűnbánat tisztító szenvedései nélkül.» Abban az özvegyasszonyban, ki Rápolton betegeket gyógyít, alamizsnát oszt, gyermekeit tanítja, férje sírját gondozza, megtaláljuk mindazt, a mit a költő a női lélekben tisztelt, megtaláljuk azt a szeretetet, mely — az apostol szavai szerint — mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket reményl, mindeneket eltűr.

Kemény világnézetében mind nagyobb és nagyobb he-

lyet foglal el a szeretet, mint az igazi keresztyén erkölcsi-ség, mint az emberiséget összetartó érzés, mely a mindenség szempontjából tud megbocsátani, túrni, lemondani. Költészetében a szerető szívet gyakran sújtja bánat, de a költő ép úgy nem tekinti a szenvedést, halált büntetésnek, a mint nem lát jutalmat sem a kényelemben sem az életben; legnemesebb hősei nem nagy értéket tulajdonítanak az életnek. Kemény csak egyetlen jutalmat ismer, s ez az a föl-emelő tudat, hogy a szeretet is hozzájárult a mindenség összhangjához.

Kemény világnézetének tiszta keresztyén szelleme elsősorban id. Szász Károly hatása. Az ő életében látta Kemény, mint fér össze a felekezethez való hűség az igazi emberszeretettel. Szász áhitattal borult le felekezetének templomában a világ ura előtt, de Istent a dogmák s felekezeti torzsalkodások gözkörén túl kereste, úgy hogy sok korlátolt egyén szemében istentagadónak tünt fel.

Az a beszéd, melyet id. Szász Károly Köteles Sámuelről, tanártársáról mondott Nagyenyeden, valóságos vallástétele a keresztyén férfinak. Ebben Szász a határozott érzések emberének mutatkozik be. Megveti a babonával szövetkezett erőszakot, a felekezetiességet, várva várja azt az időt, mikor majd senkitől sem kérdik. Mekkából vagy Rómából jön-e. Dicsőíti a világosság bajnokait, kik a jövőkor számára dolgoznak, tiszteli a nőnek odaadó vonzalmát; a nő végtelen lemondásában látja azt a szeretetet, melyről a Szentírás mondja, hogy mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket reményl s mindeneket eltúr. Szász nem titkolja vallásos érzelmeit sem. Nagyra becsüli a keresztyén erkölcsiséget s tekintete hamar fordul a végtelenség felé. Szerinte az emberi világos ész a mindenség napjának csillámló szikrája, az emberi igazság és szeretet érzése lassú visszhangja az örök szeretet ítélő szavának, az emberi munkásság pedig utánczása a szüntelen tenyésző természet teremő erejének.

Tizenhét éves volt Kemény, mikor a gyászünnepek keretében ezeket a magasztos gondolatokat hallotta; bizonyára még többször találkozott velök tanárának előadásáiban, politikai harcaiban s családi életében. Tanárának nemes életelvi szolgáltatták azt a biztos alapot, melyen Kemény

sok örömből és bánatból, sok tapasztalatból és tanulmányból, sok tévedésből és merész törekvésből építette föl nagy arányú világnézetét.

*

Jósika regényeiben a romantika a képzelet szabad csapongását jelentette, míg azonban fő gondját az érdekesítésre fordította, a költészetet a közönség szeszélyének rendelte alá.

Az a romantikus költészet, mely Kemény műveiben bontakozik ki előttünk, nem tekinti magát játéknak, ép oly komoly és nagy föladatakra vállalkozik, mint a bölcsélet; a dolgok lényegét kutatja az egyesek, családok, nemzetek küzdelmeiben s a mindenség életében. Kemény költészete élesen látó egyéniségnek megnyilatkozása, ki mély részvéttel látja az emberi léleknek a pokoltól édig terjedő világát, ki a szenvedélyek és önáldozatok zürzavarában valódi értékeknek csak az erkölcsi értéket tartja. Kemény költészetét a legkiválóbb szellemi alkotások közé emeli az a nagy világnézet, mely az emberi életet a végtelenséggel kapcsolatban érzi, mely sejti a mindenség összhangját s ez összhangnak értékes elemét fedezi föl az önzetlen, lemondó szeretetben.

Jósika és Kemény regényei mutatják, hogy a romantika, midőn fölszabadítja a költői lélek minden erejét, mikor hatalmába veszi a költészet végtelen területét s független czélt tűz maga elé, inkább megközelíti a költészet eszményét, mint a classicismus.

Mindezeknél még többet jelent Jósika és Kemény költészete a magyar művelődés szempontjából. Kemény egyik elnöki beszédében, melylyel a Kisfaludy-Társaság közgyűlését nyitotta meg, mondja, hogy Erdély és Magyarország egyesülésében ép oly jelentős szerepük volt Jósika regényeinek, mint a politikusok vitáinak. Valóban az uniót nem az országgyűlési határozatok hozták létre; inkább megteremtették a közös emlékek és közös eszmények. Az erdélyi művelődés nagy tévedéseit s nemes törekvéseit senki sem foglalta össze hatalmasabb képekben, senki sem ítélte meg magasabb szempontból, mint Jósika, különösen Kemény. Az ő műveik tették az erdélyi művelődés értékes ele-

meit az egész magyar nemzet közös kincsévé, s ezzel a két részre szakadt nemzetnek szellemi egységét segítették elő.

Jósika és Kemény költészete egyúttal új jogalapot szolgáltat a magyar nemzetnek Erdély birtokához. Annak a művelődésnek, mely oly magas eszményeket követ, minőket Jósika és Kemény állítottak nemzetük elé, joga van a léthez és hódításhoz. Míg Kolozsvár főterén Mátyás király szobra a kard jogát hirdeti, addig Jósika és Kemény szobra, melyet egykor a nemzeti hála az erdélyi műveltség valamelyik bástyáján állít föl, mindenkinek hirdetni fogja, hogy a magyar nemzetnek a toll hatalmánál fogva is joga van Erdély bérceihez és völgyeihez.

PAPP FERENCZ.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Tizenegyedik közlemény.*)

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

A püspök törvénye vagy a főbíróé?

A püspök kiment az előcsarnokba a kabátjáért és a kalapjáért, s egyszerre csak szemben találta magát a főbíróval, a ki épen akkor lépett be a házba. Öcsce láttára gyöngye kísérletet tett a püspök, hogy összeszedje gondolatait.

— Ah! te vagy az, Thorkell? Hát eljöttél végre! Már nem is számítottam reá. De én ma este kimegyek sétálni. Nem jönnél be velem a könyvtárba? De talán készülsz valahová?

Kínos látvány volt, mikor az erős férfi erős agya nyilvánvalóan támolgott. A főbíró letette a kalapját meg a pálczáját, azután válaszul öcsce zavaros kérdéseire hidegen, némán reámeresztette a tekintetét. Azután szó nélkül bement a könyvtárba, s a püspök gyöngye, bizonytalan léptekkel nyomon követte, egy víg dallamot dünnyögve magában — (így kezdődött: «Lent a fák között») — mosolyogva, mélabúsan, könnyedén, hajótörötten.

— Gilerist, — szolt a főbíró parancsoló hangon, s a míg beszélt, bezárta maguk után az ajtót, — ne ámtisuk egymást, és beszéljünk egymással férfiak módjára. Komoly munka vár reánk, meghiheted.

A püspök akaratának látható megerőltetésével újra úrrá lett gyöngeségén, és arcza, melyet száználmas gyarlósága ellágyított volt, egy pillanat alatt megint határozott és sápadt lett.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388., 389., 390., 391., 392., 393. és 394. számaiban.

— Mi az, Thorkell? — kérdezte szilárdabb hangon.

A főbíró erre megfontoltan ezt kérdezte:

— Mit szándékozol tenni fiamnak gyilkosával?

— Hogy én mit szándékozom tenni? Én? Azt kérdezed tőlem, hogy mit szándékozom tenni *én*? — szólt a püspök rekedten suttogva.

— Azt kérdezem tőled, mit szándékozol tenni vele, — szólt a főbíró szigoruan. — Gilcrist, ne színleljünk egymás előtt. Nincs szükséged rá, hogy kioktassalak, miféle joghatóság illeti meg ennek a szigetnek a püspökét, mint lelki fejét, főbenjáró bűnökben. Nem egy ízben figyelmeztettél engem, még pedig nem túlságosan udvariasan, erre a joghatóságra, mikor épen magad láttad a hasznát. Ez a joghatóság ma ugyanaz, a mi tegnap volt, s ezért újra kérdezlek, mit szándékozol tenni fiamnak gyilkosával?

A püspöknek egy pillanatra elakadt a lélekzete, azután halkán és szakgatottan így szólt:

— Azt kérdezed tőlem, hogy mit szándékozom tenni Ewanunk gyilkosával — a gyilkosával? Így mondd?

Hidegen, határozottan ismételte a főbíró: «A gyilkosával», és feszesen meghajolt.

A püspökön mintha újra erőt vett volna zavaro-dottsága.

— Nem nagyon erős ez a szó, Thorkell? — kérdezte, s míg összekulcsolt, remegő ujjai szétváltak, arcán újra megjelent az előbbi szomorú mosoly.

— Hallgass meg, és aztán mondd meg, úgy van-e vagy sem, — mondta a főbíró rideg érzéketlenséggel. — Tegnap délután három óra tájban a fiam a saját házában azzal a határozott szándékkal vált el tőlem, hogy elmegy és fölkeresi a fiadat. Mi célból? Várj csak. Fél négykor kérdezősködött a fiad után abban a házban, a melyben együtt laktak. Ott azt mondták neki, hogy a fiad a faluban van. Négy óra előtt kereste a fiadat a falu csapszékeben, a fiad rendes nappali és éjszakai tartózkodási helyén. Ott azt mondták neki, hogy azt, a kit keres, az öböl felé látták menni, a hol gyakran szokott horgonyozni a *Ben-my-Chree* nevű halászbárka, a melybe beleölté az idejét és a te pénzedet. Mikor a plébánia órája négyet ütött, látták a fiamat, a mint gyors léptekkel haladt az öböl felé vezető úton. Többé nem látták.

— Öcsém, öcsém, mi a bizonyosság mindebben? — kérdezte a püspök tiltakozó kézmozdulattal.

— Figyelj csak tovább. Azt az öblöt az Orrisdale Head

alatt a halásznépség Lockjawnak*) nevezi. Megmondjam miért? Mert csak egy út vezet ki belőle. A fiam bement az öbölbe, de elevenen nem jött ki belőle többé.

— Honnan tudod ezt, Thorkell?

— Honnan? Ide figyelj. Csaknem nyomban azután, hogy a fiam eltávozott a házamból, Kerruish Jarvis utána ment, hogy utolérje és visszahozza. Jarvisnak, minthogy nem tudta, merre ment a fiam, ki kellett puhatolnia az utat és kérdezősködni kellett. Végül azonban mégis a nyomába jutott és követte Ewant azon az úton, a melyen haladt, és elérkezett az öbölbe nem sokkal azután, hogy a plébánia órája ötöt ütött. Már most, ha a fiam visszatért volna arra, a merre ment, Kerruish Jarvisnak találkoznia kellett volna vele.

— Türelem, Thorkell, türelem, — szólt a püspök. — Ha Ewan megtalálta Dant a Lockjaw-öbölben, mért nem találta ott a fiatal Jarvis mind a kettőjüket?

— Miért nem? — ismételte a főbíró. — Azért, mert az egyik már halott volt, a másik pedig elrejtőzött.

A püspök e pillanatban az asztal mellett állt, s az egyik keze hozzáért valamihez az asztalon. Fölkiáltott, s kiáltása félig sóhaj, félig a rémület elfojtott sikoltása volt. A főbíró nem értette ezt a fölkiáltást, de saját szavai meggyőző erejének tulajdonította. A püspök minden izében remegve lenézett arra a tárgyra, a mihez hozzáért a keze. A katonai öv volt. Ott hagyta, a hová leasett az ujjai közül, mikor az emberek elhozták volt neki. Mellette hevert, félig rejtve a könyvek és iratok között, a két kis tör.

És ekkor egy kis méltatlan ravaszság ejtette hatalmába ennek a szent embernek a szívét, és föltekintett öcsese arcába, pillantásában könyörgést szinelve kérdezősködés helyett. A főbíró arca parancsoló volt, és a szeme nem árult el semminemű fölfedezést. Nem látott semmit.

— Elrémítesz, Thorkell, — mormolta a püspök, s a míg beszélt, lopva fölemelte az övet és a két tört egy csomó irattal együtt, s beledugta egy szekrénybe, a melynek ajtaja nyitva volt.

Álnoksága sikerült, sőt hangjának tompa csengése sem ébresztett gyanút. De azért vonagló és szégyenkező arccal le kellett ülnie. Férfiassága cserben hagyta, szégyen vett rajta erőt, és a püspök nem küzdött tovább.

— Azt mondtam, hogy az öbölből csak egy út vezet ki, — szólt a főbíró, — pedig keitő vezet ki.

*) *Lockjaw* = állkapca.

— Ah!

— A másik út a tenger felé nyílik. Az én fiam ezt az utat választotta, csakhogy akkor már halva volt, s a mikor a víz partra vetette, a *Ben-my-Chree* vitorlavásznába volt csavarva, úgy a mint a tengerbe szokták temetni a halottakat — csakhogy tudatlan kontárok csavarták be, a kik soha életökben sem temettek el még halottakat a tengerbe.

A püspök felnyögött és homlokát törülgette.

— Kivánsz még további bizonyítékokat? — kérdezte a főbíró kiméletlen hangon. — Ha kivánsz, szolgálhatok vele. Hol volt a *Ben-my-Chree* mult éjszaka? Odakint volt a tengeren. Tegnap este karácsony estéje volt, olyan este ez, a mikor húsz régi szokás is kötelezi a Manbelieket. Hol volt a bárka legénysége és gazdája? Nem volt odahaza egyikök sem. Ma karácsony napja volt. Hol voltak ezek az emberek? A feleségük és a gyerekeik hiába váraoztak rájuk, hogy együtt egyék meg velök karácsonyi ebédjüket és együtt igyák meg velök karácsonyi sörüket. De ők nem voltak odahaza, és senki sem tudta, hol vannak. Lehetnek ennél vádlóbb körülmények? Mondd meg magad! Ne tördeld a kezed; légy férfi és nézz a szemembe.

— Légy irgalmas, Thorkell. — mormolta a püspök teljesen kétségbeesve. De a főbíró tovább ostorozta őt, mint a hogy a brutális gazda ostorozza a lihegő lovat.

— Mikor a *Ben-my-Chree* ma este visszatért végre a kikötőbe, milyen volt a legénység és a gazda viselkedése? Munkához láttak talán, mint szoktak, mikor a szél és az ár nagyon sokáig odakint tartotta őket a tengeren? Nyílt arczzal szembeszálltak a gyanúval, mint az olyan emberek teszik, a kik nem félnek? Nem! Kereket oldottak. Megszöktek a vallatás elől. E pillanatban üldözik őket.

A püspök eltakarta arcát kezével.

— S ezért most újra kérdezem tőled, — folytatta a főbíró, — mit szándékozol tenni fiamnak gyilkosával?

— Óh, Dan, Dan, fiam, fiam! — zokogott a püspök, és fájdalma egy pillanatig úrrá lett minden más érzése fölött.

— Ah! Látod már, hogyan áll a dolog. A fiad nevét emlited, és tudod, hogy ő a bűnös.

A püspök fölemelte a fejét s a szeme villámokat szórt.

— Én nem tudom, hogy bűnös a fiam, — szólt oly hangon, mely a főbíró elhallgattatta. De a főbíró csakhamar visszanyerte hidegvérét, s bizalmaskodva így szólt:

— A lelkiismereted megsúgja, hogy bűnös a fiad.

A püspök lelkiereje egy pillanat alatt megrokkant.

— Mit kívánsz tőlem, Thorkell, mit tegyek?

— Állítsd a fiadat gyilkosságért a saját bírói széked elé.

— Ember, ember, meg akarsz alázni? — szólt a püspök. — Kétségbeesésbe akarsz kergetni? Nem elég, hogy a fájdalom földig meggörnyesztett, valamennyi teremtetten ember közül épen neked kell porig alázni gyalázattal a fejedet? Gondold meg — a fiam az egyetlen kapocs, mely a földhöz köt, senki másom nincsen a világon rajta kívül; s most azért, mert bírāja vagyok e szigetnek és legszegényebb lelkipásztora, én ragadjam meg őt és én ítéljem halálra?

Majd egyszerre hangja, a mely eddig gyenge volt, félelmissé erősödött.

— Mi czéled van ezzel a kegyetlen kinzással? Ha bűnös a fiam, azt hiszed, büntetlen marad talán a bűne, ha nem emeli föl ellene atyja a kezét? Hát mi végre vagy te itt a földnek ezen a kis szigetén? Azért vagy itt, hogy büntesd a gonosztévőket. A te dolgod, hogy megbüntesd őt, ha bűnös. De nem! Ha ezt tennéd, akkor irgalmas lennél. Irgalmat pedig nem akarsz gyakorolni sem vele, sem velem. S hogy a bünt, mely úgy is rettenetes, háromszor gyalázatosabbá tegyed, azt akarod, hogy az apa legyen bírāja saját fiának? Ember, ember, hát nincs benned könyörületesség? — nincs benned szánalom? Gondold meg! A fiam én magam vagyok, éltemnek élte. Levághatom-e a jobb kezemet, úgy hogy mégis minden tagom megmaradjon? Gondold meg csak a dolgot! Thorkell, Thorkell, öcsém, gondold meg csak a dolgot. Én atya vagyok, ép úgy, mint a hogy te is az vagy. Halálra tudnád-e ítélni a saját fiadat?

A püspök csengő hangja megint könyörgő zokogássá halkult.

— Igen, atya vagy, — szólt a főbíró érzéketlenül; — de pap is vagy és bíró is. A fiad bűnös — —

— Ki mondja, hogy bűnös?

— Te magad mondtad egy pillanattal előbb.

— Azt mondtam? Mit mondtam? Nem volt okuk — Dannak meg Ewannak, — hogy civakodjanak egymással. Szerették egymást. De nem tudok gondolkozni sem. Fáj a fejem. Félek, hogy e szörnyű események meggyöngítették az elmémet.

A püspök erősen szorította mind a két kezével a homlokát, mint a kit testi kin gyötör. De a főbíró hajthatatlan maradt.

— Itt az ideje, hogy háttérbe szorítsd az apát és előtérbe állítsd helyette a papi bírót. Kötelességed ez Istennel és egyházzal szemben. Vessd félre önző érdekeidet és mutasd magadat olyan embernek, a kire joggal tekint föl mindeneknek a szeme. A püspöknek szent hivatása van. Töltsd be hivatásodat! Már régebben is büntetted olyano-
kat, a kik megszegték az Isten parancsát és az egyház rendeleteit. Ne mondhassák az emberek, hogy a püspök házában nem tartják meg Istennek és az egyháznak törvényeit.

— Irgalom! Irgalom! Irgalom! — nyögte a püspök.

— Tartsd rendben a saját házat, mert különben hogy legyen bátorságod valamikor beavatkozni még hiveid házi dolgaiba? Most rajtad a sor, hogy bebizonyítsd, hogy tudsz élni magad is azzal a kemény elmélettel, a melyet prédikáltál. Küldd őt a vesztőhelyre, igen, a vesztőhelyre — —

A püspök mind a két kezét égnek emelte és fölkiáltott:

— Hallgass, hallgass! Mi hasznod lenne belőle neked, ha meg kapnád is fiam életét cserébe a fiad életeért? Te sohasem szeretted Ewant. Ah! való igaz, tanúm rá az ég, hogy sohasem szeretted őt. Mig én két fiamat veszíteném el egy csapásra. Hát keresztyén vagy-e, hogy így szomjazod a vért? Nem igazságot kívánsz te, hanem bosszút. De a bosszú az Istené.

— Hát talán nem bűnös? — felelte rá a főbíró. — S nem kötelességünk-e, neked épen úgy, mint nekem, hogy megbüntessük a bűnöst?

De a püspök tovább beszélt gyorsan és lihegve, gyöngé, töredezett hangon:

— És hátha tévednél? Ha mindaz, a mit elmondtál nekem, vezetes véletlenség volna csak, a melyet a fiam nem képes kimagyarázni? Mi lenne, ha elfogatnám őt, bírái elé állítanám és akasztófára juttatnám, a mint te mondod, és ha valamikor kivilágosodnék mindaz, a mi most homályos, és kiderül az igazság, mi lenne akkor, ha Isten színe előtt így kellene szólanom: «Elraboltam fiamnak az életét»? Öcsém, hát kőből van a szíved, hogy ez a gondolat sem ébreszt benned szánalmat?

A püspök térdre rogyott.

— Látom, hogy gyáva vagy, — szólt a főbíró megvetéssel. — Ime, ez hát vallásodnak a következménye? Mondom neked, hogy rajtad függ most a szeme minden embernek ezen a szigeten. Ha most a helyes utat választod, akkor tiéd a tiszteletük; de ha a rossz utat választod,

akkor oly szerencsétlenségnek teszed ki magadat, a melynél nagyobb nem ért soha ifjúságotól fogva mostanáig.

A püspök felkiáltott: — Irgalom! Irgalom! Az Isten szerelmére, könyörülj rajtam! — és eközben körülnézett a szobában oly rémült tekintettel, mintha menekülni szeretne belőle, ha lehetne.

Csakhogy a főbíró ostorának volt még néhány keményebb csapása is.

— De ez még nem minden, — szólott a főbíró. — Egyházadnak is megpróbáltatása ez, és ha te most nem teljesítet a kötelességedet, az emberek föl fognak lázadni ellene és eltörülik.

Erre nagy erő hullámozott keresztül a püspök meggyötört lelkén, és az aggastyán fölemelkedett.

— Elhallgass, uram! — kiáltotta, és a főbíró láthatóan meghunyászkodott a püspök hangjának és mozdulatának tüze és lángja előtt.

De ez a roham nyomban véget ért, mert a püspök hite halott volt ép úgy, mint a lelke, s nem maradt meg benne más, csak a megtíport féregnek galvanikus rángatózása. És hite valóban elvitte magával férfiaságát is, mert a püspök leült és zokogott. Néhány pillanat múlva ott hagyta őt a főbíró, a nélkül, hogy csak egyetlen egy szót is szólt volna még hozzá. Rettentő beszélgetés volt, és nyoma mindvégig ott maradt mind a két testvérnek a szívében, mintha tüzes vassal égették volna beléjük.

Az éjszaka sötét volt, de nem volt hideg, s az utak fölázta és sárosak voltak. A hosszú távolságon, a mely a püspöki udvart elválasztotta Ballamonától, a vén főbíró oly elégedetten ballagott hazáig, hogy elégedettebb aligha volt már évek sora óta. — Igaza volt, mikor azt mondta, hogy sohasem szerettem Ewant, — gondolta magában a főbíró. — De ki más volt ennek az oka, mint maga Ewan? Lépten-nyomon ellenem szegült, és ha a püspökhöz, meg elzüllött fiához szegődött, saját kárára tette. De azért meg voltak a jó tulajdonságai is. Türelmes és engedelkeny volt, mint az édes anyja, szegény asszony, régen meghalt. Hasonlított egy kicsit öreg édes anyámhoz is, az áldott jó lélekhez. De azért tűz is volt benne és hébe-korba makacskodott is. Szeretném tudni, hogy' történt a dolog.

Majd, a mint tovább ballagott a sötét országúton, Danra terelődtek a gondolatai.

— Meg kell halnia, — gondolta elégedetten és titkos örömmel. — A püspök törvénye szerint ép úgy, mint a főbíró

törvénye szerint, más büntetése nem lehet, mint a halál. Így hát ez a vége! Valamikor a nyakamra hágott volna még. Ez a következménye a szájaskodásnak és a jövődőlgetésnek. S ha egyszer halott, akkor le van győzve a végzetem. Csitt! Ki beszél manapság végzetről? Üres beszéd és fecsegés!

Mikor a főbíró megérkezett Ballamonába, ott találta a vizsgálóbírót, a duhaj Quaylet, a ki az előcsarnokban várakozott reá. Kerruish Jarvis a pamlagon ült és csizmahúzóval igyekezett lehúzni lábáról az iszapos csizmáját.

— Nos? Mi az? Mi történt? — kérdezte a főbíró.

— Egyelőre elmenekültek előlünk, — szolt a vizsgálóbíró alázatosan.

— Elmenekültek? Micsoda? Ezen a kis patkányfészek szigeten? Azt mondod, elmenekültek?

— Hat mérföldnyire üldöztük őket, uram. A hegyek közé vették be magukat. Föl a Sherragh Vanen keresztül Sulby mellett, azután Snaefell és Beinn-y-Phott alatt — ez az útjuk, uram. És koromsötétség volt odafönt, és el kellett halasztanunk a dolgot holnapig. Megkerítjük őket, uram, nyugodt lehetsz.

— Láttá valaki őket? Velük van ó is?

— A vén Moore, a sulbyi molnár, látta őket, mikor elmentek a malom mellett, rogyásig szaladva. De azt mondta, hogy a kapitány nem volt köztük.

— Micsoda? Hát akkor a halászokra vesztegettétek az időtöket, míg az a másik eltisztult az útból?

Kerruish Jarvis fölemelte a fejét, s közben a papucsába bűjt.

— Nyugodj meg, uram, — szolt csendesen. — Meg fogjuk találni, ha mindjárt egy kő alatt húzódott is meg, mint a varangy.

— Bátorság, bátorság, — vihogott magában a főbíró és levetette a köpenyegét. Azután újra a vizsgálóbíróhoz fordult.

— Összehívtad a nyomozóbírószolgálatot?

— Össze, uram — hat embert a községből — a ramseyi városházába — reggel nyolcz órára.

— Vádat kell emelnünk mind a hat ember ellen. Tudod a neveket? Jarvis majd fölírja számodra. Nem állíthatjuk szembe öt embernek a vallomását a hatodikéval.

A főbíró gyors, nyugtalan léptekkel kiment az előcsarnokból és befordult az ebédlőbe, a hol Mona éppen segített

fölteríteni a vacsorához. Mona arcza nagyon sápadt volt, a szeme vörös volt a sok sírástól s lassan járt ide-oda, mintha a megtestesült bánat lett volna. De a főbíró mindebből semmit sem látott.

— Mona, — szólt a főbíró, — holnap korán kell fölkelned, virradatkor.

Mona kérdő tekintettel atyjára emelte arczát.

— Fél hétkor reggelizünk, és hétkor kocsin elindulunk hazulról.

Halk hangon kérdezte Mona megdöbbenve, hogy hova mennek.

— Ramseybe, a nyomozóbiróság elé, — válaszolt a főbíró készségesen.

Mona balkezevel a szívéhez kapott, és majd elállt a lélekzete.

— Miért kell nekem is elmenni? — kérdezte félénken.

— Mert oly esetekben, a minő ez a mostani is, mikor a főbizonyíték véletlen körülményeken épül, mindenekelőtt bizonyítani kell a cselekedet indító okát, mielőtt vádat lehet emelni.

— Nos, atyám? — kérdezte Mona, és kivörösödött szeme riadtan tágra meredt, s hosszú szempillája remegett.

— Nos, leány, te neked kell bizonyítani az indító okot.

A főbíró kinyitotta a kandalló párkányán heverő bur-
nótszelenczét.

— Énnekem kell bizonyítani?

A főbíró éles, fürkésző tekintetet vetett Monára, a pápaszeme alól.

— Neked, gyermekem, neked, — szólt nyugodt határozottsággal és orrához emelte a csipetnyi burnót.

Mona keble hevesen pihegett, és gyenge teste minden izében remegni kezdett.

— Atyám, — szólt Mona halkán — azt akarod ezzel mondani, hogy én legyek a koronatanú az ellen az ember ellen, a ki megfosztotta bátyámat az életétől?

— Hm, talán, majd meglátjuk. De most vacsorázzunk, azután lefekszünk, mert korán kell kelniünk, mint a pacsirtának.

Mona nehéz léptekkel kifelé indult az ebédlőből, mikor a főbíró, a ki leült az asztal mellé, fölemelte a tekintetét és Mona után kiáltott:

— Megállj csak! Mikor voltál el hazulról utoljára?

— Tegnap reggel uram. Ott voltam a szántóversenyen.

— Volt vendéged tegnap este öt óra óta?

— Vendégem — öt óra — nem értem — —

— Jó, jó, gyermekem.

Kerruish Jarvis lépett be a szobába ebben a pillanatban. Ő volt a főbíró egyetlen társa aznap este a vacsoránál. Így végződött ez a rettenetes karácsony napja.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A főbíró nyomoz.

Másnap kora hajnalban történt, hogy Mylrea Dan kimenekült a régi ólombánya aknájának éjszakai sírjából. A mint Dan Ballamona felé ballagott, útja elvezette az előtt a kis kunyhó előtt is, a melyben Kerruishné éldegélt leányával, Mallyval. Dan lépteinek zaja kicsalta a vén asszonyt a kunyhó ajtaja elé.

— Engedelmeddel, uram, -- szolt a vén anyó, — ugyan merre tartasz?

Dan megmondta, hogy Ballamonába igyekeznek.

— Csak nem a főbíróhoz? Oda? Ugyan, ugyan! Miért ne, azt mondd? Hm, a lányom kiment mult éjszaka az utcára --- sajnos! ott tölti az idejét minden éjjel, és itt hagy engem, öreg asszonyt, egyedül a félelemmel meg a gondokkal, — hát aztán ott abban a házban, a hol minden ujságot tudnak, azok a részeges teremtések azt beszéltek, hogy most bizony jó lesz, ha egy ideig nem kerülsz a főbíró szeme elé.

Dan nem törődött tovább a vén asszony figyelmeztetésével, hanem megköszönte a jóakarátát és tovább ment. Mikor eljutott Ballamonába, furcsának és üresnek találta az ismerős helyet. Kopogtatott, de választ nem kapott. Kiáltott, de senki sem felelt. Csakhamar léptek csoszogása hallatszott a kavicsos úton az üres csendességben. Hommy-beg volt, és Dan láttára mind a két kezét égneke emelte.

Azután ünnepies fölkiáltásokkal keverten, lassan, összefüggéstelenül, magyarázgatva, mentegetőzve, Hommy elmesélt mindent, a mi történt. Alig értette meg Dan, hogy miről van szó, és hogy a főbíró Kerruish Jarvissal meg Monával Ramseybe ment az Ewan halála dolgában nyomozó bíróság elé, azon nyomban Ramsey felé indult ő maga is.

— Nyolcz órakor ül össze a bíróság, azt mondd? Akkor minden jót kívánok, Hommy, és áldjon meg az Isten! — szolt Dan és sietve útnak eredt. De csakhamar

megállt és egy-két lépésnyiről visszatért. — Megállj csak, hadd szorítom meg a kezedet, öreg barátom; lehet, hogy nem lesz rá többé alkalmam. Isten áldjon meg!

A következő pillanatban gyors léptekkel haladt már Dan lefelé az országúton.

Nyomasztó reggel volt. A ködfelhők, mint komor, elburkolt alakok, lassan kúsztak fölfelé a hegyekre, s hosszú, fehér uszályuk végigsöpörte a réteket, s mint fölfelé kapaszkodtak. A magasban homályos és üres volt a levegő. Lent a földön ázott és sáros volt az országút. De Dan nem érezte ezt a téli komorságot. Nem érintette fölszabadult lelkét. Arcza mintha földerült volna, s mint tovahaladt, s még a termete is mintha megnőtt volna. Azon járt az esze, hogy a döcögős kocsí, a mely a főbíróat vitte a leányával meg a fattyú fiával, most már bizonyára jól előtte jár a Mihályfalva meg Ramsey közti hepehupás vámút kerékvágásaiban. S erre új erővel törtetett előre.

Az országúton nem sok emberrel találkozott. A házak mintha egytől-egyig néptelenek lettek volna. Itt-ott egy-egy kis csoport gyerek játszott egyik másik kunyhó ajtaja előtt. Vígán üdvözölte őket, s mint elhaladt mellettök, s akaratlanul észrevette, hogy az apróságok, mikor ráismertek, abbahagyták a játékukat, s mint riadt juhok összebujtak az ajtó küszöbén.

Mikor Glen Dhoo tövében Ballaughba ért, szembe találkozott Ballafayle Corlettel. A nagyfejű templomatya Dan láttára tágra nyitotta szemét, és nem viszonzta a köszöntését; de mikor Dan egy kissé távolabb járt már tőle, Corlett hátrafordult utána, mintha hirtelen eszébe jutott volna valami, és nem sokat teketóriázva, utána kiáltott:

— Hallod-e! Mért mégy erre?

Dan hátratekintett, de nem állt meg. Ballafayle Corlett pedig újabb és kielégítőbb tünődés után nevetett magában, s azután a nélkül, hogy választ várna a kérdésére, legyintett a kezével és így szólt:

— Rendben van. Csak eredj az utadon. Semmi közöm hozzá.

Dan észrevette a jóakarát föllobbanását, a melyet a Corlett arcán tükröződő szívtelenség hulláma nyomban elfojtott, de nem volt sem kedve, sem ideje arra, hogy megálljon beszélgetni. Miután elhaladt a hídfő nyirkos csap-szeke, aztán a kovácműhely és a szemközt emelkedő sörfőzőtelep mellett, beért a faluba. A kapukban álldogáló

asszonyok összedugták a fejüket, utána néztek, sügtak-bügtak, és mint Ballafayle Corlett, ők is elfelejtették viszonozni a köszöntését. Ekkor érezte Dan először, hogy újonnan visszanyert lelkierejét a szégyenérzet kezdi bénítani. A borzalom és a rémület, a mely még nem régen is nyugózta, nem tűrte meg a gyengébb érzéseket. A míg bűnének gondolata marczangolta az Úr színe előtt, addig nem is gondolt arra, hogy milyen szemmel tekinthetik őt felebarátai. De most egyszerre tudatára ébredt helyzetének, és megértette, hogy mindenki tud már a bűnéről. Megértette, hogy üldözött ember, otthontalan, barát nélküli vándor a föld hátán, gyilkos, a kitől mindenki visszariad. Fejét lehorgasztotta mellére, a mint tovább ment, szemét lesütötte a földre, arczát nem emelte fel többé azokra, a kik mellett elhaladt, és nem is köszönt többé senkinek sem.

A mint reggeledett, elszállt a hegyekről a köd, s a hegytetők kopáran meredtek az üres levegőégbé. Dan meggyorsította lépteit. Mikor Sulbyba ért, már csaknem futott, s mikor elhaladt a faluban a malom mellett, észrevette, hogy a vén Moore, a molnár, a ki tagbaszakadt, középkorú ember volt, vaskos állkapczával, a malom nyitott ajtajából nagyon megnézte őt. Dan nem nézett föl, de azért tudta, hogy Moore gyorsan leszaladt a malomba, s hogy a következő pillanatban kirohant a malomból az egyik legénye.

Pár percz múlva a Sulby folyó hidjához ért, a hol egyszerre csak szembe került egy csoport emberrel, a kiket Moore vezetett. Átlábolták a folyót a malom melletti gázlón, s végigszaladva a déli parton, épen abban a pillanatban értek vissza a hidra, mikor Dan az országút felől keresztül akart menni rajta. Botokkal voltak fölfegyverkezve, a melyeket fenyegetően emelgettek, s rákiáltottak Danra, hogy adja meg magát nekik. Dan megállt, tüzelő arczukba nézett és így szólt:

— Emberek, tudom, hogy mit gondoltok, de nincs igazatok. Én nem akarok megszökni; Ramseybe megyek a városházára.

Az emberek gúnyos nevetéssel feleltek erre, s a molnár vigyorogva azt mondta, hogy ha Dan csakugyan Ramseyba készül, akkor legyen szerencsájük a társaságához, hogy gondját viselhessék, a míg épségben oda nem ér.

Dan nyugodt maradt. Nyugodtan, de fürkésző tekintettel körülnézett. A folyó túlsó partján, a hid lába tövében, kovácsműhely volt. A kovács épen egy kocsikereket

abroncsolt, a legénye pedig letette a pörölyét és felkötötte a bőrkötényét, hogy megnézze, mi történik a hídon.

— Emberek, — szólt Dan újra nyugodt, de erős és határozott hangon, — való igaz, hogy Ramseybe igyekszem, a városházára, csakhogy egyedül akarok menni, és nem fogom eltérni senkitől sem, hogy fogolyként vezessen oda.

— Szép mese, — szólt a molnár s azzal odalépett Danhoz és egyik kezét rátette a karjára. A következő pillanatban a lisztes ember nagyot kiáltva eleresztette Dan karját és fehér ruhájában meghengergett a sáros országút vastag iszapjában. A többiek erre fölemelt botokkal körülkerítették Dant, de mielőtt egészen tisztában lettek volna vele, mit tegyenek, Dan néhány lépésnyire oldalt kanyarodott, keresztülszökött közöttük, fölkapta a kovács pörölyét, vállára vetette és azután visszafordult.

— Emberek, — szólt ép oly nyugodtan, mint az előbb, — egyitek se fog Ramseybe vinni engem, és egyitek se merjen utánam jönni. Én nekem egyedül kell oda mennem.

Az emberek gyorsan hátráltak. Mindnyájan ismerték Dan izomerejét és termete is tiszteletet parancsolt. Egy pillanatig némán álltak és a botokat leeresztették. Azután összesúgtak és azt kérdezték, mi közük is van voltaképen a dologhoz, mért is avatkoznának bele és mi hasznuk lenne abból a pár shillingből?

Dan nyugodtan tovább mehetett a pörölyével. Ez a találkozás néhány percet elrabolt drága idejéből, de a váratlan esemény egy cseppet sem hűtötte le szándékának tüzeit, bárha szíve még jobban megnehezedett miatta s bárha a komor nap még komorabbra vált.

Az országút könyöke mellett, ott a hol az út balra Ramsey felé, jobbra pedig a Sherragh malom felé kanyarodik el, egy emeletes, szalmafüdeles kis házikó volt, a melynek ablaka egy szintbe esett az országúttal. Egy Callister nevű foltozó varga háza volt, egy sovány, kiéhezett, idősebb emberé, a ki ott élt egyedül egy régi szóbeszéd szerint azért, mert ifjú korában valami gonosztettet követett el. Dan ismerte a szegény embert. Az ilyen emberi nyomorékokhoz mindig részvételt volt a nagyszívű izgága, s a mint most a ház felé közeledett, hallotta, hogy az öreg javában kalapálgat odabent. De a kalapálás csakhamar megszünt, és Callister kivonult az ajtajába.

— Kapitány, — dadogta, — nem tudod, — nem tudod — ?

Formába akarta önteni a szavait, de nem tudta, végül kipattant belőle:

— A duhaj Quayle egy órája hajtatót erre.

Dan tudta, hogy mi fürja a szegény, megviselt ficzkónak a szívét, és mélyen megindult. Szó nélkül, csupán a kezével intve választ és búcsút, tovább akart menni, mikor a varga kutyája, mely ép oly sovány és kiéhezett volt, mint a gazdája, elősompolygott a házból, csipás szemével fölnézett Danra és nyalni kezdte a kezét.

A varga még mindig ott állt az ajtajában, letompult dikicsét forgatva az ujjai között, s kereste a szavakat, hogy világosabban fejezze ki magát.

— A whitehaveni postahajó ma este indul Ramseyből, kapitány, — motyogta végül.

Dan újra legyintett a kezével. A szíve még jobban összeszorult. Az emberiségnek csak a szemetje, csak a söpredeke tekintette őt felebarátjának, meg az olyan néma teremtmények, mint a minő a kezét nyaldosta. Így eltékozolta a hűséget és ragaszkodást, a miben része volt. Egy nap alatt üldözött emberré süllyedt alá. Ez volt hát a világ halája, sőt a világ szánakozása is. És mégis, kerüljék vagy üldözzék bár, legyen bár a gyalázat, vagy a gyűlölet céltablája, úgy érezte azért, mint az előbb, hogy erős kötelékek fűzik őt embertársaihoz. Valófélben volt tőlük; utoljára találkozott most velök. De azért félelmök vagy gyanakvások leghidegebb pillantásai sem rendíthették meg elhatározását.

Türelmetlensége minden lépésnél fokozódott. Lezayren és Miltownon gyors léptekkel sietett keresztül. Futni nem mert, nehogy szökésnek véljék a szaladását, s újra olyan akadályt gördítsenek eléje, mint a Sulby-hidon. Végre Ramsey utcáiba ért. Észrevette, hogy a legtöbb ember, a ki elhaladt mellette, riadt, gyors tekintetet vetett reá, aztán tovább sietett. Végül odaért a városházához. A Nyereghez címzett csapszék körül csoportosan álldógtak az emberek, s a korláttal elzárt térség déli oldalán nagy tömeg ember nyüzsgött. A piaci toronyóra kilenczet ütött. Mikor húsz évvel ezelőtt ezt a négyszögletes tornyot építették, a Looney kőműves itt hullt térdre az állványon, hogy áldását kérje a püspöknek, a ki odalent elhaladt a torony mellett. A püspök fiának most mintha az utolsó ítélet óráját ütötte volna el a torony órája.

A korláton belül álló tömeg a városháza előtt szétvált, mikor Dan utat tört magának az emberek között, és a fe-

csegés tompa zümmögését nyomban mély csend váltotta föl. De azok, a kik legközelebb álltak az ajtóhoz, a városháza belseje felé nyujtogatták a nyakukat, hogy jobban láthassanak és hallhassanak. Dan, ki egy pillanatig megállt mögöttük, hallotta, mit sugdostak hátra azok, a kik odabent álltak, s ekép megtudta, mi történt eddigelé.

A főbíró egy óra óta folytatta már a kihallgatást. Először a *Háromláb* csaplárosné, a esküdött meg rá, hogy karácsony este három óra tájban Ewan tiszteletes Mylrea Dan után kérdezősködött a csapszékben, s azután megindult az öböl felé, a melyet néha Lockjawnak szoktak nevezni. Azután az útmenti vágóhid mézárása vallotta eskü alatt, hogy Ewan tiszteletes elment mellette az úton az öböl irányában, és a parti halászok, a kik fölszállították a holttestet a püspöki udvarba, vallomást tettek, hogy a holttest mikor került partra (Karácsony reggel tíz órakor) és hol vetette partra a víz (a korallszirtes heringöbölben, a Moo-raghban). Utánuk Kerruish Jarvis vallotta eskü alatt, hogy nyomon követte Ewan tiszteletest félórával azután, hogy a megboldogult távozott Ballamonából; hogy hangos sikoltást hallott, mikor közeledett az Orris Headre vezető úthoz, és hogy az öbölben ott találta Fayle Davyt. a halászfíút, a kinek viselkedése nagyon gyanus volt, mikor megkérdezte tőle, hogy látta e Ewan tiszteletest és a gazdáját, Mylrea Dant. Azután a *Ben-my-Chree* egyik legényének a feleségét szólították elő, a ki azt vallotta, hogy a halászbárka odakint volt a tengeren, a karácsonyesti dagály ideje óta. Az asszony szemlátomást szégyenkezve és némi zavarral tette meg vallomását, ismételte a szavakat és ellentmondásba keveredett, mikor a főbíró élesen rárivallt. s végül patakozó könyekbe tört ki. Miután elbocsátották, a régi Ballamona gazdasszonyára, egy ijedős, zavarodott anyókára került a sor, ki megerősítette, hogy Mylrea Dan nem volt odahaza a szent karácsony előestéjének kora hajnala óta. Végül a peeli révmester megállapította, hogy a vitorlavászon, melybe a holttest bele volt csavarva, a *Ben-my-Chree*ről való farvitorla, s megesküdtött arra is, hogy a *Ben-my-Chree* nevű vitorlás mult este apály idején beérkezett a kikötőbe, s földézetén volt Quilleash, Teare, Corkell, Crennel és Fayle Davy, továbbá a hajó gazdája is, Mylrea Dan.

A nélkül, hogy további vallomásokra várt volna, Dan összeszedte minden elszántságát s utat tört magának az ajtón keresztül be az ülésterembe. És ekkor látta, hogy

nem vezett ki mégsem minden emberi érzés a szívekből. Alig vették észre a terembe gyült emberek, hogy Dan is ott van közöttük, az egyik nyomban elébe állt, hogy elrejtse őt azok szeme elől, a kik elől álltak, míg egy másik vállon veregette s könyökével utat törve intett neki, hogy kövesse, mintha valami sürgős beszélni valója lenne vele.

De Dan elhatározása szilárd volt és semmifele ürügy a gyávaságra meg nem rendítette. Állhatatosan és némán állt a terem háttérében, félig rejtve a tömeg közepett. Hidegen igyekezett viselkedni és figyelmét saját tárgyalásának mozzanataira irányította. Eleinte nem tudott egyébről, csak a helyiségben uralkodó félhomályról és valami zavaros morajról, mely az asztal távolabbi végéről hangzott. Egy ideig kábultan és láthatóan remegve állt a helyén. De egyszerre csak azon kapta rajta magát, hogy hall és lát mindent, a mi előtte történik.

Az ülésterem zsúfolva volt. A bírói padon a főbíró ült, vékony, mozgékony és mint a toll, oly éles arczával, nehéz parókája alatt. Kerruish Jarvis és Quayle, a halottkém, lejjebb álltak az asztal mellett. Ennek az asztalnak a tetején volt kiterítve egy vászonvitorla. Hat mihályfalvi ember ült jobbról, mint esküdtbíró. De Dan tekintete átsiklott valamennyiök fölött, mintha tudomást sem vett volna ottlétükről, és szinte öntudatlan ösztönszerűséggel a tanúk rekesze felé fordult. S ott most maga Mona állt. Az arca nagyon sápadt volt és megfeszült az ajkai körül, a melyeket erősen összeszorított, bárha orrczimpája láthatóan remegett. Félig zárdai szabású sötét köpenyeg volt rajta, kámzsával, a mely hátralógott szoros kalapjáról, a mely mint holmi apácza főkötő övezte sima homlokát. Kiegyenesedve állt kétszáz kíváncsi szem kereszttüzeben, de a keble pihegett, s keztyűtlen kezének ujjai idegesen szorították az előtte lévő korlátot.

A főbíró vékony, éles hangja hamarosan öntudatra ébresztette Dant, a ki ráeszmélt arra, hogy a saját tárgyalását hallgatja, a melyen Mona készült ellene vallani.

— Mikor láttad a bátyádat utoljára?

— Tegnapelőtt délután.

— Hány órakor?

— Két óra tájban.

— Mi történt köztetek e találkozás alkalmával?

Erre a kérdésre nem volt felelet.

— Mondd meg az esküdtbiróságnak, volt-e valami kellemetlenség közted és a bátyád között tegnapelőtt délután két órakor?

Szünet támadt s azután a következő bizonytalanul kiejtett válasz törte meg a csendet:

— Igaz, hogy haragos volt.

— Mi volt az oka haragjának?

Újabb szünet, egy szó felelet nélkül. A főbíró ismételte a kérdését, de még mindig nem kapott rá választ.

— Ide figyelj. A vád terbének azon a válaszon kell nyugodnia, a melyet erre a kérdésre adsz. A körülmények nagyon világosan büntényre utalnak. Egy emberre utalnak, mint a büntény elkövetőjére, és öt más emberre, mint bűntársakra. De szükséges, hogy az esküdtsek fogalmat szerezzen arról az indító okról, mely a büntény alapja volt. Épen ezért újra kérdezem, miféle czivódás volt közted meg a bátyád között azon a találkozáson tegnapelőtt délután?

Mély csend támadt a teremben. Komor, visszhangtalan csendesség, mint a minő a vihart szokta megelőzni, lebegett az egész gyülekezet fölött. Minden szem a tanúk rekesze felé fordult.

— Felelj, — szolt a főbíró, fejét oldalt lógatva. — Kérlek, felelj, — követelem a választ.

A tanú erre a főbíróra emelte nagy, lágy, kedves szemét és így szolt:

— A bíró követeli-e a feleletet, vagy az apám? — kérdezte.

— A bíró, a bíró, — ismételte a főbíró nyomatékosan, — itt nem tudunk semmiféle apáról.

Erre az a teher, a mely Mona remegő arczára nehezedett, mintha elröppent volna.

— Ha a bíró az, a ki ezt a kérdést hozzám intézi, akkor nem akarok felelni rá.

A főbíró hátradőlt a székén, s a hallgatóság soraiban halk moraj keletkezett. Dan észrevette, hogy torkában hangosan hörög a lélekzete, hogy ujjainak körmei barázdákat vájnak a tenyerébe, és hogy fogai úgy belemélyedtek az ajakába, hogy fogai közül is és ajkaiból is kiserkedt a vér.

A főbíró egy pillanatnyi szünet után újra megszólalt, de szelidebben, mint az előbb, és szinte rábeszélő hangon:

— Ha a bírónak nincs hatalma fölötted, akkor felelj az atyának, — és ismételte a kérdését.

A kínos csendben Mona remegő hangon így válaszolt:

— Nem a tárgyalóterem az a hely, a hol az atya választ kívánhatna leányától az ilyen kérdésre.

A főbíró erre elvesztette önuralmát, és éles, rikácsoló hangon azt kiáltotta, hogy akár mint bíró, akár

mint atya választ akar kapni a tanútól; hogy e válasz alapján kell vádat emelni a bűnös ellen, és hogy ha ez a válasz terhelő az illetőre nézve, hát akkor fel kell őt akasztani.

A hallgatóság visszafojtott lélekzettel hallgatta a főbíró szavait és elképedve bámult a bírói padon ülő ember ólomszinű arczára. Hozzá voltak szokva ugyan a főbíró dührohamaikhoz, de a düh ilyen kitöréseinek még soha sem voltak szemtanúi. A komor csendet egy ideig semmi sem törte meg, majd egyszerre felhangzott a tanú elfojtott sírásának a hangja.

— Ne nyafogj! — szólt a főbíró. — Tudjuk, kiért ömölnek a könnyeid. De fogsz még te egyebet is tenni azért az emberért, nemcsak sírni. Ha egy szavad akasztófára juttathatja őt, akkor azt az egy szót ki fogod még te mondani.

Dan látott és hallott mindent. A sötét hely, a bíró, az esküdtek, a néma tömeg, mintha mindez összefolyt volna, a szemei előtt. Egy pillanatig viaskodott önönmagával, s alig tudta legyőzni azt az ösztönét, hogy előre ne tolakodjék és le ne rántsa helyéről a főbíró. De a következő pillanatban, teljes nyugalommal és szenvedélyének erős megfékezésével széttolta az előtte állókat és utat tört magának a bírói szék alatt lévő asztalig. A tömeg, bár sűrű volt, szinte önként utat nyitott előtte s Dan fülébe csak számos elfojtott hang halk moraja jutott el alig hallhatóan. Tudta, hogy minden szem rajta pihen, de legfőképen, hogy Mona figyelni őt kinos szorongással.

Sohasem érezte erősebbnek magát, mint ebben a pillanatban. Elég sokáig tétovázott és nagyon is gyakran engedte, hogy visszatartsák, de most elkövetkezett az ő órája. Megállt az asztal előtt és csengő, tiszta hangon így szólt:

— Itt vagyok, hogy jelentkezzem, — bűnös vagyok.

A főbíró elképedve nézett le a helyéről; de a vizsgálóbíró, ki gyorsan magához tért megdöbbenéséből, felpattant olyan arczezal, mint a zsandár, mikor jó fogást csinál és megbékózta Dan kézcuklóját.

A mi ezután történt, azzal soha sem jutott tisztába később sem a kővé dermedt hallgatóság egyetlen tagja sem. A főbíró felszólította az esküdteket, hogy döntsenek s nyomban rá megparancsolta az irnoknak, hogy készítse el a vádiratot.

— Csak ezt az embert vádoljuk vagy pedig mind a hatot? — kérdezte az irnok.

— Mind a hatot, — felelte rá a főbíró.

A fogoly erre megint megszólalt.

— Főbíró, — mondta, — a többiek ártatlanok.

— Hol vannak?

— Nem tudom.

— Ha ártatlanok, miért bujkálnak?

— Mondom, uram, hogy ártatlanok. Egyedüli hibájuk az, hogy hűségesen ki akartak tartani mellettem.

— Veled voltak, mikor a halottat a tengerbe temették?

Dan nem felelt.

— *Ők* temették el?

Megint semmi válasz. A főbíró az irnokhoz fordult és így szólt:

— Mind a hatot.

— Főbíró, — szólt Dan makacs határozottsággal, — mért mondanék olyat, a mi nem igaz? Eljöttem ide, noha mint azok az emberek, én is elrejtőzhettem volna.

— Eljöttél ide, fogoly, mikor a törvény keze rád nehezedett, mikor a törvény bosszuja környékezett és körülkerített már, mikor hiabavalóság lett volna tovább ellene szegülnöd. Azzal a gondolattal jöttél el ide, hogy önkéntes jelentkezéssel enyhítsd a büntetésedet. De nagyon tévedtél. A kényszerű jelentkezés, mikor az elfogatás bizonyos, csak úgy, mint az önkéntes vallomás, mikor a bünt nem lehet tagadni, még sohasem enyhíthette a bűnös büntetését. Nem fogja enyhíteni most sem.

Ekkor, midőn a főbíró fölemelkedett, egy kiáltás hangzott fel a teremben. A szív legmélyéből fakadó sikoly volt az, mely egy egész történetet mondott el a sokaságnak. Egy szempillantás alatt láttak és tudtak mindent az emberek. Könybe boruló szemmel néztek az előttük álló két emberre, Danra és Monára, a fogolyra meg a tanura, és száraz torukból tompa nyögés hangzott föl.

— Mondom, főbíró, hogy nincs igazad, és hogy azok az emberek ártatlanok, — szólt Dan.

Az irnok egy iratot nyujtott át a főbírónak, ki tolat ragadott és aláírta.

«A vádlott a végtárgyalás idejéig vizsgálati fogságba helyeztetik.»

A következő pillanatban a főbíró eltűnt.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Apa és fiú.

A vizsgálati foglyokat a castletowni Rushen várbörtönbe szokták csukni, de Mylrea Dant nem oda vitték. A sziget déli részén általános zendülés támadt a rézpénz behozatala alkalmából, és annyi lázadót tartóztattak le és helyeztek — kellő kezesség híján — vizsgálati fogságba, hogy a rusheni várbörtön zsúfolásig megtelt. Húsz ember őrizte a börtönt éjjel-nappal, a kiket minden huszonnégy órában ugyanannyi más ember váltott fel, községenkint, nem egyszer a foglyok barátai és rokonai közül valók is, a kiket ősi szokás szerint reggelre úgy idéztek be Castletownba, mikor rájuk került a sor, hogy éjszaka fakeresztet erősítettek az ajtajukra.

E körülménynél fogva a főbíró azt a rendkívüli baklövést követte el, hogy ráparancsolt vizsgálóbírójára, hogy szállítsa Dant a peeltowni váromladék alatt lévő börtönbe. Ez a Szt.-Patrick szigetén lévő börtön évszázadok óta az egyházi bíróságok alá tartozott s mindmáig az egyházi büntetések végrehajtására használták fel. A börtönőr a sekrestyés volt s a börtön egyedüli kormányzója és igazgatója maga a püspök. Mindezt nagyon jól tudta a főbíró is, és egyrészt, hogy daczoljon, másrészt, hogy kimutassa megvetését bátyjának joghatóságával szemben, de főként azon való keserű dölyfében, hogy a bátyja tehetetlenül állt szemben fia nyilvánvaló és bevallott bűnösségével, az egyházi hatalom hozzájárulása nélkül élt azzal a joggal, hogy Dant az egyház börtönébe küldje, minthogy a polgári hatóság börtöne telve volt.

Ez a börtön ocsmány és undorító földalatti helyiség volt, a melyet Mylrea püspök köztudomás szerint csak egyetlen egyszer használt föl. Szűk lépcsős, sötét, keskeny, nyirkos hely volt, a templom alapboltívei alatt, a hosszúkas barázdák fölött, a melyeket a tenger vájt a sziklába. Oly hitvány üreg volt, a melynél hitványabbat az egyház zsarnoksága nem igen használt föl börtönül soha, hogy megbüntesse azokat, a kik ellene szegültek tekintélyének.

A börtön öre, a vén Gorry Paton, a Kirk Patrickból való egyházi volt; gyöngé lélek, a ki szörnyen tisztelte a hatósági tekintélyt és soha sem tudott különbséget tenni azok között, a kik fölebbvalói voltak. Mikor megkapta a főbíró letartóztató parancsát, nem kételkedett valódiságá-

ban; s mikor Quayle, a vizsgálóbíró, a maga szakállára elrendelte, hogy a foglyot a földalatti börtön magánzárkájában kell elhelyezni, Gorry Paton minden további kérdezősködés nélkül engedelmeskedett a parancsnak.

Ha a megaláztatás, a mely Dant eddigelé érte, nem vált epévé és ürömmé büszke, makacs lelkében, annak nem a duhaj Quayle volt az oka. Dannak részeben volt minden méltatlanságban, a mivel csak kényszerfoglyokat szoktak illetni. Attól a percztől fogva, a mikor elhagyták a ramseyi városházát, Dant ide-oda lökdösték és taszigálták s oly szükségtelenül és oktalanul gorombáskodtak vele, hogy azok az emberek, a kik az utczára sereglettek vagy az ablakaikból néztek ki, — legtöbbje ugyanaz volt, a kik visszariadtak Dantól, mikor reggel keresztülment a városon — végül már rákiáltottak a vizsgálóbíróra és fenyegetni kezdték. De Dan maga, ki azelőtt sohasem türt el semmiféle ütest a nélkül, hogy vissza nem ütött volna, most békésen ment a vizsgálóbíró oldalán, nagy természetével föléje tornyosodva, de durvaságait úgy tűrve, mint az ölbeli csecsemő.

A börtön ajtajában véget ért Quayle szerepe és megkezdődött az egyházfié, és a vén Gorry egészen más anyagból volt gyúrva. Húszszor bíztak rá hatvan napra ítélt foglyokat mértékletlenség miatt; egy ízben a kormányzó feleségét őrizte tizenkét napig rágalmazás miatt, máskor meg egy harczias pap volt a keze alatt egy félévig eretnekség miatt, a ki Rómával kaczerkodott. De a vén Gorry soha sem dugott be még eddig ebbe a dögvészes lyukba a régi templom alá sem férfit, sem asszonyt, sem gyereket. Danra még akkoriból emlékezett, mikor a püspök fia bársonynadrágos kis fiú volt s mikor a börtön rozsdás kulcsa csikorgva ráfordult Danra a zárban, s a vén Gorry fölment dideregve az őrszobába, tüzet rakott magának, leült és pipára gyújtott: a durva külső alatt dobogó meleg szív győzött a kegyetlen börtönőrön. Lement hát újra a börtönbe, s miközben félig kómikusan, félig pathétikusan iparkodott megóvni a hivatalos méltóságot, egy kissé szegyenkezve kijelentette, hogy nem lenne kifogása ellene, ha Dan feljönne hozzá egy kicsit melegedni. Csakhogy Dan hidegen megköszönte és visszautasította az ajánlatot.

— Nem, Gorry — mondta — nem érzem a hideget.

— Oh, jó, jó; maradj hát csak itt, maradj hát csak itt, — szólt Gorry. Nagy fontoskodást színelve, a mennyire csak tőle telt, a kulcsait csörgette, miközben visszament, sőt valami nótát is dudorászott magában, mikor fölkapasz-

kodott a szűk lépcsőn. De a mint ott melegedett a tűz mellett, kegyetlenül kezdte kínozni az öreget a keblében ébredező jobb természet. Nem hagyta nyugodni a régi idők emlékezete, mikor Dan, a vidám kis gazficzkó anyyira meggyötörte őt. Fölkelt hát újra s lement megint a földalatti börtönbe.

— Nagyon tisztellem az öreg püspököt, — mondotta, csakhogy valamivel mentegetődzsek, és könnyebben kinyög-hesse, a mit akart, — és ha úgy van is, hogy valaki rossz-szat követett el, még se látom be, — nem látom be — motyogta — természetellenes dolog, hogy elevenen el kel-lessen temetni, s még hozzá ilyen hideg téli estén.

— Ezt érdemlem, — szólt Dan halkán; s a vén Gorry erre sarkon fordult, mint az előbb s méltóságteljesen újra így szólt:

— Maradj hát csak itt, maradj hát csak itt.

Esze ágában sem volt, hogy egy foglyot fellájitson és rábirjon arra, hogy feljöjjön ebből a bűzös lyukból, óh, dehogy is! És a püspök egyházfija kidüllesztette görhes mellét és visszament megint a pipájához. De félóra mulva, mikor leszállt az éjszaka, a vén Gorry, kezében lámpással, ott állt megint a börtön ajtajában.

— Őszintén szólva, uram, — motyogta — egy pillanatra se tudom lehunyni a szememet odafönt és ha már nem akarsz feljönni hozzám melegedni, hát akkor nem tehetek egyebet, mint hogy kénytelenségből én magam is lejövök ide hozzád fagyoskodni.

Mielőtt Dan felelhetett volna, odafönről hangos kopo-gás hallatszott. A következő pillanatban fordult az ajtókulcs kívülről a zárban és Gorry tétova léptei távolodtak a lépcsőn fölfelé.

Mikor Dan először maradt egyedül sötét czellájában, levetette magát arra a sziklából vágott széles kőlapra, a mely egyedüli ülőhelye és ágya volt. Kétsége megszűnt; a bizonytalanság érzete nem nehezedett rá többé az agyára, s Dan megpróbálta meggyőzni magát arról, hogy helyesen cselekedett. Most egészen más érzelemmel gondolt Ewanra, mint eddig — becsületességére, gyöngédségére, testvéri sze-retetére, gyakori szószólására és nem kevésbé gyakori ön-feláldozására. Azután elgondolta a saját makacs esztelensé-gét, üres érzéketlenségét, hideg hálátlanságát s végül vak szenvedélyét és örült dühét. Minden egyéb kioltódott em-lékezetéből a sötét tépelődésnek ebben az órájában. A mint ott volt egyedül a bűnével — a mikor nem gyötörte már

többé a büntetéstől való szabadulásnak semmiféle vak reménysége, nem kizozta már többé semmiféle kétség bűnöségének mértéke felől, — szive nagy, néma sóvárgással és keserű lelkifurdalással epedett az igaz barát után, a kit ő fosztott meg életétől. Kegyetlen hangok nem sugdos- tak többé a fülébe bűnét szépítgetve, hogy nem is gyilkos- ság volt az, hanem szerencsétlenség önvédelem közben. Hiszen ő indítványozta a párviadalt, mely Ewan halálá- val végződött, s mikor Ewan el akart állni tőle, ő volt az, ki nem akart hallani a békülésről. Gyilkosság volt; és bár- mily gonosz bűn is minden gyilkosság, ez a gyilkosság aljasabb és gonoszabb volt minden más gyilkoságnál. Igen, jól tette, a mit tett. Csak itt, ezen a helyen szabadulhatott rettentő gondolataitól. Ez a sötét boltozat volt egyedüli pihenőhelye, a míg ott nem fog nyugodni utolsó pihenő- helyén. Visszatérésről szó sem lehetett többé. Az élet mind- örökre bezárult mögötte. Kiontotta annak az embernek a vérét, a ki jobban szerette őt, mint ha édes testvére lett volna, s a kihez aczélkapcsokkal volt hozzáfűzve a saját lelke. Ez elég volt, s a várható büntetés szomorú bizonyos- ságát mindennél könnyebb volt elviselni.

Dan ily gondolatokkal foglalkozva töltötte el első pár óráját a börtönben, s mikor a vén Gorry egyre-másra za- varta őt kicsinyes, apró dörmögésével a dögvészes hely fagyos hidegéről, Dan aligha vette észre a vén ember színlelése mögött rejlő jó adag kedves emberi gyöngédséget.

Pár percz mulva, miután Gorry kiment a czellából a hangos kopogtatásra, a mely fölverte fejük felett az üres helyiségek csendjét, Dan hallotta, hogy visszatérőben van, lassan lefelé csoszogva a lépcsőn s közbe-közbe egy-egy szót dünnyögve, mintha valakinek világítana, a ki utána jön.

— Bizony, nagy jó uram, sötét van, nagyon sötét. Majd ide teszem le a lámpást, nagy jó uram és kinyitom az ajtót.

A következő pillanatban a vén Gorry odabent termett Dan mellett és félénken sut'ogva így szólt:

— Isten irgalmazzon nekünk! Maga a püspök úr van itt. Rettentőket hazudtam neki, úgy bizony — de mind- hiába. Mondtam neki, hogy alszol, de mindhiába. Nem akart megnyugodni, a míg nem láthat téged. Itt van — tessék, nagy jó uram!

Dan elszórakozott elméje jóformán nem is ért rá még arra, hogy felfogja, mit mondott Gorry, mikor a vén börtönőr letette már lámpását a czella padlójára, s ő maga kiment úgy, hogy Dan egyedül maradt az édesapjával.

— Dan, ébren vagy? — kérdezte a püspök halkán, mohón. Szeme nem szokott még hozzá a sötét hely félhomályához, úgy, hogy nem látta még a fiát, Dan ellenben nagyon is tisztán látta az atyját, s a mint visszatérő öntudatának első percében ránézett, ez az egy pillantás elegendő volt, hogy üres sophismának tartsa azt a vigasztaló megnyugvást, a melyet az imént táplált szívében, hogy tudniillik azt, a mit tett, jól tette.

A püspök teljesen megváltozott, megtört aggastyán volt. Mintha egész termete összetöpörödött volna és fehér Jupiter-feje mélyen lehorgadt a mellére. Nagy nyugalma oda volt, s a földön álló lámpás gyenge fényében látszott, hogy a szeme is egészen megváltozott, s arcát mintha a félelem, sőt bizonyos ravaszság mély barázdái szántották volna fel. Határozatlan szája félig nyitva volt, mintha csak az imént hallatott volna valami ijedt kiáltást. Az egyik kezében széles szíjjal körülcsatolt kis batyu volt, s a másik kezével idegesen hadonászott maga előtt a levegőben.

Dan mindezt meglátta egy szempillantás alatt. Ime, ez volt hát mai munkájának első gyümölcse.

— Atyám! — kiáltott Dan gyöngye, remegő hangon.

— Fiam! — felelt a püspök, s néhány gyorsan tűnő pillanatra egyiköknek sem jutott eszébe a mult, mely annyi keserűséget szerzett mindkettőjüknek.

De az édes feledés kegyetlenül rövid volt.

— Várj csak, — susogta a püspök — egyedül vagyunk? S ezzel az Urnak egykor oly fenséges szolgája lábújjhegyen, mint a macska, a czella ajtajához osont és hallgatózott.

— Itt vagy, Gorry Paton? — kérdezte, miközben nem sok eredménynyel nyugodt méltóságának megszokott hangját próbálta utánozni.

A vén Gorry az ajtón túlról azt felelte vissza, hogy ott van, hogy a lépcsőn ül, hogy nem alszik, hanem nagyjó-urának a visszatérését várja.

A püspök visszaosont Dan mellé ugyanolyan macskaléptekkel, mint az imént.

— Meg vagy mentve, fiam. — suttozta halkán, sóváran. — El kell hagynod ezt a helyet. Ez a börtön az enyém, és azt akarom, hogy szabad légy.

Dan ámuló érzéssel figyelte atyja mozdulatait.

— Hát nem tudod, hogy én magam jelentkeztem a bíróságnál? — kérdezte halkán.

— Hogyne, hogyne, tudom, tudom. De akkor jelent-

keztél, mikor már bizonyos volt, hogy elfognak. De most — figyelj csak.

Dan úgy érezte, mintha atyja öklével az arczába csapott volna.

— Ezt mondta a főbíró is — mondta; — de ez nem igaz.

— Ide figyelj — nincs ellened semmi bizonyítékuk. Én mindent tudok. Nem tudnak elítélni, csak a saját vallomások alapján. De mért tennél vallomást?

— Miért?

— Ne beszélj — ne adj felvilágosítást — nem akarlak meghallgatni — ide figyelj! — s az öreg ember egyik karját vállára tette és a száját fia füléhez illesztette. — Csak egyetlen elfogadható bizonyíték van ellened és ez itt van; ide nézz! és Dan szeme elé emelte a batyut, a melyet a másik reszketeg kezében tartott. Azután féltérdre ereszkedett, letette a batyut a földre és szétszatelte a szijat. A batyu szétnyílt. Egy kabát volt benne, egy kalap, két katonai tör és egy nagy, nehéz kődarab.

— Ide nézz! — suttogta újból a püspök diadalmas hangon, s mialatt beszélt, szent, öreg arczára gyönyörült ki vigyorogva.

Dan összeborzadt a holmi láttára.

— Hogyan jutottál hozzá? — kérdezte.

A püspök kurtán, recsegő hangon fölnevetett.

— Egynéhány jó emberem hozta el hozzám — felelte. Oh igen, jó emberek valamennyien, és nem fogják elmondani. Oh nem, megígérték nekem, hogy hallgatni fognak.

— Megígérték *neked*?

— Meg — hallgass csak tovább! Tegnap éjjel — sötét volt, azt hiszem, elmúlt már éjfél is, — sorba jártam mindannyiukat. Ágyban voltak már, de én bekopogtam és ők fölkeltek a kedvemért. Igen, szavukat adták, — a Szent Bibliára adták a szavukat. Valamennyien derék emberek — Jabez, a szabó, Stean, a varga, Juan Ballacryból és Thormod az útszélről. Emlékszem mindannyiukra.

— Atyám, csak nem azt akarod mondani, hogy fölkerested ezeket az embereket, — a szigetnek ezt az igazi szemetjét — fölkerested őket — te magad, éjfélkor — és könyörögtél nekik . . .

— Csitt, hisz ez semmi. Miért ne? — De ez nagyon fontos.

A püspök, a ki még mindig térdelt, újra a batyu fölé hajolt.

— Beledobhatod a tengerbe. Észrevetted a követ? Ez majd lehúzza a tengerfenékre. És ha egyszer a bárkán vagy, akkor könnyű lesz mindent a tengerbe hajítani.

— A bárkán?

— Oh! hát még nem mondtam el? Mylechreest Thor-mod — emlékszel rá? Derék ember ez a Thormod, jó szívű és az apja nagyon igaztalanul bánt a szegény, félrevezetett teremtéssel. Nos hát, Mylechreest megigéerte — csak az imént váltam el tőle — hogy ma este kilencz órára lemegy a kikötőbe és a halászbárkát, a *Ben-my-Chreet*, elhozza a St. Patrick szigetjének nyugati partjára és ott horgonyt vet vele, azután partra evez a csónakban és ott megvár téged.

— Megvár engem, atyám?

— Igen; mert ez a börtön az enyém, és én megnyitom az ajtaját akárki előtt, a kit ki akarok szabadítani. Nézd csak!

A püspök egész magasságában kiegyenesedett, hátra szegte a fejét, megszokott méltóságának bágyadt fitogtatásával a czella ajtajához lépdelt s régi erős hangjának siralmas, elfojtott visszhangján kikiáltott az ajtón:

— Gorry Paton, nyisd ki ezt az ajtót!

A vén Gorry felelt valamit kívülről és nyomban kinyitotta az ajtót.

— Jobban nyisd ki!

Az ajtó kitárult.

— Most pedig add ide nékem a kulcsokat, Gorry Paton, — szólt a püspök, tovább fitogtatva tekintélyét.

A vén Gorry átnyújtotta kulcsait a püspöknek.

— Most pedig eredj haza és maradj otthon.

A vén Gorry sipkájához emelte a kezét és fölment a lépcsőn.

A püspök pedig szomorú, megtört diadalmosolylyal a fiához fordult.

— Látod, — mondta, — szabad vagy. Hadd lám — hány óra van? — Az órája után nyult. — Ah! Elfelejtetem. Az órámmal fizettem ki a szegény Looney Patrickot. Nem baj. Kilencz órakor várni fog rád Mylechreest, te pedig felszállasz a bárkára és Skócziába mégy rajta vagy Angliába vagy Irországba vagy — vagy —

Dan nem bírta tovább. A szive fulladozott.

— Apám, apám, apám, miket beszélsz!? — kiáltott fel.

— Azt mondom, hogy szabad vagy és — távozhatsz innen.

— Nem akarok elmenni — nem mehetek el innen.

A püspök mélyen lélezett és egy pillanatig semmit sem szólt. Remegő kezével homlokához kapott, mintha meg akarná nyugtatni szédülő, izzó agyát.

— Nem maradhatsz itt, — mondta azután. — Hallga! Hallod, hogy nyög odakint a szél? Vagy a tenger csapkodja odakint a sziklát? És fejük felett tiz nemzedék aluszsza örök álmát.

De Dant a szégyen fojtogatta. Körülötte a vigasztalanság, a halál, a mely némán pihent fölötte és a fájdalmak szülője, a mely alatta nyöszörgött, nem rémitette őt már.

— Atyám, atyám, — kiáltott újra — gondold meg, mit kívánsz tőlem. Gondold csak meg. Azt kívánod, engedjem meg neked, hogy megvásárolj a leghitványabb csürhő hallgatását. És milyen áron? Annak a befolyásnak, becsülésnek, szeretetnek és tiszteletnek az árán, a melyet hús esztendei munkával szereztél meg magadnak. És mi végre? Azért, hogy én — hogy én — —

— Azért, hogy tovább élhess, fiam. Jusson eszedbe, mid volt neked atyád szeretete? Nem, nem ez — hanem arra gondolj, mije lehetett ez a szeretet neki. Apád tudná, hogy élsz. Igaz, hogy soha többé, soha többé nem láthatna. Igen, örökre elszakadnánk egymástól — te ott élnél, én itt — és én soha többé nem szoríthatnám meg a kezedet, soha többé nem láthatnám az arcodat. De te élnél, élnél — —

— Atyám, hát élet lenne az? Gondold meg csak, vajjon kibírhathatnám-e? Még ha meg menekülnék is — még ha biztonságba jutnék is valami távoli helyen — Indiában, Amerikában, bárhol a gyalázat és a halál körén kívül — még ha jó dolgom lenne is és idővel boldogulnék — akkor is mi lenne?

— Akkor én megvolnék elégedve fiam. Igen, megvolnék elégedve, és hálát adnék az Istennek.

— Én pedig a legnyomorultabb teremés volnék a föld hátán. Gondold meg csak és képzeld el a helyzetemet. Tudnám, bárha senkisem mondaná is, eszembe jutna mindannyiszor, valahányszor megvirrad fölöttem a nap, hogy otthon, ezer meg ezer mérföldnyire tőlem, szegény édes apám, a ki valaha az igazságos püspök volt, népének vezére és jó édes apja, most népe leghitványabb sőpredékének a rabszolgája; nincs hatalma, hogy fölemelje kezét a szorongató kezek ellen, némán tűri a gonosz nyelvek peigését, a melyek azzal fenyegetik őt, hogy megszólják. S vala-

hányszor leszállna fölem az éjszaka és én aludni próbálnék, ott látnám őt magam előtt, megöregedve, nagyon megöregedve, és talán nagyon el is gyöngülve, a kinek szüksége volna támogató karra és jó emberekre, a kik megbecsülik őt és elfelejtetik vele — igen, elfelejtetik vele fia életének esztelen hajótörését; ámde ő nem emelheti föl szemét a földről, mert tiltott gyalázat égeti, a becstelenség felelme gyötri, s önmagát vádolva és megalázva áll az Úr színe elé. Nem, nem, nem, nem fogadhatok el ilyen áldozatot.

A püspök közelebb húzódott Danhoz és próbálta megragadni Dan kezét. Mikor Dan elhallgatott, nem szólt egyideig a püspök sem, s mikor Dan leült kőpamiagára, leült melléje a püspök is, szelíden, mint a kis gyermek, csendesen és engedelmesen, és újra Dannak a keze után nyult és nem eresztette el, noha Dan el akarta húzni tőle a kezét. Majd, a mint ott ültek egymás mellett, az agg püspök egyre közelebb-közelebb húzódott Danhoz, míg végre egyik remegő karjával átfonta Dan nyakát és a drága fejét dagadó, dobogó keblére vonta, mintha még mindig kicsi gyermekfej volna, s az atya kötelessége volna, vigasztalni őt és enyhíteni szomorúságát.

Akkor hát együtt megyünk — szólt kisvártatva bágyadtan, kétségbeesetten, — ha kell, a világ végére, s magunk mögött hagyunk mindent és nem gondolunk soha többé a multra. Igen, együtt fogunk menni — szólt nagyon csendesen, s felállt, miközben mindig fogta még Dan kezét.

Dant majd megfojtotta a szégyen.

— Atyám, — mondta, — most már mindent értek; te azt hiszed, hogy ártatlan vagyok, s ezért mindent föláldoznál én érettem. Csakhogy én bűnös vagyok.

— Csitt! Ilyet ne beszélj! Ne mondj ilyet nekem. Senki se mondjon ilyet. Nem akarom hallani.

A püspök heves mohósága, a melylyel elhárította magától azt, hogy saját fülével hallgassa végig fia bűnének történetét, teljesen meggyőzte Dant arról, hogy a szívével végig hallgatta már.

— Atyám, nincs is szükség senkire, hogy ezt elmondja neked. Kitalálok te magad is És gondold meg csak azt a szörnyű kiábrándulást! Fiad pártját fognád az egész világ ellen, mert hiszel benne, de rájutsz titkára apránként, napról-napra. A bűne belopóznék közéd és közéje, mint valami kisértet, óráról-órára jobban elválasztana téged tőle, míg végül örökre elszakadnátok egymástól. És ez lenne a

legnagyobb szerencsétlenség. Nem, ennek nem szabad megtörténnie. Az igazságosság ellene szól; és ellene szól a szeretet is. Sőt az Isten, azt hiszem, az Isten is ellene van bizonyára.

— Az Isten!

Dan tovább beszélt.

— Igen, én bűnös vagyok, — folytatta. — Megöltem azt az embert, a ki úgy szeretett, mint a saját lelkét. Föláldozta volna életemért az életét, úgy, a hogy feláldozta becsületemért a becsületét. És én megöltem. Ewan! Ewan! testvérem! testvérem! — siránkozott és kezeibe temette arcát.

A püspök ott állt fia fölött azzal a gyöngéd nyugalommal, mely a czellában szállta meg őt s nyoma sem volt többé benne annak a lázas nyugtalanságnak, a melylyel belépett börtönbe. Ujra megpróbálta megragadni Dan kezét és nem eresztette el és belemélyesztette tekintetét Dan könyes szemébe.

— Igen atyám, jól van az, hogy nekem meg kell halni, és szükséges is. Az Úr talán elfogadja haláloamat engesztelésül — —

— Engesztelésül!

— Mert ha nincs engesztelés, akkor csak a pokol követhetnek bűnömre, és Isten előtt bűnös vagyok.

— Isten előtt!

A püspök tompán, gépiesen suttogva visszhangozta Dan szavait, s hosszú ideig némán állt, míg Dan keserű bűnbánatban áradozott. Azután megszólalt, s hangjában volt valami régi, bátor nyugodtságából, s arcában volt valami régi tisztaságából és magas homlokának néhány fölfelé futó ráncza elsímult, mialatt beszélt:

— Dan, hazamegyek és gondolkozom. Mintha rémes lidércnyomásból ébredtem volna olyan világban, a hol nincs Isten, a hol nincs világosság, a hol minden sötét. Az igazat megvallva, Dan, attól félek, hogy hitem nem az többé, a mi volt, vagy a minek lennie kellene. Azt hittem, hogy jól ismerem az Úr útjait, a melyeken meglátogatja övéit, s most úgy rémlik, mintha annyi esztendőn keresztül sohasem ismertem volna azokat. De hiszen én csak szegény pap vagyok és nagyon gyarló, öreg ember. Jó éjszakát, fiam; haza megyek és gondolkozom. Olyan vagyok, mint az az ember, a ki rohan, hogy megmentsen egy gyermeket valami nagy veszedelemből s mikor odaér, gyermek helyett egy önönmagánál is erősebb és derekasabb férfit

talál: olyat, a ki szemébe néz a halálnak és nem retten vissza. Jó éjszakát Dan; hazamegyek és imádkozom.

S az Isten szolgálja elindult útján a maga gyöngeségében. Ott hagyta fiát, ki arcát eltakarva, a kőpadon ült. A lámpást és a batyut a földön hagyta s a czella ajtaját tárva nyitva. A kulcsokat félig öntudatlanul magával vitte a kezében. Lebotorkált a sötétségben a sziklába vágott kanyargó lépcsőkön a bárkáig, a kis fahídhöz, a hol egy révész ült reá várakozva. Az éjszaka nagyon sötét volt s a levegő megtelt a tenger haragos nyögésével és nedves sós párázatával. A püspök nem látott, nem hallott, nem érzett semmit. De volt ott valaki az elhagyott helyen, a ki látta sötét alakját, a mint tovahaladt.

— Ki az? — kiáltott egy ijedt hang, mikor a püspök keresztülment a mély csapóajtón s kilépett a régi, csorba és gerendázott, félig nyitott kapun. De a püspök sem nem felelt, sem nem hallotta a kiáltást.

A castle-streeti ház előtt, közel a parthoz, megállt és kopogott. Az ajtót az öreg egyházi nyitotta ki.

— Elhoztam a kulcsaidat, Gorry Paton. Eredj vissza az őrhelyedre.

— Bezártad az ajtókat, nagy jó uram?

— Igen — nem, nem — azt hiszem, elfelejtettem. Félek, hogy az eszem — de nem baj. Eredj vissza, Paton, rendben lesz minden.

— Megyek, nagy jó uram — mondta az egyházi.

Vissza is ment, de közben mások jártak már ott ő előtte.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Jóslás.

Napi munkájával elégedetten, a főbíró a ramseyi városházából apósához hajtattott ebédre, az öreg espereshez és magával vitte Kerruish Jarvist is. Monát hazaküldte a döcögő szekéren, a melyet a vizsgálóbíró hajtott. A leány zavart kedélyállapotában szívesen maradt egyedül, s mikor leszállt az este és a főbíró még mindig nem tért vissza, Mona nem félt a Sliou Dhoon emelkedő elhagyott ház komor homályában sem. De kilencz óra felé megzavarták a hely kísérteties csendjét s ettől fogva jóval éjjelutánig szakadatlan lárma és izgalom színhelye volt Ballamona.

Először a vak Kerry állított be, hangosan kiáltozva végig a folyosókon és a kezét tördelve:

— Jaj, Istenem! Óh, kisasszonyom! Jaj, édes Istenem! Dan úrfi nincs már a börtönben, elrabolták; négy férfi és egy fiú ragadta el erőszakkal; kezén, lábán összekötözve, a hegyeken át egy elhagyott helyre cipelték s ott másnap hajnalban agyon akarják löni.

Mindezt, sőt ennél sokkal többet, a hely és a körülmények apró részleteivel együtt, látta Kerry, mintha villám fénye mellett látta volna, épen a mikor a hamut kaparta össze a tűzhelyen és készült lefeküdni.

Mona sokkal többet állt ki az nap, semhogy érzéke lett volna a vak asszony izgatottsága iránt.

— Nem szabad átengednünk magunkat efféle képzelgéseknek, Kerry, — mondotta.

— Képzelgéseknek, kisasszonyom? Képzelgéseknek? Azt monddod? A csúfolódók kigúnyolhatnak érte, kisasszonyom, — de te nem, a kit a tulajdon két kezemmel neveltelek föl, a hogy mondani szokták.

— Eszem ágában sem volt, hogy kigúnyoljalak, Kerry; de annyi igazi nagy bajunk van, hogy nincs helyén más bajokat még el is képzelni — sőt talán egy kissé esztelen dolog is.

E szavakra Kerry világtalan arca nagyon elkomolyodott.

— Esztelenség, kisasszonyom? A jó Isten adománya — a jó Istené. Ő vakított meg engemet, de a szemem világa helyett látományokat adott nekem. Kemény dolog lett volna és talán kegyetlen is, hogy engem sötétbe zárjon, míg a többi élő lény a fényben él; de az Isten igazságos és könyörületes, a mint mondani szokták, és kárpótlásul megadta, hogy lássak a lelki szemeimmel.

— Édes Kerrym, oly fáradt vagyok ma este és le kell feküdnöm.

— Az bizony, és nagyon sokszor nagy hasznát vettem már — —

— Ma reggel már hat óra előtt fölkelünk, Kerry.

— És most csak annyit mondok, kisasszonyom, hogy küldj utána nyomban valakit, mert különben csak az Isten — —

A vak asszony izgatottságát és Mona közönyét egy férfi hangja zavarta meg, a ki odakint az előcsarnokban idegesen a főbíró után kérdezősködött.

A következő pillanatban belépett a szobába Quayle, a vizsgálóbíró. Az arca ki volt vörösödve, nagyon lihegett és a viselkedése rendkívüli izgatottságra vallott.

— Ha hazajön a főbíró Andrásfalváról, mondjátok meg neki, hogy azonnal menjen át a püspöki udvarba és mondjátok meg neki azt is, hogy én éjfél előtt visszatérek megint.

Igy szólván, minden teketória nélkül sarkon fordult és ki akart menni a szobából.

— Mi történt a püspöki udvarban? — kérdezte Mona.

— Semmi, — hangzott a türelmetlen válasz.

— Akkor hát mért mondjam meg neki, hogy menjen oda?

A kérdés hangja fölébresztette a duhaj ficzkóban az udvariasság érzését.

— Hát ha minden áron tudni akarod, az az ember megszökött és azt hiszem, hogy maga a püspök is bele van keverve a dologba.

Kerry, a kit valami homályos ösztön arra készített, hogy a püspök védelmére keljen, közbevágott és így szólt:

— A püspök most nincs odahaza — annyit mondhatok.

A vizsgálóbíró erre leereszkedő mosolylyal azt felelte: — Tudom, anyó.

— Mikor történt a dolog? — kérdezte Mona.

— Egy órája sincsen; e perczen jöttem egyenesen Peeltownból.

S egy szót sem szólva többé, a vizsgálóbíró sarkon fordult és a következő pillanatban eltávozott.

Mihelyt Quayle kiment a szobából, Kerry fölemelte mind a két kezét; világtalan arcán a büszkeség és félelem furesa keveréke tükröződött.

— Az Isten adománya, — suttogta félénk tisztelettel.

Mona egy ideig némán és elképedve állt a helyén, azután remegő hangon így szólt:

— Kerry, azt ne hidd, hogy én is azok közé tartozom, a kik csúfolódnak, hanem meséld el a dolgot még egyszer, édes jó Kerrym, és ne haragudj' rám.

És Kerry újra elmondta látomását, Mona pedig feszült figyelemmel hallgatta és kérdéseivel gyakran félbeszakította.

— Ki volt a négy férfi és a fiú? Sohasem láttad őket azelőtt? Soha? Az utcán sem? Nem? Nem hallottad még soha a hangjukat? Ah! bizonyosan emlékszel a hangjukra. Igen, igen, próbálj visszaemlékezni rájuk; próbáld meg, próbáld meg, édes jó Kerrym. Ah! a halászok — a halászok hangja volt! Hogy is nem jutott olyan sokáig az eszedbe? Quilleash? Igen, a vén Billy? És Crennel? Igen és Teare és Corkell és a Fayle Davy fiú?

Szegény Davy, ő is köztük volt? Igen? Óh, édes, drága jó Kerry!

Mona közönye megszűnt és kérdései, úgy mint lélezése, gyorsan és hevesen követték egymást.

— És most azt mondd meg, hová vitték őt? A hegyekbe? Igen, de hová? Soha életedben sem láttad előbb azt a hegyet? Nos, nem? Persze, hogy nem. Hogy is láthattad volna, Kerry? Ah! Ne törődjél vele, mit mondok és ne haragudjál, kérlek. De miféle hely volt? Gyorsan, Kerry, gyorsan!

Kerry világtalan arcza ünnepélyes kifejezést öltött s egyik kezét, kinyújtott ujjakkal, fölemelte maga elé, mintha le akarná rajzolni a jelenetet a levegőbe, mialatt leírta azt a helyet a hegyekben, a hová a négy ember és a fiú magával czipelte Dant.

— Nagy, magányos hely volt, kisasszonyom, jobbra-balra tőled a tenger volt, a hátad mögött egy nagy hegy s előtted egy alacsonyabb és egy mély folyam rohant keresztül alattad a rekettyésen és oldalt egy kisebb szaladt befelé és köröskörül csupa rekettye és cserje volt a nedves fűvön és talán egy fűzfa a víz partján, a melynek bimbós ágai élettelenül lógtak alá. És sehol egy karó, háznak semmi nyoma, még pajta sem, csak az a régi, rozoga viskó, a hová bevitték s csak a tenger zúgása a távolban és a juhok bégetése és talán egy pár gágogó vadlúd, ennyi volt az egész.

Mona eleinte élénk érdeklődéssel és izgatott arczczal hallgatta, de a mint Kerry tovább beszélt, a leány arcza elszomorodott. Egy-két lépést hátrált, azután gyötrődő, türelmetlen hangon így szólt:

— Óh, Kerry, mindezzel semmit sem mondtál nekem. A mit leírsz, az ráillik csaknem minden hegytetőre a szigeten. Semmi egyéb nem volt ott? Semmi? Gondolkozzál csak! Milyen volt az a roskadozó ház? Volt teteje? Igen? Nem volt benne élő ember? Nem volt körülötte más épület? Aknatorok és hajtókerék? Óh, Kerry, milyen lassú vagy! Gyorsan, drága Kerry! Egy régi bánya? A miben már nem dolgoznak? Óh, gondolkozzál csak és bizonyosat beszélj!

A vak asszony arczának ünnepélyessége egyszerre csak átszellemült.

— Gondolkozzam? Szükségtelen gondolkoznom, — mondta megváltozott hangon. — Nagy Isten, újra látom. Ott van, ott van — ott, ebben a pillanatban.

Visszaroskadt a székére s hirtelen mozdulatlaná vált és megmeredt. Világtalan két szeme kinyilt, s az első pár pillanat alatt, a mely most következett, mintha minden érzékét elveszítette volna a körülötte lévő dolgok iránt. Ez álomszerű állapotában lassan, szakgatottan, riadozva tovább beszélt, rábeszélve, tiltakozva és félig zokogva. Mona eleinte halálos figyelemmel nézett rá, azután térdre hullt Kerry lábai elé és átkarolta a vak asszonyt a megriasztott madár ijedt riongásával.

— Kerry! Kerry! — kiáltotta, mintha öntudatlan ösztönszerűséggel fel akarná őt ébreszteni dermedt állapotából, a mely rémes látvány volt. S abban a pillanatban, a mikor hozzáért a távolba látó nőhöz, rázkódást érzett, a mely áthatotta minden idegszálát. Összeborzadt, a fájdalom kiáltása torkán akadt, szétnyilt ajka elfehéredett és megmeredt, a szeme a rémület pillantásával dermedt meg, a lélekzete elakadt, a szíverése megállt, s mintha a teste és a lelke egyaránt megmerevedett volna. Az érzéketlenségnek ebben a tűnő pillanatában a látomás, mint a lüktető vér, átáradt beléje is a vak asszonyból és Mona is látott és tudott mindent.

Fél óra mulva, Mona, minden izében remegve, szinte örvöngő tekintettel, a püspöki udvar kapujában állt és a félelemtől remegő hangon a püspök után tudakozódott.

— E pillanatban jött vissza Peelből, — mondta a gazdasszony.

A könyvtárba vezette Monát s ott ült a püspök a tűz mellett és révedezve a lángok közé bámult. Rajta volt még a kalapja és a kabátja s egyik tehetetlen kezéből egy lovagló ostor konyult alá.

Förlállt, mikor Mona belépett. Mona a püspök karjai közé repült s a püspök arcza, a mint Mona a keblére borult, fölenyhült szomorúságából, Mona szívének elfojtott vergődése pedig könyekbe tört ki. Azután elmondotta a püspöknek a zavaros, következtelen történetet, a vizsgálóbíró jelentését, Kerry látomását, a saját különös álomszerű állapotát és mindazt, a mit ez állapotában látott.

Míg beszélt, a püspök kábultan nézett rá; az egyik kezét a homlokához szoritotta; elismételt minden szót, a mit Mona kiejtett; ismételte Mona kérdéseit. Ezután fölémelte a fejét és csendet intett.

— Hadd gondolkozzom, — mondta. De a rövid szünet nem gyújtott világosságot megzavart elméjében. Nem tudott gondolkozni; nem tudta megérteni, mi történt s a hasz-

talán erőlködés, hogy megértse, a mit hallott, kidagasztotta homlokán a nagy, kék ereket. A kimerülés szájalmas kifejezése ült ki szelíd arczára s azután halk hangon, mely megrendítette Mona szívét, így szólt:

— Az igazat megvallva, édes gyermekem, nem tudlak követni — az elmém mintha elborult és megalvadt volna — a dolgok összefolynak benne — én már csak gyöngé öreg ember vagyok és —. De várj csak! (Borongó arca hirtelen felragyogott). Azt mondod, hogy ráismertél a helyre a hegyek között?

— Rá, a mint a látomásban láttam. Voltam már ott régebben is. Gyermekkoromban voltam ott Dannel és Ewanal. Messze fölfelé van a Sulby folyó mentén, Snaefell alatt és Glen Grammag fölött. Ne mondd, hogy ez ostoba, asszonyos és ideges dolog, édes bácsi. Olyan világosan láttam mindent, mint a hogy most tégedet látlak.

— Ah! nem, gyermekem. Mikor József pátriárka is foglalkozott ilyen jóslásokkal, milyen alapon mondhatnám én esztelenségnek? De várj csak, várj, hadd gondolkozzam.

Azután halkán, mintha magával beszélgetne, ezt mormolta:

— Az ajtó nyitva maradt . . . igen, az ajtó . . . az ajtó nyitva . . .

Mindhiába. Az agya megrendült és gondolatait nem tudta egybefűzni. Minden áron össze akarta kapcsolni azt a tényt, hogy Dan nem volt többé a börtönben, azokkal az abbahagyott előkészületekkel, a melyeket ő tett fia menekülésére. Motyogva és dadogva, révetegen nézett Mona arczába, míg Mona önkénytelenül belátta a püspök tehetetlenségét és belátta azt is, hogy tőle hiába vár segítséget Dan számára.

Nagy könyhullatás közben ott hagyta hát őt megint és sietett vissza Ballamonába. Az egész ház fel volt fordulva; a főbíró Kerruish Jarvissal visszaérkezett és a vizsgálóbíró odabent volt nálok a dolgozószobában.

— És hol volt vajjon a peeltowni őrszem? — kérdezte a főbíró élesen. — Hol volt vajjon?

— Ott hagyta a helyét valami haszontalan ürügygyel.

— És kinek a parancsára?

— A püspök parancsára.

— És hol volt a révmester, mikor a *Ben-my-Chreet* elindították a horgonyzó helyéről?

— Őt is eltüntették!

— Kicsoda?

— Ugyanaz a hírnök — Will-as-Thorn, a sekrestyés.

— A vén Gorry, a börtönőr, a püspöknek adta a börtön kulcsait, azt mondod?

— A püspöknek, uram.

— És ott hagyta őt a czellában és mikor visszament, az ajtó nyitva volt és a fogolynak hült helye volt?

— Úgy van, uram.

— Mit csináltál eddig ebben a dologban?

— Voltam Ramseyban, uram s felállítottam három embert a parton, hogy vigyázzanak, hogy senki el ne hagyassa a szigetet a Cumberland postahajón, mely éjfélkor indul.

— Ostobaság, ember, kinek van szüksége a postahajóra? --- Hiszen ott van neki a halászbárkája.

Mona nem tűrtöztethette magát tovább. Berontott a dolgozószobába és elmondta a maga meséjét. A főbíró feszült figyelemmel hallgatta; kérdezte aztán Monát összevissza és mindent megtudott. Azután elnevette magát. hidegen, keserűen, és megvetéssel félre vetette az egész történetet.

— Elrabolták? Szó sincs róla. Megszökött, némbor, megszökött! És látomások? Nem rossz! Micsoda ostobaság! Eredj az ágyadba, leány!

Mona nem tehetett egyebet, mint hogy elment. Izgatottsága kinos volt; folyton Dan veszedelme forgott a fejében. Asszony volt és hogy Dan halálra volt kárhoztatva, akár a börtönben van, akár a börtönön kívül, akár megszökött, akár elrabolták, ez egy pillanatra sem jutott eszébe. Dan élete közvetlen veszedelemben forgott: ennél több nem kellett Monának.

Megpróbálta megmenteni őt a püspök segítségével s minthogy azt hiába próbálta, megpróbálta ugyanazt ellenségenek, a főbírónak segítségével.

Az idő ölomlábban járt, a míg hármat nem ütött s ekkor kopogtak ajtaján. A főbíró hangja szólította, hogy keljen föl, öltözködjék föl gyorsan és melegen, és jöjjen ki nyomban szobájából. Mona nem feküdt le s két percz mulva ott állt már kámzsás köpenyében az előcsarnokban. Ott volt a főbíró is, Jarvissal, a vizsgálóbíróval s még hét más emberrel. Az ajtó előtt fölnyergelt és fölkantározott ló kapálta a kavicsos udvart.

Mona az első pillantásra megértett mindent. Elég világos volt, hogy a főbíró a visió vezetésére akarta bizni magát, a melyet állítólag megvetett. Nyilván azt akarták,

hogy Mona is velök menjen, azért, hogy megmutassa nekik azt a helyet, a melyet leírt.

— Egy régi ólombánya Snaefell alatt és Glen Grammag fölött, azt mondod?

— Igen, atyám.

— Virradatkor?

— Virradatkor.

— Megismernéd a helyet, ha megint meglátnád?

— Meg.

A főbíró odafordult a vizsgálóbíróhoz.

— Merre akarsz menni?

— Glen Dhoon keresztül, uram, Ravensdale mellett, a hegyi ösvény mentén a Sherragh Vane-ig.

— Rajta, leány, ülj fel a lóra; gyorsan!

Monát a nyeregbe emelték, a vizsgálóbíró megfogta a kantárszárat és elindultak, nyomukban a hét emberrel.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Elrabolják.

Egész sor különös esemény játszott közre abban, a mi történt. Korán reggel a *Ben-my-Chree* legénysége, a hegyek magányából, a hol fagyoskodva és éhezve meghuzódtak, visszaküldte egyiküket Sulbybe, hogy vegyen egy negyed mázsa lisztet. Teare volt a kiválasztott erre a megbízatásra s miután teljesítette a megbízást, visszafelé lopózkodott már épen a hegyekbe, mikor észrevette, hogy Ramsey felől nagy csomó ember közeledik az úton. A legnagyobb csoport háta mögött egy asszony baktatott, a kiben ráismert a feleségére. Magára vonta az asszony figyelmét, a nélkül, hogy az elől haladók észrevették volna. A főbíró nyomozó tárgyalásáról jött hazafelé és elmondta az urának, mi történt Ramseyben; hogy Dan, a püspök fia, jelentkezett s hogy az elfogató parancsot a vádirat alapján nemcsak Dan ellen, hanem a *Ben-my-Chree* négy embere és hajósinasa ellen is kiadták.

Teare a negyedmázsa lisztnél súlyosabb teherrel tért vissza a hegyek közé. Társai látták, a mint hátán a zsákkal fölfelé baktatott a Sulby folyó mentén. Mikor hozzájok ért, arca baljóslatú volt.

— Küldjétek el egy kicsit a gyermeket, — súgta oda a többieknek a vén Quilleash Billy, és Fayle Davyt elküldték, hogy tűzre való rekettyét szedjen.

Azután oda gyülekeztek Teare köré és hallgatták, mi történt. A szerencsétlenség, a melyet előre láttak, a nyakukba szakadt. Mit kellett tenniök? Crennell, a zsoldárt idézve, azt ajánlta, hogy bizzanak az Úrban, a vén Quilleash ellenben, nagyot káromkodva, csak a sarkában volt hajlandó bizakodni. Kis vártatva előadta Teare is a maga tervét, a melynek Dan volt a központja. Dan volt a vallo-másával egyedüli veszedelmük. Ha egyszer Dant lerázták a nyakukról, akkor megint szabadon lélekeznek. A míg bűnét be nem vallotta, addig nem állt módjában az ő ártatlanságukat bizonyítani, sem nekik nem állt módjukban azt megerősíteni. Teare, míg fölfelé jött a völgyből, merész vállalkozást eszelt ki. Törjenek be a peeli várba, ragadják el onnan Dant erővel, hozzák fel ide a hegyekbe, s azután engedjenek neki választást élet vagy halál között: élet, ha megígéri, hogy tagadni fogja bűnösségét a váddal szemben; halál, ha ragaszkodik ahhoz az elhatározásához, a melynél fogva jelentkezett.

A férfiak közelebb nyomultak Teare mellé, s az arcuk még jobban elfehéredett. Teare előadta a tervét; a terv tökéletes volt; még akkor éjszaka végre is kellett hajtaniok. Gorry Paton áll őrt a peeli várban. A Davy gyerek keresztfia volt a vén egyházfinak. Davyt előre kell küldeni, hogy csenje ki Gorry kulcsait az őrszobából. Ha ez lehetetlennek bizonyulna — hát akkor — hiszen Paton öreg ember: csendesen el lehet távolítani az útból — minden erőszak nélkül! — óh, nem, a hajaszála se görbüljön meg. Corkell pedig veje a peeltowni őrszemnek. Ennek az lesz a dolga, hogy csalja el a révmestert a Castle-streeti «Vig heringek»-be, míg ők, Teare, Quilleash, Crennell és Corkell, fölszedik a *Ben-my-Chree* horgonyát a kikötő bejárásánál. Azután átkerülnek rajta Szt.-Patrick-szigetének nyugati partjára, és partra szállnak a kis csolnakon. Azután le kell fogni Dant a czellájában, kezét-lábát megkötözni és a hajóra vinni. Jó széllel — most épen kelet-délkeletről fúj, — a Ramsey öbölbe kell igyekezniök, Lagnenél meg kell fordulniök, horgonyt vetniök és partra szállniök. — Ez azt a világos gyanut fogja keltetni, — mondotta Teare — hogy Dan úrfi Angliába ment a whitehaveni postahajóval, a mely ma éjfélkor indul a partról.

Ha ennyire jutottak, lovat kell keríteniök, az összekötözött embert a hátára szíjjazzák és még a sötét éjjeli órák alatt kihurcolják a hegyek közé, hogy aztán hajnalban ünnepélyesen és igazságosan kihallgassák őt, s döntse-

nek, úgy a mint elhatározták, életről és halálról. Csak semmi erőszakosság! Nem, nem, csak igazságosan és egyenes úton mindent! Ha az lenne annak az embernek a szándéka, hogy akasztófára juttassa őket, akkor csak igazságot tennének vele szemben, férfi férfi ellen, oly becsületesen, mint a hogy a hering gerinczcsontja épen középütt van. A főbíró maga sem ítélné világosabban, nem bizony, sőt ennyire világosan sem. Úgy, úgy, csak semmi erőszakosság!

Bonyolult terv volt, tele veszedelemmel, és sok körülmény kedvezésétől függött. Talán nem is volt a lehetőségek logikus számbavétele. De akár jó volt, akár rossz, akár logikus, akár logikátlan, akár valószínű, akár valószínűtlen, ez volt számukra az egyetlen kivezető út az Urban való bizakodáson, a melyet Crennel ajánlott, és a sarkukban való bizakodáson kívül, a melyet Quilleash indítványozott. Elfogadták végül a tervet és készültek a megvalósítására.

Mikor az emberek erre az eredményre jutottak, visszatért Fayle Davy egy csomó tüzeléshez való száraz rekettjével. Az éjjeli vállalkozásban neki kellett megtenni az első lépést.

— Bizzatok rám a fiút, — súgta Quilleash és nyomban nyakon csipte Davyt. Az igazságszeretet nem igen ékesítette azt a magyarázatot, a melyet a vén tengeri medve előadott. A szegény Dan úrfit elcsipték, az Isten irgalmazzon neki, és a peeli várba csukták. Bizonyos, hogy föl fogják akasztani. Ha csak bizonyos részről rögvest ellenakciót nem fejtenek ki. Meg is akarják azt tenni. Még pedig ez éjszaka! Számíthatnak-e ő rá is? Hogyne, hogyne! Semmi kifogásuk ellene. Így aztán Davy készséges áldozatává szegődött a tervnek, a melybe be sem avatták őt. Ha arról van szó, hogy Dan úrfit megszabadítsák a bitangok kezéből, a kik az áristomba csukták, hát akkor őtet bizony semmi vissza nem tarthatja attól, hogy ő maga is részt ne vegyen a munkában.

— Bánjatok csinján a nyafka kölyökkel, akkor a tiétek, — sugta hátra a vén Billy a keze feje mögül, s közben nagyot pökött a bagójától.

Miután ekképen eloszlott minden kétségük a teendőre vonatkozólag, tüzet raktak és melegedtek, s a folyó vizével rideg lisztes kását főztek maguknak, azután ettek-ittak és várták az estét. Korán sötét lett, négy óra tájban beesteledt. Eloltották hát tőzeggel és fűvel a tüzüket s fölkerelkedtek Peeltown felé. Coldenen keresztül mentek, s Greeba

és Beary között, a Slieu Whallin magaslataira, s onnan a Corrin-domb tövében át Szt.-Patrick-szigetére. Tizenkét kilométernyi útat kellett megtenniök hegyen-völgyön keresztül a sötétségben és a téli este nyirkosságában. El kellett kerülniök az útjukba eső pár házat és félbe kellett szakítaniök az útjukat, valahányszor lépteket hallottak. De azért nem telt bele teljes négy óra sem, mire megtették az útat. Este nyolcz órára ott álltak együtt a híd déli feljárója előtt, a mely a peeli kikötő fölött keresztezi a Neb folyót. Ott elváltak. Corkell a piac felé ment egy kanyargó fasorban, hogy a part mentén fölkeresse az őrszemet és végezzen vele. Miután lerázták a révmestert, Corkellnek az volt a feladata, hogy átjusson a *Ben-my-Chweere*, a mely a mély vízben horgonyzott, a fa kikötőhid végében, nyissa ki a déli árboczkosarat, és tegye bele a lámpást, annak jeléül, hogy minden rendben van, Quilleash, Teare és Crennel számára, a kik a szemben lévő földnyelven fognak várakozni a híd fölött. Erre az utóbbiak is a hajóra szállnak. Fayle Davy a déli parton indult el Szt.-Patrick szigete felé. A legnagyobb apály ideje volt, és Davynak át kellett gázolnia a keskeny tengerszorost, a mely a szigetet elválasztotta a szárazföldtől. Talán ráakad valami csónakra; talán száraz lábbal is keresztül juthat. Fél óra mulva legyen nyugatra a vártól, azon a helyen, a melyet az Óriás Sírjának hívnak, s akkorára ők négyen ott fogják már várni a csónakkal. Közben keresse föl a vén Gorry Patont és legyen szemfüles. Így váltak el egymástól.

Davy azt látta, hogy a víz alacsony és a gázló száraz. Átkelt hát rajta oly nesztelenül, a mint csak telt tőle, és eljutott a sziget szikláihoz. Nem volt olyan sötét, hogy ne vehette volna ki a várrom elmosódó körvonalait. Egy sor lépcső vezetett föl a partról a csapórácshoz. Davy felmászott a lépcsőn. Kopogni szándékozott a régi rovátkás ajtón, a boltív alatt, de azt látta, hogy az ajtó nyitva van. Megállt és hallgatózott. Egy pillanatig úgy rémlett neki, mintha mozgást hallana a háta mögött. Itt e vastag falak tövében sokkal sötétebb volt, mint egyebütt. Tovább haladt; keresztül a kapu alján, a melyet rémésé tesz a Moddey Dhooról szóló mese. Mikor az ajtó mellett haladt el, a sötétségben feléje fordította a fejét, s megint azt gondolta, hogy valami mozgolódást hall. Most mintha nem a háta mögött hangzott volna a nesz, hanem előlről. Elakadt a lélekzete és csaknem felsikoltott. Kinyújtotta karjait a nesz felé. De semmi sem volt. Megint csendes volt minden.

Davy belépett az udvarra, a hol a fű felfogta lépteinek zaját. Végül odaért az őrszobához. Megint fölemelte a kezét, hogy kopogjon, de megint nyitva találta az ajtót. Benézett a szobába. Üres volt; a tűzhelyen égett a tűz, egy pad oda volt húzva a tűz mellé; a durván összerótt tölgyfaasztalon egy pipa hevert.

— Lement a czellába, — gondolta magában Davy, s a lépcső felé indult, a mely levezetett a földalatti börtönbe. De újra megállt, s mintha elakadt volna szíve verése is. Most már nem lehetett kétsége benne, hogy valaki közeledik. Mintha kulcsok csörrenését hallotta volna.

— Paton! Paton! — kiáltott Davy ijedten. Választ nem kapott, de a lépések egyre közeledtek.

— Ki az? — kiáltott a fiú remegő suttogással. A következő pillanatban elment valaki mellette a sötétben. Davy ránézett és megismerte. A püspök volt.

A fiú térdre roskadt. Egy pillanat mulva a püspök kiment a külső kapun és lefelé ment a lépcsőn. Léptei elhangzottak, majd hangok hallatszottak, s utánok evező csapás; azután megint csend támadt, csak a tenger tompa moraja hallatszott föl a sziklák felől.

Davy fölállt és a börtön ajtajához levezető lépcső felé indult. Alulról világosság szűrődött fel. Ez az ajtó is nyitva volt, s Davy, a mint egész hosszában végignyúlt a földön, beláthatott a czellába. A padlón lámpás volt, s mellette egy batyú hevert. Dan is ott volt; a kőpadon feküdt elnyújtózva; egyedül volt.

Elakadó lélekzettel és remegve tápáskodott föl Davy és futott ki a régi várból s végig a sziklás gáton, a mely az Oriás Sírja alatt nyúlt el. Ott várták őt a többiek.

— Meg van babonázva az egész hely — mondta lelkenedezve; azután elmondta a halászoknak, hogy minden ajtót nyitva talált, s egy teremtet lélek sem volt a várban Danon kívül. A halászok látható rémülettel hallgatták Davyt. Corkell épp az imént hasonló történetet mondott el nekik. Az őr és a révmester nem volt már a helyén, mikor keresésükre indult. Mintha minden a kezökre játszott volna. Nem maradt egyéb tennivalójuk, csak annyi, hogy besétáljanak a várba és végrehajtsák tervöket. Ettől megrémültek.

— Végzet — suttogta Corkell; és Crennell, a ki belesápadt rémületében a láthatatlan kéz segítségébe, még mindig azt ajánlotta, hogy az Urban bizzanak. Összedugták a fejöket. Quilleash rázta le magáról először a babonás félelmet.

— Gyertek, hallgassatok és ne fecsegjetez ostobaságokat — mondta Quilleash és elszántan megindult előre, egy zsákot meg egy kötéltekercset cipelve. A többiek némán követték. Davyra ráparancsoltak, hogy maradjon hátra a kiscsónakkal.

Mindent úgy találtak, a hogy a fiú ott hagyta; a csapórács rovátkás ajtaja nyitva volt, az őrszoba ajtaja nyitva volt, s mikor odaértek, a börtönhöz vezető bejáróhoz, a börtön ajtaja is nyitva volt. Egy pillanatig megálltak és hallgatóztak, de semmi más nem hallatszott föl alulról, csak egy ember könnyű, szabályos lélekzése. Csendesesen lementek a lépcsőn s be a czellába. Dan aludt. Mikor meglátták, a mint ott feküdt előttök egyedül és öntudatlanul, bátorságuk megingott egy pillanatra.

— Mondom, hogy a végzet rendelése — suttozta Corkell újra Quilleash válla fölött. Fél percz múlva az alvó embernek meg volt kötözve keze, lába, a zsákot pedig fejére borították. Az első érintésre fölébredt és megpróbált fölállni, de négy ember nehezedett kinyújtott testére és lefogta őt. Hangosan segítségért kiáltott, de nem volt ott senki, a ki meghallotta volna. Hamarább, mint a mennyi idő alatt el lehet mondani, a halászok kiczipelték Dant a czellából. A lámpást ott hagyták a földön, s a mellette heverő batyut izgatottságukban nem vették észre.

Az udvaron, a kapualján, a roskadozó falak párkányán végig botorkáltak és tovasiettek a sötétségben. Elérték a csónakot és elindultak. Tíz percz múlva a *Ben-my-Chree* fedélzetén voltak és megindultak az öböl mentén lefelé.

Dan megismerte a férfiak hangját és tisztába jutott helyzetével. Másodszor nem is kiáltott már. A fejére borított zsák durva szövetű volt, úgy hogy akadálytalanul szedhette a lélekzetet. Levitték őt és ráfektették a hajófenéken az egyik hálóbhelyre és Dan láthatta a fedélzet-gerendájáról lelógó szarulámpás ide-oda imbolygó fényét. Mikor a bárka kint járt a nyílt tengeren, a mely hullámozott, hébe-korba láthatta Dan a parti lámpásokat is a nyitott csapóajtón keresztül.

Kedvező szél mellett duzzadó vitorlával haladtak az Ayre hegyfok felé. Corkell fogta a kormányrudat, s mikor minden simán ment, a többiek lementek a hajóürbe, tüzet raktak a kályhába és pipára gyújtottak. Lejött Fayle Davy is rosszkedvűen és haragosan. Kétségei támadtak és kérdészködni kezdett mindenféléről, a mire a halászok nem felelhettek. Mért volt Dan úrfi összekötözve, mint valami

pogány rabszolga? És mire való az a zsák? De a halá-
szoknak egy csöpp kedvök sem volt kivallatni magukat.
Micsoda keresztkerdesek ezek? A szemtelen, lusta nap-
lopója! jobb lesz, ha nem rontja hiába a levegőt. Hogy
megnyugtassák a fiút, ittak az egészségére és Davy már a
második pohár pálinkától úgy berúgott, hogy támolyogni
kezdett. Vadul röhögött, aztán, valami bolond nótára
gyújtott és végül tánczra kerekedett. Furcsa látvány volt,
de nem sokaig tartott és Davyt lefektették egy másik háló-
helyre, hogy aludja ki magát. Így telt el két óra, közbe
közbe czivódással és veszekedéssel.

Crennell és Teare fölment a fedélzetre. Quilleash oda-
lent maradt, s a kályha előtt ülve, olajjal és ronggyal egy
kis puskát tisztogatott, a melyet Dan hozott a fődélzetre a
héringhalászat kezdetén. Közbe-közbe dudolt egy régi Manx
balladát, néha fütyülte a dallamát, dolgozva közben, rági-
csálta a bagóját is és hébe-korb aodapillantott Dan mozdu-
latlan alakjára a hálólhelyen:

«Hajh, hajh, régi dal.
Minden háló csupa hal.
Ezerhatszázhatvanhétben,
Beh kár, hogy oly réges-régen,
A douglasi part alatt
Kézzelel fogták a halat.»

Más zaj nem hallatszott a hajó fenéken, csak Davy
nehéz lélekezése és a bárka oldalához verődő habok egy-
hangú loccsanása. Dan oly csendesen feküdt, mint a halott.
Egyetlen egyszer sem szólt, s egyetlen egyszer sem szól-
tak hozzá.

A bárka vigan repült a szél alatt. Az égbolt kiderült,
a csillagok előbujtak, s a parti lámpásokat tisztán lehetett
látani. Elhaladtak Orrisdale, Jurby és a Rue mellett, s mikor
tovasiklottak a püspöki udvar mellett, a könyvtár ablakán
keresztül tisztán és erősen kiragyogott a lámpa fénye a
tenger fölé. Tíz óra felé megkerülték az Ayre hegyfokon
álló világító tornyot, s azután ide-oda kanyarogva besur-
rant a bárka a Ramsey öbölbe. Tizenegy óra előtt elhalad-
tak a város mellett, s egészen tisztán láthattak a part mel-
lett horgonyzó Cumberland postahajó lámpásait. A dagály
háromnegyed résznyi volt. Fél óra mulva horgonyt vetett
a vitorlás Port Lagueben, s Teare meg Crennell kivitte Dant
a partra. Quilleash velök ment, kezében a puskával.

Úgy határozták el, hogy Corkell meg Fayle Davy, a ki
már magához tért kábultságából, vigyék vissza a *Ben-my-*

Chreec a Ramsey-öbölbe, vessenek horgonyt vele Ballure alatt, azután éjfél tájban csatlakozzanak Lagueben társaikhoz. Ezzel elterelnek magukról minden gyanút és azt a hitet ébresztik, mikor másnap reggel ráakadnak majd az emberek a halászbárkára, hogy Dan Angliába menekült a whitehaveni postahajón.

A *Ben-my-Chree* elindult Corkellel és Davyval. Teare elment lovat keríteni. Quilleash és Crennell pedig ott maradt Lagueban a parton Dannel. Komor, puszta hely volt az. Dél felől csak a Tableland Head kopár sziklái látszotak, észak felé pedig egyetlen ház sem volt egészen Folieug, a mely fél mértföldnyire volt. Az éjszaka dermesztő hidegre vált. A csillagok eltűntek, a sötétség áthatolhatatlanná lett és csipős fagy telítette a párás légbört. De a szél elállt és minden hangnak tompa visszhangja támadt a levegőben. A két ember figyelve várakozott. Eddigéle minden simán ment, de a mi hátra volt, az még elég veszedelmes vállalkozás volt. Ha Corkellt és a fiút véletlenül meglátják, mikor kiszállnak a bárkából, ha Tearet rajta csípi, mikor engedély nélkül lovat szerez, akkor elveszett minden. Kínos volt ez a várakozás.

Nemsokára az öböl felől, a parton megtörő hullámok tompa morajlásából, gyors, reccsenő hang hallatszott ki s utána loccsanás és üres kötétekerzés. Tudták, hogy a horgony volt, a mint lemerült a mélybe. Csakhamar a déli part felől hangos kutyaugatás hangzott föl, a melynek nyomában rövid időközökben lópatkó nehéz dobogása hallatszott. Teare volt vajjon a lóval? Üldözték talán? Hallgatóztak, de más zajt nem hallottak. Majd a sűrű levegőn keresztül a parton megkonduló hajóharang tompa hangja jutott el a fülükbe. Első csöngetése volt a Cumberland postahajónak, a mely már már indulni készült.

Hátuk mögött a lódobogás közeledett, előttök megkondult másodszor a hajóharang. Majd megjelent Teare, a mint egy nagy, igás kanczát vezetett fölfelé a gyeplőjénél fogva. Kénytelen volt kicsenni Lagueban az istállóból, s e közben fölriasztotta a kutyaakat; de nem üldözték és minden rendben volt. A hajóharang harmadszor is megkondult, s rögtön utána piros fénypont nyomult ki az öbölből a tenger felé, a mely holló feketén terült el alattok. A Cumberland postahajó elindult.

E pillanatban visszatért Corkell és Fayle Davy is. Corkell dolmánya gallérján ragadta meg a fiút és úgy hozta magával. Davy lázongani kezdett és Corkell erővel vissza-

fojtotta belé a zendülő kedvet. Davy szeme szikrázott; de egyébként csendes és nyugodt volt a fiú.

— Hát ez mi, te sátánkölök? — szólt Quilleash. — Mire gondolsz? Hadd halljuk, ki vele gyorsan! Mi jár az eszedben? Átkozott mamlasz, mit bámészkodol rám így?

— Ne bánts, Billy, gyere segíts nekem és csendesdjél — szólt Crennel.

— Tűrhetetlen már ennek a koldusivadéknak a vakmerősége — mondta Quilleash.

Azután fölemelték a halászok Dant a nagy kancza háttára és arcczal fölfelé odaszíjazták hosszában a lóra. Senki sem beszélt hozzá, s ő sem szólt egy szót sem mindeközben.

— Kerüljünk egyet — mondta Teare és megfogta a gyepőt. Corkell és Crennel jobbról-balról haladtak a ló mellett. Quilleash bal vállára vetett puskával mögöttük balagott. Davy Quilleash jobbán haladt.

Az út mostantól fogva hosszú és fárasztó volt. A Baruletól és Clag Ouyretől északra kigyózó ösvényre tértek, a mely Glen Auldyn fölött vezet el és megkerüli délről a Snaefell. Tíz kilométernyi utat tettek meg a nagy hidegben és a sötétségben, s nem volt más társaságuk, mint a morajló folyók és a sötétségbe burkolt hegyek, mint megannyi láthatatlan kísértet. Tovább haladtak az egyenletesen léptető lóval maguk között, a melynek léptetése soha sem változott, sohasem ijedezett, még akkor sem, mikor a folyók keresztették útjokat és a saját lábuk meg is botlott a kerékvágásokban. Tovább haladtak, óráról-óra, a míg alig vonszolták már fáradt tagjaikat, s elnémult már dörmögésük és czivakodásuk is. És még egyre tovább, tovább vonultak a borzalmas csendességben.

A Snaefell derekán belejutottak a két napos hóba, a mely a völgyekben eltűnt ugyan, de a hegyeken megmaradt még és most keményen csikorgott a lábuk alatt. A mint a sötétségben alátekintettek, úgy rémlett nekik, mintha alattok füstös köd gomolyogna, a mely elkápráztatta a szemet és megszedítette a fejet. Míg följebb hirtelen elhallgatott a vízfolyás hangja, mert a folyók be voltak fagyva és a csobogásuk elnémult. De a szél egyre erősebben fújt, a mint fölfelé kapaszkodtak a jeges magasságba.

Néha-néha, egy-egy hosszú meredek út tetejére jutva megálltak, hogy kifujtassák a lovat, aztan kezdett fogyni a bátorságuk, mikor sem fölöttük, sem körülöttük nem volt semmi szó és nesz, csak a rekettyésben süvöltő szél

éles füttyülése. A kísérteties képzelődéseket nem tudták visszafojtani.

— Hallottátok már valaha a hegyi manót? — kérdezte Crennel visszafojtott lélekzettel.

— Én még sohse akadtam össze vele — szólt Quilleash. — Ha látok valamit éjszaka a hegyekben, nem törődöm vele.

A többiek összeborzongtak és nyomban jó hangosan füttyörészni kezdtek.

Néha-néha elhaladtak egy-egy hegyi juhakol mellett, s a megriasztott juhok bégetni kezdtek. Olykor-olykor valamelyik távoli házból megneszelte őket egy-egy kutya és csaholni kezdett; s bár ez a lárma veszedelmet jelentett számukra, mégis örültek neki, mert bizonyos emberi közösség jele volt ott a komor hegyoldalon.

Borzalmas út volt és Danra nézve — a ki kezén lábán a ló hátára volt kötözve — fájdalmas lovaglás volt, bárha fájni éppen nem fázott, mert a szokatlan mozgás melegen tartotta. Az éjszaka tovább nyúlt és a levegő egyre élesebb lett: a halászok szakállja megderesedett,

A néma társaság végül megkerülte Snaefellt, Cronk-y-Vanetól és Beinn-y-Phottól északra. Teare, ki a ló fejénél ballagott, ekkor megfordult.

— A régi bányászkunyhó felé tartsunk? — kérdezte.

— Oda — szólt Quilleash.

Utjuk csaknem véget ért már. Mögöttük a tenger fölött szürke fénysávok tarkították a levegőget és a hajnal friss illata kezdett aláereszkedni a hegyek közül.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Vészbíróság.

Az az út, a melyen a vizsgálóbíró hét emberével és a lóháton ülő Monával haladt, a Sherragh Vane nevű majorság fölött háromszög formán szétágazó hármas hegyi ösvényhez vezetett el. Az egyik ösvény a Snaefell nyugati tövében kanyargott tova, a másik az úgynevezett Crammagszakadékot keresztül szelő folyó medre mentén haladt, a harmadik a Beinn-y-Phott derekát keresztezve egyesült a két előbbivel. A Sherragh Vane legszélén a vizsgálóbíró megállt.

— Látja e valamelyiktek az ólobányát? — kérdezte.

Senki sem látta. A sötétség eloszlott és a Snaefell kopár orma, sűrű párákódból kimagasló zöld szigetként vált el az ég boltjától. A köd azonban vastagon borította még a lápföldeket, sőt még a magasabban fekvő szakadékokat is homályba burkolta.

— Ott kell lennie másfél mérföldnyire fölfelé a folyó mentén — szólt a vizsgálóbíró.

Az ólombánya az útháromszög délkeleti sarkában van, délnyugatra a Snaefelltől és északra Beinn-y-Phottól. A társaság néhány percze megállt, s e közben a vizsgálóbíró azon töprengett, merre haladjanak tovább.

Mona türelmetlensége szemmel látható volt.

— Siessünk! — mondta.

A vizsgálóbíró rámeresztette a szemét, azután tovább tanakodott.

— Oh, hogy pazaroljuk az időnket! — szólt Mona megint. — Ha az ólombánya ott van, akkor nincs egyéb teendőnk, mint hogy mielőbb odasiessünk.

A vizsgálóbíró szentelen mosolylyal azt kérdezte Monától, vajjon nem fázik-e?

— Dan életveszedelemben forog és mi üres fecsegéssel vesztegetjük itt a drága perczeket — felelte Mona a kérdésre.

— Életveszedelemben? — ismételte a vizsgálóbíró és hidegen nevetett. Aztán nyomatékos célzással és a maga titkos gondolatán mosolyogva hozzátette: — Meglehet, meglehet.

Mona félelme nagyobb volt fölháborodásánál.

— Nézzétek, a köd oszlik. Ott van a kunyhó. Ott a szakadékbán a hegyek között és csakugyan ez a hely az, a melyet láttam. Jertek, siessetek, nézzétek, virrad.

— Csendesen, csendesen. Ha ott rejtőznek abban a pajtában, akkor oly biztosan el vannak csomagolva, mint a heringek a hordóban — szólt a vizsgálóbíró.

Azután elosztotta haderejét. Három embert leküldött a Crammag szakadékba vezető úton; kettőt ott hagyott, a hol álltak, azzal, hogy észak, valamint nyugat felől szemmel tartsák a lápföldeket; másik kettőnek pedig az volt a dolga, hogy a Snaefell alján kigyózó úton lappangva, elvágják a tenger és a keleti és déli síkságok felé való menekülés útját. Neki magának az volt a szándéka, hogy egyenesen a kunyhó felé megy, aztán mind a hét embere gyorsan kövesse őt, a hármast út három sarkából, mihelyt ő a kunyhó közelébe ér.

— Nem füst az, a mi ott a kunyhó fölött lebeg? Tüzet raktak? Valószínűleg. Biztosságban véli magát, fogadni mernék. Nos igen, talán éppen eszik, iszik és jól érzi magát. Nos, emberek, rajta!

* * *

A kunyhóban épp ez időtájt oly borzalmas jelenet játszódott le, a minőben csak ritkán volt része emberi szemnek. Az épület maga alig volt egyéb, mint egy nagy négyszög, két helyiségre osztva: egy földszintire és egy emeletire. A felsőbe csapóajtón keresztül a falhoz támasztott létrán lehetett följutni. A pajta valaha szerszámlerakóhely, iroda, istálló és raktár volt, de most üres volt és kopár. A keleti falban hatalmas nyílás tátongott, a melyről hiányzott az ajtó, az északi falban keskeny nyílás volt, ablak nélkül.

A nagy kancza oda volt kötve az ajtófélfába vert kampóhoz és Davy révedezve tüzet próbált gyújtani rekettyével két kövön, a két szemközti nyílás légvonatában. Sűrű füst töltötte be a szobát, melynek fátolában, valamint a ködös hajnal szürkületében zöldes fakónak és soványnak tetszett a férfiak arca. A négy halász egy csoportban állt, s a vén Quilleash egy lépéssel távolabb álldogált, kezében tartva s agyával a padlónak támasztva a puskát, két lépésnyire tőle s arczczal feléje fordulva, állott Dan. A karjai még mindig erősen le voltak kötözve, a feje födetlen volt és a lába szabadon. Minden arczon sötét komolyság tükröződött.

— Ide figyelj — szólt a vén Quilleash. — Mink most ki fogunk hallgatni, s azután törvényt ülünk fölötted, de olyan becsületesen és olyan igazságosan, mint a hogy egy Isten van fölöttünk és nem teszünk semmi olyat, a miért helyt nem állhatunk, mikor elkövetkezik majd a nagy nap és minden embernek helyt kell állania önönmagáért. Hallod, a mit mondunk, uram?

Dan biczczentett a fejével. annak jeléül, hogy hallja.

— Kezet vetettünk rád, az igaz, és erőszakkal ide hurczoltunk, annyi bizonyos; de igazságosan akarunk elbánni veled és nem akarunk tovább erőszakoskodni; és az a szent igazság, hogy ez a szándékunk, és egy szó hazugság sincs benne.

A többiek dörmögve rámondták: Úgy van, úgy van! Quilleash pedig tovább beszélt:

— Olyan emberek vagyunk mindnyájan, a kik hiszünk a barátságban és kitartunk a jóbarátunk mellett, úgy a

hogy melletted kitartottunk, és megérdemljük a bizalmat; de mindennek van határa.

— Úgy van — mondta Crennel és a többiek rámond-
ták megint dörmögve:

— Úgy van, úgy van!

Quilleash köpött egyet a keze mögött és így folytatta:

— Röviden és velősen arról van szó, hogy te minden
tőled telhetőt elkövetsz, hogy bennünket akasztófára juttass
és nem volna természetes, ha mink nyugodtan váránk és
megengednénk, hogy úgy legyen.

Dan fölemelte tekintetét a földről.

— Eszem ágában sem volt, ártani nektek, czimbo-
rák — szólt Dan gyorsan.

— Más a szándék és más a cselekedet és mink hal-
lottunk mindent, hogyan történt — mondta Quilleash. — Te
magad jelentkeztél és vallomást tettél és a vád valameny-
nyiünk ellen szól és a mi téged fenyeget, az fenyeget mind-
nyájunkat.

— De hiszen ti ártatlanok vagytok. Mitől félték hát?

— Ártatlanok vagyunk, de a hol a főbíró ítélt, ott
nincs különbség közted meg közöttünk.

Dan elpiruló arcczal és neki tüzesedve így szólt:

— Emberek, ne engedjétek, hogy nyomoruságos félel-
metek gyáva lényekké tegyen benneteket. Mit csináltatok
ti? Semmit. Ártatlanok vagytok. De azért miképp viselked-
tek? Mintha bűnösök volnátok. Ha én ártatlan volnék, azt
hiszitek, elbújnék ide a hegyek közé?

— Csendesen, uram, csendesen. Talán beleszaladnál,
mint valami patkány, a törbe, meglehet. Gyávakká? Hm,
lehetséges, lehetséges. De hát az asszony meg egy pár gye-
rek a legderekabb embert is könnyen teszi szőkevénynyé.
De azért csak hagyjuk a gyáva szót, ha úgy tetszik.

Quilleash méltóságosan legyintett a keze fejével, míg
a többiek így szóltak:

— Jobb is lesz, jobb is lesz.

— Miért hoztatok ide engem? — kérdezte Dan.

— Nincs teremtett lélek, a ki tudná, hol vagy és ha
észreveszik, hogy nem vagy a várban, azt fogják mondani,
hogy meggondoltad magad és megszöktél.

— Miért hoztatok ide engem? — ismételte Dan.

— A whitehaveni hajó elindult Ramseyből, miután
horgonyt vetettünk tegnap este az öbölben és azt fogják
mondani, hogy te Angliába menekültél rajta.

— Mondjátok meg, miért hoztatok engem erre a helyre?

— Egyedül vagyunk és azt tehetünk veled, a mit akarunk és senki a világon nem fogja meg tudni.

— Mi a szándékotok velem?

Erre közölték vele, hogy választania kell az élet és a halál között. Nem szól ellene semmi egyéb, csak a saját vallomása. Csak a száját fogja be, akkor nincs annyi bizonyíték sem, hogy egy macskát föl lehessen akasztani. Csak azt ígérje meg, hogy ártatlannak fogja vallani magát, mikor a végtárgyalásra kerül a sor és akkor szívesen visszamennek vele valamennyien és melléje állanak. De ha nem ígéri meg —

— Akkor mi lesz? — kérdezte Dan.

— Akkor kénytelenek leszünk... — szólt Quilleash, de aztán elhallgatott.

— Nos?

— Mondom, hogy akkor kénytelenek leszünk... Quilleash szava újra elakadt.

— Nyögd ki már, ember! — kiáltott közby Teare. — Kénytelenek leszünk lelőni, mint a kuttyát.

— Hát erről van szó, ez az igazság, — mondta Quilleash csendesen.

Fayle Davy felugrott a tűz mellől, rémült kiáltást hallatva. De Dan nyugodt maradt és határozott.

— Emberek, nem tudjátok, mit kívántok. Nem tehetem.

— Lassan, uram, lassan, gondold meg csak újra a dolgot. Látod, hogy ha te benne maradsz a dologban, akkor mink is benne maradunk és ki tudja, vajjon nem maradunk-e benne még nálad is jobban?

— Isten tudja, hogy ártatlanok vagytok és nem fogja megengedni, hogy ártatlanul szenvedjete.

— Minekünk feleségünk van és gyermekeink vannak, a kik tőlünk függenek és ki tudja, mi lesz belőlük a világon, ha minket elveszítene?

— Derék ficzkók vagytok és sajnálom, hogy gyáváknak neveztelek benneteket.

— Jó, jó! Hagyjuk azt. Hiszen talán mink se maradtunk adósok a válaszszal. Lássuk a tényeket!

Még egyszer eléje tárták az ügyet, nyugodt megfontolással. Dan megkérdezte tőlük, mennyiben javul a helyzetök, ha megfosztják őt az életétől. Azt felelték neki, hogy akkor visszatérnek, jelentkeznek, bíróság elé állnak és fel fogják őket menteni. Ez a négy ember olyan ünnepeles bíróság volt, a minő előtt soha nem állt még halandó, a kinek életéről vagy haláláról volt szó. Szervedélynek semmi

nyoma, sőt a hevülés nyoma is alig zavarta nyers igazságérzetüket.

— Ártatlanok vagyunk, de bele vagyunk keveredve a dologba és ha te ragaszkodol hozzá, nekünk is ragaszkodnunk kell hozzá és mi haszna volna, ha így eldobnók magunktól az életet?

Dan lefogyott arcukba tekintett, a nélkül, hogy a pillája is rezzenet volna. Sokkal tovább ment már, semhogy visszavonulhatna. De mélyen meg volt hatva.

— Emberek, — mondta — Isten látja lelkem, szívesen megtenném, a mit kívántok, de nem tehetem meg; aztán meg a Mindenható nem fogja tűrni, hogy bántódások legyenek.

Szünet támadt, azután nyugodt méltósággal így szólt a vén Quilleash:

— Én magam is szeretem a vallást, meg hébe-korba a zsoldáréneklést, meg hébe-korba egy kis bibliaolvasást is; de mikor az ember életéről van szó, akkor ördög vigyen, ha ennyivel beérem.

Makacs szándékukat épp oly kevéssé rendithette meg lelki rábeszélés, mint Dan elhatározását a testi félelem. Felszólították Dant, hogy határozzon addig, a míg egyikük százig számol. Teare számolt s a többiek halálos csendben hallgatták.

Ekközben Dan, a kinek gondolatai villámgyorsan száguldoztak, végig gondolta az eset minden szörnyű következményét. Elméje visszatért a püspöknek a börtönben tett látogatására és a titkos előkészületekre, melyeket a püspök tett, hogy megszöktesse őt. Eszébe jutott, hogy a kulcsár átadta a kulcsokat a püspöknek és a püspök nyitva hagyta a cella ajtaját. Végig gondolta villámgyorsan a tényeket, világosan belátta, hogy ha nem tér vissza soha a végtárgyalásra, akkor atyjára nézve ugyanaz lesz a helyzet, mintha elfogadta volna tőle a szökés eszközeit, melyeket atyja felajánlt neki. A püspök, a ki gondolatban bűnös volt, de valójában ártatlan, rabszolgájává lenne minden gazficzkónak, a ki tudhatott a tervéről. Bárha atyja el állt is a szándékától, a látszat ellene szólna és mindazok, a kiket megvesztegetett, hogy támogassák őt, azt gondolnák, hogy más alkalmatossággal élt. Távollétének egyetlen magyarázata lehetne csak, az, hogy — megszökött; és szökésének egyetlen eszköze lehetne csak — a püspök; a püspököt egyetlen módon mentheti meg a méltatlan és örökös rágalomtól — ha visszatér a végtárgyalásra; és csak egyet-

len föltétellel térhet vissza oda elevenen — ha megigéri, hogy ártatlannak fogja vallani magát, mikor azzal vádolják, hogy ő okozta Ewan halálát.

Borzasztó küzdelme volt ez a jó szenvedélyeknek oly szenvedélyekkel, a melyek nem voltak gonoszak. Az egyik pillanatban hatalmába kerítette az a szarvasokoskodás, hogy az ígérete, minthogy testi fenyegetésekkel csalták ki belőle, nem kötelezheti a becsületét; hogy szavát adhatja az embereknek úgy, a hogy' kívánják tőle, visszamehet, hogy atyját megmentse s végül azt teheti a tárgyaláson, a mit legjobbnak lát. De a következő pillanatban fölmerült lelki szemei előtt az a kép, a mint ott ül a vádlottak padján e mellett az öt derék fizkó mellett, a kik valamennyien életökkel játszanak, a kik valamennyien nyugodtan biznak az ő ígérésében s azután hallotta a saját hangját, a mint oly vallomást tesz, a mely valamennyiököt a halálba juttathatja. Bármilyen legyen is a következménye, minden jobb az ily árulásnál. Az igazságot kell mondania minden áron; az igazságot úgy a saját, mint a többiek érdekében. A mi pedig a püspököt illeti, vajjon mikor volt szüksége a Mindenhatónak olyan nyomorúságos segítségre, a minő egy vérrel szennyezett gonosztévőnek a hazugsága, hogy megmentse egy istenfélő embernek a becsületét?

Rettentő válsága volt ez az indulatnak, de rövid volt. A számlálás véget ért és Quilleash választ kért tőle.

— Nem, nem tehetem meg — Isten bocsássa meg, szeretném, bár csak meg tudnám tenni, — szolt Dan, türelmetlenül kifakadva.

Elmondta, a mit mondania kellett. A többiek nem feleltek rá. Rémes nyugalom támadt közöttük. Sorsot kezdtek vetni. Őt egyenlő nagyságú rézpénzdarabot, a melyek közül az egyiket megjelölték úgy, hogy egy szög hegyével megkarcolták, egy zacskóba dugták. Mindegyikök bele nyult a zacskóba és kivett belőle egy darabot. Valamennyien ökölbe szoritották a kezüket, a míg mindannyian nem húztak a zacskóból. A Davy fiú nem akart részt venni a sorsolásban, de addig fenyegették, hogy végre ő is engedett. Azután egyszerre kinyitották mind az öten a kezüket.

A sors Fayle Davyra esett. Mikor látta, együgyű arcza láthatóan elfehéredett és ajka mélyen lelógott. A vén Quilleash Davy kezébe nyomta a puskát és Davy közömbösen vette át tőle, mintha nem is tudta volna, miről van szó.

— Mit csináljak vele? — kérdezte révedezve.

A férfiak megmondták neki, hogy a sors őt választotta ki a tetre.

— Micsoda tetre? — kérdezte Davy zavartan és értelmetlenül.

Szégyenkezve, egyszersmind azonban némiképp nagy-zolva is, közölték vele, mi a teendője, s ekkor Davy réveteg arca egyszerre szenvedélyesen fellobbant, a fiú rémült kiáltást hallatott s a puskát ledobta a földre. Quilleash felkapta a földről a fegyvert és visszanyomta újra Davynak a kezébe.

— Végre kell hajtanod az ítéletet, — mondta Quilleash — a sors rád esett és nem tanácsos ujjat húzni a sorssal.

Davy először azt kiáltotta, hogy a föld kerekén semmi rá nem bírhatja arra, hogy ezt megcselekedje; egyszerre azonban engedett, gyorsan felkapta a fegyvert s felállt három—négy lépésnyire szemben Dannal, a kinek mind a két keze az oldalára volt kötve. Davy arca hamuszürkére vált s a szeme rémes látvány volt.

— Nem tudom megölni őt, a míg így megkötözve áll előttem, — mondta Davy. — Oldozzátok fel, akkor agyonlövöm.

A halászok elképedtek Davy hirtelen engedékenységén, de nyomban keresztül is láttak rajta. Ilyen nyilvánvaló csellel nem lehetett becsapni őket. Nagyon jól tudták, hogy Dan, ha szabadon mozoghat, könnyen elbír mind a négyükkel, a kik fegyvertelenek voltak.

— A feje fölé akarsz löni, — mondták Davynak; s a fiú, a kit izgatottsága magával ragadott úgy, hogy képtelen volt titkolni szándékát, hisztérikusan így kiáltott fel:

— Mit tagadjam, az a szándékom!

A férfiak összedugták a fejüket és sebtében összesúgtak-búgtak. A következő perczben rajta estek Davyn, megkötözték úgy, a hogy Dan meg volt kötözve és oda állították Dan mellé. Azzal a gondolattal tették ezt, hogy most már Davy is bűntársa Dannak.

Azután újra sorsot vetettek. Most Quilleashra esett a sors. Felállt oda, a hol az imént Davy állt és felhúzta a puska ravaszát.

— Emberek, — mondta — ha nem öljük meg ezt az embert, akkor semmi vissza nem tartja őt attól, hogy halálba ne juttasson bennünket. És jogunk van hozzá, hogy ez ellen védekezzünk, és a szentírás is nekünk ad igazat. Nem gyilkosság az, a mit tenni szándékozunk és a Mindenható Úristen legyen irgalmas lelkeinknek!

— Kérdezd meg tőle még egyszer, — szólta Teare, és Quilleash nagy örömmel még egyszer kérdést intézett Danhoz. Dan Davyra pillantva, olyan nyugodt hangon felelt, mint az imént s megismételte előbbi válaszát, bár az arcza elsápadt és a szeme kidülledt a gödréből s az ajka és az orrczimpája remegett.

Erre csend támadt és Quilleash háta mögött három ember, Crennell, Corkell és Teare, térdre borult.

— Úristen, könyörülj lelkeiken! — viszhangozták; Quilleash pedig vállához emelte a puskát.

Dan egy szót sem szólt többé, Fayle Davy pedig sem nem kiáltott, sem nem mozdult. De Quilleash mégsem tűzelt. Megállt, hallgatózott és megfordulva egészen más hangon így szólt:

— Hol a ló?

Az emberek fölemelték a fejüket és szó nélkül az ajtófélfá felé intettek, a hová a lovat odakötözték volt. Quilleash oldalt lógatva a fejét tovább hallgatódzott.

— Akkor hát micsoda lépteket hallunk? — szólott.

Az emberek talpra ugrottak. Teare egy pillanat alatt az ajtóban termett.

— Szentséges Isten, a nyomunkban vannak! — szólt rémülten suttogva.

Majd a másik két férfi is kitekintett az ajtón és látták, hogy a vizsgáló bíró, meg az emberei minden oldalról körülkerítették őket. Ráismertek minden egyes emberre, bár még az is fél angol mérföldnyire volt, a ki legközelebb volt hozzájuk. Egy pillanatig tehetetlenül egymásra meredtek s azt kérdezték egymástól, hogy most mitévők legyenek. Ebben a pillanatban minden jó és rossz tulajdonság kiült a halászkok arczára. Corkell és Crennell, mikor látták, hogy mennyivel kevesebben vannak, görcsös zokogásban törtek ki. Teare, a ki keményebb anyagból készült, részvét és bűnbánat nélkül, minthogy azt hitte, hogy minden veszedelem megszűnik rájuk nézve, ha Dant eltávolítják, — azt indítványozta, hogy hajtsák végre tüstént, a mibe belekezdtek és löjje le Dant haladéktalanul, azután vigyék föl a padlásra, vagy hajtsák bele odakint az aknába vagy az ajtó előtti pöczegödörbe, a mely tele volt iszapos szeméttel és félig be is volt fagyva.

Csak Quilleash nem vesztette el a fejét és miután Teare elmondta a mondókáját, a vén ember azt felelte rá, hogy nem, s keményen és határozottan összeszorította az ajkait. Most Dan szólalt meg, a ki épp oly izgatott volt,

mint a többiek és megkérdezte, hányan közelitének. Crennell azt felelte, hogy kilenczen — hét ember, a vizsgálóbíró és még valaki — valami asszonyszemély — lóháton.

— Nyolcz ember nem bír velünk, hatunkkal — mondta Dan. — Vágjátok el gyorsan a köteleinket, az enyémet, meg Davyét.

Mikor az emberek hallották ezt és látták Dan szeméből, hogy komolyan beszél és hogy az, a kinek a vérét akarták ontani, most melléjük szegődik és sorsát össze akarja kapcsolni az ő sorsukkal, bambán egymás szemébe bámultak és egy szót sem tudtak szólni. De a következő pillanatban erőt vett rajtok megint a kétely gonosz szeleme és Teare gúnyosan Dan arczába nevetett.

Crennell kinézett megint az ajtón.

— Szaladnak már, elvesztünk, — kiáltotta; és újra görcsösen zokogni kezdett.

— Csendesen légy, — szólt Quilleash; — hová lett Istenbe vetett bizalmad?

— Rajta, Billy, — szólt Dan újra sürgetően, — vágd el a fiú kötelékét és másszatok fel mindannyian a padlásra.

Meg sem értve valójában a tanács értelmét, csak azt tudva, hogy a kunyhó körül van kerítve és a menekülés lehetetlen, két ember, Crennell és Corkell, felmászott a létrán a padlásra. A vén Quilleash, a ki az ijedelem első pillanatától kezdve egy lépést sem tágitott a helyéről, ott állt még mindig a helyén, kezében a puskával. Erre Dan, kinek az jutott eszébe, hogy elégeti kötelékének egyik szárát s így szabadul, térdre vetette magát a rekettyéből és fából rakott tűz mellé és a tűz fölé hajolt úgy, hogy egyik válla és karja s mellének egy része a lángba került. Egy pillanatig úgy rémlett, mintha össze lévén kötözve, fél testét meg kellett volna hengergetnie a tűzben, hogy a kötelé lángot fogjon rajta. De a következő pillanatban nagy erőfeszítéssel talpra ugrott s a karja fölött égett a kötelé.

Ugyanebben a pillanatban ért a kunyhó ajtaja elé a vizsgálóbíró hét emberével meg Monával, a ki a hátuk mögött lovagolt. Elképedve álltak meg az ajtóban. Minden egyebet inkább vártak, mint azt a látványt, a mely eléjük tárult.

Sűrű füstfelhőbe burkolva ott állt Fayle Davy, megkötözve, gyámoltalanul, sápadtan és rémületében szótlanul; és ott volt Dan is. szintén megkötözve s az egyik válla lánggal égett, mintha maga a karja lángolt volna, miköz-

ben hatalmas izmait megfeszítette, hogy a kötelet elszakítsa. Quilleash a szoba közepén állt, mintha gyökeret vert volna a lába s kezében tartotta a puskáját. Teare a létra első fokán állt, Corkell és Crennel krétafehér arcza pedig fölülről meredt alá a csapó-ajtóból.

— Hát itt mi van? — kérdezte a vizsgálóbíró.

Teare erre leszállt a létráról és Danra mutatva így szólt:

— Elfogtuk őt és vissza akartuk vinni hozzád, uram. Ime, így összekötöttük. De el akarta égetni a kötelét, hogy megszökhesen a kezeink közül.

Dan arcza elsötétedett az árulás hallatára és torkából rekedt kiáltás szakadt föl.

— Igaz ez? — kérdezte a vizsgálóbíró és ajkát biggyesztve Dan felé fordult. Fayle Davy hevesen közbekiáltott, hogy nem igaz; de Dan, a ki tetőtől talpig összerázódott, nyugodtan ezt válaszolta:

— Nem mondok rá nemet, vizsgálóbíró.

De most előlépett Quilleash.

— De én bizony nemet mondok rá, — szólt határozottan. — Dan derék ember, az bizony; én pedig vén himpellér vagyok csak, de ördög vigyen, ha akárki kedvéért ekkorát hazudok. — Nem én, még a lelkem üdvösségeért sem.

Azután a maga darabos nyerseségével, hébe-hóba akadozva, olykor fel-felzokogva, majd meg nagyokat káromkodva, elmondott mindent a vén ficzko. És az nap este mind a hatan — Dan, a négy halász és a Davy fiú — együtt ültek már a rusheni várbörtönben.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

Az ítélet napja.

Karácsonytól fogva végig a sötét hónapokon, a míg a tél szunnyadó arcza nem kezdett megint a tavaszról álmodni, a hat ember Rushen várában ült. A börtön szürke falai közül kiszivárgó hírek szerint némelyikük csak berzenkedve tűrte a fogságot, némelyiküknek megtört a bátorsága. Dan azonban a lemondás erejével viselte sorsát, s bárha mélységes szomorúságra hajlott is, néha-néha szinte földerült elégedettségében. A férfiak kötelessége volt felváltva takarítani egymás czelláját, és hire járt, hogy Dan saját

kivánságára gyakrabban takarított, mint kellett volna. A szemrehányást alázatosan viselte, sőt egy ízben eltűrt egy ütést is Crenneltől, a ki kis természetű ember volt és fellábára sántított is egy kissé. A foglyok állandóan czivakodtak egymással és Dan volt a czivakodásnak gyakran a tárgya és még gyakrabban az áldozata. De voltak vidám óráik, sőt néha együtt nevetgeltek.

Ilyenféle híreket hozott forgalomba belülről a pletyka, s a nép kíváncsisága és érdeklődése egyre fokozódott, a mint közeledett a felévi bíráskodás ideje. A rézpenz kibocsátása miatt támadt lázongások és minden fajta más gonosztettek, a tizedből eredő viták és a heringszámlálás körül várható birói döntések mind háttérbe szorultak Dan és társainak végtárgyalásával szemben. Az Ayre foktól a Borjú-öbölíig erről folyt állandóan a beszéd és nem volt teremtett lélek a szigeten, a ki emlékezett volna rá, hogy a közhangulat valaha ennyire izgatott lett volna. A püspök fia áll a bíróság elé, a főbíró fiának a meggyilkolásával vádolva, s ennél jelentősebb tárgyalást elképzelni sem lehetett volna. A közvélemény rokonszenve nagyon megoszlott s majd Dan mellett, majd Dan ellen foglalt állást, a szerint, a mint a főbíró vagy a püspök iránt érzett hajlandóság befolyásolta. És ezt a két embert élesen szemmel tartotta mindenki az egész idő alatt.

A főbíró szokatlanul eleven, sőt egy kissé jókedvű is volt. Sokkal többet járt odakint, mint tizenöt év óta bármikor, és rendszerint Kerruish Jarvis társaságában látták. Kurta nevetése sokkal többször harsant fel saját bölcs ötletei nyomán, mint bármikor, mióta öccse, a püspök, a szigetre visszaérkezett, de a világ azt suttogetta, hogy a főbíró jókedve cserben hagyja házának négy fala között, a hol leánya, Mona. oly szeliden, mint a reggeli harmat és csaknem oly némán is, sokat üldögélt egymagában. Monát, mint az emberek mondták, beteggé sápasztotta a búbanat. Ritkán látták Ballamona kapuján kívül, nem hallották nevetni soha és kevés érdeklődést mutatott az élet iránt, kis gyámleányának, Ewan elárvúlt leánykájának a bölcsőjén kívül. És az embereknek eszökbe jutott az édes anyja, milyen hallgatag és milyen türelmes teremtés volt és mennyire hasonlított Monához és elkezdtek mondogatni, úgy, mint valamikor régen:

— Lefelé halad az élet országútján.

A püspök nem igen hagyta el a püspöki udvart. Az éjet nappallá és a nappalt éjjellé változtatta, s nem véve

tudomást sem az időről, sem az évszokról, ott járt fel s alá óráról-órára a szakadék mellett. Ha találkozott valakivel, mikor hazafelé ment a szakadéktól, úgy tetszett, hogy nem vett észre senkit. Szürke haja hófehér lett, magas termete meggörnyedt és tartásából kiveszett minden ruganyosság. Hirtelen aggastyánná változott s magában mormolva, vagy egészen hallgatagon bolygott ide s tova.

Püspöki udvarán zárva tartotta a kápolnát, Ewannak, a ki káplánja volt, a halála óta. Így töltötte napjait, elzárkózva a világtól, a míg ki nem nyílt és el nem virult a kankalin, s nem szólalt meg a kakuk. Ekkor mintha egyszerre kicserélték volna. Kinyitotta megint a püspöki kápolnát és minden vasárnap délután istentiszteletet tartott benne. A község derék emberei kijelentették, hogy a püspök soha azelőtt nem prédikált olyan erővel és lelkesedéssel, bárha arcza a szószéken mintha tíz hosszú esztendővel megöregedett volna az elmúlt Karácsony reggel óta, a mikor a parti halászok felhozták halott terhüket a Mooragh öbölből. Pünkösdi keddjén úgy, mint azelőtt, egyházi gyűlést tartottak és a püspök nyugodtan és meggyőző erővel beszélt. Papjai azt mondták, hogy erőt merített a magányosságból és bátorságot abból az időből, a melyet egyedül töltött, mintha vad rengetegben lett volna Teremtőjével. Hébe-korba a falu egy-egy bölcse nem átalotta azt mondogatni, hogy jobban illenék a püspökhöz, ha a saját szeméből húzná ki a gerendát, s nem keresné olyan buzgón mások szemében a szálkát. A világ mindeközben tovább forgott, s bár a közérdeklődés fel volt csigázva, hébe-korba mégis megesett, hogy egy-egy leányzót bujasággal, vagy egy-egy férfit részegeskedéssel vádoltak. Ilyenkor észrevették, hogy az egyház büntetése nagyon enyhén sujtotta a bűnösöket, s a falu bölcsei ilyenkor megint sügni-bügni kezdtek, hogy valaki nagyon szorgalmasan söpröget a saját háza előtt, meg hogy a fekete ökor sohasem lép rá a saját körmére.

A tárgyalás napjára májusban került a sor. Ítélet napjának kellett lennie, de a nap azért kiragyogott, nem törődve az emberek apró-cseprő fontos dolgaival. A tavasz száraz volt, s a szárazság után hőség következett. Az emberek a sziget minden zugából fölkerekedtek s az izzó melegben Castletown felé vonultak. A bíróság a rusheni várudvarban ült össze, azon a nagy négyszögű téren, a mely a kapu alját a börtön kápolnájától elválasztotta, szabad ég alatt, minden védelem nélkül az időjárás ellen. A hallgatóságnak szánt szűk helyen hódkaupos, fejkötős

és napvédős arczok szorongtak izzadozva. Megteltek a várkaputól az öbölíig nyúló folyosók is embertömeggel, a mely ugyan semmit sem láthatott, de legalább hallani szeretett volna valamit. A várkapu fölötti íves ablakokból kíváncsi arczok néztek alá, s a vaslépcső ólomtetejét és a nagy harangtornyot is mindkét nembeli nézők lepték el, a kik lenéztek a magasból és a mennyiben lehetett, hallgatóztak is. A várkapu körül lévő házak ablakait kinyitották a nézők számára, a kik az ablakpárkányokon ültek. A várfalak alatt a kikötőben horgonyzó briggek és vitorlások kötélzetén matrózok helyezkedtek el, hogy ellessenek valamit, tréfálkozzanak és pipázzanak. A piacztér is csaknem egészen megtelt emberrel, de a kereszt alatt, a honnan senki sem láthatott vagy hallhatott semmit, egy öreg anyóka állított fel tekebábokat nagy czukorgolyóbisokkal, s egy csapat részeg ficzko mulatott a játékkal, nagyokat röhögve és nagy lármát csapva. Egy csomó öregebb ember, kezét zsebredugva, a várfalnak támaszkodott; s egy fiatal ballasallai némbér, a ki jósnő hírében állott, fölállt a kereszt lépcsőjére és figyelmeztette a gond nélkül mulatozókat, hogy a míg ők káromkodnak, átkozódnak és Teremtőjükről megfélelkeznek, addig alig húsz lépésnyire tőlük hat embertársuk sírja szélen vergődik.

A bírák a következők voltak: a sziget kormányzója (egyenruhában), az oklevéltáros, a két főbíró (parókában és talárban), a kikötő előljárója, a püspök, az esperes, a fővikáriusok és a huszonnégy képviselő. Valamennyien deszkákból összerótt emelvényen ültek. Az öregebb és elnöklő főbíró (Mylrea Thorkell), ki a bíróság szócsöve volt, a középben ült magasabb helyen.

Thorkell elevenen sürgött-forgott, sőt úgyszólván jókedvű is volt. Mikor a püspök a hallgatóság halk moraja közepett elfoglalta helyét, nyugodtan viselkedett és szelíd szemei mintha rá sem tekintettek volna a körülötte nyüzsgő arczokra.

A foglyokat elővezették a czellából, mely balra nyílt a kapu alja mellett. Sovány és megviselt volt valamennyi, de azért bátran viselkedett. Dan, kinek nagy termete ki-magaslott a többiek közül, lehorgasztotta fejét; az arca hamuszürke volt, de az ajkát keményen összeszorította. Mellette állt, félig Dan ruhájába kapaszkodva, a Davy fiú, s a sor másik végén a vén Quilleash, kinek viharverte arczán elszántság tükröződött. Crennell és Torkell nagyon rosszul érezte magát, de Teare zömök alakja és összeszo-

ritott szája olyan ember makacs eltökéltségéről tanuskodott, a ki el van rá szánva, hogy drágán adja oda az életét. Hatvan-nyolcz embert idéztek be a sziget tizenhét községéből, a kik közül a foglyok maguk választották ki a tizenkét esküdtet. Valamennyiükre rátűzött a forró májusi nap égető heve.

Mikor a bíróság jegyzője felolvasta a vádlevelet és felszólította a foglyokat, hogy adják elő védekezésüket, egyszerre csak hirtelen félbeszakította valami a tárgyalást. A püspök egyházi báróságának a gondnoka (a püspök volt akkor a sziget egyetlen bárója), felállt, hogy egy törvényre hivatkozzék. A főbenjáró bűnnel vádolt hat fogoly közül az egyik a püspöki báróság bérlője, s ennélfogva nem a sziget polgári hatósága jogosult itélni fölötte, hanem saját báróságának az esküdtszéke, a báróság jogosult elnökének elnöklete alatt. A szóban forgó fogoly Mylrea Dániel és a gondnok élni kíván ő rá nézve a halasztás előjogával, a míg annak a báróságnak a földesúri esküdtbíróháza elé állítható, a hová tartozik.

Ez a bejelentés mély hatást tett a bíróságra. Dan maga is fölemelte a tekintetét és az arcza csupa fájdalom volt. Mikor a főbíró megkérdezte tőle, vajjon ez a bejelentés az ő kívánságára vagy az ő hozzájárulásával történt-e, Dan egyszerűen a fejét csóválta. A gondnok nem törődött ezzel az ellenvetéssel.

— Ennek a bíróságnak, — mondotta — nincs joghatósága a püspöki báróság bérlője felett; — s nyomban elővett egy okiratot, mely bizonyította, hogy Mylrea Dániel a püspöki jószág egyik majorságának bérlője, a mely részint Kirk Ballaughban, részint Kirk Michaelben fekszik.

A főbíró jól tudta, hogy itt véget ér a hatalma. Mindazáltal alaposan megvizsgálta a fogoly bérleti szerződését, s minthogy az okiratot kifogástalannak találta, föltette a jogi kérdést a huszonnégy képviselőnek, tőle telhetően összekusztálva a körülményeket. De a bíróság elfogadta a bejelentést és helyet adott a jogigénynek.

— Mylrea Dániel fogoly tárgyalása átutaltatik saját báróságának a bírósága elé, — mondta ki a főbíró haragosan; — de a tárgyaláson, — tette hozzá látható megelégedéssel, — a báróság elnöke mellett úgy, a mint a törvény megkívánja, ott kell lennie társul az egyik főbírónak is.

Dant elvezették, nevét kitörölték a vádiratból és folytatták az öt halász ügyének a tárgyalását. Mind az öten azzal védekeztek, hogy «nem bűnösök».

Az állami ügyész előadta a tényeket, a mennyiben az öt hátramaradt fogolyra vonatkoztak és hivatkozott az elvezetett fogoly ellen szóló bizonyságokra is. Megemlítette a bizonyítékok között a vitorlavásznat és azt a titokzatos batyut, — ruhát, öveket és töröket — a melyet a peeli börtönben találtak meg. Ez ellen a hivatkozás ellen, valamint minden vallomás ellen, a mely terhelő volt Danra, a báróság gondnoka tiltakozott. Tanu kevesebb volt, mint a főbíró nyomozása alkalmával, s a ki volt, az sem tudott semmi közvetlenül terhelő dolgot felhozni a halászkok ellen. A tárgyalás rövid volt és érdektelen, miután a fővádlottat elvezették, s a tárgyalás során a főbíró bosszuságát nyilvánvalóan elárulta éles, vékony, haragvó hangja. Megpróbálták bizonyítani azt is, hogy Dant maga a püspök szöktette meg a peeli börtönből; de a báróság gondnoka oly hevesen védte az egyházi bíróság előjogait, hogy már-már nyílt és helytelen szakadásra került a dolog az egyház és az állam hatalma között, mikor a főbíró, a kinek elfogyott a türelme, azt indítványozta, hogy ne firtassák tovább ezt az ide nem tartozó kérdést. E mellett nyilvánvalóan a főbíró ellen foglaltak állást a képviselők is, a kik azért voltak jelen, hogy a jogi vitákban döntsenek és az esküdtek határozata alapján a törvényt alkalmazzák.

A tárgyalás nem tartott egy óra hosszáig sem. Mikor az esküdtek határozatot készültek hozni, a főbíró ősi szokás szerint manx nyelven megkérdezte tőlük:

— *Vod y fer-carree sire?* (Ülve maradhat a szószék embere (a püspök)?)

Az esküdtek elnöke azt felelte rá: — *Fod* (maradhat); — mire az egyház emberei mind ülve maradtak a helyükön. Az ítélet kimondta a «nem bűnöst» és az öt halászt azon nyomban felmentették a vád alól.

Később, ugyanaznap, fölállt a főbíró az elnöki székéből, a melyet helyette rögtön a püspök foglalt el ünnepélyes komolysággal. Hogy a püspöknek magának kellett elnökölnie fia tárgyalásán, csak úgy, mintha bármely más bűnösről lett volna szó, a ki a püspök báróságának a bérleje, mély hatást tett a hallgatóságra. Az esperes, a ki azt remélte, hogy ő fog elnökölni, elhalványodott. A főbíró odalent ült az emelvényen, s körülötte ültek jobbról-balról a lelkészek, a kik éltek azzal a jogukkal, hogy részt vehetnek, mint bírák a polgári bíróság tárgyalásán.

Uj esküdtbíróságot állítottak össze, a báróság esküdtei-

ből, s a bárósági poroszló a vádlottak helyére vezette Dant. A fogoly nagyon nyugodt volt és az ajka össze volt szorítva, bár az arca oly sápadt volt és a feje úgy lehorgadt, mint az előbb. Mikor a vádiratot felolvasták, a mely azzal vádolta őt, hogy ő okozta Mylrea Ewan lelkésznek a halálát, s azután felszólították, hogy adja elő védelmét, Dan lassan fölemelte a tekintetét és tiszta, nyugodt, csengő hangon, a mely visszaverődött a kapualj magas falairól s a melyet meghallottak még a tornyon lévő emberek is, azt felelte:

— Bűnös vagyok.

Mínthogy a főbíró nyomozása során kihallgatták már a tanukat, ez alkalommal lemondtak az újabb tanukihallgatásról. A báróság gondnoka mondta a vádbeszédet. Hoszszasan időzött a fogoly rendkívüli és iszonyú bűnösségénél, a mennyiben a fogoly a püspök fia volt, a ki kora ifjúságától fogva megtanulta szent dolognak tisztelni az emberi életet, s a kit ez a becsületes rokoni kapcsolat arra kötelezett volna, hogy az igazak útját járja az életben. Azután érintette néhány szóval, hogy mennyire kötelező az igaz élet, különösen olyan emberre nézve, a ki községének a békebirája és megesküdtött arra, hogy felügyel a rendre és megvédi az emberek életét.

Miután a gondnok hozzátett még vádbeszédéhez néhány általános enyhítő megjegyzést azon az alapon, hogy a fogoly megvallotta bűnösségét, a főbíró, a hallgatóság halálos csendje közepett, több kérdést intézett a fogolyhoz a végből, hogy kicsalja belőle, mi volt indoka az elkövetett bűnnek és mik voltak a vele járó körülmények. Ezekre a kérdésekre Dan nem felelt.

— Felelj a kérdéseimre, uram, — kérlette a főbíró; de Dan néma maradt. A főbíró erre előntötte az epe.

— Sehogysem illik a helyzetekben lévő emberhez, ha megtagadod az egyetlen elégtételt, a melyet adhatsz viszonzásul azért a fáradozásért, a melyre ezt és a másik bíróságot reákönyösztetted.

Hiábavaló kitérés volt. Dan összeszorított ajka meg sem mocszant. Merően a főbíró szeme köze nézett, de egy szót sem szólt.

A gondnok közbelépett.

— A fogoly — így szólt, — megadta az igazságszolgáltatásnak a legsúlyosabb elégtételt, a melyet adhatott.

E szavakra tompa moraj futott végig a hallgatóság sorain.

— Mindazáltal én is óhajtanám. — folytatta a gondnok, — hogy a fogoly feleljen a főbíró kérdéseire is.

De a fogoly nem mozdult.

— Van okunk azt binni, hogy ha kiderülne minden körülmény, a melyet mostanáig titok borít, akkor az a bűn, a melyben a fogoly bűnösnek vallja magát, enyhébb megítélésben részesülhetne.

A fogoly még mindig nem felelt.

— Rajta, végezzünk! — kiáltott a főbíró, türelmetlenül izegve-mozogva a székén. — Mondjátok ki az ítéletet és hajtassátok végre a poroszlókkal.

A néptömeg moraja nagy izgalommá erősödött, de e közben látták, hogy a püspök fölemelkedik helyéről, és erre mély csend támadt a gyülekezetben.

A püspök felvetette ősz fejét; redős arcza épp oly szilárd volt, a milyen sápadt, és hangja, a mint beszélt, tisztán, erőteljesen csengett.

— Mylrea Dániel, — szólt a püspök — bűnösnek vallottad magad a gyilkosság nagy bűnében. Báróságod poroszlója el fog most téged vezetni innen, s mához egy hétre, korán reggel, biztos őrizettel el fog szállítani a Tynwald dombra, a sziget közepére, hogy ott, a világosság és az emberek színe előtt, meghallgasd ennek a bíróságnak szörnyű ítéletét és elviseld büntetésedet.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Kiközösítve az emberek közül.

A hét folyamán, a mely Mylrea Dan kihallgatását követte báróságának bírósága előtt, a sziget lakosságának izgatottsága oly fokra hágott, a minőre emberemlékezet óta nem volt még példa soha. Mi lesz vajjon a bíróság ítélete? Ez volt a nagy kérdés mindenütt — a korcsmában, a malomban, a kovácsműhelyben, a piaczi kereszt körül, az utcán, a városházán; s ha két juhász átkiáltott egymásnak a hegyeken, megkérdezték egymástól, mi az ujság Peelben.

Mint hogy hallgatagon elfogadták azt a gondolatot, hogy egyedül a halál lehet az elkövetett bűn büntetése, ránehezedett az egész szigetre először annak a nagy félelemnek, azután annak a nagy borzalomnak a terhe, hogy egy keresztyén embernek a bitófán kell végeznie életét. Csaknem negyven esztendeje érte meg a sziget utoljára ezt a

szörnyűséget s az öreg emberek még most is megborzadtak, ha visszaemlékeztek reá.

Majd határozatlan formában elterjedt az a föltevés, hogy valami váratlan dolog fog történni. Szájról-szájra adták suttogva azt a hirt, hogy a vén Quilleash levitorlázott a Calf Soundba a *Ben-my-Chree*-vel, a mely dúsan fel volt szerelve élelemmel. Pár nap múlva a vén tengeri medve a szárazföldön gyalogolva tért vissza, titokzatos arcczal és csak a fejét rázva a kíváncsiak kérdezősködésére. Erre aztán a szegény emberi természet, a mely nem akarta Mylrea Dánielt meghalni látni, nem viselhetette el azt sem, hogy Dan megmeneküljön, és férfiak, a kik tehetetlen dühös félelmökben megesküdték, hogy soha többé ne legyen szabad bitófát emelni a szigeten, izmos ficzkók, a kik eleinte szánalmat mutattak, most immár századszor keseregni kezdtek, taszigálták egymást és gúnyosan mondogatták, hogy a vér sűrűbb, mint a víz, meg hogy nagy ám a különbség a beszéd meg a cselekedet között, a mint mondani szokták.

A részvét, mely titokban kezdett ébredezni, viaskodott a kegyetlen ösztönökkel, a melyek babonás félelemből eredtek. Mintha igaz lett volna az, a mit az öreg emberek suttogtak, hogy Mylrea Dániel a sziget Jónása volt. Mi is történt életének első esztendejében? Tartós szárazság és szörnyű éhínség volt. És most mi történt? Megint szárazság volt, mely újabb inséggel fenyegetett. És az emberek megpróbálták elhíttetni magukkal, hogy az Úr kardja függ fölöttük és hogy ez a kard csak akkor fog megnyugodni, ha végrehajtották az Úr ítéletét a bűnös halandón.

A tynwaldi nagy nap elkövetkezett s a hét, mely megelőzte, úgy telt el, mintha egy esztendő lett volna. A nap nem sültött, de a hőség fullasztó volt. A felhők alacsonyán és sötéten függtek és olyan tüzesek voltak, mint a nyitott tűzhely teteje. A levegő meg sem mozdult és a föld kéknék tetszett. Távol északnyugatra keskeny, haragos felhősáv látszott a tenger fölött és néha-néha érzett a vihar szaga a nyomasztó légkörben. Északról és délről, keletről és nyugatról áradt az embertömeg a Tynwald domb felé. Emberemlékezet óta nem volt ilyen tolongás az ősi gyűléshelyen. Az egész szigeten megálltak a malomkerekek, a kovácsműhelyek tüze hamuba fulladt, az ekék kint heverték a barázdákban, a juhokat kihajtották a hegyekre, s férfiak és nők, öreg emberek és öreg asszonyok és kis gyermekek, összesen vagy tízezeren, cserzett vagy fehér arczuak,

napvédőkben, fejkötőkben és sipkákban, néhányan, a közelgő viharra való tekintettel, köpönyegben hajtattak rugótlan kis kocsikon vagy üettek apró manx pónik hátán, vagy gyalogoltak a poros országutakon, a kiaszott domboldalakon és a kiszáradt kuruttyón át.

Tíz órára sűrűn megtelt a zöld tisztás, a mely a Tynwald dombot környezte. A nyitott kis szekereket felborították valamelyik zúgban s a kocsikban levő elemózsiát egy-egy fiú vagy asszony őrizte, a ki a szekér hátsó felén ült. A lovakat a kerekekhez kötötték vagy a közeli pázsitra hajtották legelni. A férfiak, kezüket zsebre dugva, szájukban pipával ide-oda lödörögtek a gyepen, beszélgetve, vagy a Tynwald csapszék körül álldogáltak, kis kancsókat emelgetve a szájukhoz és nevetgélve, — mert vígan voltak, noha az alkalom, a mely miatt összesereglettek, egyáltalán nem volt vígnak mondható.

A domb maga még üres volt és tizenkét zsandár állt a dombot szegő alacsony fal mellett, hogy visszaszorítsa a tömeget. Ámbár, a mint az emberek találkoztak és összekeveredtek, a férfiak a vetésről és a halászat kilátásairól beszélgettek, az asszonyok meg a pamutról és a czérnáról, a fiúk bukfenczet hánytak, a kis lányok lányos játékokba fogtak, a pántlikás felnőtt lányok pedig vihogtak és kacsintgattak és ámbár durva tréfák és még durvább nóták is hallatszottak: a nyüzsgő tömeg izgatottsága mégis mély és erős volt. Időnkint egy templom felé fordult a néptömeg, a Szent János templom felé, mely egy kissé keletre emelkedett a Tynwald domb közelében és néhanéha az egész tömeg a kapu felé nyomult, mely nyugat felé nyílt Peeltown és a tenger irányában. Kora hajnalban valaki felmászott a templom mögött emelkedő Greeba-hegyre és meggyújtotta a hegytető száraz rekettyését és a tűz most tovább harapózott a sűrű levegőben és hosszú, kigyózó, kékes füstgomolyt bocsátott fel az ég üres boltozatára.

Féltizenegy tájban az öreg Gorry Paton, a kulcsár, leballagott a szűk, kanyargó lépcsőn, a mely levezetett a peeli várbörtönbe. Bilincset vitt le magával a fogoly kezére és lábára és ideges, remegő ujjakkal ráerősítette a fogolyra. A fogoly maga is segített, a mennyre tőle telt, az öregnek és jókedvűen felelt az öreg dűnnyögő búcsúzására.

— Én nem megyek el St. Johnba, uram. Nem tudnám a lelkemre venni, — motyogta az öreg akadozva.

Mylrea Dániel, kinek összeszorult a torka a meg-

hatottságtól, csak annyit mondott: — Isten áldjon meg, Paton — és megszorította az öreg ember kezét. Az elmúlt héten húszszor is megpróbálta az öreg kulcsár — de mindig hiába — rábírní a foglyot arra, hogy tisztázza a bűnét kísérő körülményeket s ilyen módon részesüljön büntetésének enyhítésében, a mit jóformán meg is ígértek volt már neki. De a fogoly csak a fejét rázta és nem beszélt.

Pár percz mulva odafönt az őrszobában átvette Mylrea Dánielt a bíróság proszlója, és Gorry Paton kötelessége, a melynél súlyosabbat soha életében nem kellett még teljesítenie, ezzel véget ért.

A poroszló és a fogoly kiment a várból és csónakon kelt át a keskeny kikötőn. A fa-kikötőhid mellett, mindjárt a lépcső tetején, a melynél kikötöttek, nyitott, kis kocsi állt befogva és körülötte bámész arczok tolongtak. A két férfi beleült a kocsiba és végighajtott a parton az út felé, mely a folyó mentén a Slieu Whallin tövében Tynwaldba vezetett. Midőn keresztül haladtak a városon, a fogoly homályosan észrevette, hogy fehér arczok néznek ki az ablakokból és hogy embercsoportok gyűltek össze az utcasarkokon. De mindez csakhamar kiveszett a tudatából s mikor magára eszmélt, akkor már a fák alatt hajtott a kocsi, a susogó víz mentén.

Az egész előtte való nap azt mondogatta magában a fogoly, hogy mikor elkövetkezik az ő ideje, a szenvedés és az engesztelés nagy órája, bátran kell viselkednie, hogy semmivel ne csökkentse a vezeklés egész keserűségét, a melyet el kellett szenvednie; nem szabad kegyelemért esedeznie és alázatosan kell tőrníe mindent, ha meg csúfolják is az emberek, mikor elmegey mellettök, vagy az arczába köpnek is. Azt hitte, hogy számba vette a kihallgatás minden keserűségét. Hét álmatlan éjszakát és hét gyötrelmes nappalt használt fel arra, hogy megerősítse lelkét erre az égető tűzre és azt gondolta, hogy most már keresztül mehet rajta és nem fog visszaborzadni. A míg egyedül volt, kitervezett magában mindent. Mikor majd Peelből St. Johnba hajtanak, nem fog semmi olyanra gondolni, a mi megíngathatná elhatározásában. Majd, a mikor közeledik az itélet helyéhez, felelem nélkül fel fogja emelni a szemét és nem süti le akkor sem, ha arra a szörnyű tárgyra esik is a tekintete, a melyet bizonyára felállítottak már ott. Így kell szembe néznie nyugodtan, csendesen és erősen mindennek a végével.

De most, a mikor nem volt már odalent a földalatti börtönben, a hol a kétségbeesés bátorságot önthet a félénk lélekbe, hanem odakint volt a szabad ég alatt, a hol a remény és az emlékezet új erőre ébred, úgy érezte, bárha lázongott is ellene a szíve, hogy a bátorsága elpárolgott. Megismerte majd ezt a házat, majd azt a kaput, ismerte a folyónak minden fordulóját — a hol a pisztráng bujkált és a hol az angolna játszadozott — s mikor fölnézett a komor égre, tudta, hogy mennyi időbe telhet még, a míg a villám keresztül tör a viharfelhő fényes egyhangúságán, a mely a Slieu Whallin tetején lógott. Tehetett, a mit akart, hogy gondolatait száműzze, vagy hogy az útszéli semmiségekkel foglalkozzék, mégis önkéntelenül azon járt az esze, hogy most látja utoljára mindezt.

Majd hosszú időköz következett, a mely alatt a kocsi, melyben ült, lassan mászott előre, egyre tovább és Dan szunnyadó érzékeit semmi sem ébresztette fel. Mikor öszszerázkódva megint magára eszmélt, tudta, hogy elméje csupa olyan gondolattal foglalkozott, a mely megrendítheti a férfias elhatározást és semmivé teheti bátor terveit. Azt kérdezte magától, vajjon hol van atyja azon a napon, hol lesz Mona *akkor*, meg hogy milyen mély szegénnyel gondolnak bizonyára arra a halálra, a melylyel neki meg kell halnia. Ő maga engesztelésnek fogta fel a halálát s a halál módjára eddigelé nem igen gondolt; de órájok nézve gyálázat és borzalom volt ez a halál. És Dan magába görnyedt. Most már tudta, hogy szép nagy terve füstbe ment, mint valami esztelen hang, a mely elhangzik a légben. Hallhatóan nyögve, szakgatottan, akadozva lelkiéért imádkozva, ijedt szemmel tekintgetve maga körül, úgy haladt egyre tovább, míg végtére, mielőtt szörnyű útjának czéljához ért volna, felhangzott fülébe a levegőn keresztül a Tynwald tövében összesereglett néptömeg hangjának mély morajlása. Olyan hang volt az, mint mikor a tenger fehér hullámai megtörnek valami éles szirten vagy egy angol mértföldnyi távolságban: számos nyelvnek mély, sokszoros döngése. Mikor fölemelte a fejét és odafigyelt, sápadt arca hamuszürkére vált, elfehéredett ajaka remegni kezdett, feje lehanyatlott a mellére, békós karjai lehullottak békós lábai mellé, a folyó és az égbolt eltűnt a szemei elől és Dan tudta, hogy a halállal szemben ő sem más ember, mint akármelyik szegény, nyomorult, gyáva ficzkó.

Tizenegy órára Tynwald körül úgy megdagadt az emberek áradata, hogy elfoglalt minden talpalatnyi pázsitot,

mintha az egész rét mozgó fejek sűrű tömege lett volna. Egy elkerített ösvényen, mely összekötötte a templomot a hegygyel, három kocsi állt. Az egyik kocsiiban a főbíró ült és ránczos arcza csupa kegyetlenség volt. Mellette ült Kerruish Jarvis. A tömeg szélén egy kisebb csoport közepén két férfi állt: Quilleash és Teare. A ballasallai jósnő, csillogó szemmel és fürtökbe szedett hajjal, a csapszék ajtajában prédikált s ott állt közel hozzá Corkell és Crennell, a kik együtt énekeltek a jósnővel, mikor az énekelte, és letérdeltek, mikor a jósnő imádkozott. Egyszerre csak a lármás nagy emberi hullámot a csend szellője kezdte ingatni, a mely végig szaladt rajta s a mély csendben megnyílt a templom ajtaja s kilépet rajta egy sor lelkész, és megindult a hegy tetejére. A sor végén a püspök haladt, mélyen meggörnyedve; az arcza fehér volt és redős, a lépése nehéz és bizonytalan. Egész alakja és viselkedése arra a kardra emlékeztetett, mely sokkal élesebb, sem-hogy megférhetne hüvelyében. Mikor a menet a hegyre ért, a püspök felhágott a legtetején lévő kerek lapra, míg papjai alatta helyezkedtek el a négy zöld párkányszaton. Csaknem ugyanabban a pillanatban elfojtott moraj hangzott fel a tömegben s a pázsit egyik oldalán, a nyugati kapunál, kettévált a sokaság és a szabad tér egyre tágasabb lett és az út megnyult, a míg a Tynwald domb tövéig nem ért el. Ezután a kocsi, mely a poroszlót és a foglyot hozta a börtönből, ráhajtott lassan az útra és megállt, s szemét és fejét lesütve, mint a halálra sebzett fenevad, kiszállt a kocsiból Mylrea Dániel. A halászok kek posztóruhája volt rajta, kabátja alatt barna kötött ujjas és harisnyás lábán vizálló csizma. Nagy termete vállal kimagaslott a körülötte álló legmagasabb férfiak közül is; és az aszszonyok, a kik távol a csapszék ajtajában álltak, tisztán láthatták fején a matrózsipkát. A poroszló a hegy tövéhez vezette őt, de Dan lehajtott fejét egyszer sem emelte föl oda, hol a püspök állt fölötte a magasban. Mindent föl-emésztő szegényérzet vett erőt rajta és körülötte hallatszott az emberek mély lélezése.

Egyszerre csak tiszta csengő hang hallatszott ki a tömeg halk morajából és a mozgó fejek sokasága nyomban a hegy felé emelkedett és az arczok tengere fehérre vált a komor égbolt alatt.

— Mylrea Dániel, — szólt a püspök, — nem tudjuk, vajjon valami rejtett körülmény nem enyhíti-e bűnödnek szörnyűségét. Minden kérdésünkre, mely cselekedeted indító

okára vonatkozott, zárva maradt ajkad és mi, a kik földi bíráid vagyunk, kénytelenek vagyunk ezt a legrosszabb értelemben magyarázni. De ha lelkifurdalásod teljességében hallgatásod olyasmit leplez, a mi nagy bűnödöt enyhítheti, légy meggyőződve róla, hogy mennyei bírád, ki olvas a szívekben, mindent lát. Kiontottál egy drága életet; kiontottad olyan valakinek a véré, a ki oly szelid és oly szerető lélek volt és oly könnyőreutes szívűnek mutatkozott a világ előtt, hogy minden ember szeretettel ragaszkodott hozzá. És téged is, ki haragodban vagy gonoszságodban agyonütötted őt, téged is mindig a legnagyobb gyöngédséggel szeretett. Bűnödöt megvallottad, bűnöd sötét bűn és büntetésed most már el nem maradhat.

A tömeg visszafojtotta lélekzetét, a míg a püspök beszélt, de a bűnös halkán felnyögött és lehajtott fejét ideoda ingatta.

— Mylrea Dániel, az emberi élet öröktől fogva szent dolog és Isten, ki teremtette, féltékenyen örökodik fölötte. Ha valaki megsérti, az Isten bosszút kíván és ha mi, a kik az ő törvényhozói vagyunk itt e földön, bezárjuk füleinket az Úr szavának kiáltására, kemény haragja mint a forgósél elsöpör bennünket és szava, mint a tűz, lesujt mindannyiunkra. Jaj nekünk, ha vétkezünk az Úr ellen és visszariadunk a büntetéstől, a melyet Ő rendelt el. Igazságosan és az emberi irgalom ösztönére nem hallgatva, minékünk, az Ő szolgálainak, végre kell hajtanunk ítéletét, úgy, a mint parancsolta, a gonosztévőn, hogy haragja el ne áraszsza ezt a szigetet, embert, állatot és ennek a földnek gyümölcsét.

E szavakra megint halk moraj támadt a tömegben és az alacsony égboltozat alatt a fölfelé emelt arcokat ijesztő sápadtság borította. És most különös fény villant meg a püspök szemében, és mély hangja megremegett.

— Mylrea Dániel, — folytatta a püspök, — Istennek nem az a legnagyobb büntetése, hogy szemért szemet kíván, fogért fogat és vért a kiontott véért. Mikor az Úr kivonja kardját, néha azért teszi, hogy elpusztítsa vele a bűnös embert, de néha azért, hogy elvágja őt az élők országától, száműzze a rengeteg kiaszott pusztaságába, véget vessen napjainak, a mikor édes volt még neki az álom, kiírta nevét örökre az emberek nevei közül és ne engedje végül eltemettetni sem, mikor a halál sötétsége ráborul.

A püspök elhallgatott. Szörnyű csend volt és a távoli tenger rekedt, fenyegető morgást küldött fel a csendes

levegőbe, a melyet az alacsony felhők úgy visszavertek, mint valami boltozat.

— Mylrea Dániel, bűnödért nem halállal fogsz bűnhődni.

E baljóslatú szavakra a fogoly megtántorodott, mintha ittas lett volna és jobb kezét gépiesen a feje fölé emelte, mint az olyan ember, aki ütést akar elhárítani. És most könnyű volt meglátni a püspök szemeinek vad fenyeében, és könnyű volt kihallani tompa remegő hangjából, hogy az atyai szív viaskodik a pap lelkével és hogy minden szó, a mely a bűnöst kárhoztatja, sajtó sebet üt annak a lelkén is, a ki a szót kimondja.

— Te inkább választottad volna a halált, mint az életet, de a halál sötétségén innen élned kell még, ez az Úr szörnyű akarata, hogy réme légy tennen magadnak. Epévé kell válnia a víznek, a melyet iszol; kinosan kell élned a pusztaságban egyedül, a hol a reggel szelid világossága kinokat hoz számodra és az éjszaka sötétségének szemei vannak, a melyek lelkedbe mélyednek; és úgy kell élned évről-évre, a míg lábad elgyöngül és nem lesz ott senki, a ki támogasson. Reménytelenül, átkozottan, halált találva az életben, csak a halálban keresve az életet és kétségbeesésed keserűségében így kiáltva fel: «Átkozott legyen az a nap, a mikor születtem; ne legyen áldott az a nap, a mikor az anyám életet adott nekem! Átkozott legyen az az ember, a ki hirül vitte atyámnak az ujságot, mondván: «Fiad született neked» és megörvendezettte vele a szívét.»

Rekedt kiáltás szakadt föl a fogoly kebléből, mintha testi fájdalom okozta volna, mielőtt a szörnyű igék egészen elhangzottak volna. A bűnös két keze közé fogta a fejét és úgy állt ott kábultan, mint a vágóhídon letaglózott állat, tántorogva, elborult szemmel, komoran és dermedten. Egy pillanatig csend volt s mikor újra megszólalt a püspök, viharvert feje, a melyet mintha a sír fehér virágai öveztek volna, láthatóan megremegett. A megrémült emberek megragadták egymás kezét és nehéz libegésük úgy hangzott a levegőben, mint a tenger sziszegése apály idején. Mikor föltekintettek a püspökre, megértették, hogy az emberi szeretetnek és a papi kötelességnek milyen szörnyű tusája folyik le szemük láttára és minden ijedelmük mellett is mélységes szánakozás vett erőt rajtuk.

— Mylrea Dániel, — szólalt meg újra a püspök, s bárha láthatóan erőlködött, a hangja mégis ellágyult és akadozott, — a bosszú Istené, de mi, a kik esendő emberek vagyunk, ne tagadjunk meg minden irgalmasságot.

Ha leveszik bilincseidet és te elhagyod ezt a helyet, eredj a Calf Sound mellé, mely a szigetnek legdélibb sarkán árad. Ott fogod lelni a halászbárkádát, fölszerelve mindennel, a mire közvetlenül szükséged lesz. Ezzel az adománynyal válunk el tőled utoljára ez életben. Használd fel jól, de ezentúl ne várj onnan többé segítséget, a honnan ezt kaptad. Bárha utálod is az életedet, őrizd buzgón és ne siettesd, figyelmeztetek, egy órával sem az Úr végső ítéletének nagy napját. Mindenek fölött ne feledkezzél meg azokról a dolgokról, melyek az örök életre vonatkoznak, hogy mi, a kik most elválunk tőled, ne váljunk el tőled mindörökre, mint olyan lélektől, a mely az örök sötétségbe van kárhozzatva.

A fogoly nem adott magáról több életjelet. A püspök pedig vad mozdulattal jobbra és balra fordult és égnek emelte mind a két kezét.

— Manbeli férfiak és asszonyok, — kiáltott olyan hangon, a mely csaknem sikoltássá élesedett, — a sziget bírósági bíróságának az az ítélete, hogy ez az ember elszakadjon az övétől. Ezentúl ne említse közülünk senki többé a nevét, ne legyen többé se családja, se rokonsága. Mostantól fogva testével másnak a teste ne érintkezzék. Ajk ne szóljon hozzá. Szem ne tekintsen reá. Ha éhezni fog, ne adjon neki senki táplálékot. Ha beteg lesz, ne ápolja őt senki. Ha meghal, senki ne temesse el őt. Egyedül éljen, egyedül haljon meg és a mező vadjai között heverjenek temetlen csontjai.

Nagy, rekedt nyögés hangzott fel az emberek tömegéből, mint a minőt a sötét tenger szokott hallatni. Annak a rémes küzdelemnek a pátoszát, a melyet szemökkel láttak, elsöpörte a tragédia borzalmassága. A minek a végignézésére idejöttek, az semmivé törpült annak a szörnyűsége mellett, a minek tanui voltak. A halál rémes volt, de ez rémesebb volt a halálnál is. A legöregebb emberek emlékezetének sötét kamrájában, mélyen a fenekén, élt ehhez hasonló esetnek az emléke a multból, mint sötét Gorgófej. Főlnéztek a hegyre és a szikár alak, mely ott állt a mozgó fejek rengeteg sokasága fölött, mintha valami természetfölötti jelenés lett volna. A remegő, égnek emelt kezek, a lángoló szemek, a vonagló, fehér ajkak, az arc láza, mely fölemésztette az élesebb körvonalakat, mindez mintha tülelmelkedett volna a természetes ember méretein. És odalent ott állt a fogoly, kábultan, támoilyogva, mint valami halálra sujtott állat.

A poroszló levette a fogoly kezéről és lábáról a bilincset és úgy fordította a foglyot, hogy arczzal dél felé állt. Eleinte mintha meg sem értette volna, hogy többé nem fogoly már, hanem kiközösített teremtes, a ki szabadon mehet mindenhová, csak oda nem, a hol embertársai lehetnek. Majd, miután részben magára eszmélt, egy-két lépést tett előre, s a tömeg nyomban ketté vált előtte, úgy hogy hosszú, széles út nyílt számára a tömegben keresztül, a melyen megindult, lassan, de szilárd léptekkel, lehorgaszott fejvel és lesütött szemmel, a mely nem tekintett senkinek a szeme közé. Így távozott a Tynwald dombtól a Slieu Whallin lába és a Foxdale völgye felé, mely délnek terült el. És a tömeg utána nézett és a püspök fent a hegy tetején és alatta a lelkészek szemmel kísérték őt. A részvét nagy hulláma csapott végig a tömegben, mikor a magános alak átkelt a folyón és kezdett fölfelé haladni a hegyi ösvényen. Ez az ember ki volt átkozva és senkinek sem volt szabad szájalommal tekinteni reá; de azért sok szem borult könybe ettől a látványtól.

A Greeba hegy tetejéről még mindig fölfelé gomolygott a füst hosszú, kék oszlopokban s a terhes felleg, a mely egyensúlyban lógott a Slieu Whallin fölött, hatalmas madár körvonalaira változott, mintha óriási fénylő sirály lett volna, csak hogy piszkos sáfrányszínű. Messze nyugaton a tenger fölött az a hosszú vörös sáv, a mely komoran izzott az előbb, szintén megváltozott és sötéten phosphoreskáló fényforrássá lett, mely borus fényt vetett kelet felé az ég alacsony boltozatára. S míg az emberek szemmel kísérték a magános alakot, a mely egyre távolabb jutott tőlük a hegy gerinczén, kétszer vagy háromszor, minden dörgés nélkül, fakó villámsugár lobbant ki előttük. Olyan csendes volt a sokaság és oly viszhangos volt a levegő, hogy a távoli alak léptei tisztán hallatszottak a köves hegyoldalon. Mikor fölért az ösvény legtetejére és készült lefelé indulni a völgybe, látták, hogy megáll, hirtelen megfordul és egy pillanatig hátratekint. A komor égboltozattól élesen kivált az alakja tetőtől talpig. A míg ott állt egy helyben, az emberek visszafojtották lélekzetüket. Mikor tovább ment és a hegy elrejtette őt a szemök elől, a tömeg hallhatóan felélekezett.

A következő pillanatban minden szem megint a domb felé fordult. A püspök, a ki most már nem Istennek a papja volt, hanem csak egy szegény, halandó édes apa, térdre roskadt és fölemelte két remegő karját. A megkin-

zott szívnek, mely a kötelesség ily hatalmas önfeláldozására aczélozta meg magát, elfojtott kínja kétségbeesett imába tört ki.

— Óh, mennyei Atyám, nem illik irgalomért kiáltani Hozzád annak, a ki az Úr bosszuálló kardját kivonja itt a földön az emberek között, hanem inkább sujtani kell neki és nem kimélni, ha kell, a saját húsát sem; de Te, a ki betöltöd az eget és a földet, s a ki előtt senki sem rejtőzhetik el úgy, hogy Te ne lássad őt bármily titkos helyen, tekints le szánalommal szolgálod szívének legtitkosabb mélyébe és hallgasd meg könyörgését. Óh, mennyei Uram, kinek haragja úgy száguld, mint a forgószél, s kinek szava olyan, mint a tűz, mi vagyok én más, mint gyöngé, megtört, kétségbeesett öreg ember? Te ismered gyarlóságomat és tudod, hogy mily feszülten figyelték hiveim ingadozásomat és hogyan tévelygett egy ideig a lelkem és hogyan győzték le földi érzelmeim mennyei hivatásomat és hogyan veszélyeztette ezek között az emberek között Istennek a parancsait Istennek a szolgálója, a kinek örködnie kell rajtok az Úr helyett itt a földön. És ha e mai napnak megpróbáltatása közben Te voltál erőmnek ereje, jaj nekem, megvénhedett, koros embernek, a kinek gyöngé a testem, gyarló a hitem, hogy most hoztad fejemre ezt a súlyos ítéletet. Jóságos Isten, igazságos bírója az egész földnek, légy irgalmas és bocsáss meg nekünk, ha azért sirunk, a ki elmegy tőlünk és nem tér vissza közénk soha többé, nem látja soha többé sem otthonát, sem rokonait. Kövesd őt szent lelkeddel, illesd őt tüzes újjaddal, áraszd föléje kegyelmednek gyógyító erejét, hogy a halál nagy leszámolása után, mikor valamennyien előtted fogunk állni, hogy meghallgassuk ítéletedet, azt ne mondják a Te szolgálódról: «Jegyezték föl erről az öreg emberről, hogy nincs gyermeke.»

Egy nagy, elborult léleknek a jajkiáltása volt ez az ima és a megrémült emberek térdre roskadtak, míg a püspök hangja elzengett fejük felett. Mikor a püspök elnémult, papjai talpra segítették őt és támogatták végig az ösvényen a templom felé. A tenger felől ugyanekkor távoli mennydörgés tompa dübörgése hallatszott. Az emberek zavartan elszéledtek. Mielőtt az utolsó is elhagyta a pázsitot, a sárgás sáfrányszínű felhő a Sliou Whallin feje fölött vilámlani kezdett és megeredt nagy cseppekben az eső.

Mylrea Dániel rövidre fogott naplója.

Írásba foglalta ő maga.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

A saját kiközösített voltáról.

Én, Mylrea Dániel, fia (Isten bocsássa meg nekem!) Mylrea Gileristnek, Man püspökének — üdv és béke ez áhitatos léleknek! - - itt ülök (ha számításom nem téveszt meg) az 17. . . -ik évben, szeptember havának úgy huszadika és harminczadika közt s megkezdem rövidre fogott naplómat életemnek egynémely fölöttébb sajtászerű eseményeiről, melyek amaz idő óta történtek velem, hogy Istennek súlyos ítélete szerint, először fordítottam el arczom az emberek közösségtől. Nem az a remény vagy gondolat ösztönöz engem az itt következők elmondására, miként egykor a jó Bunyant — nézzétek el nekem, hogy egy sorban emlitem magamat e szent férfiúval - - hogy általa még inkább meggyőzzem az emberek fiait Isten jóságáról és irgalmáról, noha teljes okom van, dicsérni Mennyei Felségét, annál is inkább, mert átvezérelve engem a számkivetettség ösvényén, részesévé tett kegyelmének s az életnek. Itt ülök egymagamban és leirom e sorokat, melyek, úgy lehet, nem kerülnek emberi szem elé soha, de mégis abban a — talán hiú — reményben, hogy az, kit szóval ki nem mondhatólag szeretek, megismeri a velem történt csodákat, s életem ez utolsó napjaiban igyekszem összeszedni minden emlékező képességemet. Mert abban az erős meggyőződésben élek én, hogy Isten kegyelmének célpontjául választott ki engem s mihamarább megszabadít halandó részemtől, melynek hüvelyében élek. Ha befejezem ez írásomat, mielőtt a jobb házába költözöm, ő pedig elolvassa halálom után, azt hiszem, mélységes vigasztalódást fog lelni abban, hogy egykori imádsága meghallgattatott és hogy bármily keservesen elszakadtunk is egymástól, mégis egymásé lettünk már itt e földön s minden napunkat és minden óránkat egymással töltöttük a Szentlélek vigasságában. De ha a kegyelmes halál előbb érne utól, mint mikorra elvégezném feladatomat s ő csak elhagyottságomról tudna, de nem arról a kegyelemről is, mely oly nagyon enyhítette sivárságát, és soha sem ismerkednék meg a velem történt csodálatos ese-

ményekkel, nos, az sem volna baj, mert legalább meg volna kímélve sok-sok könyhullatástól.

Az — — ik év május 29-én történt, számításom szerint hét évvel és négy hónappal a mai nap előtt, midőn nagy bűnömért való büntetésül kimondották fejemre azt a súlyos ítéletet, mely örökre kiközösített az emberek társaságából. Hogy mi történt azon a napon s a közvetlenül utána következők, annak egy része a borzalom elevenségével áll előttem, holott másik részét csak nehezen és félve idézem fel a mult idők borus és dermedt homályából. Midőn a Sliue Whallin lejtőjén vonszolva testem magamhoz tértem, fülemben harsogott az ég, elvakította szemem a vilám és körülöttem patakozott az eső. Mindezzel nem törődtem, hanem tovább és tovább haladtam, alig vetve ügyet arra, a mi körülöttem és fölöttem történik; mentem hegyi úton és mentem ösvényeken, míg elmúlt a nappal és leszállt az alkonyat. Ekkor már kiadta mérgét a vihar s csak finom eső szitált alá a nyugatról odahajtott fellegekből, es Rushenben voltam, a Car ny-Gree alatt levő völgytorok déli lejtőjén. Ott, testem és lelkem végső kábultságában és elzsibbadásában levettem magam a fűbe. Nem tudom, meddig feküdtem ott, csak néhány perczig-e, vagy, mint akkor sejtettem, majdnem teljes huszonnégy óráig; de a nappali világosság még nem tűnt le egészen az égről, midőn fölemeltem a fejem ott, a hol a kezemen pihent s láttam, hogy körülöttem juhnyáj áll tág félkörben mozdulatlanul, és hangosan szedve a lélekzetet, némán és kérdően néz le reám. Ha visszagondolok akkori kétségbeeséseimre, azt hiszem szívem mélyén, hogy ez a különös társaság ott az elhagyott hegyoldalon megvigasztalt némikép. Mindazáltal fölemeltem a kezemet és elkergettem a juhokat és azt gondoltam, mialatt szaladtak, hogy bégettek. bárha nem is hallottam a hangjukat s ebből azt következtettem, hogy annak a napnak a szenvedései süketté tettek.

Visszasülyedtem előbbi kábultságomba s mikor újra fölészméltam, fölkelte már a hold és fehér fényben fürdött a hely, a hol ültem. Minthogy orrezipáimat a juhok szaga izgatta, azt hittem, hogy megint ott állnak körülöttem, de nem láttam tisztán semmit, ezért kinyujtottam hát a kezemet és tapogatóztam. És akkor a zürzavarból, a mint hirtelen szétszaladtak, megtudtam, hogy a nyáj csakugyan ott volt körülöttem s hogy annak a napnak a szenvedései megrontották a látásomat is.

A vihar akkorára már egészen elült, a hegyi pázsit

újra megszikkadt és végignyúlva lefeküdtem a pázsitra. Álomtalan, mély álomba merültem csakhamar s így ért véget kiközösítettségemnek első napja.

Mikor felébredtem, a nap magasan járt már az égen és a hantmadár már ott csicssergett nagyon közel hozzám, a fejem fölött egy kövön, a mely alá az imént rakott egy sápadt kék tojást. Nem tudom, micsoda kegyetlen szeszély vett erőt rajtam, de annyi tény, hogy kinyújtottam a kezem a kis tojás után, szemügyre vettem, összenyomtam a mutatóujjam és a hüvelykujjam között és a szemetjét elhajítottam. Az az elmúlt esti föltevésém, hogy a hallásom és a látásom részben megromlott, valónak bizonyult. Aligha volt ember valaha, a kit kevésbé bántott volna az efféle fogyatkozásnak első észrevétele; de én voltaképen csaknem el-tompultam minden fájdalom iránt és nagyobb csapás kellett volna hozzá, hogy erejével meggyötörhessen. Felálltam és dél felé fordultam, mert úgy emlékeztem, hogy a Calf Soundban kellett megtalálnom a bárkámat. És ha még élt valami remény megdermedt szívemben, akkor az volt, hogy talán hajóra szállhatok és elvitorlázhatok.

Barrule és Dalby között ballagtam tovább és Cronkna-Irey Lhaától keletre értem le a síkságra. És ekkor én, ki addig soha életemben nem ismertem a kimerülést, egyszerre csak elfáradtam és szívesen ledőltem volna pihenni. De ennyire nem adhattam meg agamat mégsem a fáradságnak, megálltam hát és hátratekintettem és végignéztem a kelet felé elnyúló sikon és lenéztem nyugat felé a Fleswick-öbölre. Azóta sokszor álltam azon a helyen, elnézve a tengert és az eget, a hegyet és a völgyet és azt kérdeztem magamtól, vajjon van-e a világon még egy ehhez fogható szép hely s vajjon szebbek-e a menny virányai?

De aznap elborult szemem csak azt fürkészte, lát-e vitorlát a tengeren és lát-e emberi lényt a hegyeken; nyomát sem látta egyiknek sem, s minden egyéb mellékes volt akkor rám nézve.

De bárha sóváran szerettem volna látni vagy egy felebarátomat, mégis aggódva vigyáztam, hogy az útjukba ne kerüljek s mindig úgy választottam meg az utamat, hogy minden valószínűség szerint nem találkozhattam velök. Ekkép Fleswicktól jó nyugatra tartva, nekivágtam a sziklás fennsíknek Brada felé s Port Erin és Port-le-Mary között értem le a lásra, a mely a tengerszoros széléig húzódik. Csak egynéhány emberrel találkoztam, juhászokkal és halászokkal, de nem néztem rá egyikökre sem és egyikök sem

köszöntött. És ez jó volt így, mert a szívem tele volt keserőséggel és ha valaki ismeretlenül megszólított volna, nem tudom, vajjon nem feleltem volna-e neki barátságtalanul. Nagy szívmeredtségemben, félig vakon, félig süketen, azon a napon olyan voltam, mint a mezők sebzett vadja, mely vad kétségbeeséssel kószál az ingoványon és veszedelmes a saját fajtájára is.

Mikor Cregneeshhez közeledtem és először pillantottam meg a lapályos ingoványra rakott vályogkunyhókat, a melyekből állt ez a kis szétszórt cigánytelep, az égbolt pirosozni kezdett a tenger fölött s ebből megtudtam, hogy milyen későre járhat már a nap, milyen lassan haladtam, és mennyire megfogyott az erőm. Fél óra múlva észrevettem a bárkámat, a *Ben-my-Chreet*, a mint ott horgonyzott a tengerszorosban a Doo-n öbölben, mintegy ötven ölnyre a kitterlandi szirtektől. Mikor közeledtem hozzá, azt láttam, hogy körülbelül öt ölnyi mély vízben horgonyoz, de a hozzátartozó kis csónak szárazon van a kavicsos parton. A kabinjában volt elég élelmiszer a közvetlen szükségletekre s ennél többre semmi kedvem sem volt gondolni. Az előtte való nap reggele óta nem szegtem meg a bőjtöt, de most mohón ettem a zab- és árpakalácsból. Este később, mikor előbújtak a csillagok és a fogyó hold a Calf Sound fölött lebegett, összekevertem magamnak egy kis rozslisztet hideg vízzel és megettem a bárka fedélzetén, azután lementem hálórekeszembe és egyedül lefeküdtem. Mielőtt elaludtam, megpróbáltam végiggondolni a helyzetemet, hogy tisztába jöjjenek velem, de egy bagoly huhogott valahol a parton, a víz fölött pedig valahol egy bűvárécze hallatta kisérteties kaczagását. Nem tudtam másra gondolni, mint a huhogó bagolyra, meg a rikoltozó bűváréczére s míg reájok gondoltam, bárha hangjuk panaszos volt s mintha szenvedésről vagy tán démoni gyönyörűségről beszélt volna, mégsem tudtam hálát adni az Istennek azért, hogy engem embernek teremtett. Így aztán, érezve, hogy milyen nyomorúság annak az élete, a kit haragjával sujtott az Úr, ide-oda hánykolódtam a rekeszben, míg végül elaludtam. S így végződött áldatlan állapotomnak a második napja.

Ha elmondanám mindazt, a mi másnap és a következő napokon történt, a mire nem is emlékszem jól, nagyon kifárasztanám a lelkemet. Egy dolgot tudok s ez az, hogy lelki életem hirtelen elkábulása rosszabb emberré tett, mint a milyen kiközösitésem napja előtt voltam s

hogy nemsokára kiveszett belőlem az a kis emberi szeretet és gyöngédség is, a mi megvolt bennem. A puskám is a bárkán volt és vele bejártam a sziklákat és a lápot a Mull domboktól fogva, a melyek Cregneeshtől nyugatra terülnek el, egészen a Cregneeshtől keletre fekvő szakadékokig. Sok búvármadarat lőttem, ez a partvidék tele volt velök; de a húsuk rossz ízű és sós volt, úgy, hogy alig érték meg a rájok pazarolt puskaport. Így aztán megtörtént nem egyszer, hogy bőven el lévén látva eleséggel, eldobtam a szárnyasokat, vagy annyi fáradságot sem vettem magamnak, hogy fölvegyem a földről, miután lepuffantottam őket, de azért tovább pusztítottam őket könnyelmű szeszélyből. Tengeri nyulakat törbe csaltam úgy, a hogy még gyermekkoromban tanultam s néha megsütöttem a kályhán és úgy ettem meg őket, mint más keresztyén ember; máskor azonban leültem a domboldalra és széttéptem őket, mintha vadállat lettem volna. De akár a bárkán ettem, akár a sziklán, soha nem imádkoztam, hanem arra gondoltam csak, hogy izlik-e az ételem vagy sem.

Ezekben az első napokban nem egyszer kellett erőszakkal kényszerítenem magamat, hogy ne gondoljak helyzetemre, mert ha arra gondoltam, mintha éles kés fúródott volna az agyamba, úgy, hogy tisztában voltam vele, hogy ezen az úton az örület rabjává lennék. Valahányszor azt mondogattam magamban, hogy már én előttem is száműztek embereket magános helyekre, a hol emberi láb nem járt és emberi hang nem hallatszott, ilyenkor ólomsúlylyal nehezedett szívemre az a gondolat, hogy azoknak csak a testét közösitették ki, de énnekem a lelkemet is. A lakatlan szigetre került hajótörött tengerész, ha szeme végül újra megpillantja embertársát, hálás szívvel fohászkozhatik az Istenhez; de az én számomra az emberi társaság mindig átok leszen. Szabad volt emberek közé mennem, még a városokba is, a hol az emberek együtt éltek, de bárhová menjek is, mindig egyedül kell lennem.

Ez a gondolat és az a meggyőződés, hogy számomra a kegyelem napja soha föl nem derülhet, mert Isten elfordította arcát az engesztelő áldozattól, a melyet hajlandó voltam meghozni, minden nap jobban elkészerítette a szívemet és azt találtam a legjobb megoldásnak, hogy teljesen elfojtottam gondolataimat s egyszerűen óráról-órára éltem csak. Mint a félig kiéhezett kutya, főkerekedtem hajnalban és naphosszat a dombok között kószáltam s csak este tértem vissza fekvőhelyemre. Tudtam, hogy mélyebbre sü-

lyedtem, mint régebben s ilyenkor némiképp vigasztalt az a tudat, hogy egyedül vagyok és senkisémet lát mostani állapotomban. Ragaszkodtam az élethez és mindaddig ismeretlen vad gyönyörűséggel töltött el, hogy más teremtmények zsákmányolásából éltem. Minden nap és minden órában lelőttem vagy levágtam valami élő lényt és ha egy pillanatra eszembe jutott is az, hogy annak, a mit megöltem, épp annyi joga volt az élethez, mint nekem, ez a gondolat emberi érzéseimet nem érintette annyira, mint az a különös vad örömezés, hogy nem én fekszem ott holtan. Ha visszatekintek erre a hét esztendőre, szinte természetellenes dolognak tartom, hogy ilyen hangulat rabja lehettem valaha; de rabja voltam és azt kívánom, hogy az Isten irgalma óvjon meg hasonlótól minden keresztyén lelket.

Egy napon — azt hiszem, kiközösítem első hónapjának a vége felé lehetett, — a Black Head szürke szikláin fölött kószáltam a hegyoldalon, mikor véletlenül egy nyúlra bukkantam és rálöttem. Mikor odaértem melléje, láttam, hogy sovány, csontos állat, így hát elfordultam tőle és türtem, hogy nyöszörögve elsántikáljon. Ez reggel történt s mikor estefelé ugyanazon az úton tértem visszafelé, azt láttam, hogy a nyúl megsebezve és véresen, de még mindig elevenen egy patak partján fekszik. Mikor engem meglátott, menekülni próbált a szegény pára, de gyöngesége és egy csomó megaludt vér nem engedték el a helyéről. Tehetetlensége érzetében két kis mancsát fölemelte a levegőbe, s közben csillogó szeme láthatóan átnedvesedett és keservesen visitani kezdett, mintha kis gyerek sírását hallottam volna. Nem tudom leírni, a mit akkor tettem, mert a gondolata is sajtó sebet üt rajtam, de mikor megtettem és az a keserves visitás nem bántotta többé a fületem, hirtelen ezeket a rémes szavakat intéztem magamhoz:

— Nem vagyok többé halandó ember, hanem a mező vadja; és az irgalom és szeretet istene örökre levette rólam kezét.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

AZ ANAKREONI DALOKBÓL.

I. Ditiramb.

Karomba ragadlak
Te édes, imádott asszony,
S örömujjongással
Mutatlak fel az égnek:
Enyém vagy! Egészen! A síríg!
Mit rólad ma zengek, az ének
Nem az ifjui mámor,
Nem a láz ditirambja,
De a tiszta, erős tudaté,
A diadalmas gyönyöré,
Hogy enyém vagy, enyém,
A síríg, egészen!

Köröttem a puszta magányon
Késő ősz szele zúg-búg,
De szívem az ősz borujában,
Mint egy tűzszirmu virág
Lángolva kinyílik,
S ott ég ragyogó teljességben
Hű sziveden.
Mit az évek! az eltűnt álmok!
A küzdő szerelemnek
Nyugtalan órái!
Harcz, viharok, keserűség!
Ez itt a béke tanyája,
A biztos rév, a valóság!

Jer, jer! Borulj a szívemre.
Hadd hintse be ajkam

Csókokkal az arczod,
 Mint estfuvalom
 A hervadozó kertet
 Lágú rózsalevéllal, —
 S mint esti harangok
 Zengő szavu hála-imája:
 Hadd szárnyaljon az égig
 Dalaim tiszta accordja
 Édesem, drága neveddel!

II. Tanköltemény.

Barátim, ifju költők,
 Nem érdemes hazudni.
 Előbb-utóbb, de bizton
 Kiszül a nyers igazság.
 És nyilván látható lesz,
 Hogy egy csepp igaz érzés
 Hódítóbb hatalom mint
 Tengernyi álság és hazugság.

A szív, a szív, s ha még oly
 Izzón és elgyötörten,
 De szív legyen a dalban!
 Nem ér itt ördögöt sem
 A szenvelgés nyögése,
 Mesterkedő beszéd, és
 Játékos rimek lepke tánca.
 A szív, a szív, barátim,
 Ez az a forrás, melyből
 Örök dalok fakadnak.
 S ha nincs érzés a dalban:
 Bármily bőven buzogjon,
 Nem olthat lelki szomjat.
 Inkább iszom egy kortyot
 Tokaj nemes borából,
 Mint holmi csigeréből
 Csapolt lőrét vederszám.

VOLTAIRE.

Tizedik és utolsó közlemény.*)

XI. FEJEZET.

Voltaire hatása.

Voltaire hatása századára és a XIX. századra elvitathatatlan; de lehetetlen ezt a hatást némi szabotossággal meghatározni. Nem tudom, vajjon ez valaha lehetséges lesz-e. Voltaire bizonyára korától kapja az ösztönzéseket, a melyeket visszatükröz és szerepe sokszor olyan, mint az átviteli erőé, a mely szenvedélyének magával ragadó hatalmát és tehetségének csábító erejét oly eszmék szolgálatába helyezi, a melyeket szolgált, de nem teremtett. Bajos megkülönböztetni az ő cselekvését a tömeges cselekvéstől és a többi egyéni törekvéstől, a melyek vele egyértelműek.

Voltaire talán különösen arra szolgált az ő idejében, hogy meghatározza a közvélemény «napirendjét». Iratainak harangszavával vagy eldördülő lövéseivel összegyűjtötte a szellemeket és minden erejüket egy pontra irányította. Fegyelmezte, koordinálta kortársai törekvéseit, a melyek az övével azonosak voltak és nem egykönnyen lehetne eldönteni, vajjon hadseregének vezére vagy dobosa volt-e.

A nehézségeket növeli Voltaire nagy ellenszenve minden tervszerű rendszerrel szemben. Montesquieu és Rousseau jelenléte egy művelt lélekben könnyen felfedezhető, elárulják őket a tudományos irányok nyomai, a melyek az ő sajátjaik. Voltaire gyakran csak felkorbácsolja az érzéseket, a nélkül, hogy bármilyen dogmatikai szeretetet oltana beléjük.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388., 389., 390., 391., 392., 393. és 394. számában.

Talán valamikor sikerülni fog ezeket a zavarokat tisztázni: ma semmiesetre sem dicsekedhetünk ezzel. A gondolatok keletkezésének és terjesztésük módjának története a XVIII. és XIX. században még nincs megírva; mai napig nem tanulmányozták eléggé pontosan a politikai és társadalmi események viszonyát az erkölcsi és irodalmi tényekhez. Szükséges volna, hogy közelről figyeljük meg sok egyén keletkezését és fejlődését, majd kiváló, majd közepes, híres vagy ismeretlen egyéneket. De még nem gyűjtöttek össze elég nagy számú ilyen megfigyelést, hogy levonhassák belőlük az általános következtetést. Ámde mégis csak akkor, ha mindez a munka el lesz végezve, lehet majd szó arról, hogy meghatározzuk Voltaire hatását. Tehát a nélkül, hogy valamelyes pontosságot vagy bizonyosságot, a mely jelenleg csak képzeletbeli lehet, akarnék állítani, be fogok mutatni egynéhány megjegyzést arról, a mi nekem legvalószínűbbnek tetszik.

Először is, ha nem lehet is pontosan megállapítani a voltairei hatás részleteit és mértékét, nem lehet kételkedni még sem e hatás fennállásában. Voltaire több nemzedéken át sok ember szellemi tápláléka volt és így egy nagy sokaság öntudatába olvadt bele. A XVIII. század utolsó nemzedékében úgyszólván senki sem szabadul meg hatásától és keresztyének, mint Joseph le Maistre és Chateaubriand, gyakran nem tesznek egyebet, minthogy ellene fordítják azt, a mit tőle tanultak. Érdekes volna tudni, mennyit olvasták Voltairt a különböző korokban. A bibliographia kielégítheti kíváncsiságunkat e téren: 1740-től 1778-ig műveinek 19 gyűjteménye jelent meg, nem számítva több munkájának igen számos külön kiadását. 1778—1815 Guérard műveinek hat teljes kiadását jelzi, nem számítva két elég nagy, de nem teljes kiadást. Végül 1815—1835, húsz év alatt Bengesco Voltaire műveinek 28 teljes kiadását találja. Többé semmi 1835—1852-ig. 1852—1870-ig öt kiadás, a melyek között van *Le Siècle* hírlap propaganda kiadása is. 1870 óta egy kiadás, a Molandé, a mely tisztán irodalmi és történelmi jellegű és minden összeköttetés nélküli a voltairianismus megőrzésével vagy megsemmisülésével. Egészen nagy a keletje a forradalomig, azután szünet egészen 1815-ig. A kelendőség óriási módon megnő a restauráció alatt, majd ismét csökkenés. Érezhető visszatérés a második császárság alatt. Ez a hullámvonal eléggé megfelel a szabadelvű mozgalmaknak; kiadják és ujrakiadják Voltairt,

különösen ama korszakokban, a mikor ezek a mozgalmak a leg több ellenállásba ütköznek és leghevesebben lépnek fel. Azonban számon kell tartani, hogy a forradalom alatt, az 1775-iki keretes kiadás után s Kehl két kiadása után és a Lajos Fülöp alatti 28. kiadás után, a melyek húsz év alatt követték egymást, a könyvpiacz túl lehetett terhelve: időt kellett adni arra, hogy a közönség megeméssze a könyvtermékeket.

Mindenesetre a kínálat bősége a kiadók részéről a szabad-
elvű közvélemény nagy követelését mutatja.

Ismerni kellene ezeknek a kiadásoknak kinyomatását. A Restauráció kormánya igyekezett magának számot adni a «rossz könyvek» terjedéséről. Egy hivatalos jelentésből következik, a melyet az ujságok tesznek közzé (*l'Etoile* 1825 június 9, csütörtök), hogy 1817—1824-ig Voltairenek tizenkét kiadását nyomtatták, a mely 31,600 teljes művet és 1,598,600 kötetet tesz ki. Ugyanakkor Rousseau-nak 13 kiadása, 24,500 művet és 480,500 kötetet tesz ki. Egyikük és másikuk iratainak külön kiadása a könyvpiaczra 35,500 művet és 81,000 példányt visz. Összesen 2,159,500 kötet philosophiai mű került ki hét év alatt a politikai és vallásos reactio ellen és a túlságos nagyszámú műveknek több mint háromnegyed részét Voltaire szolgáltatta.

Vizsgáljuk meg ez elvitázhatatlan erőnek néhány alkalmazását.

Voltaire mint művész és mint philosophus hatott: rendszeren egyik támogatja a másikat, de néha látjuk egyiket a másik nélkül. A kétféle tevékenységet külön kell tanulmányozni.

Az irodalom terén többnyire ízlésével és nyelvével hat, eleinte mint lázító és kezdeményező, de csakhamar, már halála előtt is, mint a classikus elvek őre és fenntartója. A szellemek, a melyeket ő formál, finom és szűk ízlésűek, világos és száraz beszédűek, kicsinyesek abban, a mi a nyelv helyességét és tisztaságát illeti s a képek ujsága és merészsége elrettenti őket. Készek nevetségessé tenni azon művek kifejezőmódjának részleteit, a melyeknek szelleme meglepi vagy zavarja őket. A voltairianusok visszariadnak Chateaubriandtól és utálják a romanticismust. Találunk majd ilyen ízlésbeli voltairianusokat a XIX. században, különösen az egyetemen és a hivatalokban. Thiers elég jól képviselné ezt a szellemet.

A tragédiában Voltairret kortársai Racine és Corneille mellé helyezik. A — sajnos — közepes tragédiaírók egész nemzedéke

származik tőle: Marmontel, La Harpe, Lemierre stb. Legjobb tanítványai a külföldön vannak és jogosan számíthatjuk közéjük a «misogallo» Alférit, a ki elsajátította a voltairei tragédia keretét. De befolyásának ellenállnak egyrészt az angol színház és polgári színjáték hívei, a kik túltesznek Voltaire merészségein, másrészt a forradalmi és császári korszak tiszta klasszikusai, a kik Racine és a görögök nevében az ő újításai ellen küzdenek. Azonban a restauráció alatt keletkező mérsékelt kísérletek, hogy a tragédiába a romantika némely elemét olvaszassák bele — mint azt Casimir Delavigne tette — folytatni fogják Voltaire törekvését.

Voltaire megmarad a könnyű költészet mesterének; de Delille tekintélye nagyobb az övénél a tanító költeményben és I. B. Rousseau, Malherbebel együtt az óda mestere lesz mindig. Voltaire geniejének tiszta és ironikus tevékenységét korlátozza főképp a melancholia és ossianismus haladása, a mely 1770 és 1820 között uralkodóvá teszi az elegikus hangot a költészetben. De Delille és Roucher kísérletei ellenére Voltaire folyékony, egyenletes és egyhangú verselése megtartja varázsát és egészen Lamartineig átöröklődik.

A történelem terén Voltaire befolyása Franciaországon kívül ragyogott. A philosophiai történetírók iskoláját teremtette meg, a kiknek szemükre vetik, hogy feláldozták a tényeket az elmélkedésnek és a kritikus kutatásokat a dogmatikai álláspontnak: van igazság ebben a szemrehányásban és sem Mably, sem Raynal ma nem elégítenek ki. De itt meg kellene említeni Montesquieut és az ő *Considérationsját* (*Elmélkedések*). Voltaire az ő felszínességével és könnyedségével, szenvedélyével és előítélletével mégis a komoly tanulmányt és az események valószínű előadását tolmácsolta. Megteremtette a szerkesztés és egyszerűsítés mintaképeit és az elbeszélés remekműveit. Megtaláljuk tanításait és módszerét az angol történetírókban, Robertsonban és Gibbonban; Franciaországban, az igazat megvallva, minden jobb munkában, a mely megelőzi a romantikus történetírást vagy nem becsüli meg azt. Sokan el akarták vitatni tőle az elrendezés és előadás világos módszerét, meghagyván philosophiáját vagy tudományos vizsgálódást tulajdonítván neki. Ha Rulhière tökéletesen Voltaireből alakult ki, valami Voltaireből átment Anquetilba, Daunouba, Daruba és Thiersbe is. Maga Michelet, a ki jól elolvasta Voltairt, ő rá gondol vissza ifjúsá-

gában, a mikor a modern történelem összegező és szabatos «összefoglalását» akarja megírni, sőt művébe változatlanul átvizsi az *Essai sur les mœurs* (Értekezés az erkölcsökről) egy fejezetét, nem remélve, hogy ennél jobbat csinálhat.

A regényírásban Voltaire philosophiai elbeszéléseit utánozták a XVIII. században. De a *Nouvelle Héloïse*, meg a *Werther* és az érzékenység valóságos áradata azt idézték elő, hogy Voltaire valóban igen keveset változtatott ezen a műfajon. Még az elbeszélésben is egyebet akartak, mint maró gúnyt és az érzékeny lelkek számára kellett írni; maga Marmontel is megmenekült Voltairétől.

A XIX. században Chateaubriand, George Sand és Balzac a regényt a *Candidetól* és az *Ingénutól* mindjobban eltávolodó irányba terelték. Stendhal, a ki világosan a XVIII. századhoz tartozik, inkább csatlakozik Lacloshoz és Ducloshoz, mint Voltairehez és talán Merimée sem köszönheti neki művészi józanágát. Voltaire nyomai mégis megtalálhatók a könnyed és izgató stylusú elbeszélőknél, mint Mme de Girardinnél, vagy mint a *Mon oncle Benjamin* nivernei írójánál, ennél a Tilliernél, a kit még nem ismernek eléggé nálunk vagy akár Edmond Aboutnál és Sarceynál is. A XIX. század végén a voltairei regény váratlan felújítását látjuk egy nagy művésznél, Anatole France-nál és néhány fiatalabb írónál, a kik a naturalismus, lyraság és symbolismus között meg akarják őrizni a könnyed, szellemes, maró, kissé száraz és nagyon világos stylust. Csak Vebert, Hermantot és Beauniert nevezem meg.

De az a tér, a melyen Voltaire hatása óriási, szemmelátható és folytonos volt, az a pamphlet, a hirlapirodalom és az irodalmi vita minden neme. Ő volt a támadó irónia és a gyilkoló nevetségesség mestere. Ő tanított a ravasz fordulatokra, a váratlan, az élczes képekre, vonatkozásokra, a melyek megtörik a közönség figyelmetlenségét; megmutatta, hogyan puhulnak meg, válnak egyszerűvé, hogyan foglalhatók össze néhány egyszerű igazságba a fontos kérdések; hogyan lehet az ellenfél tételeit képtelenségekre változtatni, a melyekkel nem is kell megküzdeni; hogyan kell szakadatlanul ismételtetni, hogy a gondolatot az olvasó szellemébe véssék, épen az ismétlés által, az érdekes formák és furcsa jelképek kifogyhatatlan megújulása által, a melyek ezeket a gondolatokat díszítik. Voltaire azon iratok nagy művésze volt, a melyekből rendszeren hiányzik a

művészi hang és ő tőle származnak a XIX. század nagy vitázói, a kik a napihíreket művészi találékonysággal emelték magasabb színvonalra. Voltaire formálta Paul-Louis Couriert a restauráció alatt, Tilliert Lajos Fülöp alatt; Prevost-Paradol őt tanulmányozta és valószínűleg Henri Rochefort is. About és Sarcey, az ő XIX. Századukban, a harmadik köztársaság alatt, stylusban és szellemben egyaránt voltaireianusok. És a mikor Anatole France az utolsó években áttért a tiszta regényről a társadalmi és politikai satírára, ismét nyomatékkal kimutatta a voltairei jellemet műveiben, az *Orme du Mail* és az *Anneau d'améthyste* kiváló párbeszédeiben, a hol a gondolatok kritikája háttérbe szorítja a cselekvényt.

Mellőzve már most a polemiát, mondhatjuk, hogy a XIX. században Voltaire volt a stylus legkiválóbb mestere, az irodalmilag művelt francziák számára, a kiket természetük nem hajtott arra, hogy beléolvadjanak a romantikus vagy parnassusi törekvésekbe és a kik nem keresték sem az emésztő sentimentalizmust, sem a festői mélységet, sem a kidomborodó plastikát. Mindenütt, a hol a stylus főképp elméleti, a nélkül, hogy szónokivá vagy dialektikussá válnék (ezt a főntartást Bruntièreért teszem, a ki valóban semmit sem vett át Voltaireből) könnyen találhatunk voltairei elemeket: Cherbuliez, Boissier, Lemaître, Faguet, sok egyetemi tanú bizonyítja ezt. Voltaire, a nélkül, hogy megteremtette volna, megpecsételte a francziáknak azt a szükségét, hogy styljukban kényelemre, környedségre, szabatosságra, finomságra, világos «vidámságra» törekedjenek: Voltaire prózája lett azon tulajdonságok jelképe, a melyeket franczia tulajdonságoknak nevezünk és a melyeknek szükségességét ő szentelte meg az írók számára. Sokat lehet még ezekhez hozzáadni, de ezek közül egynek sem szabad hiányoznia. Flaubert nem tagadta el Voltairét, egyszerűs mind Chateaubriandot és Hugot bámulva és habár stylusában oly kevés voltairei szépséget valószínűleg meg, mégis vigyázott arra, hogy elkerülje a hibákat, a melyeket Voltaire nem bocsátott meg. Egy kevés Voltaireből, azaz az ízlésből, a mely ő benne összpontosul, még Renanba is vegyül és föltünteti az ő czikázó és színes prózájában, a subtilis metaphysika és a mystikus képzelet játéka között, a mozgékony józan-értelem egy ragyogó mosolyát, a mely mindig mértéket tart és elkerüli a nehézkességet és a homályt. Nem egy voltaireianus tért át a katolikus hitre, stylben és műveltségben azért Voltaire hívének maradván és nem egy katolikus volt ízlésében hasonlatos hozzá.

Sokáig és legtöbbször Voltaire irodalmi varázsa volt eszméinek és érzéseinek terjesztője. De ezt épen a XVIII. században fölötte nehéz meghatározni. Voltaire ereje nagyrészt az volt, hogy szellemének elragadó alakját ráadta kortársainak nézetére és törekvéseire. Choiseul herczegnő igen jól magyarázza meg nekünk, hogy Voltaire tevékenysége miért oly nehezen bonczolható, a mily határozottan észrevehető.

«A hibák ellenére, a melyeket Voltaire szemére vethetnek, íjja a herczegnő 1779 szept. 21-én, mégis mindig ő lesz az az író, a kit legtöbb örömmel olvasok és újra olvasok, jó ízlése és egyetemessége miatt. Mit bánom én, ha nem mond is semmi újat, ha kifejti, a mit már gondoltam és jobban mondja el, mint bárki más. a mit előtte már mások is mondtak? Szükségtelen, hogy egyébre tanítson, mint a mit mindenki tud, de melyik más író tudná úgy elbeszélni azt, a mit mindenki tud, mint ő?»

Van ebben egy kevés képzelődés, de hiszen az volt Voltaire művészetének egy része, hogy elhitette olvasójával, hogy ő maga már tudta és gondolta mind azt, a mire Voltaire rá akarta vezetni. De mégis van sok igazság Mme de Choiseul mondásában. Montesquieu, Rousseau, Buffon, Diderot talán nagyobb genieknek mondhatók: Voltaire a legnagyobb mértékben repræsentatív egyéniség, az, a kiben a XVIII. század genije legteljesebben egyesül és legfinomabb tökéletességre emelkedik. Voltaire összegyűjti magában azt, a mi századában jó és rossz, báj és hiba, nagyság és korlát, lendület és hanyatlás.

Bachamont emlékiratai igen jól mutatják meg nekünk, mekkora összhangban volt Voltaire a társadalommal, a melytől hatalmat nyert, hogy ezzel uralkodjék rajta.

A nagyvilági emberek nem követik Voltairt az ő keresztyénség ellenes támadásaiban; túlságosan közönyösek az igazsággal szemben, túlságosan eltávolodtak a hittől, semhogy hévvel a dogmák ellen forduljanak. Mint jó francziáknak, semmi erőlködésbe sem kerül nekik, hogy eljárjanak a misére, a pap előtt kössenek házasságot és megkereszteltessék gyermekeiket: ezek mind jelentéktelen külsőségek és tiszteletreméltó szokások.

Voltaire kiemelt a keresztyénségből sok lelket, a nélkül, hogy beléjük oltotta volna gyűlöletének hevességét. Volt a XVIII. században és a XIX. század elején még sok voltairei nő is, a kik nyugodtan, derülten hitetlenek voltak, a kik nagyon

jól megvoltak vallási felindulások és hit nélkül: Choiseul hercegnő, Houdetot vicomtesse, Mme Quinet, Mme Dumesnil, (Michelet barát-nője), etc. Nem tudom, ez a fajta valaha nagyon számos volt-e; Rousseau bizonyára több proselytát szerzett az asszonyok között.

De egész, vagy körülbelül egész Franciaország ünnepli és követi Voltairt, a mikor ez megállapítja a deismust és elveti az atheismust, a mikor az egyház visszaélései, a pénzemberek kiváltságai és Róma zsarnoksága ellen izgat, a mikor alá akarja vetni a papságot az adófizetésnek, kevesbíteni, majd eltörölni akarja a szerzeteseket, a mikor felháborodik a fanatizmus és a vallásos üldözések ellen: itt sok egyházi ember és szerzetes és még a legfelületesebb világfiak is mellette vannak. Követik őt, még akkor is a mikor elfogadja az abszolút királyság rendszerét, ama föltétellel, hogy ez a nemzet szolgálatába helyezi magát, a mikor följelenti az igazságszolgáltatás visszaéléseit és segítségére siet az áldozatoknak, a mikor harcol a kormány visszaélései ellen és hasznos újításokat jelez, a mikor gyűlöli a háborút és békés királyságot akar, a mely fejleszti a közjót, jó szabályokkal a földművelés kereskedelme érdekében.

Általában Voltaire azzal hat korára, hogy fejleszti a kritikai szellemet a nagy közönségben. Elébe terjeszti a kormányzat minden kérdését, vallási, politikai, jogi, gazdasági kérdéseket: a közönség józan eszét arra szoktatja, hogy magát minden téren mérvadónak tekintse és a közvéleményből a közügyek igazgatóerejét csinálja. Bizonyára ez a mozgalom nem tőle indul ki és nem benne ér véget. Az «Unigenitus» bulla ügyeiben, a parlament és ministerium összeütközéseiben, a Régence óta a közvéleményhez folyton ugyanazokat a fölhívásokat intézték és a közvélemény mindig egyformán ítélkezett és minden «philosophus» főtevékenysége abban áll, hogy így vezesse, így buzdítsa a nemzet collectiv érzését. Azonban itt, azt hiszem, Voltairé a legtevékenyebb és legjellemzőbb szerep. Ő az, mint mondtam, a ki főképp teljesíti egy egész hirlap, egy egész sajsó szolgálatait. Ő alkotja számtalan irata által a szellemet, a melyet hazafiasnak vagy köztársaságinak neveznek és mely abban áll, hogy a polgár, a közönség és a magánember érdeklődjék a közhasznú dolgok iránt, minden a közjónak kedvező eszköze iránt; abban áll, hogy tevékeny részt vegyen még az abszolút monarchiában is, az állam ügyeiben, a visszaélések szakadatlan elítélése és a hasznos javítások fáradhatatlan kutatása által.

Nagyrészt a voltairianizmus fegyverezte le 1789-ben a nemességét és adta azt a forradalom kezébe. Montesquieu a kiválasztottak számára élt: Rousseau túlságos paradox volt és a végletekig megy. Voltaire megadta jóban-rosszban a kiváltságosoknak, a mit szerettek és így annyira kialakította és annyira megformálta őket, hogy oly eszjárást adott nekik, a mely előre is ellenségeik vállalkozását helyeselte. A kivándorlásra lesz szükség, hogy újra egy conservatív, katolikus, eszmékben és kritikákban kételkedő nemesség alakuljon. Világos, hogy a forradalom fölfüggesztette Voltaire befolyását. A dolgok oly rohamosan indultak, hogy csakhamar túlhaladták Voltaire eszméit. A visszaéléseket, a melyek ellen küzdött, gyökeresen kitépték az intézményekkel együtt, a melyeket ő még fönntartott és a reformokat, a melyeket 1760, vagy 75-ben megvalósíthatóknak tartott, vagy hamar megcsinálták, vagy nem voltak alkalmazhatók az új Franciaországra. Talán hozzájárult ő is az egyház és állam új viszonyának meghatározásához, a polgári házasság, a mértékek, a súlyok és a törvényhozás egységének megteremtéséhez. Az ember- és a polgár jogainak kinyilvánítása, nem indul ki tőle inkább, mint bárki mástól: a század összes mozgalmainak eredménye ez. Csak meg lehet jegyezni, hogy ha Montesquieu inkább tűnik föl a 16. pontban a 7., 9., 10., 11. pontok megfelelnek azoknak a dolgoknak, a melyek legjobban foglalkoztatták Voltairt. De, ismételten mondom, itt nem lehet elosztást tennünk.

A forradalom alatt, Voltaire szellemére nem kerül a sor. Lelkesedés, szenvedély, dagályos érzések és dagályos beszédmód kell akkoriban: Rousseau inkább van összhangban a körülmények és a lelkek hangnemével, mint Voltaire.

A consularatus és a császárság újra időszerűvé teszik a voltairi szellemet. Voltaire eszméinek nagy részét nem lehet fölhasználni Bonaparte alatt, így pl.: a nyilvános tekintély ellenőrzését és bírálatát, meg a háború gyűlöletét. De az ellenzéki hírlapíróban, a mi Voltaire XV. Lajos alatt volt, megvolt az anyag a császárság intézőjéhez, a fölvilágosodott kételkedés, a metaphysikai ábrándok és a politikai rendszerek gyűlölete, a jótékony és tevékeny despotizmus tervezése, a mely érvényesítené az ország jövedelmeit, a szervező materializmus, a melyet a hasznos javításoknál és a jólét növekedésénél alkalmazna, a valóságos közöny és a szabatos elv, hogy az egyháznak alá kell rendelnie magát a polgári hatalomnak. A Concordatum, a hozzácsatolt pontokkal, nem ellentétes Voltaire törekvéseivel.

De 1815—1830, a Restauratio idején, diadalmaskodott a voltairianismus. Ez vezeti a harczt a jogi és vallási reactio ellen. Ez szolgáltatja a fegyvereket, a taktikát, az érveket, a szempontok, események és élczek egész fegyvertárát a szabadelvű pamphlet- és hirlapíróknak. Voltaire a szabadelvű polgárság legkedvesebb olvasmánya, mert az megtalálja benne az ő mértékének megfelelő eszméket és az ő ízlésének megfelelő szellemet. Mivel az egyház lett a monarchia védője és vezetője, a liberalismus hajlandó a voltairianismussal egybeolvadni. Végül kiemelkedik a voltairianismusból egy bizonyos rész, a mely csakhamar egymagában képviseli majd az egészet és ez az egyház gyűlölete és a vallás megvetése. Különben is a forradalom óta csaknem Voltaire egész politikája felesleges, kivéve a mi a sajtószabadságot illeti; az új Franciaország állapota Voltaireből csak az anticlericalis voltairianismust hagyta meg.

Az egész XIX. század hátralévő részében Voltaire szerepe az lesz, hogy táplálja az anticlericalismust. Tehát legjobban akkor kegyelik, a mikor a clericalismus a legfenyegetőbb. A voltairianismus 1830 után uralkodik és az egyetem útján tanítja az ifjúságot. Mme Ackermann, a ki 1828-ban született, apja mellett szívja be azt.

1848, mint a nagy forradalom ideje, ismét elveti Voltairt, a ki már nem felel meg a helyzetnek. De a második császárság alatt, a harmadik köztársaság alatt, ismét megtaláljuk őt a *Siècle* és a *XIX. Siècle* polémiáiban.

Azonban Voltaire befolyása 1850 után, gyengül és elvész a XVIII. század hagyományai között, a melyek szintén csökkennek és elkopnak. A forradalom által Voltaire elvesztette nemeségét. Falloux törvénye, a socialismustól való félelem, visszavértítve a polgárságot a valláshoz, elvonja Voltairétól a XIX. században azokat az olvasókat, a kik legjobban átérték és a kiknek valójában írt. Minél jobban száll le az anticlericalismus a polgárságtól a nép közé, annál kevésbé képes Voltaireből erőt meríteni és voltairei szellemmel fölfegyverkezni: kevésbé finom táplálékra van szüksége és durvább fegyverekre.

Még a műveltek között is, a kiket az egyház nem hódított vissza, Voltaire elvesztette területének egy részét. A XIX. század gazdag és erős irodalma oly izlésbeli szükségleteket kelt bennünk, oly művészi eszményt, melyet Voltaire már nem elégít ki; az ő befolyása a szellemekben csökkent minden hódítással, a melyet a

romanticismus, a Parnassus, a symbolismus és a modern írók érték. De különösen a mai művelt ember, a ki ismeri az igazság kutatásának föltételeit, nem szereli föl magát ismeretekkel Voltaireben. Nem tekintve a ténybeli botlásokat és a tévedéseket, a melyeket sokat követelő módszereink már nem bocsátanak meg, a philosophiai és történelmi, a pszichologiai és főkép a vallásos fölvilágosodás tudománya ma a kérdések oly oldalát tünteti föl, a melyet Voltaire nem is sejtett. Ha már Renan is, a ki helyébe lépett, leszállította értékét, annál kevésbé nézhetjük mi oly módon, mint ő, a hit csodáit és a vallások történetét és már nem beszélhetünk ezekről úgy, mint ő tette. Így, elismerve, hogy mi folytatjuk Voltairt, hogy mi azt tesszük korunkban, a mit ő tett az övében, már nem látunk az ő keresztyén-ellenes irataiban, érvben és formában mást, mint valami történelmi muzeumot. Ez arra szolgálhatott, hogy küzdjenek az egyház ellen, 1770-ben: 1906-ban már föl nem használható.

Különben már az egyház sem az, a mi akkor volt. Szervezete megváltozott. Helyzete a világban már nem ugyanaz; bizonyos mértékben felújította apologetikáját, elhagyott némely tételt, újjá alkotta tudományát. Még a conservatív theologusok ellen, azok ellen, a kik pl. még védelmezik a Mózes öt könyvének hitelességét, azok ellen is más fegyverek kellene, mint a voltairei polemia. Mindebből az következik, hogy kevésbé olvassák Voltairt vagy hogy máskép olvassák. Mégis, még vannak a művelteken kívül olvasói, a kik Voltairenál nem választják el a formát a lényegtől, nem is veszik tekintetbe a történelmi szempontot és az egész Voltairt mai életünkre alkalmazzák. Vannak ilyenek: de hányan vannak? és mit jelentenek ezek a voltairianusok korunk szellemi mozgalmában?

Azt hiszem, hogy ha Voltaire még gyakorolhat némi hatást a mi Franciaországunkra, az tisztán irodalmi és intellektuális hatás lehet. Voltaire izlésének meghatározásai sohasem fognak már tekintélyre szert tenni, de a mint szertefoszlik és eltávolodik a romanticismus, lehetséges, hogy ismét vágyódni fognak az emberek a világos és jól megrostált gondolatok után, ismét megszeretik az egyszerű és finom kifejezési módot és hogy néhány elemzési vagy styl-leczkét fognak kérni, a voltairei művek ama részétől, a mely legjobban levetette a classikus szabályokat és diszítéseket, a *Vegyes iratoktól*, a *Regényektől* és a *Levelezéstől*. Úgy látszik, hogy a naturalismus bukása és a

symbolismus válsága óta, a próza a könnyedség és a világosság felé törekszik, azaz a XVIII. század és Voltaire felé fordul.

Szóljak-e egy szót a külföldről? Ott is könnyebb volna Voltaire hirnevének, mint hatásának történetét megírni. Először is ismernünk kellene a francia művelődés hatását Európára, a XVIII. és XIX. században, hogy azzal biztathassuk magunkat, hogy pontosan ki tudjuk választani belőle Voltaire részét.

Ha rá merek mutatni arra, a mit jelenleg látok, Voltaire befolyását igen gyengének képzelem Angliában, kivéve a mi a történelmi irodalmat illeti. Ez ország philosophiai eszméi megelőzték Voltairt és nem sokat meríthettek belőle. Sok irányban vissza is riasztotta az angol lelkiismeretet és szemérmességet. Végül a kor, a melyben a mi classikus formáink rányomták bélyegüket az angol irodalomra, abban az időben véget ért, a mikor Voltaire föllépett és Anglia akkor saját geniejéhez fordult. Nem mintha nem szolgáltattak volna igazságot neki az országban, talán nagyobb mértékben, mint nálunk, de inkább megítélték, semmint követték.

A szárazföldön ellenben minden országban, még Spanyolországban és Portugáliában is, a XVIII. század második felében, volt a voltairei szellemeknek számos nemzedéke: kételkedő, gúnyos és maró szellemű hercegek, nagyurak és polgárok, a kiktől távol van minden tisztelet és a kiket elragadtat a világos és könnyed kifejezési mód. II. Frigyes a leghiresebb képviselője ennek az osztálynak, melynek fejlődésében Voltairenak csaknem főrése volt; megtalálni ugyanezt a szellemi tyrust mindenféle embernél, németnél, magyarnál, orosznál, olasznál, stb.

A nemzeti irodalom születése és fejlődése Németországban elzárta itt a voltairianismus utját s így kisugárzás utján, Európa többi keleti országaiban is. Voltairt gúnyolták Wielandban a göttingi «bárdok». A romanticismus csak növelte az akadályt.

Mint Franciaországban, úgy bizonyos országokban a liberalismus és a szükség, hogy az egyház hatalma ellen küzdjenek, meghosszabbította Voltaire befolyásának idejét.

Ez erős volt Olaszországban, a hol a társadalmi reformok a szabadság és egység áhitása, a szerzetesek és papok gyűlölése, Voltaireban táplálékot talált. Különböző fokon és különböző módon, minden véleménykülönbség ellenére is, Gorani, Beccaria, Pietro Verri, később a XIX. században Foscolo, Monti, sok író és hirlapíró elfogadják és tovább terjesztik a voltairei szellem befolyását.

Spanyolországban, a liberális «francesados» között, találunk a ferneyi iskolában formált polemistákat, a kik ápolták a szabad, rövid, maró mondatokat: csak Mariano de Larrát fogom említeni. Általában, a külföldön, a mint a történelmi körülmények mindinkább távolodnak a kortól, a melyben Franciaországban Voltaire művei megszülettek, befolyásukat csak némely fölvilágosodott szellemnél lehet könnyen észrevenni, a ki nem él összhangban társadalmi csoportjával és ellenszegül a követeléseknek és előítéleteknek. Németországban ilyen a kételkedő Wieland, ilyen később a gunyolódó Heine, a ki magát egy «Voltaire parókájába befészkelte német fülemülének» nevezi.

És nincs-e egy kevés voltairei humor Byron sarkasmusában is? Nem akarta, hogy rosszat mondjanak Voltaireról, a ki Frankhon legnagyobb genieje, «az egyetemes Voltaire»; neki szentelte a *Child Harold* egy versszakát, a melyben arczképét oly rokonszenvvel festi, a mely az embernek és műveinek pontos és meghitt ismeretét tanúsítja:

«The one was fire and fickleness, a child,
Most mutable in wishes, but in mind,
A wit as various, gay, — grave, sage or wild, —
Historian, bard, philosopher combined,
He multiplied himself among mankine,
The Proteus of their talents: but his own,
Breathed most in ridicule, — which as the wind,
Blew where it listed, laying all things prone,
Now to o'erthrow a fool, and now to shake a throne.»

«Az egyik csak tűz és szeszély volt: gyermek, kívánságai-ban a végletekig menő, de az övé volt a legszínesebb szellem, víg, komoly, bölcs és bolond, történetíró, költő és philosph egy személyben, megsokszorozódott az emberek között, minden tehetségüknek Proteusa, de az övét leginkább a gúnyban tárta ki; szél volt, a mely ott fújt, a hol akart, mindent feldöntve, majd hogy egy ostobát buktasson meg, majd hogy megingasson egy trónt.»

LANSON G. után francziából.

R. J.

ÉRTESÍTŐ.

Aus den Liebesleben Nik. Lenaus von Dr. J. Sadger, Nervenarzt in Wien. Leipzig und Wien, 1909. 98 l. Ára 3 K 60 f.

Az orvosok újabban nagy előszeretettel foglalkoznak irodalomtörténeti alakokkal vagy kérdésekkel. De nem merném állítani, hogy e buzgalmukban nagy köszönet volna. Főtörekvésük: minden jellemet és minden viszonyt, melyeket figyelmükre méltatnak, betegnek tüntetni föl és főleg nemi nyavalyákra vezetni vissza mindent, a mi szemökben magyarázatra szorul. E törekvésökben nem riadnak vissza oly észjárástól sem, melyet a laikus a maga részéről egyenesen betegesnek kénytelen tekinteni, bármennyire törekszenek is az orvosok fejtegetéseiket «tudományos» alapra fektetni és különösen (többé-kevésbé) rejtélyes tudományos terminusokkal fölruházni.

Ily orvosi tanulmány egy irodalomtörténeti «problemáról» az előttem fekvő, különben igen érdekes, de alapjában undorító könyv is, mely Lenau Miklós és Löwenthal Zsófia sokat tárgyalt viszonyát fejtegeti és «megmagyarázza».

A tényállás tudvalevőleg a következő. Lenau szenvedélyesen megszereti egyik barátjának, Löwenthal Miksának szép és szellemes feleségét, a ki vonzalmát viszonozza, de az utolsó kegyet megtagadja tőle. Mi ebben a problema? Zsófia vallásos katolikus nő volt, egy jellemes férfiú felesége, több sikerült gyermek anyja, a bécsi társadalom köztisztelőnek örvendő tagja. Természetes tehát, hogy nem volt hajlandó női hűsége ellen véteni, hogy nem akart, mondjuk: maitresse lenni. Sokat, bizonyára a kelleténél többet engedett meg az indulatosan követelő költőnek, a ki megcsókolhatta, megölelhette, ölébe ültethette a bájos nőt. Mindezekben a «kegyekben» nem lát az uralkodó közvélemény ma sem a házassági hűség ellen elkövetett

kihágásokat, a míg a férjes nő az «utolsót» (mely persze a szenvedélyes imádó szemében az első) megtagadja. Hol itt a probléma? Hogy az asszony, férje oldalán, az egészségtelen viszony kibírja és 80 éves lesz, míg a születésétől túlságosan terhelt költő, a ki irtózott a Venus vulgivaga papnőitől, e viszonyba idővel beleőrült, szintén igen természetes és nem szorul szoros tudományos magyarázatra, noha megengedem, hogy ez a magyarázat alaposabb lehet, mint a laikusoké.

De szerzőnk itt csupa problémát lát és hozzáfog a «tudományos» magyarázathoz, melyet könyörtelenül véghez visz. Főleg két indokkal dolgozik.

Először: Zsófia, bizonyára hysteriából (?), anæsthetikus hölgy volt, azaz: az érzéki szerelem nem kellett neki és Lenautól azért tagadta meg az utolsó kegyet, mert maga nem élvezte. Elhiszem szerzőnknek, hogy vannak ilyen nők, bár én még sohasem találkoztam ilyennel. De mit magyaráz ez a motivum, ha igaz is? És nem furcsa föltevés az, hogy Zsófia látja szeretett imádójának kétségbeejtő vergődését és csupán azért nem hallgatja meg, mert a dolog neki élvezetet nem ígér? Hát oly nagy áldozat lett volna, a maga részéről nem élvezni, de imádot barátságát a legnagyobb élvezetben részesíteni, helyesebben: őt veszedelmesen fokozódó lelki és testi gyötrelmeitől megszabadítani?

De ha ez a «bizonyíték» semmit sem magyaráz, annál súlyosabb a másik, mely könyvünk legnagyobb részét elfoglalja. Szerzőnk megdöbbentő komolysággal kifejti, hogy apa és leánya valamint anya és fia közt szerelmi viszony (valóságos érzéki szerelmi viszony!) forog fönn, mely már az illető gyermekek zsenge korában veszi kezdetét és voltaképen sohasem szűnik meg. Ez a viszony rendszerint nem lesz erkölcstelenné (szigorú a törvény!), de a felek édelegnek a legerkölcstelenebb érzésekben, képekben, visiókban, melyekben a szülők és ellentétes nemű gyermekeik az érzéki szerelemnek minden helyzetét, legeslegutolsó mozzanatait is végigélvezik! Igaz, hogy ez «öntudatlanul» történik (de akkor honnan tudják ők és honnan tudjuk mi?) és az uralkodó erkölcsi fogalmak gyorsan elnyomják az «öntudatlan» perversitásokat: de a tény maga kétségtelen. Nemcsak Lenau szenvedélyesen szerelmes az anyjába, hanem Oedipus és Hamlet is (26. l.), kiknek tragikumája ez érzésben gyökerezik. Sőt mi több: az apa és fia, valamint az anya és leány közt is van,

nem szeretet, hanem «öntudatlan» érzéki szerelem, tehát homo-sexualis viszony, mely szintén nem vezet erkölcstelen ténykedésre, de a felek lelki életét befolyásolja és irányozza! (Lenau esete 81. l.) Hisz Lenaunál még a hegedűjátéknak is van sexualis-symbolikus jelentősége (68. l.).

El kell ismernem, hogy szerzőnk merész férfiú, de hát a «tudomány» nevében és zászlaja alatt sok minden meg van engedve. Tehát Zsófia is szerelmes volt saját atyjába és ez is hozzájárult, hogy Lenaunak csak annyit engedélyezett a szerelemben, a mennyit atya élvezett tőle és a mennyi atyjától neki «öntudatlan» érzéki élvezetet nyújtott; a költő pedig élete végéig szenvedélyesen szerelmes volt saját anyjába, a ki érzelmeit teljes mértékben viszonzta. De akkor hogyan lehetett Lenau szerelmes Bertába, Lottiba, Mayer Karolába, Behrend Máriába, kiket (az első hitvány leány kivételével) mind nőül vett volna, ha Zsófia megengedi, kit mindnyájuknál szenvedélyesebben szeretett? És tudjuk, Lenau mindig igen kedvezőtlenül nyilatkozott romlott testű és lelkű atyjáról, kit már öt éves korában elveszített, tehát csak anyjának leírásából ismert, és nem szerette mostoha atyját sem, a ki pedig igen derék ember volt, azért, szerzőnk szerint, mert féltékeny volt mind a kettőre, mert ők élveztek anyjával «mindent», azt is, mit ő, az uralkodó erkölcsi törvény szerint, nem élvezhetett! Első szerelme is nem azért mért oly súlyos, élete végéig sajgó sebet szívére, mert Berta hűtelen lett hozzá, hanem azért, mivel ezen viszonyban ő, a költő, hűtelen lett első szerelméhez, anyjához (39. l.), a ki pedig maga is hűtelen lett hozzá, mert második férjének gyermekeket szült (50. l.)! Ezeket az undorító dolgokat szerzőnk rendkívül részletesen és végig a legnagyobb «tudományos» komolysággal fejtegeti, úgy hogy nekem a könyv elolvasása alatt folyton émelygett a gyomrom és a hányás veszedelmesen kerülgetett.

És ha ezek a fejtegetések legalább elfogadható positiv eredményekre vezetnének. De hát mit magyaráznak meg, a mi eddig rejtély lett volna? Lenauné nagyon szerette fiát, hisz egyetlen fia volt, kinek nagy tehetségét a büszke anya korán fölismerte, a költő pedig szívből viszonzta anyja szeretetét, hiszen jól tudta, hogy a boldogtalan asszonynak ő volt egyetlen öröme és hogy nem volt neki nagyobb gondja, mint fiának boldogsága és jövője. Kell ehhez még az a magyarázat is, hogy anya és fiú képzeletökben szerelmeskedtek, egymással háltak és

az érzéki szerelem gyönyöreit végigélvezték?! Hogy az anya túlságos jóságával és elnézésével megrontotta fia jellemét, hogy tehetségének túlzó és hangos elismerésével beteges önhittséget nevelt beléje, hogy már a gyermek minden kívánságának teljesítésével a férfiút ingadozóvá, puhává és egyúttal daczossá tette, ez minden «öntudatlan» perversitás nélkül is érthető és érthető ez alapon, szerencsétlen körülmények közepett, Lenau további fejlődése, egész élete, végre megőrülése is, — noha szerzőnk itt is kiegészíti ismereteinket, a mennyiben merészen kimondja, hogy Lenau gyermekéveiben nagyon űzte az önmegfertőztetést (35. l.) — és mivel Sadger is azt tanítja, hogy syphilis nélkül nincs paralysis, egyszerűen állítja (a bizonyítéknak minden árnyéka nélkül), hogy Lenau Amerikából hazaérkezve, Brémában egy nyilvános házban súlyosan megfertőzött (95. l.), a mi végre nem lehetetlen, de komoly ember adatok hiányában mégsem áll elő ily «bizonyítékokkal».

De máris tartok tőle, hogy e sorok olvasóit is kerülgeti a hányás. Azért sietek befejezni ez ismertető bírálatot, melyet szükségesnek tartottam, egy oldalról, mert Lenausól van szó, a ki minket közelebből érdekel és más oldalról, mert a tárgyalt könyv igen jellemző és tanulságos példája az orvosok irodalomtörténeti kirándulásainak. Kétségtelen, hogy ebben a könyvben is akad helyes megfigyelés és szellemes ötlet; de az alapját tevő föltevéseket, úgy a Zsófia érzéketlenségéről, mint a szülők és gyermekek «öntudatlan» perversitásáról, annál kevésbbé tudom elfogadni, mert nem magyaráznak meg semmit, a mi egyébként is érthető ne volna, és a mennyiben általában tudományosan megállanak, a mit én nem dönthetek el, mert a Lenau esetében csak a legnagyobb erőszakossággal juttathatók érvényre.

Heinrich Gusztáv.

*Szádeczky Lajos, A székely határőrség szervezése 1762—64-ben.
A Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1908.*

Azon tudományos működésnek, melyet Szádeczky a székelys általában az erdélyi történelem kútforrásainak föltárásában kifejt, egyik kiválóan értékes láncszeme a székely határőrség föllállításáról az Akadémia kiadásában megjelent könyve. A székelység politikai, társadalmi, sőt gazdasági viszonyait e mélyen föl-

kavaró reformnak pragmatikus története ez a mű; az oki kapcsolat organikus kapcsolatában szemlélteti azon eseményeket, a melyek a határőrség szervezésének munkálatait megelőzték és kísérték, ellátva bőséges okirattárral, mely az egyes székbeli, guberniumi és császári titkos levéltár adalékaiból összeválogatva, különös és érdekes megvilágítást vet a mindenkori bécsi kormány gondolkörére, valamint eljárására és eszközeire. Egyáltalában a XVIII. századnak az a szakasza, a melyben a jelen mű tárgyának mozzanatai lejátszódnak, a nemzeti történelemnek talán legsivárabb korszaka, noha eseményeinek oknyomozása és kritikai leszűrése tekintetében a legtanulságosabb.

E korban sem az anyaországban, sem Erdélyben nem új politikai tényezők egymásra hatása működik, hanem azoknak eltolódása, más alakulatok közti viszonya. A XVIII. században is, mint a megelőzőben, a Habsburg-politika tipikus iránya áll szemben a történeti és nemzeti jogokat képviselő politikai magyar nemzettel, azzal a különbséggel, hogy a sokféle tartomány-complexum összeolvasztása simább eszközök szerint indult, sőt erkölcsi alapjában is gyarapodott. A XVII. században Magyarországgal és az országos rendekkel szemközt a bécsi kormány merev centralismusa jogosulatlan és politikailag erkölestelen despotismust jelentett a magasabb ethikai és történeti javak eltiprására nézve: ebben az időben azonban, mikor a magyar nemzet lecsúszott az önálló nemzetek magaslatáról, a királyság, a központi hatalom a haladás szellemének, az állami elvnek képviselője a csupán társadalmi elvet képviselő rendi tagoltsággal szemben. Ha a XVIII. században egy pillantást vetünk Európa országaira, azt vesszük észre, hogy az államokban csaknem kivétel nélkül a királyság lett a haladás lendítő ereje, míg a socialis érdekeiket féltő rendek szinte teljes mozdulatlanságban vannak. A fölvilágosodott Habsburgok (III. Károly, Mária Terézia, II. József, II. Lipót) a reformok útján vannak, s bár nem önzetlen okból, a társadalmakat is arra akarják szorítani. Ám a socialis hatalommal rendelkező osztályok, mintha az előző nagy évszázad nemességéhez képest szerepet cseréltek volna, a fennálló jogrenddel elégedetlen, abszolút stagnatióban vannak. Az előbbeni kor nagy válságaihoz mérten érzéketlen mozdulatlanság és stabilitas minden vonalon; az egész század közéletében alig találjuk nyomát a politikai fölfogás átalakulásának, valamely új szükségérzetnek, valamely régi intézmény módosítására vonatkozó tö-

rekvésnek. A viszonyt röviden úgy lehet jellemezni, hogy a királyságé a politikai, a rendeké a socialis hatalom.

E positiv tényekkel kapcsolatban adva van egy negativ természetű mozzanat is: az egyetemes nemzeti élet sülyedése és vele szemben a vidéki és helyi érdekek elhatalmasodása. A magyar főhatóságoknak nincs önálló politikai szerepük, csupán végrehajtó szervei a király német tanácsosai, az államminister által megállapított elveknek és rendszabályoknak. Magyarország területének nincs oly része, mely önálló magyar élet színhelye lehetne s a Habsburgok uralma alatt zsibbadó részeiben a nemzeti szellemet és reményeket ébren tartathatná. A szatmári béke óta magyar ember nem uralkodik és nem kormányoz, nem vezérel magyar hadsereget nemzeti érdekek védelmére. A magyar embert és pénzt áldoz a hadseregre, mely nem az ő hadserege, s a háborúkra, melyek nem az ő háborúi. Ha e hadsereget megverik, nem az ő szégyene; ha győz, nem az ő dicsősége: a hajdan vitélő magyar egy idegen, neki ellenséges szellem incorporatióját látta benne s a katonaságtól elidegenedett és elszokott. A rendiség a hadseregben és politikai vezetésben szenvedett veszteségeket a kiváltságok socialis kárpótlásával egyenlítette ki: az ósdi alkotmányt és kinövéseit a nemzetiség palladiumának tartotta, noha épen annak ellenkezője volt. A míg valamely intézmény megfelel a kor szükségleteinek, jogosult is; a disharmonia akkor kezdődik, mikor a fennálló rend nem felel meg többé a kor viszonyainak és szükségleteinek.

Ezek a szempontok, melyek a székelyek XVIII. századi viszonyaira is vonatkoznak, nyújtják a legáltalánosabb történelmi távlatot, a melybe a székely határőrség föllállításának eseményeit helyezni szükséges. A határok őrzésére megfelelő katonai szervezetről való gondoskodás kétségtelenül hasznosnak és korszerűnek tetszik, egyrészt a keleti határoknak az oroszok és tatárok elleni megvédése szempontjából, másrészt a főleg államegészségügyi tekintetben nem kicsinyelhető határzárlat keresztülvitelére és a csempészetet megakadályozó közigazgatási intézkedések hatásosabbá tételére. Erdélyben abban az időben a határőri szolgálatot egy tökéletlen polgári zsoldos őrség, az ú. n. plájások teljesítették, míg az anyaország délnyugati végein, a Szerém-, Verőcze-, Pozsega, Valkó- és Bács-Bodrog vármegyékben 1750-ben föllállított rendes határőrezredek végezték. Bár nem lehet eltagadni, hogy a határőrségek szervezésének kigondolásában túl-

nyomó mértékben katonai czélok érvényesültek, a szerző helyesen jegyzi meg, hogy a czél kétségtelenül helyes volt, bár hozzátesszi, hogy az még magában véve nem szentesíti az eszközöket (10. l.).

Nem kérdéses, hogy hibák mindkét részről történtek. Mária Terézia a föladat végrehajtásával 1761-ben Erdély katonai és polgári kormányzóját, a gubernium elnökét, báró Buccow Adolf lovassági tábornokot bízta meg, meghagyván neki, hogy a szervezés alapelve az önkéntes sorozás és összeírás legyen, a mi aztán a legfelszegebb és leghamisabb helyzeteket idézte elő úgy a királyné politikájára és a végrehajtó bizottságra, mint a szervezet anyagául kiszemelt székely népre nézve. A császári hadsereg tisztjeiből és a székbeli tisztviselőkből (királybírák) álló elegyes bizottság az utasítás értelmében az önkéntességet meghagyta ugyan czégerül, de a végrehajtásban sem az ámtástól sem terrortól nem riadt vissza. A nép bolondítására jellemző otromba híreket terjesztettek. Azt mondták, hogy a katonai összeírással kapcsolatos megmérés nem egyéb okból történik, minthogy ő felségének előterjeszthessék, hogy milyen szép nép lakja ezt a földet, hogy azzal a felség is dicsekedhessék (14. l.). Mikor aztán a népet szép szerével mégsem tudták megnyerni a katonáskodásnak, Buccow olyan rémuralmat gyakorolt, mely elől a székelyek egy része külföldre (Bukovina) vándorolt. A népmozgalom annyira komoly volt, hogy a hullámzást egy mérsékeltbb kormány (Hadik gróf) alig volt képes lecsillapítani.

Nem lehet mindenben menteni a népet sem. Gyűléseikben hangsúlyozták, hogy hajlandók ugyan régi törvényeik és kiváltságaik értelmében saját előljáróik és nemeseik alatt, saját költségükön és fegyvereikkel a honvédelemre, de nem idegen nemzetbeli tisztek alatt, kik sem nyelvüket, sem törvényeiket és kiváltságaikat nem ismerik (18. l.). Nem a katonai kérdések örökös gravamehjei riasztották meg a székelyeket, hanem legelső sorban elavult kiváltságaikhoz való az a göröcsös ragaszkodás, melynek saját nemzetiségi és osztályérdekei védelmében — int:a muos — nem volt magasabb érzéke a köz, az állam ügyei iránt. Buccow pressiójával szemben hitelt nyertek a népvézerek és lázítók üzelmiei, egy-egy agyafurt székely vagy híveivel együttérző pap személyében, kik a helyett, hogy a dolgok valódi állásáról fölvilágosították volna a népet, izgatásukkal a helyzetet még jobban elmérgesítették. Ide járult még az a socialis kavarodás, mely kiváltkép Udvarhelyben és Csikban a régi történeti osztályokat

egymás ellen hangolta magában a székelység kebelében is. A katonatisztek arra törekedtek, hogy a népet a polgári hatóság és nemesség ellen ingereljék s neki fűt-fát ígérjenek az új helyzetben (30. l.). A nemességet elválasztották a néptől (a bécsi politika tendentiosus iránya, mondhatni: közhelye), mely annyi századok óta vele egy joghatóság alatt élt s együtt katonáskodott a törvények által meghatározott módon. Egy új közigazgatási rendszert inauguráltak, a nélkül, hogy az addigi törvények és alkotmányos jogok megváltoztatva vagy eltöröltettek volna. Buccow olyan intézkedést is tett, hogy a katonának már fölesküdtött, valamint a polgári foglalkozásánál megmaradt népet ügyeiben a tisztek igazgatták, a mi a hadijog életbeléptetését jelentette s a belső székelyföldet fenekestől fölforgatta (38. l.). Az meg a nép gazdasági állapotát mélyen érintő sérelem volt, mikor azzal fenyegetőztek, hogy azoknak birtokát elveszik és helyükbe idegeneket telepítenek, kik a fegyvert nem veszik föl (41. l.).

Buccow és a bizottság így sem érte el célját. A székelyek e nemzeti küzdelme, melyet jobb ügyhöz való buzgósággal megharcoltak, a szenvedőleges ellenállás színét viseli magán. A királyné, ki a békés megoldás és önkéntesség eredeti gondolatához ragaszkodott, a csiki zavargások hírére 1763 elején Erdélybe küldte báró Siskoviczot, megbízva egyúttal a szervezés ellenőrzésével és revisiójával is; (66. l.) a hozzá benyújtott székely emlékirat szerint az elhagyott árvák sirtak, szomorkodtak, mert nem volt kinek sérelmeiket, fájdalmukat elpanaszolni, tanácsért hova fordulni. (82. l.). Várták a sérelmek orvoslását ettől a világosfejű tábornoktól, kiváltkép, hogy bizalmi állása és hatásköre a guberniumtól és Buccowtól függetlenül lett. Ebben azonban csalódnok kellett, mert Siskovicz a határőrség szervezésében erélyes utasításokkal volt irányítva. 1763 május 8. új bizottság alakult katonai és polgári egyénekből (köztük Lázár János és Bethlen Miklós grófok a naplóíró Halmágyival, ki jegyző gyanánt szerepelt), hogy a királyné terve minden kényszer nélkül valósítható legyen (102. l.). Az új commissio nagy körültekintéssel és jogtörténeti tanulmányokkal fogott programja végrehajtására; a székelyek alkotmányos jogaira és formáira bizonyos súlyt helyeztek, s nincs jogunk kételkedni, hogy a jóhiszeműség és az igazság kutatása vezette a bizottság tagjait (125. l.) s mégis a székelyek madéfalvi veszedelmére (siculicidium) és a tömeges kivándorlásra vezetett.

Miután 1763 okt. 8. az eddigi tapasztalatok után a királyné az önkéntesség helyett a határőrség kötelező és kényszerű föllállítását rendelte el, a békés gyergyói szavazás után a csíkiak és háromszékiek passiv ellenállása és tiltakozása nyomában az aggressiv föllépés következett (171. l.), a mely a bizottságot az 1764 jan. 7. mádэфalvi kegyetlenségre indította; nem annyira a bizottság erélye, mint inkább a foganatosítók embertelen munkája idézte elő a bajt, egyelőre elégséges ok híjján, bár a megriasztott és terrorizált népet nagyon nehéz lett volna a békés polgári munkára visszatéríteni. A kétszínű játék és könnyelmű határozatlanság, a pátensekben és királyi levelekben hangoztatott önkéntesség, majd ezek czáfolatául a kötelezőség ide vezetett. A mádэфalvi részről a királynéhoz küldött jelentés azzal magyarázza a dolgot, hogy a közrend fentartása kívánta a zavargó elemek megfékezését, illetőleg Siskovicz kijelentése szerint azt, hogy a «székely népen minden évszázadban eret vágjanak, ha boldogulni akarnak vele» (203. l.). Lehetetlen tagadni, hogy e kissé drasztikus megjegyzésben volt valamely árnyéka az igazságnak. A székelység a határőrség föllállításában nem akarta fölismerni azon egyetemes és országos érdekeket, a melyek a királynét elvitázhatatlanul vezették. A dolgokat csupán saját provincialis kiváltságainak szempontjából látta, a melyek ezt a kiválóan gyakorlati intézményt eltorzították s a haladás eszméivel is ellentétben álltak. Nem lehetetlen, hogy az őszinte közelkedés és az érdekek azonosságának fölismerése a határőrséget egy nemzeti honvédelmi reform kiinduló pontjává emelhetne volna; a nép katonai nevelése, fegyelmezése és fegyverrel ellátása a nemzeti hadsereg megalkotásának útját készíthette volna elő. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború, melyekben a magyar fegyveres erő a dynastia kifogyhatatlan hatalmi forrásául első ízben szolgált egész Európa előtt, a magyar hadi virtus regenerálására és szervezése dolgában igen sympathikus tanulságokat foglalt magában Mária Teréziára nézve. A határőr-katonaság alakítását (közte a székelyét is) egy egészséges militialis reform sugallta. A székelyek azonban azt hitték, hogy a régi alkotmány föntartása az elavult kiváltságok védelmében rejlik; a társadalom demokratizálása, egy eléggé népszerűtlen intézményben, korainak látszott. Kitünt. hogy a régi magyar és székely alkotmányban nem a haladás, hanem az ellenállás (resistentia) volt a lényeg. A mihez a derék székelyek ragaszkodtak és a miért Mádé-

falván vérzettek, emberi és szervezeti szempontból is túlhaladott dolgok voltak, a melyeken a királyi hatalom politikai és ethikai tekintetben is fölülemelkedett és hajító erővé lett, hogy az egész társadalmat a korszerű, modern újításokra terelje. A székely határórség föllállításának és a mádэфalvi vésznek ez volt a legfőbb történelmi tanulsága.

Nem csekély mulasztások terhelik a kormány végrehajtó közegeit is, mint azt a bűnfenyítő vizsgálat is igazolta (238. l.); a végrehajtásban követett politikátlan bánásmód, az egyes tiszteknél fölülkerekedett faji vagy személyes antipatiák okozták a sicuticidiumon kívül azt a kivándorlást, mely már 1763-ban megkezdődött s a mádэфalvi vész után s a bűnügyi vizsgálat alkalmával elijesztő mérveket öltött (239. l.).

Ezek az események, a melyeknek központjában a mádэфalvi vésznap áll, alkotják Szádeczky művének anyagát. A könyv tudományos haszna és eredményei részletes indokolást nem követelnek. Gróf Teleky Domokos érdemes munkája több tekintetben meghaladott álláspontot és módszert képviselt: eredményeit revideálni, de egyszersmind a szerte-szét levő oklevelek és hiteles följegyzések adataival kiegészíteni és megalapozni kellett. A föladatot Szádeczky, az erdélyi történelemnek talán legjobb ismerője, kitünően oldotta meg: műve komoly és lelkes munkásság eredménye és mint földolgozás is kiváló, mert az adatok ezreinek szikár törmelékeiből egységes és mindvégig érdekes előadásban vezet végig e nevezetes három esztendő történetén. A székelyekről szeretettel, melegen ír; hajlandó inkább mindezért a bizottságot és kormányt felelőssé tenni. Történeti kritikája nem a téli nap fényéhez hasonlít, a mely nem árnyékol és nem színez, hanem az enyhe estéli hold világához, mely a tájkép egyik részletét önti el ezüstös világító fényével, míg más részeket félhomályban hagy. A könyvet élvezettel olvashatja nemcsak a tudós, hanem a nemzeti történet iránt fogékony művelt laikus is.

Pethő Sándor.

Schiller. Sein Leben und seine Werke. Von Karl Berger. In zwei Bänden. II-ter Band mit einer Photogravüre. München, 1909. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. VIII+812 lap. 8° Ára 8 márka.

Ez életrajz I. kötete 1905 elején jelent meg (ismertetését lásd a *Budapesti Szemle* 341 ik füzetének 310—11. lapjain), s immár három kiadást ért; a folyó év elején végre a második, az előbbinél jóval testesebb kötet is nyilvánosságra került s ezzel a szép sikerrel megindult, a közönség kiváló rokonszenvével találkozó életrajz befejezést nyert. A szerző és kiadó ugyan hamarabb ígérte a II. kötet megjelenését, de közbejött 1905 május hava, Schiller halálának száz éves fordulója, a mely a német nemzetnek, sőt az egész világ németiségének a Schiller emléke iránt való ékes manifestációjává, nagy arányú hódolatává vált. Ez az évforduló megmutatta, mily mélyen gyökerезik Schiller a német nép szívében, hogy valósággal erkölcsi nevelőnek, az ideális művészet és a harmonikus cultura magaslatára való vezetőnek, az élet nehéz kérdéseiben útmutatónak tekintik őt. Nemcsak az ifjúság költője ő, mint a hogy eddig tartották, hanem még inkább az érettek és gonddal terhelték barátja, a magasra törők kalauza. Ez az évforduló az irodalom terén is gazdag termést hozott, a melyet szerzőnknek nem lehetett figyelmen kívül hagynia. Aztán Schiller életének e második része a drámai nagy alkotások: a *Wallenstein-trilogia*, *Stuart Mária*, *Az orléansi szűz*, *A messinai ara*, *Tell Vilmos* mellett egyúttal a történelmi és philosophiai tanulmányok kora. Minél jobban behatolt a szerző e tanulmányokba, annál inkább belátta, hogy egy életrajz, a mely a műveltek, a nagy szellemek megértésére törekvők szükségleteinek eleget akar tenni, a mely Schillert egész nagyságában, lényének teljességében fel akarja tüntetni, épen ezeket a vonásokat tüzetesen, közérthetően tartozik ismertetni, mert Schiller művészetének megértéséhez csak a történelem és philosophia kapuján át vezet az út; — ezek Schillerre nézve époly jelentősek, mint Goethére nézve a képzőművészetekkel és a természettudományokkal való foglalkozás. A Schiller történelmi és philosophiai tanulmányainak ismertetése — mint személyisége megismerésének és költészete megértésének kulcsa — azonban az általa bejárt utak alapos megvizsgálását, e két nagy mező beható áttanulmányozá-

sát tette szükségessé. Mindez, valamint a nagy költői alkotások gondos elemzése, minden oldalú méltatása, nem csoda, ha kissé késleltette e kötet megjelenését.

De a várakozásért a szerző bő kárpótlást nyújt. Műve a szó teljes értelmében érett alkotás, alapos és szépen megírt munka. Ez az utóbbi ritka tulajdonság egy német írónál s éppen ezért annál nagyobb méltánylást érdemel. De az előbbi tulajdonság sem kicsinylendő: szerzőnek nemcsak Schiller műveit, műveinek minden kiadását, nemcsak Schiller ifjú- és férfikori barátjainak — közte egy Goethének, Humboldtnak, Körnernek — minden munkáját, nemcsak az összes Schiller-életrajzokat és monographiakat kellett ismernie és szem előtt tartania, hanem figyelme a programm-értekezésekre és a folyóiratok cikkeire is kiterjedt, a mi — ismerve a németek írás-kezdét — nem csekély feladat volt. Szerzőnk a felhasznált, beláthatatlan kiterjedésű irodalomról a mű végére függesztett *Jegyzetekben* (759—786 l.) ad számot; e jegyzetek éles kritikai érzékére is világot vetnek, melylyel a fennforgó adatokat megrostálja, a nyilvánított nézeteket, ítéleteket bonczkés alá veszi.

E kötet 22 fejezetből áll, vagyis, miután az I. kötet a 23. fejezettel (*Meghívás Jenába*) végződött, a II. kötet a 24. fejezettel kezdődik s a Jenába való belépéssel veszi fel az elejtett fonalat, s azután felváltva ismerteti Schiller családi, társadalmi életét (házasság, betegség, a szülőföld meglátogatása, Goethével való barátság, családi viszonyok, visszatérés Weimarba, utolsó tervei, halála) s irodalmi munkásságát: történelmi, majd philosophiai tanulmányait, lyrai költeményeit s balladáit, majd sorban színműveit; a 45. fejezet *Utóhangok* cím alatt a Schiller halála alkalmával nyilvánult általános részvétet s közelebről Goethe Epilogusát mutatja be. Szerzőnk mindenik fejezetben élénk, kedves elbeszélő; stylusának világossága, melegsége, előadásának nyugodtsága önkéntelenül megragadja szívünket. Szívesen követjük őt, akár Schiller életének hol derűs, többször borús, episodjait, feleségével, barátjaival való érintkezését, pályájának folyton emelkedő futását beszéli el, akár történelmi és philosophiai tanulmányokba mélyed vele együtt, akár költeményeinek, színműveinek alapgondolatait, fölépítését, motivumait elemzi, bonczolja, — szívesen, mert soha sem válik unalmassá, szárazzá, elvontá. Gyönyörködve olvassuk történetirői méltatását, mely szerint Schiller volt az első német, ki a stílus kellemét, erejét és nagyságát

a kutatás alaposságával egyesítette, a ki az események összekapcsolásában s az egésznek fölépítésében az æsthetikai követelményeket is érvényesítette a nélkül, hogy az igazság és hűség iránt vétett volna. Époly vonzóan tünteti föl szerzőnk Schiller æsthetikai és philosophiai törekvéseit; látjuk a kritikai philosophia lelkes barátját, æsthetikai továbbképzőjét; látjuk, hogy a mint maga folyton neveli magát, költői egyénisége egyre tisztul, nemesbedik, tökéletesedik: törekvése is egyre magasabbra, az egész emberiségnek harmonikus culturára való nevelésére irányul. Mint erkölcsi példánykép, úgy áll előttünk Schiller alakja; ám ez nem idealisálás, mert Schiller szellemi és erkölcsi nagysága egész plasticitásában, életteljességében domborodik ki előttünk. Nem abstract alakkal, hanem egy küzdő, szenvedő, de az anyag fölött egyre jobban diadalmaskodó hőssel van dolgunk.

E II. kötet teljes mértékben betölti azokat a várákosokat, a melyeket az I. kötet megjelenése után a műhöz fűztünk; minden túlzás nélkül lehet Berger művét az összes Schiller-életrajzok közt a legjobb, tudományos és művészi szempontból legbecsesebb Schiller-életrajznak nyilvánítanunk, a mely hosszú időre megszabja Schiller költői alkotásainak értékét s hivatva van arra, hogy újra élővé tegye nemcsak a németek, hanem e nagy szellem összes barátainak lelkében a költő alakját.

L—s.

Új magyar könyvek.

Benkó Imre. Nemes családok Nagykovácsán 1848 előtt. Lezármazási táblákkal és címerekkel. Nagykovács. Budapest, 1908. Benkó Gy. (8-r. 399 l.) 6 K.

Boér Elek dr. Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Kolozsvár, 1908. Lepage biz. (8-r. XLIV, 239 l.) 6 K.

Bókay Árpád dr. Hat előadás az általános gyógyszer-tan köréből. Tartotta a budapesti kir. magyar tud. egyetem orvoskari tanári testület megbízásából az 1907. év november és december havában. Budapest. 1908. Mai, (8-r. 172 l.) 4 K.

Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664—1666. A M. T. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre dr. (Török-magyarkori történelmi emlékek. II. osztály. Irók) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. VI, 272 l.) 6 K.

Gyulai Pál meghalt.

E füzet az utolsó, mely az ő íróasztaláról indul útjára. Egy emberéletet kitevő évek során át e folyóirat szorosán összeforrt az ő nevével. 1857 óta, mikor Csengery Antal a *Budapesti Szemlét* báró Sina Simon költségén megindította, ötvenhárom éven keresztül ő volt legbuzgóbb és legkitünőbb munkása. Az első számtól fogva sűrűn jelentek meg színi- és könyv-bírálatai, felváltva nagyobb tanulmányokkal, melyek során itt tette közzé *Katona József és Bánk bánjáról* szóló kitünő könyvének első kidolgozását. Fáradhatlan munkatársa maradt e folyóirat «új folyam»-ának is, melybe 1865-ben Csengery és Lónyay Menyhért közös szerkesztése alatt lépett, s melyet 1867-től megint maga Csengery szerkesztett tovább, hogy 1868 végén ő is fölhagyjon vele. Mind e változások közben Gyulai Pál szakadatlan munkássága őrizte meg legszembetűnőbben a folyóirat egységét, ő szabta meg irányát irodalmi tekintetben s az egészre mind erősebben rányomta élénk és szigorú szellemének bélyegét.

Négy évi szünet után 1873-ban ő költötte új életre a vállalatot, a M. T. Akadémia megbízásából és támogatásával; 1881-ben pedig, megkettőztetve a füzetek számát, rendes havi folyóirattá alakította. Ettől fogva egész munkássága a *Szemle* körül összpontosult. Itt adta ki költeményeit, többek közt *Romhányi-*

jának készülő énekeit s *Szilágyi és Hajmásiját*. Itt jelentek meg irodalmi tanulmányai s egy-két politikai irányú cikke; itt közölte emlék- és ünnepi beszédeit, s a színi- és könyv-bírálatoknak egész seregét.

E sokoldalú munkásságot erős írói jellemvonások foglalták összhangzó egységbe; a költő, író és kritikus egymást támogatták. Költői és szépprózai műveinek mesteri szerkezetén, élénk menetén, művészi kimért-ségén a kritikus gondja és lelkiismeretessége érzik; viszont költői hajlama tartja ébren a kritikus fogékonyságát, elbeszélésein tanulta a jellemrajz megelevenítését s a könnyed előadást az életrajzíró. Tollát a haza és irodalom java vezette. Minden sorát az igazság szeretete és természetesség hatotta át, s az ebből folyó józanság és egyszerűség; ezek voltak fővonásai személyiségének is. Szépirodalmi és kritikai művei mintái a világos és következetes gondolkodásnak, s az egyszerű előadás művészetének; legkisebb cikkét is mesteri formaérzék és csín jellemzi, s szeplőtlen-tiszta nyelvének olyan ereje és zenei rhythmusa, mely azokat a magyar próza remekei közé igtatja.

Azonban nem csak költői és írói műveivel támogatta a *Szemlét*, hivatott szerkesztő is volt, magas színvonalon tartotta folyóiratát, a honnan alkalmi cikkeivel és bírálataival hosszú időn keresztül irányította irodalmi mozgalmainkat. A kritikai érzék volt jellemének uralkodó vonása; e hivatás szolgálatát érezte legfőbb kötelességének, a mivel legtöbbet használhat maga és folyóirata. Élénk szelleme folytonos érdeklődéssel figyelte az irodalmi és közéletet, melyeknek tiszta, bátor és fáradhatlan harczosa volt. A remek-írók tanulmányozásán fejlett ritka ízlés, kristálytisztá ész, biztos lélektani érzék, éles szem a műfaj s az író sajátosságai tekintetében, a tragikai és komikai jelenségek iránt való egyenlő fogékonyság, vaskövetkeze-

tességgel párosultan, mindenek fölött pedig az irodalom eszményi felfogása remekíróink ihletett magyarázójává s legkitünőbb kritikusunkká avatták. A mily lélekkel fejtegette a lángész alkotásait, védte polemiaiban irodalmi hagyományainkat, az Akadémia törekvéseit s a kritika jogát: épp oly tüzzel ostromozta a muló politikai és irodalmi divatokat, az áltehetség tévelygését s a valódinak botlásait, minden szenvedést és félszogséget. Sokszor volt szenvedélyes, de sohasem vezette szenvedély. Ítéleteit legnagyobbbrészt már is szentesítette az idő, de míg ostrom alatt állottak is, írójuk meggyőződéséhez kétség nem fért soha. Feddhetlen egyénisége adott hitelt szavának ellenfelei körében is, az szerzett tekintélyt a *Budapesti Szemlének*, melyet az irodalmi kritika első forumává emelt.

Egész egyéniségét beleöntötte folyóiratába, elveit és szigorúságát, hadakozó kedvével együtt. Higgadt, megállapodott tehetségeket toborzott maga köré, kiknek meggyőződése rokon volt az övével. Tiszteletre és szeretetre méltó személye tartotta össze a *Szemle* írói gárdáját; ennek köszönhető, hogy a szaklapok idején is a tudomány minden ágából kitünő tehetségek maradtak meg a *Szemle* mellett, megóva sokoldalúságát. Pedig szigorú bírāja volt bensőbb munkatársainak is, sokat és hevesen vitatkozott velök. Irtózott a túlzásoktól, mások művében is; ha ilyenre akadt, nem röstellt utána járni a szerzőnek, hogy meggyőzze s engedményeket követeljen. Gúnynyal mérte az utóbbi idők «érthetetlen szépségeit», versben, elbeszélésben inkább az egyszerűt, igénytelenet kereste. Sokat fáradt azzal, hogy türelmesen javíthatott könnyedén írott cikkeket; átsimított zavaros részleteket, kiemelte a jellemzőbb vonásokat, kiélezte az ítéletet. Szenvédélylyel irtotta az idegen szavakat,

magyartalan szólásokat, védelmezve a nyelv épségét, akárcsak a maga munkáiban.

Irodalmi munkái, s azokban elvei és tanításai fennmaradnak, de személyes hatása, mely évtizedeken keresztül jótékonyan érzett irodalmunkon, megszűnt s hiányozni fog. E hatásnak két eszköze volt: tanári széke, hol tehetsége és jelleme élő példaként hatott, s a *Budapesti Szemle*, melyben éberén s lankadatlanul szolgálta elveit. Aggkorában, eltörődve, betegen, ez kapcsolta össze az irodalommal, régi törekvéseivel, úgyszólván multjával is. Élete alkonyán egymásután hagyta oda a főrendiház jegyzői székét, az akadémiai osztálytitkárságot s egyetemi katedróját; a *Budapesti Szemlétől* nem vált meg soha.

Mint a haldokló harcos, úgy szorította szívéhez az eszményeit védő fegyvert. Csak a halál vette ki azt kezéből.

KAZINCZY FERENCZ EMLÉKEZETE.*)

«Gondolkodom a népről, mely Zrínyit, az író, el tudta feledni; mely Faludit, míg élt, nem ismeré, mely Révairól hallani nem akart; mely Baróti Szabó Dávidot és Virágot meg nem siratta; s melynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt... hogy tévelyegjen elhagyatva, küzdjön nem segítve, s arca izzadását és szeme vérkönnyeit hagyja jelül kézíratain... Két rendbeli folyóírásai, részvétlenség miatt mindjárt kezdetben elakadtanak; nyomtatott számos művei tizenegy millió népesség között vevőt nem leltenek; legnagyobb becsű kézíratainak nyomtatót nem talált, s halálig tartott fáradozásai jutalmát nem arathatta az országban, hol annyi idegen gazdag táplálást nyert magának.»

Ily keserű hangon emlékezett meg a Kazinczy sorsáról Kölcsey Ferencz, ezelőtt hetvenhét évvel, kevéssel az aggmester halála után az Akadémiában tartott emlékbeszédjében. És mi, kiket immár két emberöltő választ el a naptól, melyen a széphalmi sir bezárult, még mindig élénken érezzük, hogy Kazinczy történelmünk amaz alakjai közül való, a kiknek nemcsak elismeréssel, hálával és csodálattal tartozunk, hanem a kik iránti kegyeletünk, a kikről való megemlékezésünk az engesztelő igazságszolgáltatás cselekedete is. A bőségebb jutalom és elismerés, mely ma gyakran kisebb érdemeket ér, bennünk is megszólaltatja azt az érzést, melynek az új Olaszország legnagyobb költője, a nem rég elhunyt Giosué Carducci aggkora ünnepeltetése közben adott megható kifejezést, az ő nemzete újjászületésének sokat szenvedett apostolairól emlékezve meg: «Me ne viene quasi un rimorso,

* Felolvasta a szerző a kassai Kazinczy-kör folyó évi október 24-én tartott emlékünnepevényén.

e ne chiedo perdono a quelle sante ombre . . . » (Majdnem szemrehányást érzek és bocsánatot kérek azoktól a szent árnyaktól.)

Méltó és nemes gondolat volt, hogy Kassa város irodalmi köre, mely a Kazinczy nevével viseli, meg akarta ünnepelni nyelvünk és irodalmunk nagy reformátora születésének 150-ik évfordulóját. Alig van hely az országban, mely a Kazinczyról való megemlékezésre több és erősebb jogzímét találja, mint Kassa és Abaújmegye. Kazinczy életének kassai korszaka a mester hosszú pályafutásában olyan volt, mint a drámai expositio, mely már föltünteti a későbbi bonyodalom és kifejlés szálait.

Már itt kapcsolódik viszonya Baróti Szabó Dávidhoz, Berzeviczy Gergelyhez, b. Prónay Lászlóhoz, gr. Eszterházy Károlyhoz, Földi Jánoshoz, Horváth Ádámmal, Kovachichhoz, Aranka Györgyhöz és Döme Károlyhoz, sűrűbbé és termékenyebbé lesz érintkezése, b. Ráday Gedeonnal, b. Orczy Lőrinczcel, gr. Teleki Józseffel és gr. Török Lajossal. Már itt kellett megismerkednie az akkor iskoláit Kassán végző gr. Dessewffy Józseffel, későbbi kebelbarátjával; itt fejlődött ki az a bizalmas viszony és kölcsönös vonzalom, mely őt az akkor még gyermek Török Sophie grófnéhez, későbbi nejehez fűzte. Kassán jelentek meg Kazinczy első nyomtatott irodalmi termékei; itt létesített írói társaságot egy irodalmi folyóirat megindítása érdekében, s így indította meg előbb a *Magyar Muzeumot*, majd — Bacsányival való meghasonlása után — önállóan az *Orpheust*. Számos műfordítása s önálló irodalmi műve a kassai korszak alatt keletkezett, bár sohasem nyugvó önbírálat a legtöbbit még sok változásnak vetette alá. E korbeli levelezése mutatja, mily fáradhatatlan és kiterjedt volt a Kazinczy tevékenysége már ebben az időben, irótársainak buzdítása, irányítása és egyesítése s a nyelv és irodalom vitás kérdéseinek tisztázása körül. És már itt látjuk köréje fonódni a körülményeknek, hajlamoknak és összeköttetéseknek azt a végzetes hálózatát, mely őt a Martinovics-pörbe belékeverte s a fejvesztés fenyegető veszélye után több évi börtönbüntetés sanyarúságainak tette ki. Ugyanis a II. József halálával beállott irányváltozás, mely őt iskolafelügyelői hivatalától fosztotta meg, a protestáns és szabadkőműves Kazinczyt, kinek folyóirata is koronkint igen bátor hangjával

keltett föltünést, egyuttal a gyanus alakok közé sorolta. Mellőztetésének és meggyanusittatásának keserősége, majd I. Ferencz alatt a szellemi szabadság elnyomásának világos czélzata természetyszerűen hajtotta az ambitiosus fiatal embert az elégedetlenek, a változásra törekvők táborába; Abaújmegye közgyűlésén egyizben élesen szólalt föl a sajtószabadság érdekében; majd megismerkedvén Szentmarjayval és Hajnóczyval, lobbanékony természetének rajongó vonzódása különösen az utóbbihoz, ellenállhatatlanul belésodorta őt a föl nem ismert veszélybe.

Kassa mint Abaújmegye központja is nevezetes szerepet vitt mindvégig a Kazinczy életében. Több megyének táblalabirája volt, de melyikhez csatolták volna őt szorosabb kötelékek, mint ahhoz, melynek területéhez tartozott akkor édes anyjának özvegyi laka, s az ő fiatalkori kedves tartózkodási helye, Regmecz, valamint ennek közelében későbbi, önalkotta otthona, Széphalom, melyről azt tartotta, hogy «Tibur és Proeneste nem lehetett szebb!»

Hogy a Kazinczy munkásságának értékét igazságosan ítélhessük meg, szemünk előtt kell tartanunk a helyzetet, melyet talált, s irodalmunk akkori állapotait.

A Mária Terézia idejében nemzeti nyelvünk, nemzeti jellegünk már-már csak népnyelvvé, népjelleggé sülyedt; az értelmiség szinte ellenállás nélkül hagyta magát kiforgatni mindkettőből; a mi magyar irodalom volt, az majdnem egészen feledésbe merült. II. József érettnék látta a helyzetet arra, hogy egy csapással németté tegye az országot. A visszahatás, a melyet a *kalapos király* intézkedései közjogi téren keltettek, egymagában nem menthette volna meg nemzeti mivoltunkat; csak az egyidejűleg megindult irodalmi mozgalom volt képes a nyelvi és nemzeti megújodást előidézni.

Kazinczy tizenhárom éves volt, mikor a Bessenyei György és testtársai megjelenése ennek az irodalmi mozgalomnak az első lökést megadta. Csakhamar kialakultak a különböző irodalmi irányok: az újclassikai francziás, az óclassikai deákos, a népiesen magyaros és az ezek között ingadozó, vagy ezeket összeegyeztetni igyekvő írók csoportjai. Valamennyien ugyanazokkal a nehézségekkel küzdöttek: a nyelv fejletlenségével s a mi ezzel kapcsolatos volt: a magyar

nyelvű műveltség szűk körével és az általában kezdetleges kulturai viszonyokkal.

Hogy mit jelentett akkor az irodalmi munka, arra éles világot vetnek az írók egymással váltott levelei. Márpuszta technikai nehézségei is ma szinte elképzelhetetleneknek látszanak. A kezdetleges forgalmi viszonyok miatt könyvek megszerzése, kéziratok küldése majdnem csakis egyes utazóknak adott megbízás útján, rendesen vásári alkalmaknál volt lehetséges. Könyvkereskedelem alig volt, többnyire csak a vásárra menő könyvkötők vállalkoztak néhány könyvnek bizományba vételére. Ha valaki nagy bajjal kiadót kapott, s azzal minden aprólékos részletkérdésre nézve megegyezett, vagy oda menni kényszerült, a hol a nyomda volt, vagy valakit meg kellett bíznia a javítással, mert kefelevonatok küldözése nem volt lehetséges.

Ha már egy könyv vagy folyóirat létrehozása ennyi bajjal járt, még több gondot okozott annak értékesítése s elterjesztése. Egy író, ki könyve kiadásának költségeit előlegezni nem tudta, ritkán érte meg azt az örömet, hogy szellemi termékét nyomtatásban láthassa; ha pedig megjelent a mű, a szerző kénytelen volt vagy maga házalni vele, vagy barátai, íróársai útján próbálni meg annak elterjesztését. Kazinczy is több íróval volt oly kölcsönösségben, hogy egymásnak előfizetőket, könyvvevőket igyekeztek szerezni, s míg ő gyakran másokért is áldozatot hozott, a saját írói munkásságának sanyarú anyagi eredménye csak ritkán fakasztotta panasza. Egyszer azt írja Szilágyi Sámuelnek: «Gyalázatos dolog, hogy a mi Magyaraink még ezen Magyar Epochában sem olvasnak.» Máskor meg Aranka Györgynek: «A Messziásomra 13 Prænumeránsom van. Sacrediable! Cela fait honneur à notre gout! Ki kellene trombitáltatni más nemzeteknél . . . hogy egy Párisi kortsolyásnak több tudománya s Aesthesise van, mint Magyar Országban a földes Uraknak. És még is tsendes vért kívánsz . . . Átkozom azt az órát, a melyben eszembe' jutott, hogy írjak, nyomtattassak, költsek, magamat jövedelmemnek egy részétől megfoszszam, ha a köz dologért felvállalt igyekezeteknek ez a jutalma!»

Hanem azért csak dolgozott, nyomtatott, költött tovább. Habár — Kölcsey szerint — abban az időben «a literatori

pályára készülõ ifjút szülõi mint veszni indultat siratták», mert «magyar könyvet magyar írón kívül más nem ismert», — volt valami, a mi pótolni tudta némileg a tömeg tapsait, az ünnepeltetést, a szélesebb körü hírnevet és az anyagi hasznot is. Ez az íróknak magukra utaltságukban gyökerezõ testületi szelleme, együttérzése volt, az a méltánylás, a mit a bajtárs nyújtott a bajtársnak, a mirõl maga Kazinczy írja *Pályája emlékezetében*: «Ha az ügynek új munkás barátja tüne fel, . . . mely öröm vala minden felé! mint repüle az új név egy szájról más szájra! az új társ felkeresése a régieket s a régiek kiterjesztett karral jövének az új elébe . . .»

Nem mintha irodalmi nézeteltérések, viták, sõt gyűlölködések nem termettek volna már akkor is! Bizony azokban nem volt hiány, sõt Kazinczy maga nem volt ment az irodalmi pártoskodás szellemétõl és tudott szenvedélyes lenni az ellentétes irányok követõivel szemben. De az a szûk kör, melyben akkor az irodalom mozgott, mégis sokkal inkább érezte az írókkal együvé tartozásukat s a kereseti viszonyok kezdetlegessége az irodalom harczaiból legalább meglehetősen kizárta az anyagi érdekek indítékát. Mégis majdnem mind át voltak hatva apostoli küldetésök tudatától, melyet a tudós Földi János így felyezett ki: «Kodrus életét áldozta fel Hazájáért; mi nekünk mai Magyar Íróknak minden tehetségünket kell fel áldoznunk Hazai Nyelvünkért.»

Mert azt ösztönszerûen érezték mind, hogy az elsõ feladat: a nyelv megmentése s az irodalom és közelet magasabb igényei szerinti kifejlesztése. Szóval: megtartása a megtarthatónak, kiselejtezésével az idegen keveréknek és megalkotása a szükséges újnak. Ebben a két, egymással összekötendõ, egymással összeegyeztetendõ föladatban már benne rejlett az az elientét is, mely szükségszerûen magával hozta azt a küzdelmet, a mely tulajdonképen befejezve még ma sincs egészen.

A nyelvújítási harcnak kétségkívül legérdekesebb, legnagyobb alakja, igazi megindítója és legöntudatosabb, legelszántabb bujnoka Kazinczy volt. Mint ilyen sem gyõztesnek, sem legyõzöttnek nem mondható, a mint hogy azt sem mondhatjuk róla, hogy egészen igaza volt benne, vagy hogy épséggel nem volt igaza. Az õ saját álláspontja is változott;

előbb, a harc hevében a végletbe ment, azután ő maga a mérséklet és kiegyenlítés útjára tért és mérsékletre, meg-egyezsésre intette ellenfeleit is.

Ő, — mint Gyulai szabatosan mondja, — «régi szókat elevenített föl, tájszókat általánosított, új szókat alkotott részint a régié analogiájára, részint gyökelvonás, összetétel és összehúzás útján». Azonban ennél többet is tett; nemcsak nyelv-újító volt, hanem stilújító is; a nyelvet szólásokkal, fordulatokkal, stilisztikai eszközökkel igyekezett gazdagítani. E célrt szolgálta különösen számos és sokszerű fordításával, de eredeti műveivel is; elve volt, hogy «nem a mi nyelvünket kell idegenné tenni igyekeznünk, hanem az idegent mienkké», mert az idegennek kerülése szerinte könnyen oda juttat, hogy «a fentebb nemű szépség közönségessé sülyed.» Ő az irodalmi nyelv számára dolgozott, melyet gondosan megkülönböztetett a népitől, s melynek szabályait — körülbelül a Quintilianus-féle «consensus eruditorum»-nak megfelelően — az írók művészi érzékére, æsthetikai ízlésére, műgondjára bízta, a formai és hangzási szépséget tevén így a stilisztika egyedüli mértékévé, tekintet nélkül a szók és formák származására, mintájuk eredetére.

Ezeknek az elveknek a követése tévedéseket és túlzásokat eredményezett, melyeket ma mindenki világosan lát s melyeknek egy részét már maga Kazinczy életében megtagadta. Merész szóképzéseit, tömegesen átvett idegen, különösen német szavait senki sem helyeselheti s kétségtelen, hogy törekvése a nyelvnek classikai és élő idegen nyelvi szólamokkal való színezésére azt mindinkább eltávolította ősi szellemétől; a népnyelvnek Horácz-szerű megvetése, a nyelvészet és irodalmi aristokratismus pedig ugyane veszéllyel járt s még azonfölül a szükségesnek ismert nyelvfejllesztés egyik legegészségesebb forrását tömte be.

Tehát, rég felismertük, hogy a mi akkor szükséges lehetett, ma már nem az, s hogy azon az úton, melyen Kazinczy elindult, a költői és prózai nyelv teljes szépségében ki nem fejthető; de sohasem fogjuk viszont tagadást a vonhatni, hogy a széphalmi mester a nyelvújítási harc megindításával valamennyi kortársa között legtöbbet tett irodalmi nyelvünk kialakulására, s hogy tévedései és túlzásai ellenére mégis csak a haladás erjesztő kovászát vitte belé nyelvünkbe.

Nyelvújítói érdeme mellett a Kazinczy munkásságának maradandó becsét adnak írói művei is, de kisebb mértékben verses, mint prózai dolgozatai. Nem volt nagy költői tehetség; költeményei inkább tanulmány és műgond, mint ihlet alkotásai, de epigrammái, költői levelei már magukban is tiszteletreméltó helyet jelölnének ki neki irodalmunkban; még díszesebb az, melyet prózai munkái által elfoglal. Bírálatai is, még inkább életrajzai, vitairatai s leginkább levelei arra érdemesítik, hogy őt a magyar műpróza megalapítójaként tiszteljük ma is, bármennyire fejlődött az ő ideje óta irodalmi nyelvünk.

De ezzel még mindig nem meritettük ki érdemeit; Kazinczy szerepe irodalmunk, művelődésünk történetében sokkal nagyobb volt, mint a minőnek művei ma mutatják. Ő szervezője és hosszú ideig vezetője, középpontja volt a megújulás kora irodalmának, «egymaga volt egész akkori irodalmunk — mondja találóan Gyulai, — félszázadnál tovább tartá vállain az irodalmat; lelkesült és küzdött, dolgozott és szenvedett, buzdított, követelt, rimázkodott, fenyegetett, hízelt, kért, koldult. — oh nem magáért, bár vagyona pusztult, hanem érted, te megvetett nyelv, kigúnyolt irodalom és te — ébredni kezdő nemzet!»

Fáradhatatlan agitatori, szervezői, vezetői szerepére különösen az a műveltség s vonzó szellem képesítette őt, mely személyét az összes pártok fölé emelte, s melynek köszönhette, hogy az ország legelőkelőbb férfiai keresték ismeretségét, őt nagyrabecsülésök, barátságuk jeleivel halmozták el s a legkülönbözőbb irodalmi irányok képviselői elismerték tekintélyét, szavának súlyát, tanácsát, véleményét kérték, s mondhatni, hogy minden táborban és az ország minden részében voltak személyes barátai is. Ez magyarázza meg, hogy irodalmi hatása még ellenfeleire is kiterjedt. Határtalan volt a tisztelet, sőt kegyelet, melylyel őt igazi hívei a leghosszabb időn át környezték, «mint valamely theokratikus rend papi fejedelmét, patriarcháját». (Beöthy.)

De nemcsak szellemi, lelki képességek is kellettek ehhez a szerephez. Az a megtörhetetlen gyermekkedély, az az örökifjú lelkesedés, mely Kazinczyt jellemezte, ki «arra született, hogy folyton áldozzon és semmit se érezzen áldo-

zatnak»; és az a tulajdonsága, melynél fogva minden iránt érdeklődött, mindenre ráért és semmit sem kicsinyelt, a miben csak egy parányát látta az irodalmi érdeknek.

Elmondhatjuk, hogy Kazinczyt még kis gyarlóságai, hibái is csak még alkalmasabbá tették erre a vezéri szerepre irodalmunk fölzsendülése korában. Így tagadhatatlan hiúsága, nem különben vagyónával arányban nem álló, de mindig a legnemesebb hajlamokat szolgáló költekezési kedve, mely utóbbi találkozva a sorscsapásokkal, a családi visszavonással és a jogszolgáltatás nyomoruságaival, mindenesetre egyik okozója lett az aggkorában egész súlyával ránehezedett anyagi romlásnak.

Oly tehetségű és jelentőségű embernek, a milyen ő volt, nem vehetjük rossz néven, hogy bírt is tehetsége és jelentősége érzetével s hogy bízott az utókor elismerésében. De a nagy fogékonyság minden dicséret iránt, az önszeretet, melylyel saját egyéniségével például barátaihoz írt leveleiben foglalkozott, a buzgalom, melylyel az aratott elismerést velök közölni sietett, az elragadtatás, melylyel Van Swieten hízélgő bucsúzását élete egyik legnagyobb pillanatának mondja emlékirataiban, vallomása, hogy «örvend a tömjénnek», a gyorsaság, melylyel még kritikusi véleménye is enyhül például a Kisfaludy Sándor bókóló levelére: mind azt tanusítják, hogy Kazinczyban az önbecsérzet a hiúság gyarlóságával vegyült; ámde tagadhatjuk-e, hogy ez a hiúság is aczélozta erejét, midőn az irodalom előbbrevitelében egyúttal jogosúlt elismerésért és vezérszerepért küzdött és fáradozott?

És ép így szolgálta hivatását — maga és családja rovására — a pénzzel való könnyű bánása. Neki az iróinál és kritikusinál nem kisebb becsvágya volt az, hogy az irodalom mæcenása is legyen, hogy nemcsak vezető szelleménél, hanem minden jóra való irodalmi törekvést támogató áldozatkészségénél fogva is az ő «széphalmi szegényes udvarháza a magyar irodalom Weimarává emelkedjék, s egy egyszerű birtokos egy egész nemzetet kezdjen uralkodni». (Gyulai.) Ámde ezt a készségét megsínlette, és megsínlette valószínűleg utazásait is, pedig nem közönséges «úri passió», hanem a művelődés kiolthatatlan szomja vitte például több ízben Bécsbe és vitte volna továbbra is, ha anyagi ereje

megengedi vala, s bécsi és erdélyi utazásai nélkül valószínűleg nem sikerült volna szellemi látkörét oly fölényesen kitagítania s irodalmunk is néhány becses lappal szegényebb maradt volna.

Kazinczynak hosszú életén át kifejtett lankadatlan, szinte lázas, megfoghatatlanul sokoldalú tevékenységét épen az teszi legesodálatosabbá, hogy annak folyamában gyöngge egészsége, szűkös anyagi viszonyai, hosszú rabsága, testvéreivel való viszálya és ezer egyéb kellemetlenség folytonos akadályokat gördítettek útjába s bénították erejét.

Minde bajok közepett lelke üdeségét, tetterejét, sőt még kedélye derűjét is megőrizni segítettek hivatásának szilárd tudata, családi életének különösen neje szeretetétől áthatott melege és pályatársainak elismerése. Meg kell állapítanunk, hogy ez utóbbiban sem volt hiánya, habár, kivált élete derekán, sok ellenségeskedésnek tette is ki magát, de a támadások, korholások nem kedvetlenítették el, «üldözzenek, bántsanak — úgymond — az mind semmi... A vetett mag bizonyosan termeni fog, s akkor nevem áldásban léssen.»

Pályája vége felé kezdett mindinkább nyilvánulni az ő nevelő, vezető kezei alatt növekedő, gyarapodó irodalom áramlatának eltérése a mester irányától. Élesen látó szem már a megelőző fejleményekben megpillanthatja az ellentétet, mely az irodalom nemzeti formája és tartalma tekintetében Kazinczy és társai, vagy inkább tanítványai között szükségszerűleg támadt, s melynek csirája már a nyelvújítási harcban is benne rejlett.

Helyzetünk Európában hozta magával, hogy egész culturtörténetünk tulajdonképen nem egyéb, mint két elv, két irány küzdelme és váltakozó túlsúlya; e két elv: a nemzeti jelleghez — mint mondani szoktuk, nemzeti géniushoz — való féltő, fanatikus ragaszkodás és az európai szellemi közösség követelményeinek elfogadása. E két irány minden egyoldalú győzelme visszavetett haladásunkban, minden kiegyeztetése előbbre vitt; történetünk legnagyobb alakjai azok, a kik e két elvet magukban és törekvéseikben egyesíteni tudták, mint a hogy az egész emberiség művelődéstörténetében is a valóban alkotó korszakok azok voltak, melyekben az egyesek és a nemzetek törekvéseit bizonyos,

az emberi civilisatio egységébe vetett hit segített összekötni. A nemzeti szellem legcsodálatosabb alkotásait öntudatlanul szokta létrehozni s a nemzeti szólamok hangoztatása többnyire csak az eszmeszegénységet leplezi. Ha csak a nemzeti géniusra hallgattak volna őseink, sohasem lettek volna keresztyénekké és ma utódaik legfőlebb a törökökhöz hasonló sorssal dicsekedhetnének. Viszont, ha a Mária Terézia és József idejében fajérzésünk ellent nem áll az idegen cultura kínálkozó előnyeinek, mint nemzet megszüntünk volna számot tenni. Ebben a szükségszerű küzdelemben és kiegyezésben a nyugat felé nézők szerepe, tehát a Kazinczyé is, rendesen a hálátlanabb, mert kevésbé népszerű, kevésbé érthető a tömegnek és könnyebben teszi ki emberét a félreértésnek és gyanunak.

Ilyen felreértés és gyanú ellen Kazinczynak is gyakran kellett védekeznie, pályája kezdetétől fogva. A hogy magát fiatalkorában, mint iskolafelügyelő, tartalék nélkül odaadta a josephinistikus eszméknek, azt honfitársai legjobbjai kétkedéssel, sőt idegenkedéssel fogadták, úgy, hogy ő maga is szükségét érezte egy beszédben, melyre gyakran hivatkozott, a tanítókat a magyar nyelv tanítására is buzdítani s az ebben érdemeket szerzőket megdicsérni. *Pályája emlékezetében* pedig végkép tisztázni akarván e kérdést, azt mondja: «Vádlának, s még a jók is, hogy feledém kötelességemet a hazához, midőn azon nyelv tanítását sürgetém, mely előlni készüle a mienket. S vádoljak-e atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szükség van? Nem értem vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez» . . .

Eltétetése és rabsága azután hamarosan elhallgattatta a vádakát s tiszta fénybe helyezte még a kétkedők előtt is a nemzeti ügühöz való hűségét. Kazinczy valóban joggal tiltakozott az ellen a látszat ellen, mintha ő «hideg volna a nemzet nyelvéhez», hiszen egész élete a nemzeti nyelv és nemzeti műveltség ügyének volt szentelve s hogy ez az odaadás a legtisztább haza- sőt fajszeretet forrásából fakadt, azt számtalan nyilatkozata és tette igazolja.

Még fiatal éveiben azt írja b. Ráday Gedeonnak: «Csaknem a szenvedhetetlenségig, csaknem a más nemzetek meg-

bántásáig kevélykedem abban, hogy Magyar vagyok». Iskola-felügyelő korában egy levelében a magyar nyelv föltétlen uralma mellett szállt sikra. Abaújmegye közgyűlése után így ír Erdélybe, Aranka Györgynek: «Nem adunk életet, míg szabadságaink helyre nem állíttatnak.» Berzeviczy Gergelyvel szemben, kit ő is, mint legtöbb kortársa, cosmopolitának tartott, e versbe foglalta álláspontját:

Neked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege.

A Napoleoni háborúk idejében kész volt feláldozni «mindenét, csak magyar maradhasson». A *Tübingai pályáírás*ban maradandó becsü érvekkel mutatta ki és védte meg nemzeti nyelvünkhöz való jogainkat.

Ámde Kazinczy más utakon kereste a nemzeti nyelv és irodalom fölvirágoztatását s fölényének, uralmának biztosítását, mint különösen későbbi irodalmi ellenfelei.

Ő annak a classicismusnak volt legnagyobb képviselője irodalmunkban, a mely a renaissance humanismusából alakulva, különösen a XVIII. században az európai nemzetekhez az ő élő nyelvökön kezdett szólni. Így szóltak latin formákban magyar nyelven hozzánk a mi deákos, vagy ó-classikai iskolánk írói is. Kazinczy nem ragaszkodott a régi classikusokhoz, bár azokat kétségkívül legnemesebb példányképeknek ismerte el. Szívesen ültette át, utánozta és utánoztatta mindazt, a mit classikai hatás alatt az újabb európai irodalmak, különösen a német és francia létrehoztak; de főkép verses műveiben szigoruan ragaszkodott a classicismus eszmeköréhez: az általános emberhez. Költészetében hiába keresnénk nemzeti motivumokat, ellenben látjuk, hogy a különböző irodalmi irányok között egyet sem ítél el oly föltétlenül és kiméretlenül, mint a népieset, kivált mikor abban némi nyerseséget is érez.

Így Kazinczynak előbb-utóbb meghasonlásba kellett jutnia azzal az irodalmi iránynyal, mely bizonyos joggal vallotta a jövőt magáénak s az olvasóközönségnek azzal a nemzedékével, melyet a Kisfaludy és a Vörösmarty lantjának hangjai már-már előkészítettek a Petőfi és az Arany költészetében való gyönyörködésre. Feltűnő például a ridegség, melyet a széphalmi mester Csokonayval szemben mind-

végig tanusít, a tartózkodó és késő elismerés, melyben a Kisfaludy Sándor *Himfijét* részesíti s a fokozódó ellentét, mely pályája vége felé közte és az Aurora-kör nemzeties költészetének szelleme között mutatkozik.

Ne feledjük, hogy a Kazinczy életének két utolsó évtizede a romantikai irányú irodalom kialakulásának kora volt Európaszerte.

A nemzeties és egyúttal népies költészet forrásait a középkorban kell keresnünk, de gyöngén csörgedező ereit a renaissance hatása alatt a classikai költés dagálya majdnem egészen elárasztotta; a XVII. század elejétől párhuzamosan látjuk haladni a két árt. az egyik, a classicismus, a XIX. század elején mind sekélyebb lesz s veszi üdeségét, a másik, a romanticismus, mindinkább duzzadó erővel mélyíti és szélesíti medrét.

A Victor Hugo *Hernanijának* és az Alessandro Manzoni *Promessi Sposijának* megjelenését szokták általánosan mint az ujabbkori költészet romantikai irányának zászlóbontását megjelölni; habár azok írói sem voltak kezdők, csak folytatók s habár az irány kialakulásában fontos szerepe volt a Chateaubriand, Walter Scott, Byron költészetének is és a német romantikai iskola működésének, különösen a Shakespeare-cultus megújulásának; és szem elől nem tévesztendő, hogy az az irodalmi irány karöltve járt a művészeti izlés és régészeti érdeklődés bizonyos változásával is.

A romanticismus megjelenését és elterjedését — mint minden szellemi áramlatét — az magyarázza meg, hogy meghozta a lelkeknek azt, a minek hiányát érezték. Azoknak, a kik beteltek az ókori reminiscentiákkal, a középkor hőskalandjainak és lovagszerelmeinek emlékét; azoknak, a kik a classicismust nagyon tudósnak, szintelennek és kimerítettnek találták, a népiesebb, színesebb és szabadabb irodalmi formát; azoknak, a kik a classicismus pogányságtól, rationalismusától és érzékiességétől idegenkedtek, a keresztényies érzelmességet és mysticismust, és azoknak, a kiket amannak cosmopolitismusa hidegen hagyott, a költészet nemzeti tárgyait és jellegét.

A Kazinczy bálványa, Goethe, ki csak tíz évvel előzte meg s csak egy évvel élte túl őt, s ki a maga föltétlen tekintélyének olymposi magasságából közönyösen nézhette

a váltakozó áramlatokat, maga is megérezte az idők változását s aggkora lantján — a *Faust Ajánlásában* — mélabús húrokat pengetett:

Mein Lied ertönt der unbekannten Menge,
Ihr Beifall selbst macht meinem Herzen bang . . .

Mennyivel inkább kellett Kazinczynak éreznie hosszú élete végén, hogy körülötte minden megváltozott, hogy az új nemzedék már nem érti meg őt, hogy az irodalom csemetéje, melyet oly féltő gonddal ápolt, óvott, nyesegetett, terebélyes faként kinőtt kezei alól, hogy a tisztelet, a mely még környezi, a múltnak szól, hogy ő túlélte korát, túlélte uralmát s már csak élő emlékjele a nemzeti fejlődés egy meghaladott stádiumának.

A történelem legtragikusabb jelenségei közé tartoznak az ilyen, hatásuk idejét túlélő alakok. kik fénykorukban sokkal inkább el voltak kényeztetve, semhogy egy új nemzedék új követeléseit előtt meghajolni tudnának. Életük tragikumát betetőzi az, ha mellőzést vagy épen gúnyt kénytelenek elszenvedni ugyanazoktól, kik nekik köszönhetik emelkedésöket vagy tudásuk legjavát, mint a hogy kiméletlen gúnynyal vagy még bántóbb lenézéssel illették Rotterdami Erasmust a humanismus emlőin nagyranőtt egyházi reformátorok.

Gúnyt és lenézést nem, de mellőzést kellett Kazinczynak tapasztalnia élete végén, mikor az újon megalakult Akadémia titoknoki állására az ő kivánsága és barátja, Dessewffy buzgó ajánlása ellenére nem őt, kit talán már túlkorosnak is tekintettek, hanem Döbrentey Gábort választották meg.

Igaz, hogy Kazinczy eleinte idegenkedett az Akadémia eszméjétől, mert attól tartott, hogy annak megvalósítása el fogja nyomni az egyéni szabadságot a nyelvmuvelésben, de utóbb nemcsak hozzájárult, hanem buzgó részt is vett szabályai kidolgozásában. És ez a mellőzés oly testület részéről érte, a melyről még az ő halála után is joggal mondhatta Kölcey: «Íróinknak e tiszteletreméltó gyülekezetében . . . sokat látok, ki a legelső szikrát Kazinczy lánglelkétől kapá s kit futásában ennek példája vezérlett s állhatatossága őrizett meg visszahanyatlástól».

Ez a mellőztetés, mint tragikai vége egy munkával és áldozatokkal teljes pályának, valóban eszünkbe juttatja a Shakespeare *Lear királyának* leányaihoz intézett fájdalmas fölkiáltását: «I gave you all!» (Én mindent nektek adtam!)

Kazinczy azonban nem panaszkodott, hanem csöndesen hazament Széphalomra — meghalni. Földi életében hatnia, munkálkodnia nem lehetett volna tovább, de a mit benne tett, alkotott, annak hatása, fölemelő emléke mintha újabb, teljesebb életre kelne földi élete határán túl.

Mint a Szent-Grál-mondakör varázsló Merlinusának halála után még zengő sírja szólt a késő nemzedékhez, úgy Kazinczynak a sírja lett, ezelőtt ötven évvel, a széphalmi centennarium alkalmával a földre tiport, elalélt nemzet egy újabb fölocsudásának előidézőjévé. A nagy ébresztő még halála után is ébresztő erővel hatott nemzetére. Azóta oly mértékben fejlődött irodalmunk és nemzeti életünk, a mint azt ő maga talán elképzelni sem tudta volna, de azért még mindig nincs okunk kicsinyléssel tekinteni rá és korára, sőt inkább nagy szükségünk van rá, hogy tanuljunk példájából, tanuljunk önmegtágadó munkásságot és áldozatkész hazafiságot, «hű ragaszkodást nemzetiségünkhöz és erős hitet önmagunkban». (Gyulai.)

E tanulság végett mindig újra vissza fogunk térni az ő sírjához, az ő emlékéhez. Be fogunk számolni neki ránk bízott szent hagyományával való sáfarkodásunkról; és áldani fogjuk tovább is nevét, mint azét, a ki mindenének föláldozásával, arca veritékével és szíve vérével készítette elő a mi utjainkat és rakta le a mi alkotásunk alapjait, s a kinek «egy messze pillantás az ígéret földjébe lőn minden jutalma». (Kölcsey.) És rajta leszünk, hogy elköltözött szelleme valónak lássa, a mit megálmodott; lássa, hogy életének munkája gyümölcsöz, lássa, hogy nemzetébe vetett hite nem csalódott, lássa beteljesedni azt, a mit az őt felváltó ifjabb nemzedéktől várt, attól, melyhez így szólt: «Törve az út, a hercyniai erdő ki van irtva, nektek ifjaknak nem kell többé irtanotok, ti tenyészthetitek a virágokat!»

BERZEVICZY ALBERT.

FIATALKORÚAK ÉS BÜNTETŐJOG.

Az orthodoxia kisszerűsége többet ártott politikának, tudománynak a legmerészebb újítók álmainál. Ezenfelül izléstelen is az új törekvések megvető gáncsolása, mert ha nem is minden új egyúttal haladás, de bizonyára minden haladás abból állott, hogy a régi átalakult. Különösen a büntető jogásznak kell megérteni az új tanok horderejét. Nincs tudomány, mely aránylag rövid idő alatt — mert hisz csak egy százada, hogy a büntetőjog tudomány számba megy — oly hatalmas átalakítást idézett volna elő eszmékben és tettekben. És vajon van-e okunk elért eredményeinkben úgy megnyugodni, hogy az új áramlatokkal szemben az orthodoxia kényelmes karszékébe dőlünk vissza? Merő önámítás azt hinni, hogy a jogásznak kiváltsága az egyszer kieszelt, megszokott tantételeihez való szívós ragaszkodás. Nekünk nincs több okunk elért eredményeinket inkább bámulni és bálványozni, mint más tudományágak művelőinek. Ha a jog az életet szabályozza és ha az élet folyton mozog, fejlődik, változik: akkor se Rómánál, se a renaissance-nál, se a francia forradalomnál, se a XIX. század végénél meg nem állapodhatunk. A forgalom, a cultura, a föltaláló elme világmozgató eredményei, a szükségletek és keresletek, az erények és bűnök hullámozó világa könnyen napirendre térhet egy törvénykönyv zárt rendszere fölött.

Ezt tizennyolcz évvel ezelőtt irtam e folyóirat hasábjain, midőn a büntetőjogi új irányokkal foglalkozva, a föltételes elítélés intézményét ajánlottam a kormány és törvényhozás figyelmébe. Az új criminológiai eszmék vajudásából ma már több a gyakorlati érvényesülés útján van, sőt a megvalósulás fokáig jutott. A föltételes elítélés ma már diadalmasan vonul be a tételes jogok rendszerébe — ott van már a mi büntetőtörvénykönyvünkben is — és

mindinkább győzelemre számíthat az a küzdelem is, mely kimutatta, hogy a fiatalkorúak beszámíthatóságára és büntetésük megállapítására vonatkozó tételes jogi rendelkezések inkább ártanak, mint használnak. Hogy az erkölcsi romlás veszélyének kitett, az elhagyott és züllésnek indult, vagy büntetett gyermekeket és fiatalkorút nevelni kell és nem elég a büntetett gyermeket megtorló büntetéssel sújtani, az ma már nemcsak a szakférfiak tana, hanem az egész művelt társadalom meggyőződése.

Egészen bizonyos, hogy a classikus elméletek alapján álló tételes büntetőjogoknak a fiatalkorúakra vonatkozó szabályai jelen tartalmukkal már többé hatályban nem maradhatnak. De egészen bizonyos az is, hogy bizonyos vonatkozásokban még a magánjognak is az új eszmék szolgálatába kell állani; a büntető perjognak és az igazságügyi sőt közigazgatási szervezetnek is a reformeszmék hatása alatt kell módosulniok.

Ma már a legegyszerűbben gondolkozó ember is belátja, hogy okosabb állami politika az, mely megelőzi a bűncselekményeket, mint a mely abban tetszeleg, hogy csak a megtorló büntetésekkel, fegyházakkal, chablonszerű általánosító igazságszolgáltatással védi a társadalom biztonságát. Ez utóbbi rendszert egykori bécsi büntetőjog-tanárom, Wahlberg, az egyéniesítés (individualisatio) nagymestere, találóan nevezi sansculotte-egyenlősítésnek. Megmenteni a gyermeket a romlás veszélyétől, ezt nemcsak a humanismus követeli, de a közbiztonság legelemibb érdeke is.

Az altruismus itt és csaknem mindenütt a legegészségesebb egoismus.

Azt szokták mondani, a nemzeteknek olyan kormányaik vannak, a melyeneket megérdemelnek. Bátran lehet állítani, hogy minden államnak oly büntetesei vannak, a minőket megérdemel.

Ezért minden államban a kétségbeejtő módon szaporodó bűncselekmények és ezek okainak vizsgálata a legnagyobb erélyvel lépett előtérbe — és ha kisebb-nagyobb eltérések keresztezik is egymást, ezek és ezek gondolata és tettejeje tömörül a gyermek megmentése körül. Fölismerték a baj gyökerét. Látták, hogy a hivatalos társadalom — az állam — az elhagyott fiatalkorút odahurcolta a büntető bíró elé, ez rövid tartamú szabadságbüntetést szabott reá, összecsuhták a

legelvetemültebb gonosztevőkkel, kibocsátották az életbe, hol tanácstalanul állva, új bűnök fertőjébe került. Fölismerték, hogy a mely állam így védi önmagát és jogrendjét, az megérdemli büntetéseit.

A mely állam eltűri, hogy ezer és ezer fiatalkorú egyén munkaerejét, szabadságát, tehetségét büntettek elkövetésére fordíthatja, annak nincs oka panaszkodni, hogy sok a visszaeső és ijesztően nő a börtönök lakóinak száma.

A régi rendnek nyomorúságai nem tarthatják magukat. Erről a technikai igazságszolgáltatásról, erről a barbár egyenlősítésről, mely csak teljes beszámíthatóságot és abszolút beszámíthatlanságot ismer, mely a fiatalkorúakkal szemben a megtorló büntetés védelméhez tapad, egyszer úgy fognak beszélni, mint mi ma a boszorkányperekről.

Nemcsak a bölcészek és kriminológusok ismerték föl a megelőzés kérdésének nagy társadalompolitikai jelentőségét, hanem az egész művelt világ társadalma megmozdult és kikéri részét a nagy mentő munkából. Ezt a problémát nem is lehet másként megoldani, mint a társadalom egész erejével és gyakorlati tevékenységével. Főleg ezzel és kevésbé a rendkívülig fölszaporodott elméleti okoskodásokkal és folytonos rendszer keresésekkel. Az eszközök okos megválasztása fontos, de az, hogy egyik-másik eszközt egy-egy elméleti tudós nem tudja a maga scálájába beosztani, az igen mellékes. Az újonnan felfedezett csillag azért az égen van és fényesen ragyog, ha nem tudják is rögtön a már ismert csillagászati rendszerbe illeszteni.

A fiatalkorúak társadalompolitikai kérdésének túlbő irodalma van. Ma egyáltalában túlsokat írnak, de ezt nem veszik észre az írók, midőn panaszkodnak, hogy túlsok szellemi terméknek nem akad olvasója. Ugyan ki győzné már csak azt a mare magnum-ot tüzetes alaposággal átszűrni, mely a világirodalomban csak ezzel a problémával is foglalkozik. Van már egy 113 oldalra terjedő kötet, a mely csak azoknak a munkáknak czímeit tartalmazza, melyek ezzel a kétségkívül igen messze elágazó jogi és socialpolitikai kérdéssel foglalkoznak, pedig kétségtelenül igaz, hogy az a bibliographia is hézagos.

Mennyi ismétlés, mennyi fölösleges bőbeszédűség van ezekben a művekben, de legyen ez bár így, mégis el kell

ismernünk, hogy ez a világszerte megindult, kissé szótszaporító mozgalom nagy eredménnyel dicsekedhetik és a mi hazai elméleti tudósainknak, első sorban Balogh Jenőnek *) nemcsak azt tudom be érdemül, hogy a reformeszmék érdekében irodalmi téren megtett minden lehető, de ő maga — szerény háttérben — e problema gyakorlati megoldásának is cselekvő ereje.

Csak nemrég mondta egy hírneves francia publicista, hogy «a sok szóba már belefáradt az emberiség, tetteket vár és csak újra tetteket». Itt a «fiatalkorúak megmentésének» nagy problémájánál is igazán már oly sürgősek a tettek, hogy minden figyelmünket, törekvésünket a tettek varázsa inkább leköti, mint a legékesebb szavak. Minden túlzás nélkül állítom azonban, hogy Balogh Jenő irodalmi és gyakorlati munkássága együtt ezen a téren a legszebb tett számba megy.

Ő fölismerte azt, hogy itt nem elég a legékesebb szó és nem elég szaporítani a kérdés irodalmát, de a ki ezen a téren hazájának szolgálni akar, a ki nem akarja, hogy évről-évre több mint 10,000 fiatalkorúnak «munkaereje és szabadsága pusztuljon el azáltal, hogy bűncselekményeket követnek el, vagy a züllés útjára tévednek», annak hivatása és rátermettsége egész erejével cselekednie kell.

Ő készítette elő a büntetőtörvény novelláját, melynek a fiatalkorúakra vonatkozó része sok állam törvényhozását meghaladta. Ő buzdított a patronage egyesületek alkotására, ő maga tevékeny részt vett a gyermekmentés gyakorlati tevékenységében. Most pedig irodalmi munkát ad a magyar társadalom kezébe, melyből mindenki megtanulhatja a nagy socialpolitikai kérdés állását és habár páratlan alapos irodalmi tájékozottság jellemzi művének irodalmi színvonalát és nem kíván kizárólag gyakorlati céloknak szolgálni, mégis e munkának azt a várható eredményét tartom a legbecselebnek, hogy a ki elolvassa vagy csak lapozza is e mély meggyőződésből fakadó irodalmi terméket, a gyermekvédelemnek lelkes cselekvő munkásává is válik.

Előszavában szerző saját művét kritikai bonczkés alá

*) *Fiatalkorúak és büntetőjog.* Írta Balogh Jenő, egyetemi tanár. Budapest, 1909.

veszi és aggályának ad kifejezést, hogy talán nem egészen alaposan oldotta meg föladatát. «Inkább a felületesség vádjának teszem ki magamat — mondja, — semhogy hosszadalmas legyek és önönmagam előre elzárjam annak lehetőségét, hogy olvasóim is akadjanak.» En aggodalmát eloszlatni óhajtom. A hosszadalmasság egyetlen műnek sem válik előnyére, az alaposágnak pedig éppen nem fokmérője. Bismarck egyszer követ korában egyik jelentésében azt írta a külügyministernek: «Bocsánatot kérek, hogy ma hosszadalmas vagyok, de nincs időm rövidnek lenni». Valóban sokkal művésziesebb az írás, ha a fölösleges szó elmarad s a lényeg tiszta és átlátszó. Nem szükséges, hogy valamely kérdésben a világ minden rossz termékének tartalmát is megismerje az olvasó. Azt a sok idézetet, melylyel számos műben találkozunk, ma már senki sem tartja az alapos olvasottság mértékének. Az angol tárgyalási modor vonzóbb, mint a német «Citatenbuchok».

De különösen kerülendő a bőbeszédűség. Ebbe a hibába főleg a tanár-író esik és pedig könnyen megérthető lélektani okból. A tanszéken ugyanis addig magyaráz, míg a padokról megkapja a fejbőlintó megértés áramlatát. A papíron nincs ez az áradó fluidum, nem érzi a fejbőlintást és ír, írva magyaráz tovább, nem véve észre, hogy túlsok a szó.

Több ennél a munkánál is — tekintettel céljára — már kevesebbet jelentene. Éppen elég a keret, sőt ha bizonyos kérdések tárgyalása elmarad is, vagy ha néhány általánosabban ismert kérdés rövidebb indokolásban részesül is, a munka nem vesztett volna értékéből; de természetesen a méretben nehéz a feladat megoldása, ha nemcsak szakférfiaknak, hanem a nagy közönségnek is írunk és különösen, ha azt akarjuk, hogy a társadalom izzó kohójához férjünk.

A munka beosztása általában világos, átlátszó, de csaknem túlrészletező. Ez utóbbi megjegyzésemre még visszatérek.

Tudományos módszerül szerzőnk azt a módszert választotta, melyet az újabb irányok követői a «sciences penales», tehát a leszélesebb értelemben vett büntető tudományok tárgyalásában követnek.

Mindenekelőtt a kórismét igyekszik megállapítani. Előterjeszti azokat a hazai adatokat, melyek a baj minőségét, a veszély mennyiségét feltüntetik.

Az köztudomású, hogy sokkal több gyermek és fiatalkorú követ el az újabb korban bűncselekményt, mint régebben. A bűnügyi és moralstatistikának ezek a szomorú eredményei gondolkozásra serkentették az egész művelt világot. Hogy minő veszedelem rejlik ebben, ezt minden indokolás nélkül meg lehet érteni. Szerzőnk a bíróságok elé került fiatalkorúak számát nagyon értékes statisztikai táblázatokban mutatja be és összehasonlítja az 1904—1907-iki adatokat a harmincz évvel ezelőtti adatokkal. Szerző nem akarja az olvasót fárasztani és ezért több rendelkezésére álló táblázat közzétételétől tartózkodik.

Én azt hiszem, a közlött táblázatokat is csak függelékben kellett volna közölni, mert kétségenkívül, alig kezd az olvasó a tárggyal foglalkozni: rögtön statisztikai táblák akasztják meg a tárgyalás menetében.

A modern történetírás is kerüli már azt a módszert, mely az elbeszélés menetét eredeti okmányok közbeékelésével fojtogatja.

Ugyanez a nézetem a fiatalkorúaknak a székesfővárosban működő királyi bíróságoknál fölmerült adatairól és a gyermekmenhelyi kimutatásokról is. *A bűnügyi és moralstatistika adatainak általános tanulságairól* szóló fejezet bő teret ad a feldolgozott statisztikai anyag beillesztésére. Ez természetesen csak szépséghiba, a dolog lényegét nem érinti. A statisztikai anyag kritikája kifogástalan. Helyesen állapítja meg szerzőnk, hogy a fiatalkorúak valóságos criminalitása mindenesetre nagyobb, mint az, melyet az elítélések száma fölmutat. Helyesen állapítja meg azt is, miért vesznek ma nagyobb számban részt a criminalitásban a gyermekek és fiatalkorúak, mint a középkorban, vagy az újkor első századaiban; és osztozom abban a nézetében, hogy a legnyomatékosabb különbség a mai és régi gazdasági helyzetben és a nagy városok kialakulásában keresendő.

A munka második része egyfelől azoknak az okoknak a kutatásával foglalkozik, melyek a fiatalkorúak züllését és bűncselekményeit, előidézik, másfelől a tényezők hatásának csökkentésére alkalmas eszközöket tárgyalja. Ezt a részt a büntető tudományok új irányainak ismertetésével kezdi. A nagy közönséget akarja itt szerző tájékoztatni azokról a különböző iskolákról is, melyek a büntetőjogi radicalis eszméknek hódolnak.

A fiatalkorúak problémája levén szerzőnk kitűzött föladata, helyeslem, ha általánosságban is felöleli a bűnügyi ætiologia (kóroktan) eltérő álláspontjait, ha ismerteti az embertani iskolát (Lombroso), mely élettani okokban, a Morel, Maudsley-féle elmekórtani iskolát, mely a psychophysiologiai egyensúly megzavarodását helyezi előtérbe; a «milieu»-féle régebbi iskolát, mely nem az egyéni okokban keresi a döntő tényezőt, hanem a társadalmi környezetben (Quetelet, Guerry); az újabb környezeti, úgynevezett francia iskolát (Lacassagne, Brouardel, Corre, Tarde), mely a közép-pontra ugyan a társadalmi befolyást teszi, de a criminalitásnak egyéni és kosmikus tényezőit is elismeri. Megtanulja a laikus olvasó a munkának ebből a részéből még azt is, hogy a szabad akarat és egyéni felelősségre alapított beszámíthatóság tételeihez a régi úgynevezett classikus iskola ma is híven ragaszkodik, de azért ezek között is jelentékeny azoknak a száma, kik a mai tételes jogok álláspontját a bűnügyi embertan és büntető sociologia tételeivel összhangba kívánják hozni.

Ezen az úton keletkeznek azután a közvetítő iskolák, melyeket legjobban fejez ki az *Union internationale du Droit pénal* fölkapott formulája, mely egyaránt szükségesnek tartja a büntettesnek és életviszonyainak, valamint környezetének tanulmányozását.

Természetesnek tartom, hogy szerző az anyagi büntetőjog általános részéhez tartozó ezt a fejezetet munkájába illesztette. Csak az a megjegyzésem, hogy átlátszóbb és tömörebb volna, ha az iskolák általános ismertetésével összekapcsolja a részletes ismertetést és az illető iskolának az ifjúkorra alkalmazható tételeit is.

Világosabban szólok. Ha már a 14. §-ban (*A büntető tudományok új irányai*) és a 15. §-ban (*Az új büntetőjogi iskolák eltérő álláspontjai a bűncselekmények kóroktana tekintetében*) felsorolja az embertani iskola, az elmekórtani, a «milieu» iskola, a classikus és közvetítő iskola álláspontjait: akkor a 18. §. (*A bűnügyi embertani iskola tételei*) 19. §. (*Lombroso tanainak vizsgálata és bírálata*) 20. §. (*A bűnügyi elmekórtan művelőinek kutatása stb.*) tartalmát a megfelelő általános ismertetés keretébe lehetett volna folytatólag foglalni, mert így szétszétva sok tételnek újra és újra ismétlését nem lehetett elkerülni.

A szerző rendszere mellett — hogy példát idézzek — Lombroso tanaival talán öt szakaszban is foglalkozik és alaptételei, habár más-más vonatkozásban szól is Lombroso tanításáról, csaknem mindenütt mégis újra és újra előfordulnak és hasonló áll a többi iskolákról is. Az összefoglalást én itt helyesebb módszernek tartottam volna, de ez végre is a compositio dolga. A lényegét nem kifogásolhatom, mert a mit szerző a bűnügyi kóroktannak gyakorlati fontosságáról mond, a miként a fiatalkorúak züllésének és bűncselekményeinek főtényezőit megállapítja, azok a leghelyesebb megfigyelés tanuságai. Tartózkodó mérsékletét, mikor azokat az eredményeket állapítja meg, melyeket a bűnügyi embertani iskola fölmutathat, csak dicsérve emelem ki. Én is osztozom Tarde bírálatában Lombrosóról, hogy az ő módszere fogyatékos, bírálata elégtelen, heterogen tanokat rendszertelenül összevegyít, abból, hogy több kivétel található, azonnal szabályt állít föl; ítélőtehetsége idegesen siet, rögeszméihez makacsul ragaszkodik.

Tárgyilagosan állapítja meg a bűnügyi elmeakortan művelői munkásságának is eddigi eredményeit. Az már tapasztalati tény, hogy minden államban az abnormis elmeállapotú gyermekeknek és fiatalkorúaknak nagy száma található. Ezeket ha jókor föl nem ismerik és ezek ellen jókor nem védekeznek, a társadalomra közveszélyesekké válnak.

Ezért sürgető szükség az abnormis fiatalkorúak nevelésének és kezelésének reformja és ezért ajánlja szerzőnk az amerikai példát, hol a degeneráltakat külön telepeken tartják.

A legjelentősebb föladat, hogy szakértő elmeorvosokkal és gyógy-pedagógusokkal tüzetes vizsgálat alapján hazánkban is megállapítsák, hogy az állami gyermekmenhelyekben, a kir. javítóintézetekben és a fiatalkorúak részére berendezendő fogházakban elhelyezett fiatalkorúak hány százaléka abnormis és egyénileg kik ezek?

A marxista criminológusok álláspontja is helyes bírálatban részesül.

Turati, Battaglia Bruno, Ferri Henrik, Colajanni a bűncselekmények tényezőinek megállapításánál a marxista tanok alapján a legszélsőbb egyoldalúságba esnek, mert szem elől tévesztik, hogy a bűncselekmények különböző fajára az élettani, természeti, társadalmi és égövi tényezők-

nek hosszú sora gyakorol befolyást. Végző eredményeinek megállapításában szerzőnk biztató és vigasztalónak különösen azt tekinti, hogy a bűncselekmények társadalmi tényezői ellen a leghathatósabb küzdelmet lehet kifejteni, az élettani tényezők legnagyobb részével azonban ma még alig küzdhetünk sikerrel.

Szerző nem mulaszt el külön szakaszt szentelni annak a kérdésnek, hogy a fiatalkorúak züllésének és bűncselekményeinek melyek a legjelentősebb tényezői.

Gondosan összegezi az okokat, utalva a családi élet meglazulására, a kedvezőtlen lakásviszonyokra, az alkoholizmus hatására, a serdülés korában kifejtett erős érzelmi ingerekre, a kínálkozó alkalmakra, a vallásos érzés és erkölcsi viszonyok hanyatlására, a csavargásra és kóborlásra vonatkozó helytelen intézményekre, a pornographiának és a mozgófénykép színházaknak és más frivol mulatóhelyeknek rontó befolyására.

Szerző reámutat az angol Kekewich-féle törvényjavaslatra, mely az angol parlament elé terjesztetett és hasonló törvényhozási intézkedéseket tart szükségesnek a gyermekeknek a pornographia és a rontó nyomtatványok elleni védelmére.

A munka harmadik része a munka kitüzött föladata szempontjából a tételes jogrendszerek alapelveit tárgyalja. Tüzetes vizsgálat tárgyává teszi ezeket úgy az anyagi, mint az alaki büntetőjog, az igazságügyi szervezet és a büntetésvégrehajtás szempontjából és arra az eredményre jut, hogy a tételes jogok mai rendszere nem alkalmas a baj elhárítására és nem lehet azon csodálkozni, hogy a fiatalkorúak züllése és bűncselekményeik állandóan növekednek. Igen szabatosan és könnyen megérthető modorban ismereti meg a büntetőjogi beszámíthatóság általános föltételeit, a birói hatalom korlátait, a determinizmus és szabad akarat problémáját.

A magyar büntetőtörvénykönyvnek azt a hiányát éles bonczkés alá veszi, hogy csak az absolut beszámíthatóságot, vagy a teljes beszámíthatatlanságot ismeri.

E rendszer igazságtalansága szembetünő, mert ma már az orvosi szaktudomány megállapította, hogy a tettes a bűncselekmény elkövetésekor lehetett tartósan oly beteges

állapotban, mely a büntetőtörvénykönyv rendelkezéseinek átértését, vagy a bűncselekményre vezető indokokkal szemben kifejthető ellenállási képességét csökkenthette.

A korlátolt beszámíthatóság fogalmából ma már annak nagy jelentőségéhez képest a tételes jogokban is le kell vonni a következményeket.

Nem könnyű ugyan ezen a téren a társadalmi védekezésnek eszközeit elvont elméleti tételekben megállapítani, de semmi kétség, hogy adott esetben az orvosi szakértelem igénybevétele mellett a célravezető elhelyezési mód a beteg gyógyulása s a társadalom biztonsága szempontjából egyaránt megtalálható.

Gondosan összeállítja szerzőnk az európai büntetőtörvénykönyveknek a fiatalkorúak beszámíthatóságára, illetőleg büntetendőségére vonatkozó általános tételeit.

Tüzetes ismertetésben és bírálatban részesül a jogászok és orvosok előtt bőven ismert «belátási képesség» (discernement) és a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség fogalmához fűzött irodalmi és törvényhozási mozgalom. A reformgondolat ma már büntetőtörvényünkben is érvényesült, de igen természetesen, ennek egész értéke alkalmazásától függ.

Ki kételkedik ma már azon, hogy ha az általánosítás és chablonos elbánás a nagykorú büntettesekkel szemben is helytelen, mennyire inkább veszedelmes, ha ez a nyersen durva elv fiatalkorú egyénre nyer alkalmazást. A fiatalkorúnál esetről-esetre kell megállapítani az egyéni körülményekhez simuló rendszabályokat. Oly rendszabályokat, melyek alkalmasak a fiatalkorú tovább züllésének, vagy újabb bűncselekményének megakadályozására.

Minden egyoldaluságtól ment bírálat tárgyává teszi szerzőnk a rövid tartamú fogház és elzárás büntetés hátrányait és «in nuce» megismerteti az úgynevezett büntetőjogi elméleteket. Mi a büntetés jogalapja? Mik annak főfeladatai? Annyit megtanulhat ebből a fejezetből is az olvasó, hogy a hatályban levő európai szárazföldi jogok a fiatalkorú büntettesek büntetését arra a tételre alapítják, hogy a büntetés a szabad akaratból elkövetett büntetendő cselekmény megtorlása — *malum passionis propter malum actionis*. — Ellenben az új irányok, főleg a pozitív iskolák, sőt a közvetítő irány radicalisabb

szárnya a büntetést nem megtorlásnak tekinti, hanem abban a társadalom szükséges védelmét látja. A büntetőjogi elméletek tana valóban nem lehet ennek a monographiának bővebben fejtegethető tárgya és ezért csak helyeslem, hogy ha már e kérdést bevonta szerzőnk e monographia körébe — teljes rövidséggel bánt vele. — Szerző határozottan kimondja, hogy a fiatalkorúak bűncselekményeinek igen nagy részénél a büntetés sem nem igazságos, sem a jelenlegi végrehajtási módozatok között nem czélszerű, hogy a büntetési rendszer jelenlegi eszközei alkalmatlanok, és hogy nem reactionarius irányban, a botzolás és bitófa vonalában kell keresni a célravezető eszközöket — hanem a gyermekek és fiatalkorúak lelki életének mélyebb vizsgálata vezet a helyes segélyeszközök alkalmazásához.

Hogy a büntetőperjog alapelvei a fiatalkorú terheltek ellen indított eljárásnál lényeges módosulást szenvednek: ezt a tárgyalás során többször kiemeli ugyan szerzőnk, de azért önállóan is tárgyalja e kérdéseket és kimutatja, hogy a megfelelő osztályozás és ennek keretén belül az alaposan végrehajtandó egyéniesülés más módokat, szerveket és eljárási szabályokat kíván, mint pusztán a tárgyi igazság kiderítését, a bűnösség kérdésének eldöntését, az anyagi jogszabályok alkalmazását, az egyéni szabadság és alkotmány jogi követelmények sérthetetlenségét, a vádelv, a nyilvánosság követelményeinek érvényesülését, hisz maga a védelem is egészen más jellegűvé válik, miután az igazságszolgáltatás a fiatalkorúakkal szemben általában inkább gyámkodás, kényszernevelés stb. és csak ritkább esetben büntetés.

A munka negyedik része szerencsés méretben és hűen tájékoztató modorban foglalkozik a problema körül fölmerült reformeszmékkel. Az osztályozás és egyéniesítés (individualisatio) jelentőségét plastikusan domborítja ki. Megtalálja itt az olvasó a börtönügyi congressusok tanácskozásait és határozatait rövid kivonatban. Megtalálja Henderson híres osztályozási tanulmányát, melyet a chikagói tanár, ki a nemzetközi börtönügyi bizottság elnöke, az 1905-iki budapesti congressuson terjesztett elő. Magam is sokszor hallottam kifakadásokat némely scholastikus osztályozás ellen. Vannak mindenesetre ezen a téren is szörnyszülöttek —

de a tapasztalati tényekre fektetett szétválasztás elengedhetetlen kelléke a helyes bánásmódnak. Ki mondhatja azt scholastikus osztályozásnak, hogy a rendes elmeállapotúak más csoportba tartozzanak, mint a korlátolt beszámíthatóságúak és viszont a normalisok között nincs-e lényeges, a szétválasztást kidomborító különbség a csupán elhagyott vagy a veszélyeztető környezetben lévők között, a züllésnek indult fiatalok, a büntetettek, a nehezen fegyelmezhető (indisciplinés), a szokásszerű önkéntes csavafgók között. Mindegyik csoport megkülönböztethető és mindegyik csoporton belül még szükséges az egyéniesítéshez mért megfelelő kezelés.

Igen érdekes a munkának azon fejezete is, mely a megelőzés jelentőségéről szól és a gyermekvédelem és patronage kérdéseit tárgyalja.

A patronage-munkásság vezérelveinek a köztudatba való átültetésével hasznos szolgálatot tett szerzőnk. A patronage fogalmának tartalmát a legszélesebb határok között állapítja meg, mert mindazt a tevékenységet, melyet a veszélyeztető környezetben levő, illetőleg erkölcsi veszedelemben forgó embernek, különösen pedig gyermekeknek és fiataloknak megmentése végett világszerte végeznek, munkájában patronagenak (erkölcsi veszélyben levők oltalma, pártfogásba vétele) nevezi.

Hasznos lesz, ha a patronage-egyesületek megértik a jó tanácsot, hogy mindenekelőtt azokkal a gyermekekkel és fiatalokkal foglalkozzanak, kiknél a legnagyobb valószínűség van a mentő munkásság eredményére. Téves sorrend volna — mondja Balogh Jenő — a legzüllöttebbekkel való foglalkozás.

Tartalmas útmutatást talál az olvasó a gyermekek és fiatalok megfigyelése és egyéniségük megállapítására nézve is. Tájékozást szerezhet mindenki a fiatalok bíróságainak keletkezéséről és működéséről, a pártfogó tisztviselők és önkéntes pártfogók feladatáról. Jól tette a szerző, hogy kivonatos vázlatát közli annak a jelentésnek, melyet az Egyesült-Államok kormánya az 1905-iki budapesti congressus elé terjesztett (Barrows-féle jelentés). Ez a jelentés a fiatalok bíróságainak szervezését tekinti a legjelentékenyebb haladásnak, melyet a legutóbbi időben a büntető-törvényhozás terén Észak-Amerika felmutatbat.

Azok, a kik a fiatalkorúak bíróságait «szükségtelen comoediának» tartják, meggyőződhetnek felületes jelszavuk tarthatatlanságáról. Ha egyebet sem olvastak erről a kérdésről, mint a mit ez a könyv vázlatosan, de a meggyőződés és érvek erejével tartalmaz: be kell látniok, hogy a fiatalkorúak bíróságainak szervezete, helyes végrehajtás mellett, igazán czélszerű intézmény.

Bajnak tartja szerzőnk, hogy a fiatalkorúak bírása gyámhatósági tennivalót nem végezhet, a mi módjában van az amerikai bírónak. A míg a szegényügyi és gyámügyi igazgatás terén a fiatalkorúak bírójának széles hatósági jogköre nincs: a fiatalkorúak bíróságának védelmi munkássága, nagy jelentőségű socialpolitikai tevékenysége zsidbasztó korlátok között mozog.

Szerzőnk tárgyalási sorrendjébe ismét az anyagi büntetőjog néhány kérdését veszi fel. A rövidtartamú fogház és elzárás büntetés mellőztetésének kérdését, a hivatalból való eljárás, a törvényszerűség (legalitás) és a czélszerűség (opportunitas) elveit oly modorban tárgyalja, hogy a művelt laikus is megértheti a büntetőjog általános részének ezeket a fejezeteit. Mi természetesebb, mint az, hogy ha a fiatalkorúakkal szemben nem a megtorlás gondolata a kizárólagos elv, hanem a fiatalkorúak átalakítása, nevelése, a legalitás elve mereven nem követhető. Hisz nem követhető a legalitás elve teljes kizárólagossággal a felnőttekkel szemben sem, meg kell tehát engedni a fiatalkorúaknál, hogy a vádemelés czélszerűségi okokból mellőzhető legyen. Igen helyes a norvég-dán törvények azon intézkedése, hogy a közbíró hatóság a vádemelést a próbaidő tartamára időlegesen függőben hagyhatja és kifogástalan magaviselet esetén a vádemelés véglegesen mellőzhető.

Még igen röviden megismerteti szerzőnk a föltételes elítélés és a próbára bocsátás intézményeinek kifejlődését, ez utóbbinak és az úgynevezett «parole system»-nek lényegét (Ennél az elítélt a büntetés egy részét kiállotta és a bíró a hátralevő részt engedi el). Bővebb tárgyalásban részélti a züllésnek indult fiatalkorúak átalakításának kérdését és erősen kikel azok ellen, kik a «virgács»-ot tartják a célra vezető eszköznek, nem pedig a hosszabb tartamú átalakító nevelést. Elítélve a Lombrosianismust és a teljes materialis-

mus tanait, bizalommal van az átalakító nevelés lehetősége iránt.

Fölsorolja ennek igazolására Tarde, Darwin, Reclus ismert példáit, hogy miként lesznek a norman tengeri rablók államalkotó nemzetté, a Fidzsi-szigetek emberevői, a Tűzföld lakói szelid keresztyénekké. Szerző rendíthetlenül hisz az eredményes átalakítás lehetőségében.

Utal arra, hogy az adatok világszerte az eredményes javítás mellett tanuskodnak. Sőt nálunk is a kimutatások szerint az aszódi javítóintézetben a növendékek 80 %-a javul meg. Az átalakító nevelés végső célját, a föladat lényegét fejtegetve, rövid ismertetésben mutatja be az észak-amerikai reformatorius és az angol Borstal rendszert. Tudnivaló, hogy mindkét rendszer lényege az, hogy a bíróság a fiatalkorú büntettest hosszabb, de határozatlan tartamban intézeti nevelésre ítelteti. Hogy az átalakító nevelés az akarat kiképzésében és a komoly munkában csúcsosodik ki, azt sohasem szabad elfelejteni azoknak, kik az átalakító neveléssel foglalkoznak. Az erre vezető főeszközöket is megtalálja e munkában az olvasó, de találhat egy indítványt is, melyet szerző az igazságügyi kormány elé terjesztett, hogy «a javítóintézetek igazgatói, családfők, munkavezetők számára külön tanfolyamokat szervezzenek, a melyeknél pædagogusok, különösen gyógypædagógiai szakférfiak útmutatására is szükség lesz». Hogy a fiatalkorúak fogházbüntetésének reformját kellőleg megvilágíthassa, a munka kitér a börtönrendszerek fejlődésének vázlatára, megismerteti az újabb északamerikai rendszerek lényegét és arra az eredményre jut, hogy a tételes jogok büntetési rendszere csödbe került, a fiatalkorúak criminalitása progressiv arányban ijesztően növekedik és a mai tételes jogokban annyira nincs bizalom, hogy 1908. őszén Párisban megalakul a «társadalom védelmi liga», mely a becsületes embereket erélyes hangú fölszólításban hívja föl az önvédelemre és a közbiztonság érdekeinek megvédésére.

Valóban, ha összehasonlítjuk a reformeszmék vonalán kiépítendő rendszert a régivel, a társadalom biztonsága erélyesebben van biztosítva, mint a régi rendszer megtorló szabadság büntetéseivel.

A munkának utolsó részében nemcsak hazai új jogszabá-

lyaink lényegének vázlatát találja meg az olvasó, hanem betekintést ad ez a hazai gyermekvédelmi és patronage munkásságba is. Teljesen igaza van szerzőnknek, hogy arról, ami ezen a téren történik, legműveltebb köreinkben is kevés a tájékozottság. Az állami gyermekvédelemről (1901: VIII. és XXI. törvénycikkek) még valamit politikusaink is tudnak és örömmel állapítják meg, hogy hány ezer és ezer gyermeket ment meg Széll Kálmán törvénye és Ruffy Pál gondossága.

Magam is hallottam, hogy fölöslegesnek tartanak igen sokan minden további állami intézkedést, mert jól elvégzett mindent a gyermekmenhelyi törvény. Mi méltányoljuk legjobban ezt a törvényt, de hogy rengeteg még az állami teendő, azt minden szakember tudja, és arról meggyőződhetik a laikus is, Balogh Jenő könyvéből.

Kiemelem a magam részéről is azt, hogy minden nehézség ellenére is az 1877:XX. törvénycikkből foglalt gyámsági törvényt a változott viszonyokhoz képest minél előbb revisió alá kell venni. Legalább is minél előbb törvényhozási intézkedés szükséges arra, hogy a fiatalok bírója megtehesse az intézkedéseket, melyek a züllött környezetben, vagy büntetett szülők körében élő fiatalok megmentésére szükségesek.

Az intézkedésnek gyakran gyorsnak kell lenni; minden óra veszedelemmel jár. Ideiglenesen legalább is meg kell adni a bírónak a jelzett hatalmat. Arra már a főrendiház bizottságában is reámutattam, hogy a fiatalok terheltek ellen indított bünvádi eljárást újra kell szabályozni, reámutattam arra is, hogy hol kullogunk még az angol gyermekvédelmi törvényhozás mögött. Sürgettem egész sorát a törvényhozási szabályozásnak.

Nem akarom itt felsorolni azokat a kormányzati intézkedéseket sem, melyek ezen a téren még szükségesek, de nagyon sok helyen hallottam magam is, hogy a gyermektelepeket alkotó családoknál elhelyezett gyermekek tartása és nevelése nem részesül kellően hatályos felügyeletben.

Örvendve vehet egyébiránt tudomást ebből a könyvből mindenki a társadalmi gyermekvédelem és patronage munkájáról is. Szerettem volna, ha épen ennek a tárgynak e könyv több teret szentelhetett volna. De elég ennyi is, hogy megszív-

lelje a magyar társadalom azokat a mély meggyőződésből és meleg humanus érzésből fakadt igazságokat, melyeket szerző a társadalom további munkásságának vezető gondolataiul ajánl. Ezen igazságok közül csak azt emelem ki, a mely igazságnak Széchényi István adott kifejezést, hogy az emberszeretet rendszerint a társadalomnak jogos érdekeit is szolgálja.

Balogh Jenő könyve és gyakorlati munkássága teljesen alkalmas arra, hogy minden olvasójában vállvetett tette ébreszsze azt az emberszeretetet, melyből a társadalom jogos érdeke táplálkozik.

WLASSICS GYULA.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

Második és utolsó közlemény.*)

III. A közös ügyek és a közös egyetértéssel elintézendő ügyek 1848-ban.

Azok, a kik az 1867-iki kiegyezésnek elvi ellenségei, gyakran olyképen tüntetik föl ezzel szemben az 1848-iki törvényeket, mintha azokban a közös ügyeknek nyomát sem lelnők s mintha azokban Magyarország teljes különválása Ausztriától a hadügyre és külügyre nézve s így az ezekre vonatkozó pénzügyre nézve is teljesen keresztül lett volna véve.

Ez igen nagy tévedés.

Az óhajtás a hadügy teljes szétválasztása iránt kétségkívül meg volt Kossuthban s azon időszak más vezető embereiben is meg lehetett. Maga Deák is bizonyos közös katonai testületek kivételével a hadsereg magyar lábra állítását elvileg szükségesnek tartotta s csak az akkori időpontot nem látta annak keresztülvitelére czélszerűnek. Ha tehát óhajtásról beszélünk, az megvolt kétségtelenül, de törvényesen és tényleg elért eredményekről e tekintetben már csak igen kis részben beszélhetünk. Valójában a hadsereg szétválasztását az 1848-iki törvények nem biztosították; a külügyek szétválasztását még elvileg sem mondták ki s a közös katonai testületekre és a külügyre vonatkozó költségekről mint szükségképen közösekről határoztak.

Az országgyűlésnek e tárgyban az uralkodóhoz intézett fölrata e költségekre nézve ezeket mondja: «Addig is, míg

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 395. számában.

azon közálladalmi költségek iránt, melyek az összes birodalmat közösen érdeklik, kölcsönös értekezés után a jövő törvényhozás intézkedendik, a kir. udvarnak föntartásához, a diplomatiához és a magyar hadsereghez megkívántató különféle katonai testületek ellátására szükséges költségek fejében minden esetre jövődő beszámítás mellett 3.000,000 pftokat Felségednek... ezennel megajánlunk.»

Még világosabb Deák Ferencznek e tárgyban tett nyilatkozata: «A jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civillistát, a diplomatiái költségeknek aránylag reánk eső részét és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető aránylagos részét.» «De mivel ezen elhatározás csak a jövő országgyűlésen történhetik, szükséges, hogy most egy általános summa adassék erga imputationem, mint a királyi leirat kívánja.»

Deák Ferencz nyilatkozatából kitűnik, hogy bizonyos katonai testületek — melyek közül a mérnökséget és tüzérséget meg is nevezi — közösöknek ismertetnek el s a kormány e közösségen a jövőben sem kíván változtatni, mert a következő országgyűlés feladatának nem e testületek közösségének megszüntetését, hanem költségeik reánk eső «aránylagos részé»-nek megállapítását tartja. Ezen közös testületekre semmi befolyásunk nem lehetett.

A felirat «a magyar hadsereghez megkívántató» különféle katonai testületekről szól. Hogy azalatt ő is közös testületeket ért, kitűnik abból, hogy az erre szükséges költségeket az «összes birodalmat közösen érdeklő» kiadások közt említi; és kitűnik abból is, hogy e költségekre nézve a jövőben is szükségesnek mondja a «kölcsönös értekezést», a mit a többi hadügyi kiadásnál az országgyűlés nem tartott szükségesnek.

Bármint értelmezzük a jövőben óhajtott politikára nézve e feliratot, a tényleg meglevőre nézve annak tanúsága kétségtelen. A felirat s — még világosabban — Deák Ferencz nyilatkozata, azt bizonyítja, hogy 1848-ban bizonyos katonai testületek — pl. a hadimérnökségek és a tüzérség — közösek voltak s azoknak költségei, mint az egész birodalmat közösen érdeklők, jövőre is kölcsönös értekezés útján megállapítandóknak tekintettek.

De nézzük, mennyiben sikerült a magyar hadsereg magyar részét egyebekben magyar lábra állítani.

Blackwell 1848 ápril 15-én a magyar hadügyminister alá rendelt katonai erőt következőkben sorolja fel:

15 sorezred (ezrede 3693 ember)	— —	55,395 ember
17 határőrezred (13 ezrede 2570 ember, 4 ezrede 2264 ember)	— — — — —	42,537 „
2 határőr batallion	— — — — —	2,537 „
11 huszár sorezred (à 1792 ember)	— —	19,712 „
1 határőr huszárezred	— — — — —	1,792 „
Összesen		— 121,973 ember.

Ha most tekintetbe vesszük, hogy a határőrvidéki katonaság a magyar kormányval ellentétbe helyezkedve, annak engedelmeskedni vonakodott: a fenti számok egybevetéséből — a székely határőrök levonásával is — világosan kitűnik, hogy a régi osztrák hadsereg Magyarországot megillető részének egy negyede a valóságban az összbirodalmi hadseregből nem is vált ki s tényleg nem is került magyar kormányzat alá.

(A magyar közjog szempontjából ez kétségkívül törvénytelenység volt és lázadás. De a határőrvidékiek szempontjából nem ez volt újítás és elszakítás, hanem az, a mit Magyarország kívánt s a határőr, a ki egész existenciáját uralkodójának köszönhette s összbirodalmi eszmékben nevelkedett, csak egy új forradalmi változtatást látott abban, a mi törvényes szempontból csak a régi jogok megvalósítása volt.)

A Radetzky alatt szolgáló nagyszámú magyar csapatok szintén nem kerültek a magyar hadügyminister alá. A kormány hadügyi törvényjavaslatával szemben 1848 augusztus 16-án a központi bizottmány ellenjavaslatot nyújt be, melynek 21. §-a utasítja a hadügyministert, hogy «a hadügyi törvénykezést ideiglenesen is az ország jelen állásához alkalmaztassa és a jövő törvényhozás elébe katonai törvényjavaslatot terjesszen».

Javaslatának ezen szakaszát a központi bizottmány következőleg indokolja:

«A katonai perek még most is Bécsbe felebbeztetnek; Magyarország független állásával ez össze nem fér. Azon-

ban a hadügyészek közelebbi tanfolyama is közelebb kezdét veendi. Ezen okokból szükséges a katonai törvényeknek létező viszonyainkhoz leendő alkalmazása, mi a 21. §-ban van kifejezve.»

A kormány javaslatában ez iránt nincs intézkedés.

A mi a hadseregnek magyar lábra való állítását illeti, Kossuth — ellentétben a hadügyministerrel, a ki a régi rendszer föntartását ajánlta — azt indítványozta, hogy a megajánlott ujonczokból az összes magyar gyalogezredek harmadik zászlóaljai — mintegy 12,000 emberrel — kiegészítettessenek, a többiből pedig honvédezászlóaljak alakíttassanak. A huszárezredeknel a tartalékszázadok is felállíttassanak s így a huszárezredek egész lábra állíttassanak. A hadügyministerrel szemben tehát a negyedik zászlóaljak felállítását ellenezte. Ehhez Mészáros kénytelen volt hozzájárulni, bár ezáltal — mint mondá — adott szava ellen cselekedett.

A 4. szakasz ennélfogva eképpen szólott: «A kiállítandó ujonczokból ki fognak egészítettetni a magyar gyalogezredeknek 3-ik zászlóaljai és két tartalék-század, úgyszinte a magyar lovas-ezredek 4-ik osztálya, és egy tartalék-század. De azon osztályok is, melyek az országon kívül levő ezredek kiegészítésére vannak szánva, egyedül a 2. §. értelmében használtathatnak.»

Ezen szakasz a részletes tárgyalásnál elfogadtatott, ugyanakkor Teleki Lászlónak a 7. §-hoz pótlékképen indítványozott következő módosítványa: «a magyar szolgálatban levő tiszteken kívül a magyar hadseregben ezentúl oly egyének többé tisztekül nem alkalmaztathatnak, kik a magyar nyelvet nem birják.»

Széchenyi ezt csupán mint a Ház határozatát kívánta kimondatni, a képviselőház többsége azonban törvénybe leendő iktatását határozta el.

A törvényjavaslat tárgyalásánál Batthyányi Lajos gróf figyelmeztette a Házat, hogy csak olyat határozzanak, a mire nézve az uralkodó szentesítésének elérhetése némi valószínűséggel remélhető. Miután pedig Mészáros Lázár hadügyministernek Bécsben a törvényjavaslat tárgyalása előtt meg kellett ígérnie, hogy a hadsereg régi szervezetén semmit sem enged változtatni: előrelátható volt, hogy a parlamentnek ezzel ellentétben hozott határozataihoz s az

abban foglalt változásokhoz, ha a hadügyminister hozzájárul is, a királyi szentesítés el nem nyerhető.

Ha tehát vizsgáljuk, hogy 1848-ban a hadügy terén minő eredményeket értünk el tényleg és törvényesen, akkor azt látjuk, hogy a régi osztrák hadsereg magyarországi részének egy negyede — a határőrvidéki sereg — törvényileg a magyar hadügyminister alá rendeltetett, de tényleg annak rendelkezése alá nem került; azt látjuk, hogy tényleg léteztek bizonyos közös katonai testületek — mint a hadi mérnökség és tüzérség — s ezeknek közösségét nem tartották a törvénnyel ellenkezőnek, sőt — mint Deák Ferencz beszédéből látjuk — a jövőben is szükségképen főtartandónak vélték. A katonai perek az 1848-iki törvények életbelépte után is Bécsbe felebbeztettek s az eziránti intézkedést a parlament is egy még hozandó törvénytől várta. A hadsereg átalakítására vonatkozó törvényjavaslat pedig sohasem nyert szentesítést s még ezen törvényjavaslat sem mondotta ki a hadsereg magyar lábra állítását, hanem a meglévő hadsereget szervezet, nyelv, vezénylet és jelvények dolgában is ezen régi rendszer szerint eszközölnökök rendelte el s a hadsereg magyarságát csupán a honvédségre nézve mondotta ki, melyet azután — igaz — tetemesen kiegészítendőnek mondott ki. A 3-ik zászlóaljok kiegészítésére ugyanis Kossuth nyilatkozata szerint 12,000 ujoncz volt szükséges; a többiek a honvédséghez voltak sorozandók. A huszárság egészen a régi rendszer szerint egészítettett ki s ebbe Kossuth maga is belenyugodott. Mindez azonban nem válhatott törvénnyé s így míg a hadseg magyarságára vonatkozó törvényes rendelkezések a határőrvidéki katonaság tekintetében tényleg nem lettek végrehajtva; addig ezen tényleg végrehajtott javaslat soha sem nyerte el a törvényes szentesítést. Egyrészt a magyar hadügyi hatáskör, másrészt a hadügy magyar szervezete ekképen nem válhatott teljessé s a törvényesség és ténylegesség együttes és egyaránt nélkülözhetetlen kellékeiben nem részesülhetett.

De teljesen magyarrá a régi hadsereg magyarországi része még a szabadságharcz alatt sem válhatott s annak teljes magyar lábra való állítása nemcsak törvényesen, hanem tényleg sem sikerült.

«Ime előttem fekszik eredetiben a gróf Vécsey s utóbb Damjanich tábornokok által vezényelt III. hadtest egyik jegyzőkönyve 1849. év február 1-től márczius 14-ig terjedő s ennek 102 darab levele közül csupán négy a magyar: ellenben Görgey Artburnak szintén eredetiben birtokomban lévő jegyzőkönyveiben 858. szám között 179 magyar van. A feldunai hadtest eredeti iktató-könyvének, mely szintén előttem fekszik, 47. folyó száma szerint Kossuth 1848 november 5-ről kelt rendeletében meghagyja, hogy a hadseregnél minden parancsok és intézkedések magyar nyelven adassanak ki. Bátyám ez ellen remonstrált és a meglévő erőket továbbra is azon a nyelven használta fel, a melyen az illetők értettek.»

«A szolgálati nyelv, mely Móga tábornok leköszönéséig, az egész hadseregben hegyétől le széles alapjáig (az új honvéd, önkéntes és nemzetőr-zászlóaljak belső szolgálata kivételével) egyedül a hagyományos német volt: bátyám vezérségre jutásával vegyes lett, magyar és német, de szükségképen túlnyomónak a mindenki által értett német katonai műnyelv maradt ezután is.» (L. Görgey István: *1848 és 1849-ből.* I. köt. 61. és 62—63. oldal.)

A külügyek szétválasztása irányában az 1848-iki törvények legcsekélyebb lépést sem tesznek. Marad a külügyek vezetése az osztrák külügyministernél, a ki Magyarországnak nem organuma és — a delegatiók szervezetének hiányában — felelős sem lehet. Külügyministernek nevezik Magyarországon ebben az időben az Ő Felsége személyekörül ministert, de ennek hatáskörére nézve a törvény csak azt mondja, hogy azon ügyekben, melyek Magyarországot és Ő Felsége örökös tartományait közösen érdeklik, az országot felelősség mellett képviseli. Felsorolja a törvény (VII. szakasz) a miniszternek számos más teendőjét is, de a külügyekre nézve nem intézkedik. A kormány a Felség személye körüli miniszterhez intézett jegyzékében annak kérése folytán úgy döntött, hogy a külföldre kiadandó utlevelek és a külföldön élő honosok künnmaradhatási engedelmé iránti ügyek szintén az Ő Felsége személye körüli miniszter hatáskörébe tartoznak.

Az 1848 április hó 12-iki ministertanács Kossuth azon jelentésére, hogy az olasz forradalom miatt a magyar ten-

germellékből osztrák lobogó alatt a hajók ki nem mehetnek, utasította az Ő Felsége személye körüli ministert, akkori terminológiával: külügyministert, hogy «az osztrák külügyminister útján szerezzen tiszteletet a magyar lobogónak». (L. Zichy A.: *Gr. Széchenyi I.*)

Az Ő Felsége személye körüli minister tehát önállólag intézkedett az útlevel-ügyben s a külföldön élő honfitársaink künnmaradhatása ügyében, de már azok védelmezése csak az osztrák külügyminister útján volt eszközölhető. Hatáskörét általában elvileg jellemzi Batthyányi gróf ápril 24-iki jegyzéke, melyben ezt írja:

«A 13. szakasz a ministertanács szerint úgy értelmezendő, hogy minden viszonyok Magyarország és az örökös tartományok és minden kölcsönös érintkezés a magyar és az ausztriai ministeriumok között kirekesztőleg a külügyminister útján és az ő eszközlése mellett tárgyalandók, az egyes ministeriumoktól jövő dolgokra nézve mindig az illető ministerium felelős, a külügyministernek felelőssége csak magára az eszközlésre nézve állhatván fenn.» (Thalöczy: *Vázlatok a magyar közigazgatás történetéből.*)

Az Ő Felsége személye körüli minister tehát, midőn az útlevelügyeket és külföldön élő honfitársaink künnmaradhatási engedélye iránt intézkedett, e hatáskört nem az osztrák külügyminister hatásköréből, hanem — mint Eszterházy Batthyányihoz írt jegyzékében írja — az udvari kancelláriából vette át. Midőn pedig az Ausztria és Magyarország között s a két ministerium között közvetített, azt a szerepet vitte, a mit ma visz a közös ministertanácsokon elnöklő közös külügyminister, de nem mint ilyen, hanem mint a császári ház ministere. De úgy a törvény, mint az idézett ministertanácsi határozatokból kitünik, hogy az ő közvetítése Ausztriának és Magyarországnak egymás közötti viszonyaira vonatkozik, nem pedig a monarchiának a külföldhöz való viszonyaira. Maga Eszterházy is ép oly világosan fejezi ezt ki a kormányelnökhöz intézett említett jegyzékében:

«A 8. szakasz azt rendeli: ,hogy mindazon viszonyokban, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelőség mellett képviseljem. A kormányzásnak legtöbb ágai ugyanis,

különösen pedig a kereskedési, pénzügyi, kincstári és hadi állapotok Magyarországot az örökös tartományokkal többet-kevesebbet közösen érdeklik. Ezeket tehát kiegyenlíteni, elhatározni s kormányozni, kivált midőn az átalakulási rendszer még gyakorlatilag kifejlődve nincsen, felfogásom szerint csak magát az összes magyar ministeriumot és az ennek szándékaiban tökéletesen beavatott külön-külön ministereket illethetvén, kik ebbeli tisztokban igénytelen nézeteim szerint az örökös tartománybeli illető miniszterekkel kölcsönös értekezés útján fognak eljárni, magamnak ilyenemű tárgyakban csak oly esetekben képzeltetek illetékes befolyást, ha példának okáért a kérdés kiegyenlítése, valamely a dolog lényegét nem illető, de mégis érdekesebb körülménytől, vagy feltételtől függne, mely főként közvetlen szóbeli bizodalmasbb értekezés útján lenne bővebben kifejtendő s felvilágosítandó; mit is a miniszerelnök úrtól veendő utasítás szerint eszközölni kötelességem lenne.»

És így a külügyeket az 1848-iki alapon törvényesen is nemcsak, hogy kizárólag az osztrák külügyminister vezette, hanem annak régi hatásköre a törvény által még annyiban sem csorbított, hogy a külügyekre való befolyás joga az Ő Felsége személye körüli ministernek biztosított volt. Azon jegyzékben, melyben Eszterházy a maga hatásköréről való felfogását precizirozza (l. Thallóczy nál), szó van a kegyelmezési jog gyakorlása körüli befolyásáról; szó van a nemeségi perek tekintetében követendő eljárásáról; szó van a külföldi s diplomatiái úton hozzá terjesztendő vagy általa külföldön szintén ez úton előmozdítandó örökösödésbeli követelésekről; a katonai kinevezések ellenjegyzéséről; szó van az útlevelekről és a kinmaradhatási engedélyekről; de a külügyi politikára való befolyásról egyetlen szó sem található.

Hogy ez akkor így volt és hogy ez akkor mennyire természetesnek találtatott, azt már azon egy körülmény is eléggé bizonyítja, hogy az olasz kérdésnek a képviselőházban való tárgyalásánál az Ő Felsége személye körüli magyar minister meg sem jelent s megjelenése senki által nem kívántatott. Az egész vita folyamán a segély megadása vagy meg nem adása volt a főkérdés; a *pragmatica sanctio* értelmezése a vita középpontja; s a segély feltételeinek

megszabása a külföldi politikára való befolyás egyetlen eszköze. De a külpolitika állása iránti felvilágosítás, vagy a hibás politika miatti felelősségre vonásról szó sem lehetett s az Ő Felsege személye körüli miniszternek ez irányú befolyásáról vagy felelősségre vonásáról egyetlen szó sem esett.

És arról sem esett szó, hogy az olasz kérdés rendezésének azon módját, melynek feltétele mellett a segélyt megadandónak vélték, az Ő Felsege személye körüli miniszter igyekezzék a külügyminiszterrel elfogadtatni. Az országgyűlés szélső elemei nem akartak tudni a kérdésről, a Kossuthnál tartott előleges értekezleten is ily irányban nyilatkoztak s csak a segélyadás ellen voltak, radicalis rokonszenvből inkább, mint külpolitikai szempontokból.

Ezen negatív állásponton túl nem mentek a Frankfurtnak szavazott bizalmi nyilatkozatban sem, melyben azt mondták ki, hogy: «Ha az ausztriai bécsi kormány a frankfurti összpontosított német hatalommal a német egység kérdése miatt háborúba keverednék: Magyarország képviselői kijelentik, hogy azon esetben Magyarország segítségére ne számítsanak.»

E határozatok kétségkívül nagy jelentőségűek, de még e merész határozatok idején sem volt szó az ezen ügyek irányítására való pozitív befolyásról, annál kevésbé az egész külügyi politikára való befolyhatásunk elvi követeléséről.

Pozitív befolyás a külügyekre csak egy irányban történt, amennyiben a ministerium két követet küldött Frankfurtba, egy a Németországgal kötendő szoros szövetség tárgyában. Ezen követség valódi jellegét, — tekintve hazánknak Ausztriához és még inkább Ausztriának és a dynastiának Németországhoz való bonyolult, tisztázatlan és ezen időpontban teljes átalakulásban lévő viszonyát — igen nehéz helyesen megállapítani. Úgy nem tekinthetjük, mint a magyar állam teljes külügyi önállóságának nyilatkozását, mert hiszen a követség nem az adott formák között, nem az uralkodó által és nem állandó jelleggel, hanem csupán egy ad hoc megbizatással küldetett ki; és sem ehhez hasonló követség más országba nem küldetett, annál kevésbé lehetett szó állandó önálló diplomatiái képviseltetésről. He-

lyesebben e követség kiküldését csak úgy magyarázhatjuk meg, ha azt úgy tekintjük, mint a Habsburgok uralma alatt álló két országnak egymással való érintkezési módját, a mely a forrongás ezen időszakában, midőn egész Németországnak a Habsburgok alatti egyesülése komolyan tervezetett, a körülmények által volt reánk kényszerítve. Ebben az esetben a Németországgal kötendő véd- és daczsövetség eszméje a *pragmatica sanctio* alapvető elvének Németországra való kiterjesztését jelentené az uralkodó személyének ugyanazon közössége alapján, mely azt addig Ausztriára vonatkozólag szükségessé tette. De ha úgy tekintjük, hogy e követség a magyar külügyi önállóság bizonyítéka s hogy e követek Németországgal, mint teljesen idegen állammal tárgyaltak: akkor érthetetlen, hogy miért szorítkozott e rendkívüli követség-küldés csupán Németországra s akkor az országgyűlés azon határozata, hogy összeütközés esetén a bécsi kormányval szemben a német birodalmat fogja támogatni: a *pragmatica sanctio* világos megsértése. Bármi ként fogjuk azonban fel e követség jellegét, kétségtelen az, hogy egyetlen esetre és egyetlen ad hoc célra való kiküldetés, mely egy állandó külső képviseltetésnek még kísérletétül sem tekinthető.

* * *

A mi a közös egyetértéssel elintézendő ügyeket illeti, azokra nézve az 1848-iki törvények határozott rendelkezést nem tartalmaznak. A vám- és bankügy önálló rendezésének jogát magától értetődőnek s állami függetlenségünkéből szükségképp folyónak tekintették akkor is, de ez csak nézet volt, óhajítás, melynek törvényes garantiája csak később a kiegyezéskor és a bankügy rendezésekor volt elérhető. Az első magyar független felelős ministerium Ausztria részéről erős védvámokra alapított vámrendszert talált, melyet maga részéről mérsékelt ipari védvámokkal kívánt ellensúlyozni.

Klauzál kereskedelmi minister e tárgyban 1848 augusztus 29-én nyilatkozott.

Van 17 cikk, melyre nézve még mindeddig Magyarország érdekének meg nem felelő vámszabályzat áll. És ez oka, hogy a Duna-alvidéki marhakereskedés Magyarországot mindeddig kerüli, holott természet szerint kijelölt útja

Magyarországon vezetné azt keresztül az örökös tartományokba. Így vannak a gyarmati természetűek, melyekre Magyarországnak némely tekintetben szüksége van, némely tekintetben kényelme kívánja meg azokat, ezek is szinte így állanak jelenleg is a vámviszonyban. És a legfurcsább dolgok közé tartozik, hogy, mi az internationalis kereskedést illeti, a belkereskedést is Ausztria nemcsak nehezítette és mintegy lehetetlenné tette a vámrendszerrel fogva az ipar emelkedését, mert igen csekély vámot tett készítményeinek behozatalára, de magát még védte is Magyarország ellen, sokkal magasabb és négyszeres fokozatban különböző vámtétel által. Legelőször is elrendelvé azt, hogy minden harminczadnál vezetessék egy mercantilkönyv addig is, míg Ausztriával e részben tisztába jövünk; melyben jegyeztessék fel mindazon külföldi árucikk, mely megfizette Ausztriában az illető vámdíjat, és Magyarországra behozatott vámdíjassan; szinte úgy jegyeztessék fel azon külföldi, leginkább Törökországból behozott árucikk, mely nem Magyarországon consummáltatik, hanem innen vitetik ki Ausztriába. Ezt azért láttam szükségesnek, mert a jelen állapot úgy volt elintézve, hogy bármely gyarmati cikk, bármely külföldről Ausztriába bejött, megfizette a vámdíjat, és ha Magyarország határára úgynevezett szabad bolétával jött be, tehát a magyar kincstárnak semmit sem fizetett; ellenben a legújabb időben ki volt véve, hogy a Törökországtól jött cikk Magyarországon fizette meg a vámot, s ha Ausztriába vitették ki, nem fizetett semmit. Ez látszólagos viszonyosság volt csak, mert azon cikkek, melyek Ausztrián vitetnek keresztül Magyarországra külföldről, több vámot fizetnek, mint azon kevés cikk, melyek Törökországból Magyarországon keresztül Ausztriába vitettek díj nélkül. Ez körülbelül 100.000 forintot tesz évenként. Én tehát fölszólítottam az ausztriai kormányt, hogy ő is hozza be ezen mercantilkönyvet, hogy az év végével a leszámítolások megtörténhesenek addig is, míg másként lehet az iránt intézkedni. Második lépésem volt, hogy én szükségesnek láttam az ausztriai kormányt fölszólítani, hogy a vámszabályzás tekintetében némi bizonyos, oly szabályokat kövessünk ideiglenesen, addig is, míg a vámszabályzat megtörténik, melyek mind a két nemzet igazságos követeléseivel megegyeznek. Így

például vannak egyes olyan nyers anyagok, vagy pedig félig lévő készítmények, mint a cukorliszt, a mely midőn Ausztriába vitetik be a külföldről, fizet mázsájától 7 forint 30 krt; e cukor pedig maga, a mely Gréczben, vagy más ausztriai tartományi gyárakban készül, semmit sem fizetett, mikor Magyarországra jött be. Én tehát az ilyen félig nyers készítményeket azok közé soroltam, a melyekre nézve a kölcsönös leszámítolásnak meg kell történni. Az ausztriai ministerium szinte küldött a magyar ministeriumhoz egy általános fölszólítást azon óhajttással, hogy Magyarország a maga vámviszonyait, egyetértve velök, szabályozza; valamint én is egyetértést ajánlottam. Az én első levelemre és sürgetésekre semmi választ nem nyervén, legelőször kötelességemnek éreztem megmutatni Magyarországnak a tekintetben is függetlenségét, és azon ágára az iparnak, mely épen a legtermészetellenesebb állásban volt helyzetve, önállólag fellépni. Ez volt a dohánytermesztés és gyártás.»

Az osztrák kincstárnak pesti dohány-trafikját tehát bezáratta. Elrendelte, hogy a kincstár — a mennyiben bizonyosai által üz kereskedést — szinte azon vámot fizesse, a melyet fizet a magyar polgár. Az Ausztriából behozott dohányt megvámolta, mire nézve, mint a temesvári dohánygyár bezárására nézve az osztrák ministerium tiltakozván, a minister ezen intézkedések folytatásával felhagyott. A cukorra nézve mázsájával 4 forint beviteli díjat állapított meg, mire nézve az osztrák ministeriumtól választ még nem nyert.

A vámkérdésre nézve egyébiránt a magyar kereskedelmi minister az osztrák kormányhoz intézett jegyzékben kijelentette, hogy a statusquot október végéig fenntartja, ha szeptember 15-ig kiküldi megbizottjait, hogy a vámszabályzat iránt kötendő szerződés tekintetében megállapodjanak.

A központi bizottmány javaslata szerint a magyar kormány nemcsak az Ausztriával, hanem más országokkal kötendő szerződés iránt is nyert volna fölbatalmazást. Arra az esetre pedig, ha Ausztriával az egyezség nem sikerül, megbizza a javaslat a ministert, hogy mielőbb ideiglenes vámszabályzatot hozzon be, melyet a jövő ülésben a Ház asztalára tegyen le.

Ezek azon nevezetesebb adatok, melyek a kereskedelmi minister beszédében találhatók.

A vámkérdésre nézve tehát 1848-ban úgy állott a dolog, hogy a magyar kormány tárgyalásokat folytatott Ausztriával egy egyetértőleg megállapítandó vámszabályzat iránt, védvámokat óhajtott s megegyezés hiányában az önálló rendelkezést jogában állónak vélte; de a végleges rendezést csak egy ezután hozandó törvénytől várta, mert az 1848-i törvények a vámkérdésről nem intézkedtek s így Magyarország függetlenségét e tekintetben is kidomborítani elmulasztották.

Az államadósságok kamataihoz való hozzájárulás kérdése sem nyert elintézését. Zichy Antal szerint évi 10 milliónak, tehát a kamatok egy negyed részének elvállalását követelték Magyarországtól. Falk Miksa Széchenyi életrajzában azt írja, hogy az első felelős ministerium írásban kötelezte magát arra, hogy alkalmas időben e kérdést föl fogja vetni s a hozzájárulás tekintetében minden lehető meg fog tenni.

Az 1848-i költségvetésben 10,000 forintnyi összeget találunk a kiadások között a közadósságok kamatainak fejében felvéve. Erre nézve Lukács Béla (*Az 1848. 49.-i pénzügy*) azt mondja, hogy ezen kamatok fizetése «jövendőbeli beszámítás mellett azért nem függesztetett fel, mert az illető tőkék magyarországi alapítványokat és az országban lakó hitelezőket illették».

A bankkérdés hasonlóképen tisztázatlan maradt. A kormány kamatos kincstári utalványok kibocsátását határozta el. Ugyancsak elhatározta azt is, hogy magyar bankjegyet fog kibocsátani. A szükséges érczalap egyrészt a magyar bányatermékekből, másrészt a nemzet közadakozása útján volt létrehozandó. November 25-ig bejött ajándékképpen 688,751 forint 12^s 4 krajczár, kölcsönképpen 993,424 forint 7^s 4 krajczár. A leteendő érczalap 5 millióban állapított meg, az ezen alapon kibocsátandó bankjegyek mennyisége 12¹ 2 millióban. A kibocsátott bankjegyek 1 és 2 forintosak voltak. «A kormány — írja Lukács Béla, kinél a bankügyre vonatkozó ezen adatok találhatók — azért szorítkozott ily kis jegyekre, mert az ezüstpénznek eltüntével ily pénznem hiánya nagyon is érezhető volt, másrészt meg azért, mert

nagyobb értékű pénzjegyek kibocsátása által nem akarta magára vonni azon gyanút, mintha az osztrák bankkal versenyezni kívánna, vagy azt meg akarná rontani.» Ezek tehát kellő ércfedezettel biztosított s a királyi helytartó jóváhagyása folytán törvényesen kibocsátott bankjegyek voltak. Az osztrák nemzeti bank azonban a maga szabadalmára hivatkozva e jegykibocsátás ellen tiltakozott s az osztrák ministerium útján azon ajánlatot tette a magyar kormánynak, hogy ha elismertetnek törvényhozásilag is a banknak 1866-ig tartó privilegiumai, viszont a bank kész Magyarországnak 12¹/₂ millió 1 és 2 forintos bankjegyeket kölcsönadni. Az osztrák nemzeti bank maga is bocsátott ki 1 és 2 forintos jegyeket, de azoknak Magyarországon — a bank hitelének megingása folytán — nem volt kellő keletdőségük.

Látjuk tehát, hogy osztrák bankjegyek és magyar bankjegyek egymással versenyezve egyszerre voltak forgalomban és az ellen, hogy az osztrák bankjegyek Magyarországon forgalomban voltak, nem történt tiltakozás. Maga Kossuth is elismeri augusztus 24-i beszédében, hogy «a bécsi bankjegyek csaknem egyedüli eszközeit képezik Magyarországon a forgalomnak s a mi azoknak hitelét csökkenti, a saját zsebünkben lévő pénz repræsentánsának értékét csökkenti» Ez ellen maga Kossuth sem tiltakozik, csupán sürgeti a bécsi ministeriumot és bécsi bankot, hogy minél több ezüstöt küldjön az országba a bankjegyek beváltására, mert a nélkül csökkenni kezd a bankjegyek kelete. A bank ennél fogva 8 milliónyi ezüstöt küldött a magyar kormánynak e célra. Az 1 és 2 forintos bankjegyek kibocsátása is részben azért vált szükségessé, hogy meg ne akadjon a forgalom.

«A nagy közönség — írja Lukács idézett munkájában — az osztrák nemzeti bank jegyei iránt bizalmatlansággal kezdett viseltetni, s e bizalmatlanság folyton nőtt, minél fogva az ezüst pénz tűnni kezdett a forgalomból; ennek folytán csökkent a kereskedés s a közforgalom fennakadásától kellett tartani.»

A magyar kormány tehát maga is bocsátott ki bankjegyeket, de természetesnek találta, hogy az osztrák bankjegyei továbbra is forgalomban legyenek s csupán kellő

mennyiségű ezüstpénzt kívánt a banktól, hogy ezen osztrák bankjegyek teljesen el ne veszítsék hitelüket. Eme hitel megóvása végett Ausztriában az ércpénz kivitele megtiltott; ugyanezt tette a magyar kormány is Magyarországra nézve. Midőn pedig a bank agióval is kezdte az ezüstpénzt magában a monarchiában vásárolni s e miatt félni lehetett, hogy speculatio céljából Magyarországból az ércpénz kivitetik: Kossuth az ércpénznek ily célból való kivitelét megtiltotta s lefoglalását elrendelte. De az osztrák nemzeti bank jegyeinek Magyarországon forgalomban való maradását úgy ő, mint a kormány természetesnek találták.

Míg a 12¹/₂ milliónyi bankjegy kibocsátása teljesen törvényes, a 61 milliónyi hitelen alapuló államjegyeké — miután a vonatkozó törvény királyi szentesítést nem nyert — nem ismerhető el törvényesnek.

Azonban maga a 12¹/₂ milliós bankjegy kibocsátás is csupán az osztrák bankjegyek kibocsátásával párhuzamos. Az önálló bank kizárólagos jogköre, önálló magyar bankjegyeknek Magyarországon való kizárólagos érvényessége törvényesen ki nem mondatott.

A bankkérdés, mint a vámkérdés is vitás s elvileg is, tényleg is tisztázatlan s megoldatlan maradt.

RÉZ MIHÁLY.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Tizenkettedik és utolsó közlemény.*)

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

Az élete módjáról.

Ez a találkozás a szegény nyulacskával, bármily jelentéktelen dolognak tetszik is most, akkor oly mély hatással volt reám, hogy egészen átalakította szokásaimat és életmódomat. Mert bárha továbbra is azt hittem, hogy végkép elveszett lélek vagyok, mégis félretettem puskámat, sörétemet és lőporomat elzártam egy fiókba a hálórekeszem alá, és új utakon törekedtem megélni. Először is számba vettem minden készletemet. És ekkor kitűnt, hogy a készletem egy mérő rozs- és kukoriczaliszt, ugyanannyi árpa, két mérő finom árpaliszt, egy mérő zab, két mérő zabliszt, két zsák burgonya, s ezenkívül egy csomó hagyma és egy kis konyhasó. A hajónyilások alatti rekesztékben különböző hasznos eszközökre bukkantam, volt ott ásó, villa, nyesőkés, kenderkötél, zsinég, és egyéb holmi között ott volt a négy heringháló, a mely a bárkához tartozott, egy makárháló és egy csomó tengermérő fonál. Volt ott még sok más minden is, a mit nem említek — mert nem jut eszembe most, mikor e sorokat írom, — de elegendő volt általánosságban minden szükségletéhez olyan embernek, a ki egyedül él.

Gyakran csodálkoztam azon, hogy ha az volt a cél, hogy mindörökre ki legyenek közösítve az emberek közül, mért láttak el oly bőven mindennel, a mire az élethez szükségem volt, mikor én magam is könnyü szerrel gon-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909 év 385., 386., 387., 388., 389., 390., 391., 392., 393., 394. és 395. számaiban.

doskodhattam volna magamról? De a nyullal való találkozásom után ráösmertem ebben Isten ujjára, a ki nem akarta, hogy saját hibámon kívül lealacsonyodjam a keresztyén ember színvonaláról, mikor éhségem kielégítéséről volt szó!

És abban is a szigorú Bíró kezét láttam a bűnössel szemben, hogy míg a jelen szükségletekre volt elegendő készletem, a jövőre nem igen volt az esztendő végénél tovább, úgy hogy ha ennem kellett, dolgoznom is kellett. Így aztán egy szép napon, ha nem csalódom, körülbelül egy hónappal kiközösítem után, korán felkeltem és neki-láttam, hogy felássak egy darab ugart, — csupa ugar volt mindenütt, — körülbelül két roodot,*¹) egy kissé északra a Black Headtől és délre a mellette elterülő kőkörtől. Egész nap dolgoztam, a nélkül, hogy ettem volna s mikor beesteledett, az ugar fel volt ásva. Másnap reggel elvettem a magvaimat, egy fél zsák burgonyát, a sokcsirásat négy részre vágva, s egy félmérő zabot és árpát is. A másik félmérőt előrelátóan megtartottam az esetre, ha a föld nem teremne, vagy az időjárás kedvezőtlen lenne, vagy pedig az évszak nagyon előrehaladt volna már az efféle termésre.

És az a nap, mikor ástam, az első nap, a mikor emberhez illő munkát végeztem, első napja volt emberi vagyódásomnak is más emberek társasága után. A nap nagyon forrón süttött egész délelőtt és izzó sugarai megpörkölték hátam bőrét, mert övig nekivetköztem a munkához. Ez a körülmény rávezette gondolataimat arra, hogy miféle hónap lehet, meg hogy mi történhetik a világban és mióta lehetek már ott, a hol vagyok. Mikor éjszaka visszatértem a bárkához, úgy emlékszem rá, hogy a levegő csendes volt a tengerszoros fölött, mintha kolostorban lettem volna, s csak a sirályok csacsogtak Kitterlandon és a tarvarjak a víz szélén. És én fent ültem a fedélzeten, mialatt a nap leáldozott a tengerbe és a vörös égboltozat elsötétedett s kezdtek előbujni a hold meg a csillagok. Azután lementem a fenékbe, megettem az árpa-kenyeremet és azon gondolkodtam, mit is jelent az egyedüllét.

Akkor éjszaka jutott eszembe megint a zsebóráim, a melyre ügyet sem vettem, mióta lezuhantam az Orrisdalen a Keresztérbe, a hol úgy megtelt vízzel az óráim, hogy megállt. Azóta a zsebemben volt a pecsétgyűrűkkel

*1) Rood = angol területmérték, negyven négyzet yard.

és lánczczal együtt, de most elővettem és miután a nyúlzsír olajával megtisztogattam, felhúztam. Ettől fogva hónapokon keresztül nagyon megbecsültem az órát, mindig a zsebemben hordtam, mikor kiszálltam, s mikor visszatértem a bárkára, mindig felakasztottam egy szögre a kályhacsó baloldalára a kabinban. És az éjszaka hosszú némaságában, mikor ketyegni hallottam, bizony azt gondoltam, hogy olyan ez az óra rám nézve, mint a jó társaság. Gondosan felhúztam minden este, mikor a nap leáldozott, de ha mégis lejárt néha, s mikor ágyrekeszemben felébredve hiába figyeltem rá, nem hallottam a ketyegését, olyankor úgy éreztem, mintha megszűnt volna lüktetni az ütere annak a kis világnak, a melyben éltem, és végtelen üresség támadt volna körülöttem.

Mindazáltal elhagyottságomat egyre jobban kezdtem érezni, s bárha nem vágyódtam is régi életmódom után, mikor a puskámmal bebarangoltam az ingoványt, mégis úgy éreztem, hogy előbbi tevékenységem visszatartott volt attól, hogy tulságosan sokat foglalkozzam a magam elhagyottságával. De mikor a burgonyám kezdett kiütközni a föld alól és a mikor megkapáltam, kezdtem gondolkozni a bárkám felől, hogy immár elkövetkezett bizonyára a heringhalászat ideje, meg hogy éjszaka kimegyek a tengerre és meglátom, mit csinálhatok. Minthogy abban nem kételkedtem, hogy egyedül is el tudok bánni a vitorlással, előszedtem a hálókát a helyükről és a partra vittem, hogy kijavítsam és kitoldozzam őket. A kavicsos parton kiterítettem valamennyit, s késsel és madzaggal javában dolgoztam a lukak eltüntetésén, a miket a nagyobb halak szakítottak rajtok, mikor egyszerre csak hangos kutyaugatást hallottam a hátam mögött. Jól emlékszem rá, mennyire remegtem az ugatás hallatára, hiszen legjobban hasonlított az emberi hanghoz minden hang közül, a melyet egyedüllétem napjaiban eddigelé hallottam, és milyen félenken fordítottam hátra a fejemet, mintha valami ember érintette volna meg a vállamat, és szólt volna hozzám. De a mit láttam, az egy szegény korcs kutya volt, kicsike, megtépett fülű, hegyes orrú és vékonyka farkú, a melyet, bár hangosan csaholt, siralmasan a lábai közé lógatott. Mindaddig sem nem nevettem, sem nem sirtam kiközösitésem óta, s azt hittem, hogy el is vesztettem már érzékemet a nevetésre és a sírásra; de most nevetnem kellett a kutya láttára, annyira emlékeztetett bizonyos vitéz szájkodókra, a kiket ismertem, s a kik nagy lármával szoktak hozzákészülni

a birkozáshoz, de remegve kereket oldanak, mielőtt jóformán alaposabban a szemük közé nézhetne az ember. A kutya hangom hallatára a farkát csóválta, orrát a földre tartva félénken hozzám mászott, és megnyalta odanyújtott kezemet. Egész nap mellettem ült, figyelte, hogyan dolgozom, hébe-korba okos szemével fölnézett az arczomba, s mikor odavettem neki egy falat zabkalácsot, mohón befalta, mintha félig éhen halt volna már. S mikor alkonyat felé elkészültem a munkámmal, felálltam és kis csónakomba léptem, azt gondolva, hogy a kutya most majd megy a maga útján és soha többé nem kerül a szemem elé, utánam ugrott a csónakba, s mikor elérkeztünk a vitorláshoz, elhelyezkedett egy kuczkóban a fiókos szekrény alatt, mintha végleg megállapodtunk volna, hogy ezentúl meg fogja osztani velem a lakásomat.

Miután mindent előkészítettem a halászatra, egy este fölszedtem a horgonyt, ha nem csalódom, ősz felé, mert a bodza levelei összezsugorodtak, mint az elszáradt kéz, és a magyalfa bogyói kezdtek pirosodni. Mikor a csillagok előbújtak, de a hold még nem jött fel, szél iránt fordultam és kényelmesen kormányoztam egymagamban is, mert mikor be kellett vonnom a vitorlákat, megkötöttem a kormányrudat, s minthogy rendkívül erős karu ember voltam, könnyen felállítottam a főárbocot.

Akkor éjjel és a következő éjszakákon dús fogásom volt s a nagy munkában, mialatt a parafadugókat figyeltem és a zsákmányt gyorsan biztosítottam, lelkem ürességét valahogyan más dolgok töltötték ki, mint a saját vigasztalan állapotom fölött való tépelődés. De volt valami, a mi eleinte nyugtalanított, s ez az volt, hogy sokkal több halat fogtam, mint a mennyit elfogyaszthattam. Arra nem tudtam magamat elszánni, hogy abba hagyjam a halászást, mert meg voltam győződve róla, hogy akkor viaszasüvedek régi életmódomba. Így hát azt hittem, legjobb lesz, ha kieszelek valamit, hogyan használhatom fel mégis a halat oly módon, hogy tovább folytathassam mostani foglalkozásomat a nélkül, hogy ártanék emberi érzéseimnek, mert most már gondosan óvtam emberi méltóságomat, minthogy azt gondoltam, folytonos veszedelemben forog.

Besóztam hát néhány száz darab halat törmelék sóval, a melyet a sós vízből pároltam le, úgy, hogy kavicssal rakott serpenyőben forraltam. A maradékra vonatkozólag úgy határoztam, hogy olyan embereknek juttatom, a kik el fogják fogyasztani. De hogy miképen hajtsam ezt végre,

tekintettel helyzetemre, az sok keserű fejtörésembe került, miközben úgy éreztem, hogy én vagyok a földön a legnyomorultabb teremtés. Végül eszembe jutott a megoldás és nyomban hozzá is láttam a végrehajtásához. Még az éjszaka folyamán elhagytam halászföldemet és bevitorláztam a tengerszorosba még virradat előtt, mert ezt a keskeny szorost addig tanulmányoztam volt, a míg csakhamar úgy ismertem, mint a tenyeremet. Aztán mielőtt a nap fölkelte a Stack of Scarlet fölé, s a keleti égboltozatot még petytyezték a rózsás csíkok, vállamon egy kosár heringgel keresztül vágtam az ingoványon Cregneesh felé, a hol az emberek szegények és nem gögösek, s a kunyhók közé osonva, letettem a halamat a kis templom előtti szabad térre, s azután gyorsan visszavonultam, nehogy hirtelen kinyílják egy ajtó vagy egy ablak és rám tekintsen valami emberi arc. Három izben tettem így, míg észrevettem, hogy akadtak kíváncsiak, a kik szerették volna megtudni, honnan kerül a hal, s ez időtől fogva még jobban vigyáztam, hogy észrevétlenül jussak be a faluba, mert jól tudtam, hogy mihelyt egyetlen szempár meglát, a mely tudja, hogy ki vagyok, azonnal vége szakad heringjeim elfogyasztásának, még a legszegényebbek sem nyulnak hozzá többé, s ezzel vége lenne halászatomnak is. De még jó néhányszor bent jártam Cregneeshben a nélkül, hogy megláttak volna, és még most sem tudom, vajjon nevessek-e vagy sirjak, ha visszagondolva arra az időre, a melyről írok, látom magamat, mint holmi emberi rókát, a mint virradatkor belopózom az emberek alvó otthonai közé.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.

A ránehezedő szellemkézről.

Egész őszön át heringeket halásztam, taláломra választva meg többnyire halászföldemet; de azért nem egyszer láttam a heringflotta kék lámpásait, a mint közvetlen közelemben bukkantak föl, és nem egyszer, mikor csendes volt a levegő, az emberek hangja vagy nevetése is elhallatszott a csendes vizek fölött. De ez a hang a tengeren mindig úgy tűnt föl nekem, mintha elhunyt jó barátom tova tűnt álomképe lett volna, s valahányszor hallottam, mindig bevontam hálóimat s a vitorlákat és visszavonultam a szorosba. Minthogy a farárbocon nem volt lámpás, néha egy csomónyi távolságra haladtam el a flotta mellett

a nélkül, hogy észrevettek volna, de egyszer vagy kétszer abból, hogy a hangok elcsendesedtek és a nevetés elhalt körülöttem a bárkákon, kitaláltam, hogy meglátták sötét hajómat, a mely mint baljóslatú fekete madár tűnt tova az éjszakában.

Fülkémben faggyúgyertyát szoktam égetni, a melyet a lelőtt szárnyasok zsírjából és az ingovány lágyabb helyein nőtt szittyóból készítettem, s a hálók kivetése és bevonása között le szoktam menni a hajófenékbe és ott üldögéltem együtt kutyámmal. A kutyám meghájasodott a jó tápláléktól, én pedig akkoriban úgyszólván egészen visszanyertem már a látásomat és a hallásomat, mert a tenger sós levegője hasznára válik az embernek. Millish-veg-veen-ek*) neveztem el a kutyát, s bárha szomorú ember voltam, mosolyogtam mégis arra a gondolatra, milyen csúfnévnek tetszenék ez a név a mi keményebb angol nyelvünkön. Mert az én szegény kis korszomnak megvoltak a maga apró hibái, úgy hogy gyakran tűnődtem rajta, vajjon mi volt az élete sora, és vajjon nem üzték-e ki őt is valahonnan, úgy mint új asztaltársát. De azért megvoltak a jó oldalai is, és nagyon virgoncz teremtés volt. Azt hiszem, jó pajtásai voltunk egymásnak, és ha bennem vigabb társra akadt volna, kétségtelenül sok vidám órát töltöttünk volna el együtt.

De voltaképen, bárha a halászat nagyon megszabadított önmagamnak a terhétől, mégis maradt nem egy magányos óráim, a mikor gyötörésem nagy és mélységes volt, s a mikor a rám váró évek sorára gondolva, fölvetődött bennem az a keserű kérdés, vajjon Isten kegyelméből kitaszított létemre kibírom-e véges-végig ezt a gyötrelmes életet? És mikor napközben álomba merültem, miután éjszakai munkámat befejeztem, sokszor zaklattak nyugtalanító álmok is, a melyek néha-néha visszaidézték elem gyermekkorom illatát és levegőjét azokkal a drága lelkekkel együtt, a kik örömmel töltötték meg multamat, néha azonban rémes kérdések gyötörtek, a melyekre hiába próbáltam feleletet adni, minthogy tudtam, hogy lelkem üdvössége függ tőlök. S mivelhogy sokat kinzott az a gondolat is, hogy a mező vadjának szelleme alkalomra les csak, hogy rárohanjon az emberi szellemre, lelkemben nagy rémülettel figyeltem magamat éber állapotban is, valamint a látomásokat, a melyek a pihenés és alvás idején fölkerestek. De

*) Drága kicsikém.

egyszerre csak eszembe jutott a következő mondás: «Szabadon mehetsz oda, a hová akarsz, akár a világ végére is. Eredj tehát az emberek közé, és óvd meg a lelkedet, hogy emberhez méltó maradjon.»

Sokáig zavart ez a mondás, és képtelen voltam ítéletet mondani felőle, de végre arra a meggyőződésre jutottam, hogy engedelmeskednem kell a szózatnak, és hogy a félelem, a melyet eddig éreztem minden emberi arcztól, nem volt egyéb, mint képzelődés. Elhatároztam tehát, hogy lemegyek Castletownba a legközelebbi vásár napján, a melyet meg tudok különböztetni minden más naptól, mert látom a Mullhegy tetejéről a sok szekeret, a mely Rushen Church és Kentraugh felé vonul. Ezt az elhatározásomat azonban sohasem valósítottam meg, mert ugyanaz nap, a mikor ez az elhatározás megfogamzott bennem, oly súlyos csapás érte lelkemet, a mely megfosztott attól a kis vigasztalástól is, a melylyel ez ideig próbáltam magamat éltetni.

Az nap este a Spanish Head mellett vitorláztam ki a szorosból, mert az évszak nagyon előre haladt már és a heringek a szigettől keletre húzódtak. Csakhamar észrevettem a homályban, hogy egy bárka, a melynek vitorláján a peeli bélyegző volt, megkerülte a Calf Sound Chicken szikláit. Én tehát jól kieveztem a tengerre, és a hajóm orrát nem fordítottam szél iránt, és csak akkor vettem ki a hálóimat, mikor jó két mérföldnyire voltam már a parttól. Az éjszaka sötét volt, mert az ég be volt borulva, s a tenger és az ég közé köd húzódott. De nemsokára kék lámpást vettem észre a kormányoldalam felől, és úgy sejtettem, hogy a peeli bárka utánam vitorlázott. Meddig maradtam azon a tájon, nem tudom, mert jó fogásom volt és nem figyeltem az idő múlására. De sűrűn nézegettem a kék lámpás felé és észrevettem, hogy a bárka ép úgy a tenger árára bizta magát, mint én, s hogy még mindig halló távolnyira vagyunk csak egymástól. A hold fehér sugári kibújtak egy tépett felhő mögül, s minthogy tudtam, hogy a halászatnak aznap éjszakára már befellegzett, — mert a hering nem koczkáztatja soha a kopoltyúját, mikor elég világos van ahhoz, hogy lásson, — nyomban hozzáálltam a hálók bevonásához. E közben egyszerre csak füstszag ütődött az oromba, és hangos beszédet hallottam a peeltowni bárkáról. Mikor föltekintettem, eleinte semmit sem láttam, mert bárha fönt a magasban fénylett is a hold, a tengeren köd terjeszkedett még, s a ködön keresztül lassan, mert szélcsend volt, mintha füstoszlop gomolygott volna

fölfelé. Jól tudtam, hogy valami baj van, s a köd csakhamar fekete fátyol gyanánt lebegett a levegőben, a füst pedig elvált tőle, s a peeltowni bárkáról piros lángnyelv csapott a magasba. Most már láttam, hogy a bárka kigyulladt s két percz múlva a tenger csendessége beleveszett a tűz hangos sziszegésébe és a férfiak még hangosabb kiáltásába. Olyan látvány volt, mintha a hajó belsejéből egy kigyó iparkodott volna minden áron kiszabadulni, s nagy lángnyelvek csaptak ki a nyílásokon, a fenékből, a karfákon és a kályha kürtőjén. Akkor nem sokat törődtem mindezzel, bárha most tisztán látok mindent az emlékezetemben s látom azt a piros vízcsikot is, a mely a sötét tengeren kigyózva küszött az égő bárkától az én bárkáimig. Fölállítottam a főárbocot, kifeszítettem a vitorlát, mielőtt jóformán tisztában lettem volna az ösztönnel, a mely erőt vett rajtam, és kezemet a kormányrúdra tettem, hogy segítségére siessek a veszedelemben forgó embereknek. Egyszerre csak nagy félelem kerített hatalmába, s úgy éreztem, mintha valami szellemkéz nehezedett volna rám hátulról, s mintha túlharsogva a pillanat zürzavarát, egy hang kiáltott volna a fülemben: «Ne menj oda! Ne menj oda!» Nagy rémületben elfordítottam hajóm orrát az égő bárkától, s a mint azt megtettem, a szellemkéz mintha engedett volna, s a hang nem dörgött többé a fülemben.

— Le fognak ereszkedni csolnakjukba, — mondtam magamban. — Igen, — ismételtem, miközben homlokomat kiverte a hideg veriték, — le fognak ereszkedni a csolnakjukba és megmenekülnek.

Azután hátrafordítottam a fejemet és a tűz világítása mellett láttam, hogy a hajótnál két ember küszik le a kis csónakba, a melyet a bárka maga után vontatott. Halálosan vergődve menekültem, mert megtudtam, milyen engesztelhetetlenül haragszik rám az Úr, hiszen azt sem engedte meg, hogy átkozott kezemet segítségül nyújtsam oda azoknak, a kik halálos veszedelemben forogtak. Alig távolodtam el egy csomónyira, káromkodással vegyes nagy kiáltozást hallottam a hátam mögül. Hátrafordultam, és azt hittem, hogy a bárka legénysége nem ismert meg és engem átkoz, mert cserben hagytam őket a veszedelemben. De a füstoszlopból, a melybe belejutottam, úgy, hogy láthatatlanná váltam, azt láttam, hogy a csónak a benne ülő két emberrel menekül, s két másik társuk oda fönt maradt az égő bárkán.

— Fogd el a szelet és gázold le az átkozott gaz-

embereket, — kiáltott a bárkán maradt két ember közül az egyik, s a lobogó lángok között fölröppent a fővitorla és megduzzadt, s a kormány mellett álló férfi káromkodva lekiáltott a kis csónakban ülőkre, hogy árulásukért egyenesen a pokolba fogja őket küldeni.

A tűz fényének vakításában és a pillanat zürzavarában elborult a szemem, úgy mint kiközösitésem napján, s erővel össze kellett csiptetnem a szememet, hogy kiszorítsam belőle a könnyet. Akkor láttam csak, micsoda szörnyű eset játszódott le tőlem alig egy csomónyira. A négytagú legénységből kettő leereszkedett az égő hajóról a kis csónakba és elmenekült, nem törődve tovább két társával, a kik menteni próbálták a bárkát. S a két cserben hagyott ember, a ki vagy a tűzhalál vagy a vízhalál torkában van, életereje utolsó foszlányával és élete utolsó perczeiben — mert azt kellett hinnük — halálos bosszút szomjuhozik. A bárka duzzadt vitorlákkal rohant előre; fölötte és körülötte lángnyelvek csapkodtak és sziszegtek. De mikor már elérte a kis csónakot, a benne ülő két ember szél iránt rántotta az evezőjét, és a bárka nyilsebesen elrohant a csónak mellett.

Mielőtt ez történt, s mialatt a bárka orra elsuhant a csónak mellett, én is megfordultam s az égő bárka után eredtem. Mikor a bárkán lévő emberek megláttak előbukanni a füst közül, abba hagyták hűtlen társaik átkozását és hangos hálaimába kezdtek. Hat ölnyire megálltam tőlök, azt gondolva, hogy a két ember a tengerbe veti magát és hozzám úszik; de mikor kitalálták a gondolatomat, az egyik átkiáltott hozzám, hogy menjek közelebb, mert nem tud úszni. Közelebb nem mehettem az égő bárkához, mert félttem, hogy tüzet fog az én bárkám is, és nem kockáztathatom meg, hogy esetleg mind a hárman közös halállal pusztuljunk el. A kétségbeesés ugyanis, a mely másokat bátrakká tesz, engem gyávává tett és állandóan rettegtem a közeledő haláltól. Levetettem hát az ujjasomat, a vízbe ugrottam és a bárkához úsztam. Azután felkapaszkodtam a karfára, oly gyorsan, a hogy a tűz és a hőség mellett telt tőlem. A két ember a födélzeten állt, gomolygó füstfelhő középett; de én láttam, hol vannak s lerántva az egyiket magam után a vízbe, a másik is nyomon követett bennünket, és mind a hárman eljutotunk sértetlenül a bárkámra.

Majd, mialatt ledörzsöltem az arcomat, mert a tűz megpörkölte egyik felén, a két ember halálkodni kez-

dett — szemérmesen, a hogy a magunkfajta emberek szokása, a kik felnek érzelmeiket fitogtatni. De egyszerre csak elhallgattak, mert fölemelték a szemöket és bárkájuk lángjának fénye mellett rám néztek, s ugyanabban a pillanatban én is rájuk néztem és megismertem őket. Quilleash Illiam volt és Teare Edward. Visszahúzódtak tőlem megriadva és a hajó orrába vonultak, a hol némán összebújtak.

Megragadva a kormányrudat, Port-le-Mary felé fordítottam a hajót, s ott partra tettem az embereket, a kik nem néztek, mit csinálók, egy szót sem szóltak hozzám, nem is intettek, hanem a fejöket lehorgasztva mentek a maguk útján. És mikor kivitorláztam megint a tengerre a Poolvashon keresztül, hogy megkerüljem a Spanish Headet és horgonyzó helyemre siessek a tengerszorosban, láttam, hogy az égő bárkát elnyeli a tenger nagy nyögéssel, a mely messze elhangzott a csendes víz fölött, s a kis csónak elsiklott mellettem a kikötőbe iparkodva. És a két ember, a ki a csónakban evezett, Crennel és Corkell volt. Mikor megláttak engem, rám ismertek és nagy ívet írtak le, hogy messze elkerüljenek. Mind e közben a szellemkezet a vállamon éreztem, a különös hang folyton a fülembé zúgott, s bárha nem óhajtottam senkivel szóba állni, sem azt nem óhajtottam, hogy valaki szóba álljon velem, mégsem tagadhatom, hogy a szívembe nyilallott, mikor láttam, hogy olyan vagyok, mint egy bélpoklos, a kinek tisztátlanságától mindenki visszaborzad.

Napokon keresztül gyötört ez a tapasztalásom; le is tettem arról az erős elhatározásomról, hogy lemegyek a vásár napján Castletownba és azon tünődtem megint, vajon az van-e megírva számomra a sors könyvében, hogy elhagyatva vonszoljam végig magamat az életen a halál pillanatáig? Nem utáltam magamat már oly mélységesen, mint azelőtt; hanem titkon szánakoztam magamon. Valójában nem volt már többé semmi keserűség szívemben felebarátaim iránt, hanem az a félelem gyötört, hogy ha még sokáig egyedül kell élnem, akkor bizonyosan elvesztem eszemet és ezzel együtt férfiaságomat, úgy hogy állati színvonalra sülyedek alá. Ólomsúlylyal nehezedett rám ez a gondolatmenet: «A mit szenvedtél, azt azoknak az embereknek köszönheted, a kik ismerik a bűnödöt és félnek a rád kimondott átoktól, a melynél fogva úgy ki vagy törölve az élők könyvéből, hogy senki sem állhat szóba veled a nélkül, hogy bünt ne követne el. Eredj tehát olyan helyre, a hol senki sem ismer és a súlyos teher, a melyet hordasz,

rögtön lehull vállaidról.» Ez a gondolat nagyon megvigasztalt s visszatértem eredeti tervemhez, hogy örökre elhagyom ezt a helyet. De mielőtt megvalósítottam volna szándékomat, különös eset történt velem, a melyről a következőkben számolok be.

Féldagály idején, egy késő őszi este — mert bárha az órák csak hatot mutatott, a nap leáldozott már, — elhagytam régi horgonyzó helyemet a kitterlandi szirtek között, azzal a szándékkal, hogy soha többé nem fogok már ott horgonyt vetni. A tengerszorosban friss parti szellő fujdogált, s kint a tengeren eles északnyugati szél volt. Jó széllel Irország felé indultam tehát, mert úgy terveztem ki magamban, hogy oda fogok menni, mert ott az emberek melegszívűek és nincsenek földi javakkal dúsan megáldva. Egy ideig sok dolgom volt a kötélzettel, de mikor jó darabra voltam már délnyugat felé a Calf Soundtól, hirtelen elállt a szél. Jó óra hosszáig álltam csaknem tétlenül a kormányrúd mellett, s a zöld víz fölött hátratekintettem az alkonyatba vesző bibor hegyekre és a nyugati égboltozatra, a hol a tenger színe fölött piros sávok jelezték még a nap nyugtának helyét, mint a hogy a jól töltött élet sugárzása tovább tart még egy ideig a jó ember halála után is. És lelki szemeimmel, a melyek nemcsak azt látják, a mi kívül van, hanem látják azt is, mi belül van, láttam magamat kis bárkában az elhagyott tengeren, mint valami társtalan madarat a messzi ég alatt és a bátorságom kezdett cserben hagyni és kiközösitésem óta akkor először sirnom kellett. Mert arra gondoltam, hogy örökre elhagyni készülök szülőhazámat, ezt a szépséges szigetet, mindazzal együtt, a mi drágává tette számomra boldogabb napokban. Bárha azóta hátat fordított is nekem és meg sem ismer többé, hanem kitörölte még a nevemet is emlékezetéből, mégis csak az én szigetem volt és az egész bolygón az egyetlen földdarabka, — bárhová menjek is, — a melyet a magaménak mondhattam. Meddig tartott ez a hangulatom, aligha tudnám megmondani; de a bárkám fölött két sirály lebegett vagy keringett és sikongatott s én fölnéztem áttetsző fehér szárnyukra, mert okosabbat nem tehettem, a míg besötétedett és aztán egy újabb nap bele nem olvadt egy újabb éjszakába. A szél újra föltámadt a sötétséggel és sokkal bátrabban, mint eleinte, Irország déli csúcsa felé irányítottam hajómat és másnap virradatkor eljutottam Kinsalebe, régi halászkikötőmbe.

Az őszi reggel szelid napfényében felballagtam a kikötőtől a piacra s ott különös társaságot láttam a koremsa

körül. Középütt hat vagy hét szegény hajótörött férfi, mezitláb, félig meztelenül, beesett arczczal, a hosszú veszedelemtől és a nélkülözéstől, a mely lerágja a húst és gödrössé teszi a szemet. Éjszaka vetődtek partra egy tutajon, miután tizenkét nappal előbb hajótörést szenvedtek. Mind-ezt a körülöttük álldogáló emberek beszélgetéséből tudtam meg, valamint azt is, hogy a korcsmában vacsoráztak és ott is aludtak. Mialatt én is megálltam, hogy nézzem őket, kilépett a csoport közepéből két ember, a kik közül az egyik a kapitány volt, a másik a fogadós. És énnekem feltűnt, hogy a fogadós nagyon előzékeny volt rongyos vendégével és a reggelit emlegette, hogy mindjárt elkészül.

— De előbb menjetek a polgármesterhez, — szolt a kapitányhoz fordulva — és adjátok be az óvástokat, akkor majd annyi pénzt ad kölcsön, a mennyire szükségtek van.

A kapitány jókedvűen megindult a város polgármesteréhez és a fogadó egy szolgája vele ment, hogy kalauzolja. A hajótörött legénység ott maradt és én is ott maradtam beállva a tömegbe, a mely körülvette őket, mert kíváncsi voltam, vajon segítenek-e rajtuk. És mialatt várakoztunk és a legények leültek a fogadó előtti padra, megrohanták őket minden oldalról azok a zsarolók, a kik ruhával szokták fölszerelni a tengerjárókat. Az egyik kabátokat hozott, a másik ujjasokat, a harmadik kecskebőr-csizmákat, a negyedik marhabőr-csizmákat és engedték, hogy minden ember kiválassza ezekből a holmikból a neki valót. És ha valamelyik az árát kérdezte és kijelentette, hogy nincs pénze, a szamaritanusok nevettek és arra kérték őket, hogy ne is gondoljanak az árra vagy a pénzre, a míg a kapitány vissza nem tér a polgármester pénztárából. A matrózok szívesen fogadták a biztatást és mindegyikük kiválasztotta, a mire szüksége volt, magára vette és nevetve eldobta a rongyait.

De nemsokára visszatért a kapitány és az arcza nem sok jót jelentett. Mikor az emberei kérdezősködtek, hogy mit végzett és vajjon kapott-e előleget a polgármestertől, azt felelte rá, hogy nem, és hogy a polgármester azt mondta, hogy ő nem uzsorás, hogy pénzt adjon kölcsön. A legénység erre jajgatott és káromkodott, azok pedig, a kik a ruhát hozták, ijedten összepislogtak. De a fogadós kijelentette, hogy minden jóra fordulhat, csak küldjenek el a szomszéd utczába egy kereskedőért, a ki azzal üzérkedik, hogy előleget ad a hajótörötteknek. Ez a hír újra földerítette a kapitány sötét arczát és nyomban elküldte a fogadó szolgáját a kereskedőért.

Mikor ez az ember megjelent, nagyon elcsüggedtem, mert leolvastam az arczáról az embertelenséget. A kapitány azonban elmondta neki a történetüket, a mely röviden a következő volt: — A Betsey brig angol matrózai voltak. Hét napja indultak el Bristolból és Buenos-Ayresbe tartottak, de egy sziklán hajótörést szenvedtek s egy tutajon jutottak el idáig, miután nagyon meggyötörte őket az éhség és az éjszakai hideg. Három font előleget szeretnének a hajósgazdájuk terhére, hogy Dublinba mehessenek, a honnan elvitorlázhathatnak a saját kikötőjükbe.

De a kalmár gúnyosan elbiggyesztette kemény ajakát és kijelentette, hogy csak nemrégiben is becsapták őt idegen hajótöröttek és hogy nem adhat pénzt kölcsön, csak olyan embereknek, a kikről tud egyet mást; hogy ők idegenek és saját bevallásuk szerint csak egy heti felmondásra jogosultak. Miután ezt elmondta, eltávozott.

Mihelyt eltávozott, a zsarolók, a kik a kabátokat, csizmákat és ujjasokat hozták, rákiáltottak a matrózokra, hogy vessék le a sok szép holmit. Azután visszaraktak mindent a batyujukba és nyomban utat törtek maguknak a tömegben keresztül. A szegény matrózok, miután újra magukra szedték rongyaikat, nagyon szomorú állapotban voltak és alig tudták, vajon átkozzák-e balszerencséjüket vagy pedig nevesenek-e a siralmas fordulaton, mikor kapitányuk ingerkedve felszólította a fogadóst, hogy szolgálja fel a reggelit legényeinek, mert tovább akarnak menni a legközelebbi városba, a hol talán emberségesebb emberekre fognak akadni. De a fogadós, színlelt udvariasságát abbahagyva, a fejét rázta és azt kérdezte, ki fogja neki megfizetni azt, a mit már eddig is tett értök.

Mikor mindezt végig hallgattam, s láttam, hogy a matrózok felállnak, hogy csupasz, vérző lábbal tovább folytassák fáradságos útjukat, hirtelen az jutott eszembe, hogy ha pénzem nem igen van is, van olyasmim, a mit pénzzé lehet tenni, s mielőtt ráértem volna megfontolni, a mit teszek, elővettem mellényem zsebéből az órámot, hogy a kapitány kezébe nyomjam. De mikor keresztül akartam nyomulni a tömegben, egyszerre csak úgy éreztem, mintha az a szellemkéz, a melyet már az előbb is említettem, hátulról megragadna. Azon nyomban megfordultam, hogy elsiessenek, mert sokkal nagyobb harc folyt lelkemben, sem-hogy kibírhattam volna. Megálltam, tovább mentem, megint megálltam, majd újra megindultam, s mind e közben folyton a tenyeremben tartottam az órát és ott éreztem a váll-

mon a szellemkezet. Végre azonban, minthogy meg voltam győződve arról, hogy a hét kiéhezett, rongyos matróz emléke üldözni s kizozni fog szárazon és tengeren egyaránt, sarkon fordultam, sebtében visszafordultam és megtettem, a mit terveztem. Azután gyorsan eltávoztam a piacról s miközben lefelé mentem a kikötőbe, észrevettem egy peeltowni halászt és láttam, hogy ő is rám ismert.

Nagyon boldog lettem volna, ha soha nem élem át azt, a mit itt átéltem, mert bárha enyhült is egy kissé elkese- redésem a két halász, két régi czimborám iránt, a kik elfordultak tőlem, mint a belpoklostól, mikor megmentettem őket az égő bárkáról, mégis oly érzés támadt föl bennem, a mely borzalommal töltötte el elnyomott lelkemet, az ugyanis, hogy hiába menekülök bárhová, a hol az emberek nem ismerik nagy bűnömet, az átok hatása alól mégsem szabadulhatok soha, mert magammal viszem mindenhová meggyötört lelkemben.

Egész álló nap a bárkámon maradtam. A nap ragyogott és az ég kék volt, de a szívem tele volt sötétséggel. És mikor leszállt az éjszaka, akkor sem vigasztalódtam meg, mert beláttam, hogy kiközösített voltomból nincs menekülés. Ilyen körülmények között csak az a kérdés foglalkoztatott, vajjon visszamenjek-e szigethazámba. Oh, nagyon jó lelki békeességben lepihenni nyugalomra és a szelid álomból friss erőt merítve ébredni. De ezt az áldott nyugalmat én hiába sóvárogtam. Lelkem gyöttrődése nagyobb volt, sem hogy sokáig kibirhattam volna úgy, hogy eszemet el ne veszítsem, s az ettől való félelem mérgezte meg félig az életemet. Hosszúra nyultak az éjszaka sötét órái s mikor földerült újra a szelid napvilág, elhatároztam, hogy visszamegyek megint szigethazámba. Mert mit ért nekem, bármilyen nagy volt is a világ, ha az a kis helyecske, a hol éltem, mégis csak a saját szorongó lelkem volt?

Ezen az éjszakán, a mint ott feküdtem a bárkán és nem hallottam órának a ketyegését, mintha puszta és üres lett volna cabinomnak a levegője. De mikor az apály nyomában elkövetkezett a dagály, egy evező csapását hallottam a bárkám mellett s csakhamar olyan hangot hallottam, mintha valami a fejem fölé esett volna. Másnap reggel ott találtam az órámot a födélzetén, a hajónyilasok mellett.

Mikor legnagyobb volt a dagály, fölszedtem horgonyomat és elhagytam a kikötőt, a nélkül, hogy csak egyetlen szót is beszéltem volna valakivel, mióta a kikötőbe vitorláztam.

NEGYVENEDIK FEJEZET.

Nagy egyedülvalóság.

Mikor visszaérkeztem régi horgonyzó helyemre, a kiterlandi szirtek közé, meg voltam győződve, hogy a Mindenható Isten ellenem van és hogy nincs mit várnom sem most, sem a jövőben. De azt hiszem, hogy kétségbeesett helyzetem valahogyan albátorsággal töltött el és jó szellemem mintha így szólt volna hozzám:

— Mért panaszkodnál? Egészséges vagy, van, mit enned, szabad vagy és nem áll a hátad mögött munkafelügyelő. Kelj föl reggel elégedetten és fekdj le este hálaltelten. És ne gyötörd magadat a jövővel sem, hogy ha órád elkövetkezik, ne hunyd le szemeidet sápadt arczczal az örök álmra.

És ekkor nevettem régi sóvárgásomon az emberi társaság után és azt kérdeztem, mért is érzem magamat elhagyottnak, mikor ugyanazon a bolygón élek, a melyen a többi emberek s ugyanaz a hold és ugyanazok a csillagok tekintenek le az én álmom fölé is, a melyek az emberek nyüzsgő világát nézik. Így vigasztaltam tépett szívemet és így kényszerítettem hallgatásra, de azért ekközben nagyon jól tudtam, hogy olyan emberhez hasonlítok, a ki békességet kiált ott, a hol nincs békesség s hogy a holdra és a csillagokra vonatkozó egész üres szarvasokoskodásomban nincs egyéb, mint a szegény társtalanság vértelensége.

Mindazáltal mindennap elvégeztem a dolgomat s kimentem a Black Headre, arra a helyre, a hol gabonámat és burgonyámat elvetettem. Mikor elérkezett az ideje, arattam is, az árpát és a rozst sarló helyett nyesökésemmel vágva le, a burgonya számára pedig gödröt ásva a földben. Egyikből sem termett sok, de bőven elég volt számomra, a míg dúsabb termésem lesz.

Mikor befejeztem munkámat és nem akadt több dolgom a szárazföldön, az ősz télre fordult, mert Man szigetén a hideg és a köd korán bevonul birodalmába. S a mint ott üldögéltem a bárkában és nem volt más dolgom, csak a mit kerestem magamnak és nem volt más társam, csak a kis Veg-veen, a szarvasokoskodás ereje, a melylyel addig vigasztaltam magamat, siralmasan összeroppant. Az éjszakák hosszúk voltak és sötétek s a nap ritkán sütött ki napokon keresztül. Egy-két hajót láttam csak elhaladni a szoros bejárata előtt kelet vagy nyugat felől s mióta horgonyt

vettem, egyetlen bárka sem járt a szorosban. A szoros vize sötéten, hidegen fogta körül bárkámát s nem tükrözte vissza többé a Calf hegyfokot. A naptalan égbolt alatt olyan volt, mint a halott arcza, a mely nem mosolyog, nem sir soha. És szörnyen megundorodtam a tengertől, úgy a hogy keresztyén lélek soha a legelhagyottabb szárazföldtől meg nem undorodott még. Mert a mint ott ültem ringó kis bárkámnak a födélzetén s hallottam, hogy a habok hozzá-hozzá csapódnak bordáihoz s a viharadarak csivognak a Kitterlandon, s talán valami vadcsikó versenyt fut a széllal a Calfon, az jutott eszembe, hogy a meddig elláthat a szem vagy elhallhat a fül, nincs körülöttem sehol semmi egyéb, csak az Úrnak a keze. Csupa sötétség volt akkor a lelkem és gyakran fölvettem magamban azt a kérdést, vajon élhet-e ember egyedül az Istennel?

Egy napon azonban az történt, hogy burgonyára volt szükségem a gödörből a Black Headen és mikor vissza-indultam estefelé, kerülőt tettem a kőkör mellett a Chasms fölött s az út legészakibb pontján, körülbelül fele úton, Cregneeshtől, olyan látványra bukkantam, a melytől elállt bennem a lélekzet. A szakadékos hegyoldal meredéken, a honnan hajdanában követ szoktak fejteni, egy kunyhót láttam magam előtt. A fala tőzezből volt, a födele rekettyéből és léczekből s egy lyuk is volt rajta kémény helyett. Ablaka nem volt s a bejáratát félig elzárta egy törött ajtó, a melynek rácsai régi szalmával voltak kitöltve.

Silány helyecske volt és vigasztalanul nézett alá a vad ingoványra, de mégis emberi kéznek a munkája volt s engem, a ki oly sokáig Isten kezét éreztem csak mindenütt magam körül, emberi elérzékenyülésre indított. Minthogy a kunyhóból nem hallottam hangokat, közelebb osontam és benéztem a kis viskóba. Az egyik sarokban szalmaágyat láttam s szemben vele egy darab homokkő volt, kivájtán, hogy tüzet lehessen benne rakni. Törött agyagpipa hevert a kezdetleges tűzhely mellett s a padló száraz, keményretaposott hegyi tőzeg volt. Két zsák, egy üst, egy serpenyő és egy rakás burgonyahéj volt csupán az említett holmin kívül a kunyhóban s bármily szegény voltam én magam is, annyira meghatott az, a mit láttam, hogy könnybe lábadt a szemem arra a gondolatra, hogy ez emberi lakás. Emlékszem, hogy a mikor megfordultam, hogy távozzam, csepegni kezdett az eső s a tetőn koppanó esőcseppek zaja emberiebbé tette ezt a helyet szemem és fülem számára.

Visszatéret a bárkához, az nap közelebb kerültem

Cregneeshhez, mint máskor nappal szoktam s bár a hegyekről leereszkedett már a sötétség, mégis beláthattam még az utcákba a dombról, a melyen keresztülvágtam. És a köveztelen úton egy csoport ház előtt egy gyöngelméjű férfit vettem észre, a ki kabátban és nadrágban, de ing és mellény nélkül, derekán kötéllel övezve, tánczolt és énekelt.

Miután rábukkantam a kunyhóra, gondolataim minduntalan visszatértek hozzá s körülbelül három nap mulva újból elmentem megnézni. Hátulról közeledtem feléje s egyszerre csak szalmából és ágakból durván összetákolt több méhkast vettem észre. Veg-veen velem volt, mert most már állandó társam volt mindig. Egy szempillantás alatt belül termett a kunyhó ajtaján, de még gyorsabban vissza is szaladt, nyomában három más kutyával. Mielőtt megfordulhattam volna, hogy tovább menjek, egy ember jött ki a kunyhóból a kutyák után, ugyanaz a féleszü teremtés, a kit tánczolni láttam Cregneesh utcáin. Az alsó ajka lelógott, a szeme homályos volt, mint a tengeri nyúlé. A fején kalap volt, de a kalapnak hiányzott a teteje s a lukon keresztül látszott a haja. És láttam, hogy a melle, a melyen nem volt ing, korommal volt befeketítve. A dolgom után akartam menni, de élembe állt és azt mondta, ne féljek tőle, mert nem igaz, a mit rossz nyelvű emberek beszélnek róla, hogy megszálta őt a gonosz szellem. Nem feleltem neki, de megálltam és másfelé tekintve hallgattam, mit hadar össze a szerencsétlen megzavarodott.

— A méhes Billynek neveznek — mondta — mert elfogom és fölnevelem a méheket — és a kaptárok felé mutatott. Ezután a három kutyájáról kezdett beszélni, megmondta a nevöket, meg hogy együtt alszanak egy zsákban és ő is velök alszik ugyanabban a zsákban. Beszélt valamit a hidegről is, a mely nem rég elkövetkezett és a koromra mutatott a mellén, azt mondván, hogy ez óvja a hideg ellen. Elmondta azt is, hogy hetenkint egyszer körüljárja a majorságokat, tánczol és énekel az embereknek, a kik árpalisztet és tojást adnak ezért neki. Más egyebet is mondott még, minthogy azonban az értelmét — ha ugyan volt értelme — elfelejtettem, nem is említem most.

Hogy a világ vége közel van, azt bizonyosan tudta, mert látta, hogy ha van az embereknek pénzük és sok czifraságuk, akkor más egyébre nincs szükségük. Mindezt bőbeszédűen élém tálalta s én ott álltam elfordulva és egy szóval sem feleltem neki. Végül félénken így szólt:

— Tudom, hogy mindig gyöngé eszü voltam.

Tovább nem hallgathattam, hanem nehéz szívvel a dolgom után mentem.

— Istenem! — kiáltottam az nap éjjel kétségbeesésemben — tudatlan bolond vagyok csak és nincs meg bennem sem az emberszeretet kegyelme, sem az emberi megértés adománya. Bűnös vagyok a te szined előtt és senki sem törődik a lelkemmel. De ettől a csapástól ments meg, óh Mindenható Atyám! Ments meg ettől a lealjasodástól, a mely fenyeget, hogy ha elkövetkezik majd a halál, az étellel való nagy leszámolás végén, hálás szívvel róhassam le adómat.

A féleszű emberrel való találkozásom után, az az undor, a melylyel tengeri otthonom iránt viseltettem, még jobban ránehezedett a kedélyemre és föltettem magamban, hogy ott hagyom a bárkát és otthont építek magamnak a szárazföldön, olyan helyen, a honnan láthatom az emberek lakóhelyeit. Bebolyongtam hát a sziklákat a Mull hegyektől a Noggin Headig s végül rátaláltam arra a helyre, a melyet kerestem. Közel ahhoz a helyhez, a hol nem rég föltörtem az ugart és gabonát meg burgonyát termeltem magamnak, négy tetőtlen fal állott. Valamikor ház állt azon a helyen, minthogy azonban nagyon közel építették a nagy földszakadékok széléhez, a melyeket Chasms-nak nevezünk, egyszer talajcsuszamláskor lesüppedt. Ez annyira megijesztette a ház szegény lakóit, hogy azonnal ott hagyták a házat, hadd roskadjon össze. Ezt a történetét évek mulva hallottam csak, akkor mindenki kerülte ezt a helyet s azóta sem járt senki arra felé. A négy csupasz falon s egy ötödiken kívül, a mely középuított keresztelte őket, semmi egyéb nem maradt a házból. A hol padló volt, ott fű burjánzott fel; a hálózugot gyom verte föl s a tűzhelyen rekettye termett és rothadozott. A kilincs elveszett és az ablakpárkány leszakadt. Kívül magas fűvel benőtt kerek folt jelezte a kút helyét s az egykori kapubejárás közelében ott állt még az orgonafa. S ekképen, bárha a jó emberek, a kik ott éltek és meghaltak, ott születtek és ott temették el, örökre elhagyták ezt a helyet, hitüknek vagy babonájuknak a nyomai megmaradtak még utánok is.

Ennél az elhagyott helynél jobb helyet aligha találhattam volna. Veszedelemes hely volt s ezért senki sem szokott közelíteni hozzá. Közel volt Cregneeshez s a fölötte emelkedő magaslatról leláthattam az emberek lakóhelyeire. Voltaképen a tengerre nyílt a magaslat, a melynek meredek sziklái rémes mélységbe nyultak alá, a hol a keskeny kaviccsos parton a dagály panaszos nyögéssel csapkodta a me-

redék sziklafalat. De bár a tenger nagyon közel volt s a tengeri madarak esténként sikongatva telepedtek le a nagy kúp-alakú sziklára, a mely mint óriási ujj tornyosult a magasba alig egy csomónyi távolságban, ez a hely az én számomra mégis beletartozott az emberi élet lüktetésébe.

Munkához láttam tehát s befödtem a házat roncsfával, tőzeggel és rekettyével. Azután a falakat és a tetőt kívül-belül fehérre meszeltem a mézszszel, a melyet a Calf Soundban lévő Tubdale-öböl egy szirtjéről törtem le. Ajtót is csináltam valahogyan, ablaktáblául pedig, minthogy üvegem nem volt, egy darab áttetsző bőrt használtam fel. S a mikor mindennel elkészültem, áthordtam a bárkából a házba mindent, a mire azt hittem, hogy szükségem lehet — lisztet, húst és sót, a szerszámokat, valamint az ágyamat és pár darab ruhámat is, mert ruhám nem igen volt.

A munkával nem siettem, mert örömem telt benne, de végül mégis csak elkészültem vele s az a nap, a melyen befejeztem munkámat, kiközösítésem első esztendejének vége felé lehetett. Onnan tudtam ezt, mert az éjjelek hosszúak voltak s megpróbáltam kezemben az órával kiszámítani a legrövidebb napot, hogy belejussak megint az idő számításába, a melyből kiestem. Első éjszaka, mikor új otthonomban aludtam, heves szél kerekedett keletről és zuhogott az eső. Négy óra hosszáig dühöngött az orkán s a sirályok gyakran nekivágódtak sikongatva a falaknak, a melyek között én az első tűz mellett ültem, a melyet saját tűz helyemen raktam. Éjfél felé hirtelen elállott a szél és halálos nyugalom támadt s mikor kitekintettem, láttam, hogy a hold ragyogva kel a tenger fölött egy sötét felhő mögül. Minthogy szerettem volna tudni, mi történt a bárkammal — mert bárha elhagytam is, mégis gyöngéden ragaszkodtam hozzá és alkalomadtán használni is szándékoztam még — fölkerekedtem a tengerszoros felé. Mikor feljutottam a sziklacsúcsra, tisztán láthattam a kitterlandi szirteket s a Doon-öböl egész mentét; de a hol a bárkám horgonyzott volt, ott semmiféle bárkát nem láttam és nem láttam semmi nyomát keletről a Fistard Headtől kezdve egészen nyugatig a Half-Walk szirtig sem. Másnap reggel, tiszta téli nappal volt, folytattam a nyomozást bárkám után és délben láttam, hogy a kelő dagály a Doon-öbölben partra vetette árbocztalanul, vitorlarúd avagy szálfá nélkül, nagy lékkel a vízvonala alatt, mint tökéletes roncsot. Hiába próbáltam meg a magas vízállás fölé emelni, aztán utamra tértem.

Ez a veszteség, mert annak tekintetem, eleinte nagyon

elcsüggesztett s keserű irigységgel gondolva nemrégi multamra, azt képzeltem, hogy a jövőm most már még sokkal vigasztalanabb lesz, minthogy örökre rabja leszek ennek a szigetnek. De mikor újra végig gondoltam a dolgot, önkénytelenül nagy hála töltötte el a szívemet: először azért, mert az a körülmény, hogy bárkám tönkrement épen az nap, mikor elhagytam, mintha arról biztosított volna, hogy mikor a szárazföldön építettem otthont magamnak, azt tettem csak, a mit a Gondviselés előírt a számomra: másodszer pedig azért, mert elkerülhetetlen áldozatává lettem volna magam is a viharnek, ha még egy éjszakával tovább a tengeren maradok. És annyira félttem a haláltól, hogy a veszedelemből való megmenekülést nagyobb áldásnak tekintettem, mint a minő a szigetről való szabadulásom lehetett volna.

Ettől fogva mindennap, még pedig leggyakrabban hajnalban, fölballagtam a házam mögött emelkedő magaslat tetejére és ott álltam egy darabig, lenézve Cregneeshre és elnézve a fehér füstöt, a mely mint alacsony felleg csüggött a mély hely fölött, a hol Port Erin volt. Miután megtettem ezt, mindig különös mód felüdített a közösség valamely érzése és elégedetten láttam hozzá a munkámhoz, akármilyen is a dolgom. Ámde egy dermesztő reggelen, valamikor decemberben, olyasmit kellett látnom, a mi megfagyasztotta ereimben a vért, mert elnyulva a csupasz láb földön, a komor ég alatt, egy sárgásan pettyezett, sűrű rekettyebokor szélvéde tövében, ott feküdt holtan és hidegen Billy a méhes, a féleszű. Csupasz melle kék volt, mintha éhen halt volna, a korom alatt, a melylyel együgyűségében befeketítette magát, és kiaszott arcza nélkülözésről és kínról beszélt. És most, mikor ott feküdt előttem, holtan elnyulva, láttam, hogy körülbelül olyan termetű ember volt, mint én magam. Konyhójában, a mely távolabb volt, mint a saját házam, attól a helytől, a hol Billy holtan feküdt, nem volt egy falat étel, egy csepp ital sem s úgy látszott, hogy a kutyái is cserben hagyták nyomoruságában, mert nem voltak sehol. A levegő észrevehetően megenyhült pár percz óta, mialatt a konyhához mentem s mikor visszatértem a szegény halotthoz, azon tűnődve, mitévő legyek vele, nagy pelyhekben hullni kezdett a hó.

— A hó majd eltemeti — gondoltam magamban — a hó majd betakarja — mondogattam; s még egy pillantást vetve hátrafelé, hazamentem, újabb nagy gonddal a lelkemen.

Egész nap és még két álló napig folyton hullt a hó, úgy

hogy a házam falait egészen ablakmagasságig betemette. Smély barázdát kellett lapátolnom a hóban, hogy feljuthassak a padlásra, a hol a fátart tartottam.

Egy hétnél tovább ültem, szokott sétámban megakadályozottan, egyedül a nagy némaságban s próbáltam távol tartani lelkemet attól az egyetlen félelmes gondolattól, a mely most állandóan üldözött. Ha visszagondolok azokra a hosszú órákra és azokra a szomorú szórakozásokra, a melyeket kiszeltem — négy lábra ereszkedve játszottam Millish-Veg-Veennel, hangosan nevetve s éles csaholására vissza csaholva — csaknem sirni tudnék most írás közben is, ha eszembe jut az a tragikus élmény, a mely ugyanakkor oly súlyosan ránehezedett lelkemre.

Karácsony napja épen fogságom idejére esett, mert egy ízben éjfél tájban hallottam megcsendülni a harangokat az Oiel Verreere.

Mikor a hó olvadni kezdett, észrevettem, hogy a kutya szakadatlanul kiszimatolt az ajtó alatt és valahányszor elkergettem, mindig visszatért ugyanarra a helyre. Nem akarom leírni, milyen szörnyű gondolat villant meg akkor a fejemben, ismervén a kutya természetét és tudván, milyen közel van ajtómbhoz a féleszü Billynek a holtteste; csak-hogy olyan félelem rázott meg, a melyet addig nem ismertem, mikor arra gondoltam, hogy az átok súlya alatt, a mely rám nehezedett, el fog következni rám is az az idő, mikor temetetlen csontjaim ott fognak heverni az ingovány kopár földjén.

Mihelyt a hó leolvadt egy lábnyira a földszinén, kimentem a házamból s oda indultam, a hol szegény szomszédom feküdt. De mielőtt odaértem volna hozzá, láttam, hogy két ember közeledik a domboldalon Port-le-Mary felől s minthogy nem akartam, hogy meglássanak, visszaosontam és elbujtam házam hátsó fala mögött, hogy megfigyeljem, mit fognak csinálni. Majd láttam, hogy odaértek a féleszü Billy holttestéhez, meglátták és miután néhány perczig mellette állva komolyan beszéltek egymással, tovább folytatták útjukat. És a mint tovább haladtak, megfordultak, odajöttek a házam elé és félrehúzva az ablakbórt, benéztek az ablakomon. A fal mellé lapulva, miközben Veg-Veent torkon fogtam, hogy el ne áruljon, meghallottam egy pár szót a beszélgetésükből, mielőtt tovább mentek.

— Meghalt hát végre a szerencsétlen — mondta az egyik — szerencse rá nézve.

És a másik így felelt:

— Istenem, ki hitte volna, ki hitte volna! Senki se védekezhetik a halál ellen. Szörnyűség, szörnyűség!

— Én magam is ott voltam az nap a Tynwald dombon — mondta az első — és akkor azt mondtam, egy évnél tovább nem fogja kibírni és most ime láthatod, itt fekszik holtan alig félesztendő multán.

Majd mind a ketten így szóltak: — Isten legyen velünk! — és azután eltávoztak.

Ebben a pillanatban elhomályosodott a szemem és a fülem úgy zúgott, mint a rohanó víz. Betámolyogtam a házamba és leültem a hideg tűzhely mellé, mert nagy mohóságomban, hogy mielőbb fölkeressem a halottat, reggel, mikor fölkeltem, nem raktam még tüzet. Visszaidéztem emlékezetembe a két ember szavait, elismételtem minden szót hangosan és nagyon lassan, hogy bizonyos legyek benne, hogy félre nem értettem a jelentésöket. Azután így szóltam magamban:

— Ez a tévedés el fog terjedni, míg nem az egész sziget azt fogja mondani, hogy a kiközösített, a kinek nincs neve az emberek között, meghalt.

Meghalt? És azután? Hallottam, hogyha a halál megjelenik és elragad valamely gonosz embert, ikertestvére, az irgalom angyala, lehajlik azok fölé, a kik itt maradtak a földön és ellágyult szívükből kitöröl minden gonosz indulatot és szeretetlenséget.

És erre a gondolatra nagy megilletődés vett rajtam erőt és különös békesség mennyei harmata szállt a szívemre. De csakhamar föltámadt bennem az a másik gondolat is, hogy ez a tévedés el fog jutni atyámhoz is — Isten óvja meg őt — és Monához — Isten szent kegyelme legyen vele — és nagy fájdalmat fog okozni nekik. És azután az jutott az eszembe, hogy ha az emberek fülük hallatára így fognak beszélni: «Az a bizonyos, tudjátok, hogy ki, nem rég meghalt» — ők össze fogják majd szedni magukat és így felelnek: «Nem, ő már régen meghalt; most csak a nyomorúsága és Isten haragja ért véget.»

E gondolatra felálltam és kimentem s néhány kapa földet vetettem szegény szomszédomnak a holttestére, hogy arca el legyen rejtve a levegőég elől.

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET.

Arról, hogy mi módon óvta meg emberi méltóságát.

A nagy hó sokáig megmaradt a hegyeken, hogy végül úgy enyészsen el csendesen, mint az, a ki álom közben pihen el örök nyugovóra. Megjött a tavasz és a nyár és újra a tél, s ha mindent le akarnék írni, a mi ez alatt az idő alatt történt, akkor belefáradnék, mert érzem írás közben, hogy életem ütere milyen lassan lüktet és aztán nem is vagyok az az ember, hogy ki tudnám elmésen színezni a szavaimat. Életutam egyenessé és simává lett s későn-korán egyszerű munkámmal foglalkoztam, hogy a testi megerőltetés féken tartsa elmém háborgásait.

A halászbárkámmal együtt lemerült a tenger fenekére puskám is, a melyet szándékosan hagytam a bárkán s mikor a dagály partra sodorta a bárka roncsát, a puska már nem volt rajta. Ebben intést láttam arra, hogy többé ne vadászszam. De azért egy ideig eljártam még horoggal halászni kis csónakomon, a mely a parton volt s a melyet a vihar megkimélt. De csakhamar az jutott eszembe, hogy ha helytelen dolog lelőni egy nyulat, akkor mennyivel nyomorubb dolog horogra keríteni egy tőkehalat. Tudtam jól, hogy volt valami örületféle az ilyen képzelgésekben, mert hiszen az ember számára a természet törvénye volt az, hogy állatot öljön és megegye, sőt még inkább azért, mert úgy szólván Isten parancsa volt, hogy így cselekedjék. De az olyan embernél, mint én, a ki ki vagyok közösítve az élők országából és soha többé nem juthatok vissza oda nagy bűnöm miatt, a melyet úgy követtem el, hogy vért ontottam, azt hiszem, nagyon ártatlan örület volt az a félelem, a mely visszatartott attól, hogy akár szeszélyből, akár az éhség kedvéért elraboljam akárminek is az életét. Ez a félelem borzasztóan gyötrött és oly szélsőségekre vezetett, a mikén a józanelméjük csak mosolyogni tudnának. Mint-hogy több éjszaka egymásután fölébresztett egy egernek a rágszálása, fölkeltem virradatkor ágyamból, megláttam a szegény párát, feléje sujtottam egy vasruddal és agyonütöttem. De e miatt aztán esztelen lelkifurdalásaim voltak, nem mintha sajnáltam volna az egeret, hanem mert egyszerre csak az a gondolatom támadt, hogy az éltető szellem, a melyet kiűztem ártatlan testéből, ott lebeg most láthatatlanul körülöttem. Ámbár ilyen gyöngeség rabjává lettem, mégis azt hiszem, hogy a mikor nem volt más választá-

som, csak az emberi gyöngeség vagy az állati erő, legkevésbé azzal ártottam saját természetemnek és hajlamaimnak, hogy gyermeki engedékenységgel a gyöngédebb rész felé hajlottam.

És valóban szép megfigyelni, hogy a föld és a lég teremtményei milyen bizalommal viszonzózzák az emberi gyöngédséget, akár irántuk való szeretetből fakad is az, mint szent édes atyámnál, akár önmagunk önző szeretetéből, mint nálam. A tengeri madarak berepültek az ajtómon és fölszedték lábam elől a morzsákat; a vadkacsa az ingoványban nem repült föl, bárha egészen közel jutottam hozzája; egy kövér nyul egy lyukban fészkelte a házam alatt és estefelé előbujt, hogy fölszedje a burgonya héját, a mit ajtóm elé hajítottam és ha nincs Millish-Veg-Veen a maga ravaszkodásaival, a Black Head tengeri nyulaival úgy eljátszhattam volna, mint a kis macskával.

Megtölthetném a naplómát a sok fogással, melyeket kiészelttem, mert hijával voltam sok mindennek, a mire egyedülálló embernek is szüksége van a kényelméhez vagy a szórakozásához. Így például nagy fejtörésembe került, a míg kitaláltam, mivel helyettesítsem a gyufát, a melynek legnagyobb része odaveszett a bárkám hajótörésében, meg hogy bőrt találjak a cipóm talpára, mikor a széléig elnyűttem.

De azért mindebben nem volt rosszabb a helyzetem, mint annyi más embertársamé, a kik elmesélték nélkülözésüket, sőt annyival kedvezőbb is volt a helyzetem, hogy legalább kezdetben megvolt sok mindenem az életért való küzdelemhez. Áldatlan állapotom első esztendejében érzékeim nemcsak régi erejüket nyerték vissza, hanem még élesebbé is lettek, mint kiközösítésem előtt voltak. A testem gyakran mintha az értelmem támogatása nélkül cselekedett volna, s ha másfelé jártak is a gondolataim, visszataláltam az úttalan lápon keresztül koromsötétségben is az otthonomba, a nélkül, hogy csak egyszer is belebotlottam volna valami kődarabba. Mikor északi szél fújt, vagy a mikor csendes volt a levegő, meghallottam a castletowni vásártéri templom harangjának a kongását és ebből megtudtam állapítani, milyen napja volt a hétnek. A lakásomhoz senki sem jött közel, de valahányszor valaki egynegyed angol mérföldnyi távolságban arra felé haladt, mintha a házam előtti gyepen hallottam volna a lépteit.

S a mint most kezemben tartom a tollat, hogy tovább írjak, elerőtlenedik a kezem és nem szívesen írom le mindazt a furcsa szeszélyt, a mely akkoriban elfogott. Oly ne-

vetségesnek s mégis oly tragikusnak látom azokat, a mint fölmerülnek előttem az emlékezés siri leplében, hogy képzetelem, a mely most már nem tévelyeg többé, visszariad a sok jelentéktelen semmiségtől, a melyet csak olyan ember tarthatott természetes dolognak, a ki számkivetett állapotban élt. De ha azok a szemek, a melyekre gondolok, olvasni fogják valaha ezeket a sorokat, a mögöttük rejlő gyöngéd lélek nem fog kinevetni kínjaimért s könnyeket nem kívánok. Gyöngédségem mentségéül csak annyit akarok föl-
említeni, hogy akkoriban folyton attól félttem, hogy a téboly és az állatiság leselkedve várja az alkalmat, hogy megrohanjon és megölje bennem az emberi lelket.

Szóval ki sem fejezhetem, milyen buzgón iparkodtam magányomban úgy élni, mint a társaságban élő ember él. A legkisebb apróságokban is iparkodtam olyan módon élni és cselekedni, mint más emberek élnek és cselekszenek minden bizonynyal. A miről azt hittem, hogy a keresztyén ember modorához tartozik, mindazt én is megtettem s bárha teljesen egyedül voltam és senki sem láthatott, mindig lelkiismeretes és ünnepies komolysággal viselkedtem. Így például étkezés előtt nemcsak megmosakodtam, hanem mindig át is öltözködtem. Levetettem tengerész csizmámat vagy faczipőmet, a melyben dolgoztam és felhuztam az ezüstcsattos czipőmet. A matrózzubbonyomat hosszú kék kabáttal cseréltem föl és nagyon vigyáztam, hogy az ingem tiszta legyen. Ép így átöltöztem minden áldott nap este is arra a pár órára, a mely munkámat a lefekvéstől elválasztotta. Hogy az arczom be ne szőrösödjék és a hajam hosszura meg ne nőjjön, arra állandóan gondom volt, mert félttem attól, hogy a tükör valamikor másnak fogja mutatni arczomat, mint a minő más emberek arcza. De ellenemre van megemlíteni az apró dőre formásokat, a melyekkel asztalhoz ültem és az asztal mellől felálltam, meg azt a sok együgyű czerimóniát, a melyet szem előtt tartottam, valahányszor elmentem hazulról vagy hazaérkeztem. Kimondhatatlanul kómikusnak és nevetségesnek találnék most én magam is nem egyet ezekből a szokásokból, ha nem tudnám, hogy milyen tragikus értelmet adott nekik akkor állandó rettegésem. És ha eszembe jut, mennyire nem törődtem az efféle formaságokkal az életben akkor, a mikor leginkább helyén valók lettek volna, csaknem nevetni tudnék, ha elgondolom, milyen kicsinyes gondtal ragaszkodtam hozzájuk akkor, mikor egészen egyedül voltam és a mikor soha senki sem láthatott; ha elgondo-

lom, mi mindent nem tettem, hogyan öltözködtem s milyen nyomorúságosan igyekeztem magányomban emberhez illően viselkedni.

De ha kedvem volna is talán nevetni azon, hogy mennyire vigyáztam emberi méltóságom megóvására, mialatt arra voltam kárhoztatva, hogy állati életet éljek egyedül, mint a farkas és minden emberi hivatás nélkül, bizony semmi kedvem sincs nevetni, ha vissza gondolok egy más fajta örületekre, a melynek akkoriban rabja voltam. Meg voltam győződve arról, hogy Ewan, Mona és az atyám meg szoktak látogatni. Örületnek mondom, de úterem sohasem vert nyugodtabban, a fejem sohasem volt tisztább, mint a mikor azt képzeltem, hogy ott vannak nálam. Ha az egész napot ásással töltöttem vagy mészkövet gyűjtöttem a tengerszoros partján és aztán szürkületkor visszatértem a házamba, nem egyszer váratlanul, mikor lenyomtam az ajtókilincset — miután mindaddig folyton a munkámon járt az eszem — azt láttam, hogy ott ülnek együtt a konyhámban mind a hárman és a mint belépek, felém fordítják tekintetöket. Semmiről sem voltam akkor jobban meggyőződve, mint arról, hogy valósággal látom azt, a miről beszélek és mintha mégis folyton tisztában lettem volna azzal is, hogy a mit látok, azt nem a testi szemeimmel látom. A szemeim valójában nyitva voltak és én teljesen ébren voltam és teljesen tisztán láttam a rendes mindennapi tárgyakat, a széket, az asztalomat, a pamlagomat, a melyet magam csináltam s talán a tőzegtűzet is, a mely vörösen izzott a tűzhelyen. De e mellett a testi látomás mellett volt egy lelki látomásom is, kézzelfoghatóbb, mint az álom, finomabb és mulékonyabb, mint az anyagi valóság, a melyben tisztán láttam magam előtt Ewant és Monát és az atyámat is láttam, hogy rám emelik a tekintetöket. Bizonyára örület volt, de azt mondhatnám csak Isten fénylő trónusa előtt is, hogy mindazt, a miről beszélek, láttam, még pedig nem is egyszer vagy kétszer, hanem nagyon sokszor.

És jól emlékszem arra is, milyen hatással voltak rám ezek a látogatók. Először megrémítettek, mert mikor váratlanul magam előtt láttam őket, lenyomva az ajtókilincset, visszariadtam és újra eltávoztam és reszketve mentem újra haza; de később különös vigaszt találtam bennök, mert úgyszólván hallgatag társaim voltak elhagyottságomban. Sokszor hittem azt valóban nagy magánosságom első napjaiban, hogy leültem én magam is hármuk közé s órák-

hosszat álmodoztunk mind a négyen arról a sok szép dologról, a miben részünk lehetett volna, ha nincs az én makacs szenvedélyem, a melyet a végzet kegyetlen bonyodalma táplált.

Volt valami, a mit még most is különösnek találok, mikor képzeletem egyáltalán nem hajlandó szélsőségekre. Az alatt az idő alatt, a míg a bárkában éltem s egy ideig még azután is, mikor már átköltöztem házamba, azok hárman, a kiket említettem, együtt szoktak meglátogatni. De miután holtan találtam féleszű szomszédomat az ingoványban és végighallgattam annak a két embernek a beszélgetését, a kik azt hitték, hogy én vagyok a halott, Mona és atyám nem látogatott meg többé, hanem azóta mintha csak Ewant láttam volna. Ezen sokáig tünődtem és végül az az ünnepélyes meggyőződés erősödött meg bennem, hogy a mit sejtettem, bekövetkezett és hogy az a tévedés, hogy meghaltam, eljutott atyámnak és Monának a fülébe is. Egyedül üldögéltem Ewannel, valahányszor meglátogatott és gyakran úgy tetszett, mintha szerető jóbarátok lettünk volna, mert Ewan szeme mély szájalommal tekintett rám, én pedig nem átkoztam már többé azt a vak szenvedélyt, a mely testileg elválasztott bennünket egymástól.

Ez az írásom nem olyan embereknek van szánva, a hideg közönyösséggel fogják nézni a szavakat, a melyeket kik leírtam, mert akkor vonakodott volna a kezem ennek a leleplezésétől. De hogy világosan láttam mindazt, a mit leírtam, az oly igaz az Isten színe előtt, mint a mily igaz, hogy az élők országából ki voltam közösítve.

De a halott fölfedezésének az ingoványban volt egy lényesebb következménye is. Annyira féltem attól az időtől, a mely el fog rám következni, mikor nekem is meg kell hálnom és testem temetetlenül fog heverni a pusztai földön, mert nem lesz, a ki keresztyéni temetésben részesítsen, hogy nem nyughattam, a míg ki nem eszeltem valamit, hogy utolsó óráimban ne üldözhesse ez a kínzó gondolat. Három előtt, mint már említettem, az a hely volt, a melyet Chasms-nak nevezünk, a hol a nyomorgó tengerpart szikláiba száz mély árkot vájt a tenger. Az egyik ilyen árokba leereszkedtem egy erős, hosszú roncsfára kötött kötel segítségével s odalent találtam egy hosszú kőpárkányzatot, egy mély hasadékot a földben, egy gombával és penészszel borított sziklasírt, a hová kutya le nem juthatott, ragadozó madár szárnyain le nem ereszkedhetett. Elhatároztam, hogy erre a helyre fogok lebecsátkozni, mikor életem fogytán lesz

majd. Ha odalent leszek, le fogom húzni magam után a kötelet is és azután halálomat várva lefekszem majd a föld alatt ebbe a mély árokba, a mely egyben halálos ágyam és sirom lesz.

De egyelőre még erős ember voltam és bármily kegyetlen volt is a sorsom, mégis visszariadtam a halál gondolatától s megtettem minden tőlem telhetőt, hogy a halálfélelmet távortartsam magamtól. Egy nap se mulasztottam el, hogy föl ne menjek a házam mögött emelkedő magaslat tetejére és le ne nézzek a völgybe, a hol az emberek lakóhelyei voltak. Élni, élni, élni! Ez volt szívem hangjának szakadatlan kiáltása és valóban jónak tartottam az életet, bárha az életem nem volt életnek mondható, hanem csak tengődésnek.

Vajon attól a naptól fogva, a mikor kihallgattam a házam előtt tova haladó két embernek a beszélgetését, látott-e valamikor vagy egy ember egy esztendőn keresztül vagy még hosszabb időn át, azt aligha tudom megmondani. Gondosan kerültem még azokat az utakat is, a melyeken a juhászok szoktak járni és úgy látszott, hogy emberi láb soha nem közeledett egy negyed mérföldnyi kerületben ahhoz az elhagyatott vidékhez, a mely a zord Black Head-tól a tengerszorosig terült el. De egyszer tél felé, kiközösitésem második esztendejének a kezdetén, mikor Port-le-Mary irányában haladtam, gondolataimba mélyedve közelebb jutottam a Kallow-Point fölött lévő faluhoz, mint terveztem. Egyszerre csak négy-öt emberre bukkantam, a kik alaposan be voltak rugva és bakugrással mulattak a reketyésben. Valószínűleg angol matrózok voltak, talán arról a brigról, a mely, mint nemrégiben észrevettem, horgonyt vetett odalent a Carrick szirt védelme alatt a Poolvash-öbölben. Mikor megláttam őket, gyorsan visszaakartam fordulni, de olyan lármát csaptak s olyan káromkodásban és szitkozódásban törtek ki, hogy bármennyire szerettem volna is eltávozni, akaratlanul meg kellett állnom egy pillanatig, hogy feléjük tekintsek.

S ekkor azt láttam, hogy a legények engem észre sem vettek, hanem valamennyien kutyámat, Millish-Veg-Veent bámulták, a mely velem volt s most a lábam közé bújt, csonka farkát a hasa alá húzva, miközben ravasz kis arca csupa rémület volt.

— Nini, itt az a kutya, a mely megölte a majmunkat — szól az egyik legény és a másik így kiáltott fel:
— Az én régi dögöm, az bizony! — A harmadik pe-

dig nevetett és azt mondta, hogy egy esztendő óta készül már arra, hogy jól elverje. Majd megint az első kiáltott:

-- Majd megtanítom én a bestiát, hogy máskor ne öljön meg majmokat!

És erre, mielőtt tisztában lettem volna vele, mi történik, az egyik cserzett képű hetvenkedő felénk közeledett s nagyott rügött a kutyámon nehéz matrózcizmájával. A kutya keservesen vonított és el akart menekülni, de egy másik szájaskodó vissza rügta, aztán megrügta a harmadik is, úgy hogy akármerre akart kimenekülni közülök, valamelyik föl-emelte a lábát és mindig visszarügta vele az ebet. Ekközben éreztem, hogy mindenáron rájuk szeretnék kiáltani, hogy ne bántsák a kutyát, de egyetlen hangot nem tudtam kiejteni, csak ott álltam némán, mintha megbénultam volna s nem tettem semmit, hogy megmentsem lakótársamat és életem egyetlen társát. Végül az egyik legény, durva, hangos röhejjel lehajolt, nyakszirtjén ragadta a kutyát és felrántotta a levegőbe. És láttam ekkor, hogy a szegény pára siralmas pillantást vet felém és keservesen vonít; de a következő pillanatban tíz lábnyi magasságban tovarepült a fejünk fölött és mikor lezuhant a földre, nyomban kiadta páráját.

Mikor ezt láttam, hallottam, hogy rémes nyögés szakadt fel a torkomból és tüzes felhő villant meg a szemem előtt. Mikor csakhamar megint magamra eszméltem, az egyik embert dühösen derékon kapva tartottam és fölkaptam a magasba a vállam fölé.

Ha a jóságos Isten e pillanatban vissza nem adta volna teljes öntudatomat, nagyon is jól tudom, hogy a következő pillanatban az az ember, a ki akkor hatalmamiban volt, nem élt volna már többé. De egyszerre csak éreztem, hogy rám nehezedik ugyanaz a szellemkéz, a melyet már többször említettem és fülembé zúgott ugyanaz a szellemhang. Erre aztán gyöngéden talpra állítottam a legényt, olyan gyöngéden, mint a hogy' a szerető anya szokta kisdédét letenni a bölcsőbe, azután fölemeltem hátsó lábainál fogva szegény, megcsonkított kutyámat és eltávoztam vele együtt. És a mint megindultam, a többiek rémülten hátráltak előlem, mert látták, hogy az Isten akarata volt, hogy én, a ki szörnyű erejű és szenvedélyes ember voltam, egyedül járjam az életben a veszedelem útját.

Mikor eléggé lehiggadtam, hogy végig gondoljam azt, a mi történt, őszintén gyászoltam egyetlen társamnak elvesztését, a ki megosztotta velem vigasztalan állapotomat.

De a kutyáért való bánkódásomnál nagyobb volt a félelmem saját magam miatt, mert borzalommal gondoltam arra vissza, hogy mikor rá akartam kiáltani a legényekre, hogy ne bántsák a kutyámat, egyetlen szót sem tudtam kimondani. Igaz, hogy a harag gyors dühe lehetett az, a mi megbénította a nyelvemet, de nem térhettem ki annak a belátása elől sem, hogy hirtelen képtelenségem a beszédre, arra a veszedelemre figyelmeztetett, hogy könnyen elveszíthetem beszélőképességemet. Ez a belátás nagy gyötrellemmel nehezedett a lelkemre, mert tudtam, hogy több mint egy esztendő óta nagy buzgalommal ügyeltem arra, hogy megóvjam magamban emberi voltom alsóbbrendű tulajdonságait, mialatt a legnagyobb képességét, a beszédet, a mely az embert az állattól megkülönbözteti, észrevétlenül engedtem elveszni. Elhatároztam tehát, hogy meg fogom óvni beszélőképességemet s bárha a bennem élő gonosz szellem mintha csúfot üzne belőlem, így szólott: «Mire való ez a nagy erőlködés, hogy el ne felejts beszélni, mikor tudod, hogy sohasem lesz szükséged a beszédre, hiszen örökre ki vagy közösítve az emberekkel való minden érintkezésből?» — mégis ragaszkodtam elhatározásomhoz.

Azután azt kérdeztem magamtól, vajon hogyan őrizhetem meg beszélőképességemet, a nélkül, hogy gyakran és sokat beszélgethetnék és hogyan gyakoroljam a beszédet, mikor nincsen senkim, a kivel beszélhetnék, nincs meg most már a kutyám sem? Az állandó önmagammal való hangos beszélgetéstől visszariadtam, mert könnyen örületre vezethetett volna. Hiszen nem egyszer megfigyeltem, hogy zavart elméjű emberek többnyire magukban szoktak mormolni. Végül arra a meggyőződésre jutottam, hogy nincs csak egy útja a gyakorlásnak és ez az imádkozás. Miután rájutottam erre a gondolatra, újabb kételyeim támadtak még, mert a gonosz szellem, a mely bennem lakozott, újra csúfolni kezdett és azt kérdezte tőlem, mért akarok Istenhez fordulni, mikor Isten kivetett kegyelméből és mért pazarolnám el az időmet hiábavaló imákkal, mikor a mennyei uralkodó elfordította tőlem arcát és nem fogadta el életemet, a melyet engesztelő áldozatul felajánlottam nagy bűnömért. Hosszú lelki harcz után azonban győzött bennem a régi önzésem és arra a meggyőződésre jutottam, hogy bárha Isten nem hallgatja is meg imámat, az imádkozás fohász-kodása és fölemelkedése mégis hasznára fog válni ember-voltom szellemi részének — mert vajon ki látta valaha az állatot imádkozni?

Megpróbáltam erre visszaidézni emlékezetembe azokat a fohászokat, a melyeket atyámtól szoktam hallani és végül, miután sokáig hiába erőltettem emlékezetem szárnyait, eszembe jutott valami, a mit Taylor Jeremy püspök szokott imádkozni és imába fogtam a következőképen:

— Oh én kegyelmes Istenem, remegve járulok színed elé, annyira megrontott és beszennyezett bűnömnek a nyomorúsága. De hozzád kell mégis folyamodnom, mert különben elveszek. Nem veheti semmi hasznomat sem az Isten, sem a világ s mintha halott lennék, nincs semmi részem e világ forgandóságában és szükségeiben, mert csak azért élek, hogy tékozoljam az időmet s mint a féreg, táplálkozom a föld gyümölcseiből. Oh, én Istenem, most már nem változtathatok rajta, hogy nyomorult ember létemre ilyen szomorú állapotba sülyedtem és nem vagyok méltó sem arra, hogy színed elé közeledjem, sem elfordulni tőled nem merészelek. Bűnöm nagysága bűnbánatra sarkal és aláztatosan Hozzád könyörgök, könyörülj az én bűnömön, mert nagy az én bűnöm.

Ezt az imát ettől fogva mindennap kétszer elmondtam hangosan, napkeltekor és napnyugtakor, miután kimentem a házamból és letérdeltem a gyepra a Black Head tetején. És miután elmondtam az imát, elénekeltem azt, a mire emlékeztem a zsolnárból a mint következők:

«Jó énnékem, hogy megaláztattam, hogy megismerném a te parancsolataidat.»

Lelki szemeimmel látom magamat egyedül azon az elhagyatott helyen s alattam messze elnyulik a tenger s csak a sziklához csapódó hullámverés hangja hallatszik fölöttem a csendes levegőben.

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET.

Az átok megszűnik.

Eddig jutottam el naplómban, az utolsó négy nap alatt nagy fájdalmak és életerőm rohamos gyöngülése közepett. Az éjszaka álmatlan óráiban írtam ezeket a sorokat, ott ülve gyöngye gyertyám fénye mellett, többnyire addig, a míg föl nem derengett a nap a tenger fölött. És most, mikor visszatekintek és látom saját szívemet a tükörben, a melyet magam csináltam a számára, olyan vagyok, mint az az ember, a ki szörnyű betegségből épült föl s először nézi meg a tükörben megváltozott arcát, a melyen ott maradtak a

betegség nyomai. És lehetséges-e, hogy én, a ki e sorokat leírtam, ugyanaz az ember vagyok, a ki hét évvel ezelőtt voltam? Oh, csak most látom, milyen mélységes változást idézett elő bennem az én nagy büntetésem és megértem Isten célját, hogy mért utasította vissza szegény engesztelő áldozatomat, életemet másnak az életéért, és mért közösített ki az emberek közül.

Nem akarom azt mondani, hogy az, a mit már leírtam, nem okozott nekem fájdalmat és nem csalt a szemembe talán könnyeket is. De most ahhoz a ponthoz érkeztem, a mikor számot kell adnom szomorú életem nagy fordulójáról s bárha testi erőm, a melylyel fogom e tollat, hogy tovább írjak, már-már fogytán van, a lelkem szárnyra kel, idáig érkeve, és a magasba röppen, mint a pacsirta, a melyet fölébreszt a virradat.

Ez az esztendő -- bizonyára a legszomorúbb, a melyre a szegény manx nép emlékezik, — nagy esőzéssel kezdte a rendnél hosszabbra nyult telét. A rákövetkező tavasz szintén esős volt s mikor azt vártam már, hogy megkezdődjék a nyár, még folyton esett. Megduzzadt és iszapossá vált még az a lápföld is, a hol én éltem, úgy hogy lábaim alatt besüppedt, mintha mocsárban jártam volna s a vetésem legnagyobb részét is kimosta belőle az eső és elpusztította. Mikor végül elállt a hosszú esőzés, javában benne voltunk már júniusban s a nap szörnyű forrósággal sütött. A házam a parti sziklák felé lejtősödő magaslaton volt és alattam két lábnyi mély föld sem volt a sziklatalajon, de mikor a nagy esőzést a nagy meleg váltotta fel, a földből, házam körül sűrű, dögleletes gőz áramlott ki, a mely megtöltötte a levegőt, elhomályosította a világosságot, nehéz veritékcseppekben ráülepedett a hajamra és a testemre s állandó nedvességgel itatta át a falakat és a padlót, a butorzatot és az ágyamat.

Gyorsan hozzáláttam, hogy mély levezető árkokat ássak, a melyek függőlegesen húzódtak a sziklák felé és csakhamar meg is szikkadt házam körül a föld jó darabon. De bárha most már tiszta levegőben éltem s a napot nemcsak éreztem, hanem láthattam is, mégis észrevettem, hogy a kigőzölgés nagy félkörben úgy vett körül, mintha távoli esőfal lett volna, míg az a hely, a hol álltam, tiszta volt és napfényben ragyogott. Mialatt naponként elsétáltam a láb tetejére, nem láttam többé a cregneeshi házakat, mert sűrű párázat takarta el őket a szemem elől; és mikor fölmentem a Kallow Head tetejére, először az nap óta, a melyen kutyá-

mat elvesztettem, láttam, hogy alul a völgymedencze, a melyben Port-le-Mary terült el, olyan volt, mint egy óriási gőzölgő tenger, a melyből egyetlen ház vagy domb szigetje sem emelkedett ki.

Az egészségemnek nem igen ártott ez a szokatlan nedvesség, mert testi erőm mindig rendkívüli volt. De a kedély-állapotom nagyon rosszra fordult és gyakran eltűnődtem azon, vajon hogy' mehet a sora azoknak a szegény embereknek, a kik az alacsony, nedves kuruttyó földeken laknak, közel ahhoz a helyhez, a hol hajdanában éltem. Napról-napra, hétről-hétre, folyton-folyvást gőzölgött a nedves talaj a nap forró sugarai alatt s a föld még mindig vastag iszaprögökben került ki az ásó alól.

Csak az éjszakák voltak tiszták s nyár középtáján furcsa égitüneményeknek voltam szemtanuja. Így például láttam egy üstököst, a mely partról-partra végigvonult a sziget fölött, lobogó lángnyelvhez hasonlóan. Sokáig és komolyan töprengtem rajta, mit jelenthet ez az égi tűnemény és nagyon szerettem volna megtudni, mi történik odakint az emberek világában. De háborodottságomban úgy tűntem fel magam előtt, mintha elevenen eltemetett ember lettem volna, a ki hallja a toronyban csengő-bongó harangokat, de a kinek sírján nincs ablak, a melyből megnézhetné, vajon öröme szólítanak-e a harangok vagy szomorúságra.

Mikor elérkezett annak az ideje, hogy a heringflotta elinduljon Port-Erinből a Calf-Soundtól délre fekvő halász területre, alig láttam egyetlen vitorlát, a Poolvash öbölből pedig, a hol Port-le-Mary terült el, egyetlen bárkát sem láttam útra kelni. A Mull-hegység tetejéről tisztán láthattam a Castletownba vezető országutat, de mintha vasárnapokon soha egyetlen szekér sem haladt volna az úton. Embercsoportokat elmosódva láttam együtt álldogálni és egyszer, déltájban egy frissen kaszált rétről éneklés és imádkozás hangja hallatszott fel hozzám. Magányos életem folyamán soha annyiszor nem láttam még embereket e hegyek között, vagy soha annyiszor nem éreztem közellétüket, mert érzékszerveim nagyon megélesedtek. Gyakrabban hangzott fel hozzám a levegőn keresztül a harangok kongása is. És egy ízben, mikor lementem a partra, a hol hajótört bárkám roncsa hevert, egy másik bárkát vettem észre, a mely lassan vergődve közeledett a szorosban. Vitorláit lobogtak a szélben és kormányrúdjá mellett senki sem állt. Megálltam, hogy végignézzem, mint sodorja a kis bárkát egyre közelebb az emelkedő dagály. Orrával nekiszaladt a Fistard

sziklának és ott megakadt. Azonnal lementem a bárkához, de sehol egy élő lelket nem láttam a földézetén.

Mindezekből s más egyéb riasztó élményekből, a melyekről csak határozatlanul szereztem tudomást, mintha elevenen eltemetett ember lettem volna, azt következtettem, hogy a sziget szegény lakóainak nagy bajuk eshetett. De semmi bizonyosat nem tudtam meg, egészen szeptember első hetének valamelyik napjáig — így számítottam az időt — a mikor nagyon különös dolog történt.

A nap nem sütött s mihelyt a nap nem bújt elő, mindjárt kisebb volt a kigőzölgés. Erős szél is kerekedett északkeletről s a szárazon és a tenger fölött egyre tisztább lett a levegő, a mint telt a nappal. Az apály fordulója után a szél megerősödött és féldagály idején, a mi délután három óra tájban volt, orkánná növekedett, a melyet heves zuhogó zápor kísért. Az eső pár óra múlva elállt s a mint a sűrű felhők oszladoztak, a házam mögött emelkedő magaslatról egy briget vettem észre, a mely vitorláit rövidre fogva, keményen küzdött a viharral, miközben a szoros délnyugati vége felé iparkodott. Belekerült az ott folyó erős áramokba és mindenáron a sziget védelme alá törekedett jutni, de minduntalan visszacsapódott, a nélkül, hogy elérte volna a védősziklákat, a melyek körül rémesen dühöngött az orkán. Besötétedett, miközben a hajót figyeltem s mikor a hajó hátrasodródott és a Calf Head kiugró párkánya elrejtette szemem elől, megfordultam, hogy haza induljak. Ekkor vettem észre, hogy a Mull-hegység tetején nagy csoport ember sereglett össze s azt gondoltam, hogy ők is a briget nézik, a mely kinosan vergődött odakint a tengeren.

Az nap este sok dolgom volt otthon a tűzhelyem mellett, mert egy kabátot akartam elkészíteni, a melyet gyakorlatlan ujjaimmal valahogyan több mállásnak indult ruhadarab legjavából próbáltam összetákolni. Zsákforma, esetlen barátcsuhához hasonlított és teljesen alakatlan volt, de éppen azért hozzáillett szándálomhoz, a melyet nem rég készítettem magamnak szerencsétlen kutyámnak, Millish-Veg-Veenek a bőréből.

Mialatt nagy vitorla-varrótümmel és czérnámmal kinlódtam, a szél hangosan nyögött házam falai körül és besikított a hasadékokon, úgy hogy a gyertya, a melynek fénye mellett dolgoztam, libegett-lobogott és csepegett. De kedélyállapotom sokkal derültebb volt, mint akkoriban rendszeren szokott lenni s dúdolgattam magamban, mialatt ott ültem arcczal a tűz felé fordulva.

De mikor tíz óra tájban a tenger hangosabban zúgott fel hozzám, mint addig, s nyomában tompán morajlott, egyszerre csak nekicsapódott valami az ablakomnak s be-repült rajta nyitott csőrrel egy szegény, pihegő sirály és tehetetlenül lezuhant a padlóra. Fölvettem a vihartépett madarat, csendesítgettem és összeöltöttem a tüvel az ablakra akasztott bőrt, a melyet a madár, mikor berontott szobámba, keresztül szakított.

És ekkor egyszerre visszatértek gondolataim a brighez, a mely a Calf Head mögött vergődött a tengeren. Csaknem ugyanebben a pillanatban, hét esztendő óta először, hangosan kopogott valaki az ajtómon. Megriadtam és nem feleltem, hanem megálltam némán a szoba közepén, kezemben a megfélemedett madárral. Mielőtt teljesen tudatára ébredtem volna annak, a mi történt, valaki fölemelte ajtóm fareteszét és egy férfi lépett ajtóm küszöbére.

— Ugy-e nem veszed a lelkedre, hogy ilyen éjszakában megtagadd tőlem a födelet? — szolt az idegen.

Egy szót se feleltem. Bizonyos, hogy a lelkem nem is hallotta szavait, csak a testi füleim. Mintha akkor ébredtem volna hirtelen hosszú álomból s nem tudtam volna még megkülönböztetni, mi az álom és mi a valóság, mi az, a mi már elmúlt és mi az, a mi most történik.

Az idegen egy lépést előre tántorodott és akadozva így szolt:

— Elájulok egy ütéstől.

Még egy lépést előre támo lygott és elvágódott volna, de én, minthogy közben visszanyertem már egy kissé a hidegvéremet, felfogtam őt a karjaimba és leültettem a tűzhely mellé.

Alig ült le erre a pihenő helyre, a szeme pillája remeggett és lecsukódott s az idegen elvesztette eszméletét. Nagy, barna, csontos férfi volt s arczán az élet kemény viharainak nyomait viselte. A ruhája nyilvánvalóan papi ruha volt, de olyan rend ruhája, a melyet egyáltalán nem ismertem. Büszke szegénység ült az egész emberen s én, mielőtt tudtam volna, hogy miért, úgy éreztem, a szívem különös, bizonytalan tisztelettel vonzódik az idegenhez.

Miután kemény gallérját, a mely nyakát kerítette, kikapcsoltam s a torkát szabaddá tettem, megnedvesítettem vízzel az ajkait. Másként is iparkodtam szolgálatára lenni: nagy ügygyel-bajjal lehúztam vízzel telt csizmáját és lábait kinyújtóztattam a tűz felé. Megpiszkáltam a zsarátnokot is, úgy hogy a tűz kellemesen lobogott. Azután megkerestem

az ütés nyomát, a melyet említett és ott akadtam rá, a hol legveszedelmesebb volt, fejének hátsó részén. Bár nem vérzett, a koponyája benyomódott az agyvelejébe, körülbelül akkora helyen, a melyet egy rézpénzdarabbal be lehetett volna földni.

Eszméletét sokáig nem nyerte vissza, de időnként képmény küzdelmet fejtett ki, hogy föleszméljen s azután visszaesett lélektelen ájulásába. Én pedig, minthogy egyebet nem tudtam tenni, fölkaptam egy tál langyos vizet s kimostam vele a sebet, a homlokát pedig hideg vízzel dörzsölgettem. Ez idő alatt a sirály, a melyet leejtettem a kezemből, mikor az idegen pap megtántorodott, az egyik sarokban gubbasztott, kinosan pihegve, a fejét lelógatva, a farkát fölfelé feszítve és erőtlen szárnyát tehetetlenül szétterjesztve.

Végül mély lélekzetet véve, fölnyitotta szemeit az idegen, s mikor meglátott, halkán hálát rebegett. Elmondta, hogy a mikor partraszállították a *Bridget* brigről, a mely az irországi Corkból jött, a szélben ingó vitorlarúd fejbe ütötte, de ő ügyet sem vetve sebesülésére, azt hitte, hogy elérhet Port-le-Marybe és ott töltheti az éjszakát; így hát neki indult a láposnak, míg utitársai a brigen sietve távoztak a mi veszedelmes partnélkülnkről Anglia felé, a hová menőben voltak.

Ennyit mondott, kinosan beszélve, aztán újra elvesztette eszméletét és eszméletlenségében kezdett félre beszélni. Én azon voltam, hogy ne halljam meg, a mit akkor beszélt, mert illetlen dolognak tekintettem, hogy az ész vergődésének ilyen órájában emberi szem belepillantbasson másnak a szívébe, a hová csak Isten szemének lenne szabad belelátni. De ha nem akartam őt magára hagyni nagy bajában, akkor kénytelen voltam meghallani a beszédét. Hangoosan beszélt valami nagy erőszakosságról, a mikor gyámoltalan asszonyokat kiűztek hajlékukból az utcára és nem kimélték még a halottakat sem sírjukban. Mikor újra magához tért, tudta, hogy félrebeszélt volt és elmondta, hogy négy esztendővel ezelőtt gyóntató volt Franciaországban a Port-Royal kolostorban. Elmondta, hogy a kolostorban sok férfi és nő volt, egytől-egyig jansenisták, a kik a keresetlen jóságot és istenfélelmet hirdették. De kolostorukat a jezsuiták parancsára megszüntették s őket magukat száműzték Franciaországból. Ő szülőhazájába, Irországba menekült, a hol egy falunak a papja lett. Egyebet is beszélt ilyenfélét, de az elmém nagyon meg volt zavarodva, úgy hogy nem emlékszem híven a szavaira, sem a beszél-

getésünk tartalmát nem tudom pontosan elmondani, csak annyit tudok, hogy nyugodtabb pillanataiban, a mikor nem kínlódott annyira, töredezve kérdezett tőlem egyet-mást és sokszor dűnnyögött magában, miután röviden feleltem a kérdéseire, vagy a mikor egyáltalán nem is feleltem neki.

Az az érzésem, hogy álomból ébredő ember vagyok, egyedül töltött hét esztendei hosszú álomból, egyre erősebb lett, mikor beszélt arról, mi történt legutóbb a világban s mit látott ő maga is a saját szemével. És régi félelmem a rám nehezedő ítélet következtében, a mely megtiltotta, hogy bárki szóba álljon velem, avagy hogy én bárkivel szóba álljak, keményen viaskodott bennem mind e közben azzal a kényszerűséggel, hogy gyorsan határoznom kellett, vajon elforduljak-e és ott hagyjam-e magára ezt az embert, a ki házamban keresett menedéket, vagy szembeszálljak-e az átokkal, a mely rám súlyosodott.

Öntudatosan nem határoztam el magam sem erre, sem arra; de mielőtt észrevettem volna, beszélgetésbe elegyedtem a pappal.

A pap így szólt:

— Én vagyok az a katolikus pap, a kit a ti jó püspökötok elhivatott Irországból, a mint bizonyára te is hallottál a dolgról.

Én azt feleltem:

— Nem, én bizony nem hallottam róla.

A pap megkérdezte tőlem, vajon egyedül élek-e ebben a házban és mióta élek itt?

Én azt feleltem, hogy egyedül és hogy karácsonykor hét esztendeje már, hogy itt élek.

A pap azt kérdezte:

— És sohasem mégy be a városba?

Én azt feleltem:

— Soha!

A pap hosszas gondolkozás után így szólt:

— Akkor hát nem is hallottál arról a nagy betegségről, a mely honfitársaid között kitört?

Én azt feleltem, hogy bizony nem hallottam.

A pap elmondta, hogy a betegség a verejtékláz és hogy nagyon sokan megbetegedtek benne és sokan bele is haltak már. Azt hiszem, azt mondta, — bizonyos nem vagyok benne, — hogy miután hiába próbálták a betegséget elfojtani, a sziget püspöke elküldött érte Irországba, minthogy meghallotta, hogy a Mindenható megáldotta igyekvéset

hasonló rettenetes csapás idején, a mely két esztendővel előbb sujtotta Irország nyugati részének mocsaras vidékét.

Rémülten figyeltem a pap szavaira és kezdtem sok mindent megérteni, a mi az utóbbi időben megdöbbsentett rejtelmességével. De mielőtt a pap tovább beszélt volna, saját betegsége újra erőt vett rajta és megint hosszabb időre elvesztette az eszméletét. Mialatt ott feküdt előttem eszméletlenül, némán vagy a mult utain botorkálva, nem is tudom, miféle érzések ejtettek hatalmukba, mert a szívem ijesztően háborgott. De mikor felnyitotta megint a szemét, a melynek nyugodt fényében csöndes béke ragyogott, de kevesebb életerővel, mint az előbb, azt mondta, érzi, hogy útja eredménytelen marad s hogy azért jött csak a házamba, hogy meghaljon ott. Mikor így szólt, ijedt kiáltással talpra ugrottam, de ő azt hívén, hogy ijedelmem szegény honfitársaimnak szólt, a kiktől a halál elragadja megváltójukat, arra intett, hogy legyenek türelmes, mert az Úr, a ki őt le-sujtotta, bizonyára sokkal hatalmasabb megváltót fog küldeni helyette keményen sujtott honfitársaim számára.

Azután kinjai enyhültével beszélt a nyavalyáról, a mely saját népét sujtotta volt: hogy a hosszú esőzés volt az oka, a mely keresztül áztatta a talajt s a melyre forró nap következett, a mely kihuzta a földből romlott verejtékét, meg hogy a nyavalya főképp azokat sujtotta, a kiknek lápos vagy mélyen fekvő helyen épült a házuk s hogy a gyógyítás az volt, hogy a beteg testét gyapjú takaróba kellett jó erősen beburkolni, a levegőt pedig, a melyben feküdtek, nagy máglyarakásokkal jól ki kellett szárítani. Elmondta azt is, hogy minden orvosság, a melyet tudomása szerint megpróbáltak a betegség leküzdésére, hiábavaló volt, sőt nem egyszer siettette is a halált, mert többnyire hűsítő volt a hatása. Elmondta, hogy hazájában mindazokat, a kik a hegyeken laktak, megkímélte a járvány. Sokat beszélt arról is, hogy a férfiak hogyan menekültek feleségüktől és az asszonyok gyermekeiktől, a fertőzéstől való félelmökben, pedig a verejtékláz egyáltalában nem ragadós, csak a legveszedelmesebb esetekben. Sok más egyebet is mondott effélet, a mit azonban fölösleges mind leírnom. Gyakran csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudott beszélni, mintha valami hatalmas ösztön sarkallná a beszédre. Én pedig mialatt mohón figyeltem arra, a mit beszélt, borzasztóan elrémültem, mert jól tudtam, hogy ha a halál csakugyan elragadja őt, a mint előre megmondta, akkor olyasmit fogok tudni, a mit bűn lenne eltitkolnom.

Miután mindezt közölte velem, sokkal gyakrabban elfogta őt az eszméletlenség s egyre rövidebbé váltak az időközök, a melyekben enyhült a kinja és visszatért az öntudata. Valamivel éjfél után azonban magához tért újra és sovány arcán nyájas mosoly, szemében pedig nyugodt béke tükröződött. Megkérdezte tőlem, vajjon megigérem-e egy kérésének a teljesítését, tekintettel arra, hogy haldoklik. És én rámondtam, hogy megigérem, mielőtt hallottam volna, mit kíván tőlem. Azután azt kérdezte, tudom-e, hol lakik a püspök; én erre először nem feleltem.

— Püspöki udvarnak nevezik a házát — mondta — s a sziget északnyugati részén van, a mellett a földterület mellett, a melyet kuruttyónak neveznek. Tudod, hol van ez?

Igent intettem rá a fejemmel.

A pap erre így szólt:

— Arra kérek, menj el a püspökhöz és vidd hírül neki ezt: «A katolikus pap, a kit Irországból elhivattál. Dalby atya, beváltotta ígését és eljött ide a szigetre, de az Úr akarata folytán meghalt azon az éjszakán, a mikor partra szállt.» Teljesíted ezt a kívánságomat?

Nem feleltem neki s a pap megismételte kérdését. A nyelvem még mindig odatapadt a szájam padlásához, úgy hogy nem tudtam beszélni.

A pap erre így szólt:

— Félelem nélkül elmehetsz a püspökhöz, mert a püspök szent ember, úgy hallottam, a ki nem kevély világi rangjára s a szegényeket és kiközösítetteket állandóan vendégül látja házában.

Még most sem feleltem semmit, csak lehorgasztottam a fejemet, mialatt sajgott a szívem.

A pap így szólt:

— Messze idegen országokba elterjedt a híre annak, hogy a püspök Istennek igazságos szolgája s ezért jöttem én is el hívására ide erre a szigetre, noha egyébként nem szeretem a protestantismust és nem vallok vele semmi közösséget.

Kezébe vette a kezemet s megkérdezte tőlem még egyszer, elmegyek-e a püspökhöz, hogy közöljem vele üzenetét s erre könnyben úszó szemmel, a mely előtt teljesen elmosódott a haldoklónak arca, intettem a fejemmel és azt feleltem:

— Elmegyek.

Csaknem három óra hosszáig élt még s ennek az időnek a legnagyobb részét gyöngye deliriumban töltötte. De

mielőtt utolsó percze elkövetkezett, még egyszer magára eszmélt s egy kis erszényre mutatott, a mely a derekán lógott. Kitaláltam a szándékát s kihuzva az erszényből egy keresztet, a kezébe tettem.

Azután nyugodtan elaludt és a halál, a fekete teve, a mely ott térdelt elhagyott házam kapujában e halálhoz hasonló hét esztendő alatt. bevonult végre házamba, hogy elragadjon magával nem engemet, hanem más valakit.

NEGYVENHARMADIK FEJEZET.

Nagy elhatározás.

Mikor a pap lelekezése megszűnt, egyszerre puszta és üressé lett házam levegője. Nagy félelemmel felemelkedtem és kinyújtóztattam őt a padon. s letakartam egy darab posztóval fehér arcját. Azután ott ültem a csöndességben és megpróbáltam végiggondolni azt a különös eseményt, a mely a mult éjszaka történt. Egy dolgot rémes bizonyossággal láttam, hogy a felelőség nagy terhe szakadt rám. Elgondoltam, hogy a szigeten hány ember veszendő ebben a nyavalyában, és hogy én vagyok az egyedüli ember, a ki tudom, hogyan kell segíteni rajtuk és megmenteni őket. Egyedül én, és ki vagyok én? Az egyetlen, a ki átokkal vagyok sújtva az emberek között; az egyetlen, a ki örökre ki vagyok taszítva az élők társaságából; az egyetlen, a kinek nincs családom, nincs rokonom, nincs nevem az emberek között; a kinek testéhez senkinek sem szabad testével hozzáérni; a kinek szemébe más ember szemének nem szabad belenézni.

És a felelőség terhével együtt szakadt rám a kétség még rémesebb terhe. Vajon szembe szabad-e szállnom azzal a rémes ítélettel, a melyet kimondtak a fejemre, és szabad-e lemennem az emberek közé, hogy gyógyítsam őket? És ha lemennék, vajon befogadnának-e az emberek még mostani legnagyobb bajukban is? Vajon a haláltól való félelmökben megfelelkeznének-e minden más félelmükről? Vagy talán kevésbbé félnének még a haláltól is, mint az átoktól. és fellázadnának ellenem és elkergetnének maguk közül?

Sokáig ültem ott sötét kétségek rabjaként, végül felálltam, és fel s alá jártam a szobámban, várva, hogy valami világosság derüljön ebbe a sötétségbe. És az éjszaka furcsa eseményei nem egyszer annyira megzavartak, hogy egy-egy pillanatra szinte azt hittem, hogy csak álmodom.

Még egyszer fölemeltem a padon fekvő halott arczáról a posztódarabot, hogy megbizonyosodjam róla, hogy ébren vagyok.

Végül abban állapotodtam meg, hogy bármi legyen is az ítélet, a mely fejemet sujtotta, és bármennyire félnek is tőlem az emberek, nem tehetek egyebet, mint hogy viselnem kell a rámszakadt terhet. Lemegeyek, le kell mennem beteg honfitársaim közé, bármi legyen is a dolog vége! Bárha kiátkozott ember voltam is, a halott pap küldetésének betöltését oly feladatnak tekintettem, a melylyel mintha maga az Úr bízott volna meg.

És még most is alig tudom megérteni, hogy' kerülhette el figyelmemet az a körülmény, hogy első kötelességem az volt, hogy a papnak a holttestét, a ki az én házamban halt meg, levigyem valamelyik templomba, hogy keresztyén temetésben részesüljön. Bizonyára a gondviselésnek volt valami célja ezzel a különös feledékenységgel, mert ha eszembe jutott volna ez zavaromban, és csakugyan megtettem volna azt, a mit megtennem illett volna, akkor sok csodás következménye elmaradt volna az áldásnak, a melylyel az Úr megáldott.

Semmi rosszat nem gondolva, azt tettem, hogy fölragadtam az ásómat, kimentem a láposba és keskeny sirt ástam a halott számára. Mikor az ajtó felé fordultam, megbotlottam valamiben, a mi a padlón hevert. Mikor lehajoltam, hogy megnézzem, mi az, láttam, hogy a szegény sirály volt. Mereven, élettelenül feküdt a padlón, s a szárnya még mindig ki volt feszítve, mintha repült volna.

Csak most vettem észre, mikor ijedt tekintetet vetve hátrafelé, kiléptem az éjszakába, hogy a vihar elült. Sűrű harmatfelhő függött mélyen a föld felett, s a kerek hold kiragyogott a felhő közül. A Black Headen, a kőkörtől egy kissé délre, választottam ki a sirnak való helyet s ott a hold fénye mellett kiástam egy taligára való földet. Csaknem egy óra hosszáig dolgoztam, s mikor elkészültem a munkámmal, visszamentem házamba, a hol a halott addigra már teljesen kihült. Elővettem egy darab ócska vitorlavásznat és belegöngyöltem a holttestet, fejtől lábíg, úgy, hogy befödtem a rubáját es az arcát is. Azután karjaimba emeltem és kivittem.

Nagyon üresen és tompán kongott lépésem a tőzegen a bizonytalan világosságban. Mialatt tova haladtam, eszembe jutott, hogy mit ígértem a papnak, hogy fölkeresem atyámat és beszélek vele. Ez az emlékezés a sebzett gyöngéd-

ség sajnó fájdalmát ébresztette föl bennem, de ez csak megerősítette elhatározásomat. Mikor odaértem a sírhoz, a melyet ástam, az éjszaka végére járt már, a harmatfelhő fölemelkedett, s a még láthatatlan, zúgó tengerből, a mely a messze távolban terült el előttem, szürke sáv lövelt föl, mint valami nyilvessző, a levegőég sötétségébe.

Még egy pillantást vettem a halott arczára az elmosódó virradat fényében, s úgy rémlett, mintha sötét soványsága elenyészett volna a halál mindent elsimító ujjai alatt.

Befödtem a holttestet földdel, s azután elmondtam imámat, minthogy közel volt már a rendes imaidóm. Elénekeltem a zsoltáromat is, letérdelve, arczczal a tenger felé. S mialatt énekeltem a nedves levegőben, az égbolt kivilágosodott, s a mélységből fölkelt a nap.

Nem tudom, mi érintett meg akkor, ha nem Istennek az uja volt; de egyszerre csak mintha valami nagy teher gördült volna le rólam, és a szívem megtelt mennyei örömmel.

— Óh Atyám, — kiáltottam fel, — megszabadultam a halál testétől, a melyben fogva éltem! Éltem, meghaltam és újra élek!

Világosan láttam, hogy hosszú fogságom éjszakája elmúlt, hogy börtönöm ajtaja megnyílt, és hogy levegőjét soha többé nem kell belélekzenem.

Megeredt szememből a könny és lecsurgott csontos arczomon végig, mert jól tudtam, hogy az Úr látta, hogy én, még én is, eleget szenvedtem.

S mikor fölálltam a halott sírja mellől, bizonyossággá lett bennem az az érzés, hogy az átok elvétetett rólam.

Utolsó szavai.

Három nap mult el azóta, mióta utoljára vettem kezembe a tollat, hogy írjak, és most már tudom, hogy ha az átok levétetett is rólam, a vele járó földi büntetést az utolsó cseppig ki kell ürítenem. Halálosan kifáradva és még halálosabban szégyenkezve menekültem most három órája az emberek tömegéből. Hogy fülembé cseng még most is vad rivalgásuk! «Isten áldja meg a papot!» «Az ég óvja a papot!» Hogy üldöz még most is vak hálájuk hangos kiáltása! Óh, bár szabadulhatnék emléküktől és kitörölhetném őket lelkemből! Voltak olyanok is, a kik mintha rám ismertek volna, a nagy tömegben, a mely nem ismert

rám. A könnyáztatta arcok, a kemény és érzéketlen arcok, a megszégyenült és zavart arcok — hogy itt látom valamennyit a szemem előtt! És a Tynwaldon, hogy odatolták a kezem alá a gyermekeket, hogy megáldjam őket! Hogy én áldjam meg őket — én! És a Tynwaldon! Hála Istennek, vége van mindennek! Elváltam tőlük mindörökre! Itthon vagyok végül és utoljára.

Több, mint három hete elmúlt, mióta a pap meghalt a házamban, és én eltemettem őt a láposban. Micsoda különös események történtek velem azóta és milyen különös új világban! A főbíró szörnyüése, és az én elmenetelem a pap megbízásából a püspökhöz, az atyámhoz! De nem élek addig, a míg mindezt leírhatom. Nem is szükséges, hogy leírjam, mert az, a kinek számára írok, tud mindent, a mit most még le kellene írnom. Mindent tud, csak egyet nem. De ha ez az írás mégis a kezébe jut, akkor ezt is meg fogja tudni.

Isten szent kegyelme legyen vele! Én nem láttam őt. A főbíró láttam, a püspökkel beszéltem, és a mi Ewanunk eleven képemását, édes kis leánykáját, a térdemen ringattam. De mind e napokban az, a ki valamennyiök közül legdrágább nekem a világon, egyetlen egyszer sem tűnt a szemem elé. Jobb is így. Kerültem őt. Oda, a hol ő volt, én nem akartam menni. És mégis e nehéz esztendőök alatt a szívemben viseltem őt mindig. Éjjel-nappal mindig velem volt. Óh, Mona, Mona, én Monám, a mi utaink örökre elváltak egymástól itt e szomorú világban, és az én beszenyvezett nevem örök szemrehányás a számodra. Én szerelmem, én elvesztett drága szerelmem, mint férfi sóvárogtam utánad, hogy a keblemre szoríthassalak. De én meghaltam a számodra, és nem akartam földi szerelemmel, a mely csak rövid lehetett volna és áldástalan, betolakodni emlékedbe, a melyet a halál megtisztított foltjaitól. Isten veled, Isten veled, szerelmem, egyetlen Monám; ámbár kezeink sohasem fognak egymásba kulcsolódni, mégis tudom, hogy melletttem leszel láthatatlanul, mikor üt az óra — ah! nemsokára, — a halál órája, a mely elválaszt bennünket egymástól.

Mert az életerő egyre halkabb lesz bennem. Megkaptam én is a betegséget. A főbírótól kaptam meg. De a haláltól nem félek többé. De tétovázom megtenni azt, a mit régóta meg akartam tenni magammal, mikor a vég közeledni fog. «Holnap» és «holnap» és «holnap» — mondogatom magamban, és még mindig itt vagyok.

Mylrea Dániel naplójának vége.

NEGYVENNEGYEDIK FEJEZET.

A verejtékláz.

I.

Mikor a verejtékláz először jelentkezett a szigeten, Nan nénit ragadta el, a kuruttyón élő aggszüzet.

— A halálnak mindig van mentsége — öreg volt a nénémasszony. — mondták az emberek, és nem törődtek tovább a dologgal. De csakhamar áldozata lett a betegségnek egy eleven, fiatal leányzó, a ki gyógyfüveket, leveseket és egyéb apróságokat hordott Nan nénének, mialatt ez tehetetlenül nyomta az ágyat. Erre már kezdték az emberek összedugni a fejöket. Négy nappal azután, hogy a leányzót eltemették, meghalt hirtelen az édes anyja, s két-három nap mulva odalett a leány édes atyja is. Azután a többi három gyermek halt meg gyorsan egymás nyomában, úgy, hogy nem is telt egészen három héthe. egy teremtet lélek nem maradt elevenen az egész háztartásban. Ez a kuruttyo délnyugati részén történt, s ugyanakkor északon, a Szent-András-templom közelében is hasonló katasztrófa történt. Két öreg embert, Creer nevűeket, ragadt el először a járvány, s utánok gyorsan meghalt egy gyermek Cregan majorságában és egy szolgáló az esperes udvarában.

Most már derengeni kezdett az igazság az emberek előtt, és sápadt arczczal jártak-keltek. Kaszálás ideje volt, s a két órás déli pihenő alatt a kaszálók összegyültek a réten, hogy együtt imádkozzanak. Este, mikor befejezték a munkát, megint találkoztak a falu utcájában, hogy arra kérjék az Istent, fordítsa el fejükről a fenyegető ítéletet. Vasárnapokon megtöltötték délelőtt is, délután is a templomokat, és este összegyültek a tengerparton, hogy hallgassák a quaker prédikálókat, a kik az általános rémületben akadálytalanul és üldöztetés nélkül járhattak kelhetek. Egy ilyen prédikáló, egy castletowni éjjeli őr, a kinek Billy-by-Nite volt a neve, abba hagyta a foglalkozását és beutazta az országot egy egylovas taligán, hogy megjövendölje az Úr haragjának az eljövételét, a mikor a házak össze fognak omlani és a föld sivataggá fog válni.

A betegség gyorsan elharapózott, s a kuruttyóból átterjedt a szomszédos déli és keleti vidékekre is. Nem egyenkint, hanem tizenkint haltak az emberek naponta, de még a betegségnél is gyorsabban terjedt a rémület. A hering-

halászat csak egy hónapja tartott és most hirtelen befejezték. Férfiak, a kik csak egyetlen éjszakai távollét után jöttek haza a bárkákról, félve léptek be otthonukba, hátha a betegség megelőzte már őket. Nem is mentek ki többé a tengerre, hanem füveket kerestek ott, a hol akadt fű, s mihelyt találtak füveket, akár jó, akár rosszat, akár ehető, akár ehetlent, megfőzték és megették.

És a betegség terjedt, és az emberek százával haltak. Orvos kettő volt csak az egész szigeten, s mind a kettő azzal volt elfoglalva, hogy ott üljön a gazdagok ágya mellett, a betegek pulzusát fogva egyik kezökkel, másik kezökben pedig a zsebórájukat. Okosabbat nem tehettek, mert a gazdagokat épp úgy pusztította a nyavalya, mint a szegényeket.

Az emberek a papokhoz folyamodtak, a kik «szép szövegekkel» vigasztalták őket gyógyítás helyett. Elmentek az öreg püspökhöz, s kérték, hogy segítsen rajtuk úgy, mint valaha segített nagy bajaikban. A püspök próbálta megmenteni őket, de eredménytelenül. Valami ópium keverék, a melyet sikerrel használt volt a vérhas ellen, teljesen hatástalannak bizonyult a verejtékláz ellen. Mindegyre újabb meg újabb orvosságokkal próbálkozott. Öreg fejét mélyen lehorgasztotta.

— Szegény felebarátaim, — mondta szégyenkezve, — félek, hogy az Úr szent lelke elfordult tőlem a magam és az enyéim bűnei miatt.

És az emberek épp oly keservesen jajveszékelték, mint valaha régen, mikor az éhhalál fenyegette őket.

— Ránk szakadt a verejtékláz! — jajgattak; és az öreg püspök, csakhogy ne hallja szemrehányó hangjukat, elzárkózott előlük, mint olyan szolga, a kit az Úr elhagyott.

A rémület úgy terjedt, mint a futó tűz, de a rémület némely lélekben bizonyos fajta bátorságot szül, és csakhamar akadtak olyanok, a kik nem akartak többé részt venni a mezőkön az imákban, sem a prédikációkat nem akarták hallgatni a tengerparton. Volt ezek között egy középkorú néember, egy renyhe nőszemély, a ki hat-hét esztendő óta kósza életet élt. Mialatt a többiek imádkoztak, ő gúnyosan nevetett, és azt hangoztatta, hogy a verejtékláznak épp úgy, mint minden más bajnak az életben az a legjobb orvossága, ha az ember nem törődik vele. Használta is a maga receptjét, s nappalait a csapszékekben töltötte, éjszakáit meg az út szélén, és kicsapongó életében titkos kezek támogatták bizonyos oldalról, mint szélteben beszél-

ték. A megrémült emberek körülötte, a kik nagyon is el voltak foglalva hangos imáikkal, nem igen vetettek ügyet káromlásaira, a míg a halottak száma százakról ezrekre nem emelkedett. Akkor azonban képzelődésükben átengedték magukat babonás hitüknek, és a néember nevetéséből magának az ördögnek a kaczagását hallották kiesengeni. Valaki véletlenül látta őt egyszer korán reggel, mikor vizet merített, hogy megáztassa forró homlokát, s mielőtt leszállt az nap az éjszaka, szájról-szájra járt az a gonosz hír, hogy ez a néember hozta rájuk a verejtéklázat azzal, hogy megmérgezte a kutakat.

Erre körülbelül ötven izmos fizkó, a kiknek vad szemében ott tükröződött a félelem, csoportba verődött az utcán és elindult fölkeresni a néembert. Ott találták rendes zugában, a «Háromláb»-ban, és alaposan be volt rugva. Kivonszolták őt a csapszékéből az országútra, s káromkodva és átkozódva kézről-kézre lökdösték, a míg a ruhája egy ronggyá vált, az arcza és a karja vérbe borult, s a néember nagy ijedtében, a mi kijózanította, kétségbeesetten sikoltzott.

Kedd este volt, és a főbíró, a ki késő estig bíraskodott az nap Peeltownban, éppen hazafelé nyargalt a sötétben, mikor meghallotta a zajongást maga előtt az országúton. Megsarkantyúzta lovát, a míg a zavargás helyére nem ért. Mielőtt megérthette volna, mi történik a sötét országúton, a néember kiszakította magát kínzó hatalmából s a főbíró elé vetette magát, a földön hanykolódva és megragadva a főbíró nyeregben lévő lábát.

— Főbíró, szabadíts meg! szabadíts meg, főbíró! — sikoltzott eszeveszett rémülettel.

A legények köréje sereglettek és elmondták a mondókájukat. A néember megmérgezte a kutakat, és a romlott víz okozta a verejtéklázat. A közvélemény szerint ez a néember boszorkány, a kit ki kell kergetni a szigetről.

— Micsoda ostoba fecsegés! — mondta a főbíró, miközben dühösen a körülötte állókhoz fordult. — Emberek, emberek, micsoda elfelejtett századból kerültetek elő, hogy ilyen üres, ostoba, eszeveszett mesével jösztok hozzám?

De a néember, a kit a rémület kétségbeejtett, s a ki félreértette a főbíró szándékát, azt kiáltotta, hogy megvall mindent, ha a főbíró megmenti őt. Igen, ő mérgezte meg a kutakat. Igaz, ő boszorkány. Beismeri, hogy rontó szeme van. De szabadítsa meg, szabadítsa meg, szabadítsa meg őt, akkor majd elmond mindent.

A főbíró lázas türelmetlenséggel hallgatta.

— Ez az asszony hazudik, — dünnyögte magában, azután hangosabban azt kérdezte, nincs-e valakinél fáklya.

— Ki ez az asszony? — kérdezte. — A hangját mintha ismerném.

— Ördög vigye, boszorkány! — szólt az egyik legény, és tüzes arczát a földön kuporgó asszony fölé hajtotta a sötétben. — Biz úgy, és az volt már az anyja is, — beszélt tovább.

— Hogy' hinak, asszony? — kérdezte a főbíró szigorúan; de a hangja mintha a torkán akadt volna a kérdés közben.

Egy pillanatra csend támadt.

— Kerruish Mally, — felelte a némbor, a ki a sötétben belekapaszkodott a főbíró kengyelvasába.

— Ereszszétek el, — szólt a főbíró rekedten suttogva. A következő pillanatban kiszabadította lábát az asszony markából és toványargalt.

Kerruish Mally az nap éjszaka nyomorultan belepusztult félelmébe ott abban a szerszámos félszerben a Keresztér mellett, a hol hat esztendővel azelőtt hosszú betegeskedés után meghalt az anyja egyedül.

Halála hírért nyomban megvitte Ballamonába a rossz híreket hordó számtalan nyelv közül valamelyik. A főbíró éppen vacsorához ült Kerruish Jarvissal, a kin csipkegallér és ezüst csattos cipő volt. A főbíró felállt, hozzá sem nyult a vacsorájához, és Jarvis egyedül vacsorázott. Később az nap este tétovázó hangon így szólt a főbíró:

— Az a tervem, hogy elküldöm lemondásomat Castle-townba — főbírói hivatalom terhet nem bírja már az erőm.

— Helyes, — szólt Jarvis, — és ha valamikor rászánod magadat arra is, uram, hogy gazdaságod kezelését másra bízod, tudod, milyen szíves örömet vállalkozom rá, csupán azért, hogy nyugalomban és kényelemben tölthesd el napjaidat.

— Minap sokszor gondoltam erre is, — mondotta a főbíró.

Azután egy félórahosszáig nyugtalanul fel s alá járkált az ebédlőben, mialatt Jarvis a fogát piszkálta és a körmeit tisztogatta.

— Azt hiszem, nagyon megöregszem már, — mondta a főbíró, és nagyot sóhajtván kezébe vette hálószobája gyerityáját.

II.

A betegség egyre terjedt, Ballamona körül is sokan meghaltak már a házakban, s egy hét sem telt még el Kerruish Mally halála óta, mikor Mylrea Thorkell, a ki nem volt már többé főbíró, ráruházta Kerruish Jarvisra gazdaságában a korlátlan rendelkezés jogát.

— Hátralévő napjaimat a vallás szolgálatára fogom szentelni, — mondotta. Lefizette egyházi tizedét ötfontos bankjegyekben — ötesztendei hátralékos tizedét hat perczentes kamatjával együtt. Saját parochiájának a szegényei számára takarókat hozatott, egy pár takarót minden család számára, és kópönyeget egyik-másik öregasszonynak.

Miután ekkép intézkedett, lemondott minden földi birtokáról, és elzárkózott a betegség elől Ballamona egy hátsó szobájába, a hová senkit be nem bocsátott, s a honnan sohasem jött ki, csak mikor a templomba ment.

A püspök nemrégiben megnyitotta a püspöki udvar kápolnáját naponkénti imára, es az állhatatos imádkozók között Thorkell volt most a legállhatatosabb. Ránczos kis alakja ott térdelt minden reggel az oltár lépcsőjén, és sápadt ajka hallhatóan mormolta az imákat. Sokszor fölkereste a püspököt, és minden dőre apróságban megpróbálta utánozni a bátyját. Új egyházi kánon nemrégiben elrendelte, hogy minden püspök püspöki parókát hordjon, s Man szigetének püspöke kénytelen volt hosszú fehér haját befödni ezzel a bolondos fejviselettel. Thorkell, mihelyt meglátta a parókát, azonnal hozatott magának is Angliából és kopasz fejére nyomta a hajporos fürtöket.

A betegség legjobban dühöngött, a rémület tetőpontjára hágott, s a férfiak beteg családjuktól a hegyek közé menekültek a barlangokba, mikor egy szép napon a püspök kihirdette a templomban, hogy él Irországbán, a mint hallotta, egy derék ember, a kit az Isten felruházott azzal a csodálatos adományval, hogy meg tudja gyógyítani ezt a rettenetes betegséget.

— Hivasd el! Hivasd el! — kiáltották az emberek egyszerre, nem törődve a szent helylyel, a hol ültek.

— Csakhogy, — tette hozzá a püspök akadozva, — az a derék ember római katolikus -- még pedig római katolikus pap.

E szavakra felnvögtek az emberek, mert kemény protestáns volt valamennyi.

— Azt ne higyük, hogy Názáretből nem eredhet semmi jó, — folytatta a püspök. — És ki mondhatná azt, bárha mi nem szeretjük is a pápaságot, hogy szent férfiak nem tartoznak hívei közé?

Helytelenítő moraj támadt.

— Derék híveim, — beszélt tovább a püspök akadózva, — az Úr kezében vagyunk mindannyian, és az ő haragja lobog közöttünk.

Az emberek hirtelen fölkerelkedtek, és arról beszélgetve, a mit a püspök mondott, csóválták a fejüket. De a rémületük tovább tartott, és szörnyű hatalma hitbéli furdalásait úgy elsöpörte, mint az áradás. Így könyörögtek: — Hivásd el a papot! — és a püspök elküldött érte.

Hét hosszú nap telt el, s végül a püspök ragyogó arcczal jelentette, hogy a pap azt felelte, el fog jönni. Újabb három nap eltelt, és híre kelt északról délre az egész szigeten, hogy Dalby atya, a katolikus pap, a *Bridget* brigen, a mely Corkból indult Whitehavenba, s a mely ki fog kötni Peeltownban is, útra kelt Man szigete felé.

És az emberek minden áldott nap fölmentek a dombtetőkre, hogy lessék, mikor látják meg az ír brig vitorláját. Végül meglátták a vitorlát a Mull dombról, s körülbelül öt mérföldnyire volt délre a Calf Headtől. De nagy szél volt, és a brig keményen küzdött a hullámozó tengeren. Órákhosszat figyelték az emberek a hajót, és látták, hogy a partjaik körül folyó legveszedelmesebb áramlatba sodródik bele. Besötétedett, és a szél orkánná erősült. Másnap reggel virradatkor fölmásztak az emberek újra a dombtetőre, de semmiféle brignek a nyomát sem látták többé, és nem is kötött ki semmiféle brig egyik kikötőjükben sem.

— Bizonyosan elsülyedt, — mondogatták, és így szólván, keserű szívvel hazatértek.

De két nap mulva végighangzott a szigeten az izgalmas kiáltás:

— Itt van! — eljött! — a pap!

És a kiáltásra rózsás pir ült ki ezernyi lesoványodott, megviselt arcra.

III.

A Michaelen keresztülvezető mélyút legszélén álló, borostyánnal borított kis kunyhó sötét hálószobájában egy vak asszony feküdt betegen, haldokolva. Az öreg Kerry volt; és háromlábú széken ágya előtt ült férje, Hommybeg.

Elég szánalmas volt szegény Hommynek a csúf arcza. Széles, vastag alsó ajka lelógott, és bozontos szemöldök alatt vörös volt apró szeme és dagadt volt a szempillája. A kezében lapátot tartott s mintha legyező lett volna, ezzel hajtotta a levegőt Kerry arczába.

— Mindhiába, ember, — nyögött a beteg asszony. — Csak a lelket tartod bennem. Úgy rendeltetett, hogy itt hagyjalak.

E szavakra Hommy keservesen felnyögött és kettőzött igyekvéssel lengette a lapátot. Kopogtak az ajtón és egy hölgy lépett be a szobába. Mona volt. Az arcza sápadt volt, de szépséges a sápadtságában, és nyugodt szomorúság tükröződött rajta.

— Nos, hogy' vagy, édes Kerry? — kérdezte, az ágy fölé hajolva.

— Meglehetősen rosszul, asszonyom. — felelt Kerry halkán. — Elszólít az Úr, bizonyosan, a hogy' mondani szokták.

— Ne csüggedj, Kerry. Nem hallottad, hogy eljön a pap?

— Ah, asszonyom! Én akkorára ott leszek már, ha az Isten is úgy akarja, a hová az ő fajtája nem jön utánam.

— Csitt, Kerry! Tegnap Patrickban volt; holnap Germanban lesz, és holnapután itt lesz Michaelban. Derék ember és csodát mivel a betegekkel.

Kerry a fal felé fordult, és Hommy beszélgetni kezdett Monával. Mi lesz belőle, ha Kerry itt hagyja? Ki marad neki, hogy egyszer majd tisztességesen elföldeltesse? A főbíró? Isten büntesse meg! Mit lehet várni az olyan gazdától, a ki a saját lányát is kizárta a házából?

— Jobb dolgom van ott, a hol vagyok, — suttogta Mona, s ez volt egyedüli válasza a süket ember nagyon is hangos kérdéseire. És Hommy, kisvártatva, helybenhagyta Mona válaszát a maga rendes módján:

— A püspök bizony igazi öreg arkangyal, úgy bizony. Kerry erre újra kifelé fordult a faltól és így szólt:

— Nem megmondtam-e, asszonyom, hogy nem halt meg?

— Kicsoda?

— Hát — ő — ő, a kinek a nevét nem szabad kimondani — ő.

— Csitt, édes Kerry, ő már régen meghalt.

— Ha mondom, asszonyom, él és vissza fog jönni — tudom — nemsokára vissza fog jönni — láttam.

— Ugyan hadd el, asszony; álmok ezek, — mondta Hommy.

— A mult éjszaka láttam őt világosan, egész világo-

san — hosszú, szürke zsák volt rajta és szándál volt a lábán, és furcsa formájú kalap a fején.

— Bizonyosan a pap volt, a kit álmodban láttál, édes Kerry.

A beteg asszony félkönyökére emelkedett és hevesen így szólt:

— Ha mondom, asszonyom, hogy nem — hanem őt láttam — őt.

— Maradj csendesesen, Kerry; rosszabbul leszel, ha kitararózol a hűvös levegőben.

Egy pillanatig csend támadt, majd megszólalt újra a vak asszony:

— Oda megyek, a hol nekem is olyan szemem lesz, mint más felebarátomnak.

Hommy kemény arczán kínzó szomorúság tükröződött, s elkezdte megint mozgatni a lapátot.

IV.

Aznap este már hét órakor teljesen besötétedett. A püspöki udvar egyik szobájában izzó tőzegtűz égett, és a tűz mellett ott ült a püspök, papucsba bujtatott lábát a kandalló előtti birkabőr-szőnyegen nyugtatva. Az arca lágyabb volt, mint régente, kevesebb volt rajta a szigorúság és több a szomorúság. Mona ott állt mellette a teázó asztalkánál, és vajaskenyeret kent.

A sötét ablakon egy fehér arcz nézett be a szobába, rémült szemekkel. Fayle Davy volt. Nem igen öregedett meg a hét év alatt, a mely viharterhesen elvonult szomorú feje fölött. Együgyű nézése épp oly üres volt, és vastag ajka épp úgy lecsüngött. Tunya értelme azonban aznap este hirtelen ügyes ember számító ravaszságává változott át.

Mona az ajtóhoz ment.

— Gyere be, — mondta; de Davy nem akart bemenni. Odakünn kell Monával beszélnie. Így hát Mona kiment hozzája.

Davy láthatóan remegett.

— Mi bajod? — kérdezte Mona.

— Mona kisasszony, — szólt Davy nagyon izgatott hangon, — oly igaz, mint hogy egy Isten van az égben.

— Micsoda? — kérdezte Mona.

— Ő él — az öreg Kerry igazat mondott. — él és visszajön.

Mona Davy arczába nézett az ablakon beszűrődő tompa világosság mellett. A fiú szeme, a mely rendszerint tunya és kifejezéstelen volt, különös tűzben ragyogott. Mona egyik kezével az ajtófélfába kapaszkodott és lélekzetét visszafojtva így szólt:

— Davy, jusson eszedbe, mit mondtak az emberek régen, nagyon régen — hogy ott találták őt a hóban fekve.

— Ha mondom, él, — láttam a tulajdon két szemmemmel.

— Hol?

— Ma reggel lementem Patrickba, hogy lássam odaérkezni a papot — de ez nem pap ám — hanem ő az — ő az — ő az.

Mona megint hallhatóan szedte a lélekzetet.

— Gondold meg, mit beszélsz, Davy. Ha nem lenne igaz! Óh, hogyha tévednél!

— Oly igaz, mint a szentírás, Mona kisasszony. Meg mernék rá esküdni a Mindenható Isten színe előtt!

— A pap? Azt mondd?

— Ugyan, hát csak megismerem az úrfit — akarom mondani — őt!

— Be kell mennem, Davy. Jó éjszakát, és köszönöm — jó éjszakát és — hangjának panaszos gyöngédsége zokogásba fulladt. — Óh, mit jelenthet mindez? — kiáltott fel még izgatottabban.

Davy megfordult, hogy elmenjen. A tenger halk nyögése hangzott föl a sötét éjszakán keresztül.

V.

Másnap reggel az istentisztelet után a püspök és Thorkell véletlenül együtt távoztak a kápolnából.

— Megöregedtünk mind a ketten, Gilerist, — mondta Thorkell, — és most már jóbarátok lehetnénk.

— Úgy van, — felelte rá a püspök.

— Mind a ketten elvesztettük a fiunkat és megértjük egymás szomorúságát.

A püspök nem felelt rá.

— Gyermektelen emberek vagyunk mind a ketten.

— Mona megmaradt, az Isten áldja meg őt! — szólt a püspök nagyon halkan.

— Igen, igen, — mondta rá Thorkell, azután csend támadt egy pillanatra.

— Részben az ő hibája, hogy ott hagyott — részben, mondom; — nem gondolod, Gilcríst? — kérdezte Thorkell idegesen.

— Drága, tiszta lélek, — mondta a püspök.

— Ez igaz.

Tovább mentek egy pár lépést, és elhaladtak a mellett a hely mellett, a hol hét esztendőnek előtte a halászok letették szörnyű terhökét a Mooragh öbölből. Majd újra megszólalt Thorkell és lázas volt a hangja:

— Tudod, Gilcríst, én néha virrasztok éjszaka és így kiáltok fel: «Ewan, Ewan!»

A püspök nem felelt, és Thorkell egészen más hangon azt kérdezte tőle, mikor érkezik meg az ír pap Michaelbe.

— Talán itt lesz már holnap, — szolt a püspök.

Thorkell borzongott.

— Bizonyos, Isten bosszuló keze küldte ránk ezt a szörnyű csapást!

— Istenkáromlás ilyesmit mondani, — felelt a püspök. — Arra figyelmeztet csak, hogy tartsunk bűnbánatot.

Újabb szünet támadt, majd azt kérdezte még Thorkell, vajon az az ember, a ki talán egy kicsit nagyobb kamatot szedett, mint a minő helyes és méltányos volt, mit tegyen, hogy jóvá tegye bűnét itt e földön.

— Adja vissza mindazt, a mit igazságtalanul elvett. — felelte rá gyorsan a püspök.

— De ez sokszor lehetetlen, Gilcríst.

— Ha megrabolta az özvegyet, és az özvegy meghalt már, kárpótolja az árvát.

— Lehetetlen — mondom, Gilcríst, hogy lehetetlen — lehetetlen.

Mikor beléptek a házba, Thorkell azt kérdezte, vajon igaz-e az a kósza hír, hogy a kutakat megboszorkányozták?

— A ki ilyesmit hisz, az lemond az Úrban vetett bizodalmaról és az ő jóságos gondviselésében való hitéről. — mondta a püspök.

— De nem tagadhatom, bátya, hogy nagyon különös dolgok történnek. En magam is szemtanúja voltam a legkülönösebb jövedölések beteljesülésének.

— A babona nem más, mint elfordulás az Úrtól. a kihez éppen a baj és szomorúság idején kell leginkább menekülnünk, — felelte a püspök.

— Igaz — való igaz — én magam is utálok a babonát; de mégis bizonyos faja ez a vallásos hitnek, ugy-e, Gilcríst?

— Így mondják a bölcsek, a kik a majomban is az ember bizonyos fajtáját látják.

VI.

Három nap mulva híre terjedt, hogy az, a kit epedve vártak, Michael felé közeledik, és sokan kimentek elébe. Hatalmas férfi volt, magas és karcsú, csontos és izmos. Öltözete a szegénység libériája volt: szürke, formátlan zsák-kabát, a mely térdén alul ért, a lábán cserzetlen bőrszandál, s a fején félig sisak, félig csuklyaszerű posztókalap, a mely erősen rá volt húzva a fejére. Az arcza borotvált és sötét bronz színű volt. Az arczkifejezése sajátságos vegyü-léke volt a szigorúságnak és a gyöngédségnek. A kezecskéit ritkán, lassan és gyöngéden mozgatta. Kimért lépése rhyth-mikus járás volt — olyan ember járása, a ki hosszú magá-nosságában megszokta, hogy egyedül járja az élet utait. Keveset beszélt, és alig felelt a hozzá intézett kérdésekre is.

— Ej, mintha láttam volna már álmaimban a jámbor férfiút, — mondta az egyik; és egy másik rámondta: — Az ám! — többen pedig nevettek a dolgon.

Megérkezése után hat óra alatt munkára fogta az egész parochiát. A férfiak felét a hegyek közé küldte, hogy rekettyét messenek és rakjanak belőle a kuruttyóban tíz láb magas máglyákat, a miket szalmából font juhkötőfékkel kellett megtámogatniok. A másik felét kiküldte, hogy ássanak árkokat a posványos helyeken. Az asszonyoknak meghagyta, hogy rakjanak tőzegtűzet minden kályhakürtös szobában, s mikor leszállt az este, nagy máglyatűzeteket gyujtatott rekettyé-ből, turfából, kiszáradt növényzetből és száraz tengeri hinár-ból, minden nyílt téren azok körül a házak körül, a melyekben kitört a betegség. Ő maga mintha sem pihenni, sem enni nem akart volna. Szilárd lépteivel egyik beteg-házból a másikba ment, egyik ároktól a másikhoz, egyik máglyatűztől a másikhoz. S mögötte, a nélkül, hogy csak egyszer is szólt volna hozzá, vagy rá nézett volna, a sarká-ban járt folyton mindenütt, mint a kutya, a megkamaszo-sodott Fayle Davy.

Azok közül, a kik rémületökben a hegyek közé menekültek, sokan visszatértek otthonukba, mikor ő megérkezett; de mások, főként férjek és apák, a hegyek között maradtak, magukra hagyva feleségüket és gyermekeiket. Mikor ezt megtudta, fölment a hegyek közé s néhányukra ráakadt

búvóhelyükön; miután megszegyenítette őket gyávaságuk miatt, visszahozta őket, és ők engedelmesebben követték, mint a juhok pásztorukat. Mikor az egykori éjjeli őr, Billy-by-Nite, legközelebb megjelent megint a kuruttyóban, hogy megismételje prófétaí szónoklatát, a különös pap egy szót sem szólt, hanem kurtán-furcsán úgy vetett véget a keserves jeremiádnak, hogy lábánál és nyakánál megragadva fölkapta a quaker prófétát és hosszában belefektette az egyik levezető árokba, a melyet nemrég ásatott a legnedvesebb helyen.

De ennek a hallgatag férfinak az ereje nem volt fel-tünőbb, mint a gyöngédsége. Mikor a betegek lázalmukban le akarták hányni magukról a takarót, fel akartak kelni az ágyból és ki akartak rohanni a hűvösebb levegőbe a forróságból, a mely körülvette őket, az idegen pap hatalmas kemény keze a legnagyobb gyöngédséggel tartotta vissza őket.

Öt napja sem időzött még Michaelban és a kuruttyóban, mikor a betegség már is szünni kezdett. Kevesebben haltak meg, s néhány beteg fel is kelt már az ágyból. Az emberek kezdték öt mindenféle kérdezősködéssel zaklatni, és el akarták halmozni öt faragatlan hálájukkal. A kérdéseikre röviden felelt, s mikor hálálkodtak neki, elfordult tőlük és a faképnél hagyta őket.

Elmondták neki, hogy a püspökük, a ki nagyon elgyöngült már, jó öreg angyaluk, csodálkozott rajta, hogy öt még nem látogatta meg. Erre röviden annyit felelt, hogy mielőtt elhagyja a parochiát, elmegy a püspöki udvarba is.

Elmondták neki azt is, hogy Mona kiasszony, a ki a főbíró leánya volt, Isten verje meg a főbíró, mindenféle hajszolta öt. Erre a hirre megremegett az idegennek az ajka, s a fejét lehorgasztotta.

— Borzasztóan gyötör a jó embernek az arcza, — mondta az öreg Billy-the-Gawk. — Néha szinte ráismerek, máskor meg nem ismerek rá.

VII.

Csak egy napig maradt még az idegen Michaelban, de ez a rövid idő tele volt a legcsodásabb eseményekkel. Már hét óra előtt beesteledett. A hegyek között roppant sötét volt, és a szirtek mögött feketén terült el a tenger, de a kuruttyó tele volt hintve a sok égő máglyával, a mely vígan lobogott a megfertőzött házak körül.

Az egyik ilyen házban, Gawne Jabez otthonában, az idegen ott állt egy beteg asszonynak, a szabó feleségének az ágya mellett. Mögötte aggodó arcok látszottak. Fayle Davy, a ki mindig a közelében volt, a pitvarban az ajófélfához támaszkodott.

S mialatt az idegen forró takarókba burkolta a verejtékező beteget, más betegek küldöztek érte és arra kérték, hogy keresse fel őket is. Először megjelent egy öreg ember, a ki beszélt neki az unokájáról, a ki aznap lett beteg, s a ki egész atyafiságából az utolsó volt, a kit a verejtékláz mindeddig megkímélt. Majd egy asszony jött, a ki elmondta, hogy az urát, a ki csak tegnap kelt útra újra a bárkákkal, éjjel betegen szállították vissza az otthonába. Az idegen meghallgatott mindenkit, a ki fölkereste és nyugodtan így felelt nekik :

— El fogok menni.

Végül egy fiatalember rohant be a szobába és így szólt :

— A főbíró megbetegedett. Érted kiabál. uram. Ideaszalasztott, hogy vigyelek magammal.

Az idegen végighallgatta ezt is, úgy mint a többit, de egy pillanatig mintha határozatlanul tünődött volna, mert alsó ajka megremegett és kinosan befelé fordult. De aztán kurtán és nyugodtan, úgy mint a többieknek, így felelt :

— El fogok menni.

A legény visszaroht a válaszszal, de csakhamar újra megjelent és lihegve így szólt :

— Félrebeszél, uram ; megőrült, uram ; és kiabál, hogy eljön ide hozzád, ha nem keresed fel rögtön.

— Menjünk együtt, — szólt az idegen, és nyomban elindult a legénnyel együtt. Fayle Davy pár lépésnyiről nyomon követte őket.

VIII.

Az éjszaka sötétjében, köpönyegben és csuklyában, mint valami apácza, egy szép fiatal nő járt házról-házra a kurutytyón, a hol a máglyatüzek jelezték, hogy még dühöng a betegség. Mona volt. Három nap óta hol itt járt, hol ott járt, részint azért, hogy ápolja a betegeket, részint azt remélve, hogy találkozik az idegennel, a ki eljött, hogy meggyógyítsa őket. Minduntalan elkerülte azonban az idegent, mert hol előtte, hol utána járt néhány perczezel.

De azért tovább járta a házakat, keresve őt, valahány-

szor egy-egy újabb ajtón belépett, úgyszólván félve is attól félig, hogy véletlenül szemtől-szemben találkozik vele.

Abba a házba, a hol az idegen megkapta Mona atyjának az üzenetét, csaknem ugyanabban a pillanatban lépett be, mikor az idegen távozott onnan. A három férfi mellette haladt el a sötétben.

Jabez, a szabó, a ki nyöszörögve a tűzhely mellett ült, elmondta neki, hogy a pap ebben a pillanatban indult el Ballamonába, a hol a volt főbíró — Mona talán nem is hallotta még? — éppen most megbetegedett verejtéklázban.

Mona finom arcza elfehéredett e szavakra, s kis várta-tva megfordult Mona, hogy a pap után menjen. De aztán visszatért a tűzhelyhez, és megkérdezte, vajon közölték-e az idegennel, hogy a püspök látni kívánja. Jabez megmondta, hogy közölték, s hogy az idegen azt mondta, hogy fölkeresi a püspököt, mielőtt távozik a parochiából.

Ezután egy másik kérdés tolt a nyelvére, de nem tudta kimondani. Végül megkérdezte, miféle külsejű ember az idegen.

— Hát nagy, karcsú és erős, — mondta Jabez.

És Billy-the-Gawk, a ki Jabez beteg feleségének az atyjafia lévén, ott ált a tűzhely másik felén, így szólt:

-- Bizony, és nagyon nyugodt, rendkívül ünnepélyes.

— Csodálatos ember, csodálatos, csodálatos, — szólt Jabez még mindig nyöszörögve. — És a hol csak megjelent, a verejtékláz egy-kettőre megszűnik.

— A mint mondtam már, — szólt Billy-the-Gawk, — a jó ember arcza borzasztóan gyötör. Nem tudok rá visszaemlékezni, hol láttam már valaha régebben ezt az arcot.

Mona ajka megremegett ezekre a szavakra, mintha szólni akart volna valamit; de aztán mégsem szólt semmit.

— És milyen erős! — mondotta Jabez. — Csak egy embert ismertem a szigeten, a kinek a karja félig olyan erős volt.

Mona sápadt arcza láthatóan megrándult, és feszülten figyelt.

— Kit gondolsz? — kérdezte Billy the-Gawk.

E kérdésre egy pillanatig néma csend támadt. Majd mind a két férfi nagyot lélekzett, a torkát reszelte, jelentősen Monára pillantott és egymás arczába nézett.

— *Ót*, — szólt Jabez, halkán suttogva, s a tenyere mögül beszélve.

— *Ót?*

Billy-the-Gawk kiegyenesítette meggörbült hátát, fölmeresztette csipás szemét, fölfújta ránczos arcát, és hosszú, halk füttyöt hallatott.

-- Szentséges Isten!

Jabez egy pillanatig merően a vén koldus szeme közé nézett, aztán ő is főlegyenesedett a székén:

— Irgalmas ég!

Mona szíve majd kiugrott a kebléből. A bizonytalanság csaknem eszt vette és kedve lett volna felsikítani.

IX.

Egy hét se telt belé, mióta a vén Thorkell beszélgetett a püspökkel arról a mendemondáról, hogy a kutak meg vannak boszorkányozva, s a főbíró félelme a nyavalyától valóssággal örületté növekedett. Nem járt többé a templomba sem, hanem bezárkózott a házába. Éjjel-nappal hallatszott nyughatatlan lépteinek a zaja, a mint szobáról-szobára járt. Keveset evett, s annyira félt a kútja vizétől, hogy három napja egy csepp vizet sem ivott. Végül, mikor elepedt már a szomjúságtól, fölment a Dhoon szakadékba, s ott ivott egy tócsából, négykézláb szüresölve a vizet, mint a kutya. Mintha szakadatlanul imákat mondott volna, s mikor a templom harangja bármi okból megkondult, a főbíró térdre hullt és hangosan imádkozott. Ráparancsolt a báz cselédeire, hogy semmiféle halálhírt ne merjenek közölni vele, de virrasztott, figyelt és hallgatózott nyitott ajtók mögül, hogy mit beszélgetnek maguk között. Éjszaka a homlokzat ablakaihoz ment és elnézte onnan a máglyatüzeket, a melyek a kuruttyón a megfertőzött házak körül lobogtak. Mindig keserű szavakkal fordult el ettől a látványtól. Az ilyesmi az ördög munkája: megcsúfolása az Istennek, a ki azért küldte ezt a nyavalyát, hogy bosszút álljon a sziget bűnös népén. Thorkell többször is elmondta ezt Kerruish Jarvisnak. Jarvis megvetően felelt neki, és Thorkell erre haragosan válaszolt. Végül összekaptak és Jarvis továbbállt.

Egy reggel Hommybeget hívatta Thorkell. Megmondták neki, hogy Hommy a feleségét ápolta; a vak asszony azonban meghalt és Hommy most temeti őt. E hír hallatára Thorkell rémülete határtalan lett. Egész álló éjszaka arról beszélt magában, hogy megveti ugyan a látomásokat, de meg akarja tudni mégis, mit mond Kerry, vajjon túléli-e ő a járványt. Hiába, a vak asszony meghalt. Annál jobb!

Később, ugyanaznap, eszébe jutott Thorkellnak, hogy valahol a hegyek között él egy öreg majoros, a ki látnok és bárd. Elmegy meglátogatni a vén szélhámost. Igen, mulatni akar egyszer a babonán, a mely majmolja a vallást. Thorkell föl is kerekedett, és rá is akadt a bárd magános házára fent a magasban a Sherragh Vane fölött. A nagy tűzhely egyik sarkában ott ült az öreg, fejére csavart és álla alatt megkötött fekete kendőben. Elmult már nyolczvan esztendő is, és az arca olyan vén arcz volt, a melynél vénebbet Thorkell soha életében nem látott. A térdén egy fiatal gyerek ült, s két-három kis fiú a lába körül játszadozott. Egy középkorú, sürgő-forgó nő a turfa tüzet piszkálgatta és ráakasztotta az üstöt a kürtő-kampóra. Az öreg embernek a felesége volt, s az apróság mind az öreg gyermeke volt.

Thorkell a régi népdalokról kezdett beszélni és azt mondta, azért jött, hogy meghallgasson közülök egynehányat. A vén bárd szeme fölragyogott. Írt egy éneket a betegségről. A «léczről» levett egy hártypapirdobozt, tele elnyütt, összefogdosott és foltos papirosokkal. Azután elkezdett olvasni az egyik papirosról, Thorkell pedig figyelni próbált rá. A költemény egy álmodt el. Az álmodó azt álmodta, hogy bement egy templomba. A templomban nagy gyülekezet volt együtt s a szószékbén egy prédikáló állt. De mikor a prédikáló imádkozott, az álmodó egyszer sem hallotta Isten nevét. Végül kitalálta, hogy halottak gyülekezetébe jutott az elkárhozottak birodalmában. Valamennyien a verejtéklázban haltak meg. Itt e földön valamennyiöket intették sokszor böles férfiak és asszonyok. A gyülekezet elénekelt egy szomorú zsolozsmát, s mikor istentiszteletük véget ért, kezdtek elszéledni. S az álmodó ekkor ráismert közülök többekre, a kiket ismert életükben. Volt közöttük egy, a ki megölte a saját fiát, s a ki égő szomjúsággal bűnhődött bűneiért. Ennek a boldogtalannak odanyujtott az álmodó egy csésze vizes tejet; de az elkárhozott lélek nem volt képes égő ajkához emelni a csészét, bárhogy erőlködött is merev karjaival.

Thorkell eleinte türelmetlenül hallgatta, mint olyan ember, a ki azt remélte, hogy okosabb dolgot fog hallani, de később lázas érdeklődés fogta el. Az égbolt elsötétült, mióta Thorkell belépett a házba, s mialatt a vén bárd zümögve énekelt, s a gyerekek a lába körül ugrándoztak, heves záporosó csapdosta viharosan az ablaktáblát.

A ballada irgalmatlan fűzfaverssel végződött, kegyetlenül fenyegetve a bűnöst, hogy kerülje a gonosz életet:

Óh, bűnös, lásd a veszedelmet,
 S félj a pokoltól, míg nem késő.
 Ha földi kéjbe süpped elméd,
 Riaszson el a tüzes kénkő.
 S hogy félelmed nagyobb legyen,
 El ne felejtsd egy percze sem.
 Hogy a pokolnak tüze éget.
 Óh, ne felejtsd el üdvösséged!

A vén hegyi bárd testét ide-oda himbálva ekkép zümögte el mesterkéletlen énekét a kárhozat veszedelméről. Thorkell fölugrott a székéről és valami megvető kiáltást hallatott. Micsoda örület volt ez? Ha rajta múlték, bedugna minden babonás embert a várbörtönbe.

Másnap reggel, mikor leült a reggelihez, Thorkell elmondta Kerruish Jarvisnak, hogy egymás után három éjszaka ugyanaz az álma volt, még pedig szörnyű álma. Jarvis a szemébe nevetett, és azt mondta, hogy együgyű vén ember. Thorkell hevesen válaszolt, s aztán nyomban elváltak úgy, hogy egyikük sem nyúlt a reggelihez. Dél felé Thorkell azt képzelte, hogy lázas, és hívatta Kerruish Jarvis; de Jarvis éppen öltözködött és nem volt szabad zavarni őt. Öt óraker délután aznap Thorkellnek minden pórusából csurgott a verejték, és Thorkell hangosan jajgatott, hogy megkapta a nyavalyát. Hét óra felé ráparancsolt a szolgára — egy Caine Juan nevű legényre, a ki Hommyt helyettesítette. — hogy keresse föl a római katolikus papot, Dalby atyát.

Mikor az idegen megérkezett, a legény kinyitotta előtte az ajtót és odasúgta neki, hogy az öreg gazda ura megbolondult.

— Két óra óta nincs helyén az esze, — mondta a legény, azután megindult Thorkell hálószobája felé; de eltévesztette a folyosót, mire az idegen rámutatott a helyes ajtóra.

Thorkell ült az ágyában. A ruháját nem vetette le, de a kabátja — kék, csipkés kabát — és hosszú sárga mellénye is ki volt gombolva. Parókája egy nagy támlás szék tetejére volt akasztva, és Thorkell kopasz feje egy darab piros rongyba volt csavarva. Hosszú, szőrös keze, a melynek kék erei kidagadtak, mint a rák, úgy motoszkált a takaró fölött. A szemét tágra meresztette. Mikor meglátta az idegent, fel akart kelni ágyából.

— Nem vagyok beteg, — mondta; — ostobaság az a gondolta, hogy engem is levett a lábamról a nyavalya. Azért hivattalak csak, mert közölni akarok veled valamit.

Azután rákiáltott a fiatal legényre, hogy hozzon vizet neki.

— Juan, vizet! — kiáltott rá; — Juan, ha mondom, még több vizet!

Azután az idegenhez fordult.

— Igaz, hogy folyton szomjas vagyok; de hát ez azt bizonyítja, hogy megkaptam a betegséget? Juan, gyorsan — vizet!

A legény jókora fazék hideg vizet hozott be és Thorkell megragadta a fazekat, de mikor kinyújtotta a nyakát, hogy igyék, s forró ajka láthatóan remegett és fehér nyelve előre nyult, egyszerre csak visszariadt és ezt kérdezte:

— A kútból való?

Az idegen kivette Thorkell kezéből a fazekat, miközben nagy csontos ujjával szétfeszítette Thorkell merev ujjait.

— Melegítsd meg a vizet. — mondta a szolgának.

Thorkell visszahanyatlott a párnájára, s a piros flanell-rongy lecsúszott kopasz fejedűbjéről. Azután félkényökére támaszkodott, és újra a betegségről kezdett beszélni.

— Tévedsz. — mondotta. — Gyógyíthatatlan. Isten bosszúja a bűnös sziget népén. Megmondjam, miféle bűnért? A babonáért. A babona a vallás majmolása. Az Úr káromlása. Juan! Juan, ha mondom, segíts ki ebből a kabátból. Meg az ágytakaróból is. Mért vannak olyan sokan? Igaz, uram — atyám, igaz? — igaz atyám, forróságom van, de mit bizonyít ez? Vizet! Juan, még vizet — a szakadékból hozz vizet, Juan!

Az idegen gyöngéden hátranyomta Thorkellt, és jól betakarta, hogy a levegő ne érje.

— Ha mondom, babona csak, uram. — szólalt meg újra Thorkell. — Törvénnyel fojtanám el. Ez ennek a szigetnek az átka. Mit csinál az a huszonnégy képviselő, hogy nem irtja ki a babonát? És a papság — most mi fölött viszálykodik, hogy nem látnak hozzá a kiirtásához? Majd én megmondom, uram, miről van szó. Ide figyelj. Valaki csinál valamit és valamelyik vén asszony motyog rá valamit. A bűnös mindjárt azt hiszi, hogy el van átkozva, és hogy a mit jövendöltek, az bizonyosan el fog rá következni. És el is következik. Miért? Mert a bűnös a maga kapkodó, remegő félelmével *maga* idézi föl önmagára. Ő maga idézi föl — ez az igazság! És erre aztán a sziget valamennyi vén asszonya tovább motyog.

Thorkell e szavaknál nevetni kezdett, hangosan, eszeveszetten, borzalmasan. Kerruish Jarvis akközben lépett be a szobába, mialatt Thorkellből ömlött a szóáradat. Az ide-

gen nem nézett Jarvisra, de Jarvis figyelmesen szemügyre vette őt.

Mikor Thorkell félelmes nevetése megszűnt, Thorkell Jarvishoz fordult azzal a kérdéssel, vajon a szigetnek nem a babona-e az átka, és vajon nem kellene-e törvénnyel elfojtani a babonát? Jarvis válasz helyett elbiggyesztette az ajkát, de a megvetésnek ezt a formáját a vén Thorkell gyöngye szeme nem vette észre.

— Nem így beszéltük-e meg együtt sokszor? — kérdezte Thorkell.

— És abban is megegyeztünk, — szólt Jarvis, lassan és epésen beszélve, — hogy te magad vagy a világon a legbabonásabb ember.

— Micsoda? Micsoda? — kiáltott föl Thorkell.

Az idegen fölemelte az arcát és merően Jarvis szeme közé nézett.

— *Neked* — mondta nyugodtan — van rá okod, hogy ezt állítsd.

Jarvis elvörösödött, megfordult, az ajtóhoz ment, visszatekintett az idegenre, azután kiment a szobából.

Thorkell nyöszörgött a vánkosán.

— Egészen egyedül vagyok, — mondta, és hangosan sirva fakadt.

Az idegen várt, a míg a hisztériás roham megszűnt, azután így szólt:

— Hol a leányod?

— Ah! — szólt Thorkell, lesütve vörös szemét.

— Hivasd el.

— Rögtön. Juan, eredj el a püspöki udvarba. Szaladj és hozd el magaddal Mona kisasszonyt. Mondd meg neki, hogy az édes atyja rosszul van.

Mialatt Thorkell kiadta ezt a parancsot, Kerruish Jarvis belépett újra a szobába.

— Nem! — szólt Jarvis, kinyujtva kezét a legény elé.

— Nem? — kiáltott Thorkell.

— Ha ez a ház az enyém, akkor én akarok parancsolni benne, — mondta Jarvis.

— Parancsolom! a te házad! a tied! — kiáltott Thorkell, és még dühösebben kezdett hisztériás rohamában átkozódni. — Fattyú, mindenemet neked adtam! Ha én nem vagyok, most az útfélen hányódnál — nem, a szemétdombon!

— Ez a dühösködés nem használ, — mondta Jarvis, nyugalmat erőltetve magára. — Mona kisasszony nem fog belépni ebbe a házba.

Jarvis háttal az ajtónak vetette magát. Az idegen oda lépett hozzá, az egyik hatalmas kezét rátette Jarvis karjára és félretolta őt.

— Eredj el Mona kisasszonyért, — szólott rá a fiatal legényre. — Kopogj az ajtón, mikor visszatérsz, majd én kinyitom.

A legény engedelmeskedett az idegennek. Jarvis megállt s egy pillanattig tétovázva az idegen arczába bámult. Ezután megint kiment a szobából.

Thorkell tovább nyöszörgött vánkosán.

— Igaz, — mondta, kínosan szedve a lélekzetet, — bár gyűlölöm és utálok a babonát, én magam is áldozata lettem egyszer — csak egyetlenegyszer. A fiamat, Ewant, megölte bátyámnak a fia, Dan. Úgy szerették egymást, mint Dávid és Jonathán; de én hazudtam valamit Ewan-nak, és erre harczoltak egymással, és Ewant holtan hozták haza. Igen, én hazudtam neki, de akkor azt hittem, hogy igazat beszélek. Én magam hitettem el magammal. Hallgattam valami vénasszonypletykára, és igaznak tartottam. És Dant kiközösítették — azaz száműzték, kiátkozták; még rosszabb, még rosszabb. De most már ő is halott. Halva találtak a hóban.

Thorkell újra nevetni próbált, kétségbeesetten nevetni, félig mintha zokogott volna.

Meghalt! azzal fenyegettek engem, hogy ki fog szorítani a helyemből. És most meghalt előttem! Ennyit ér a jövődölésük! De mondd csak — hiszen te pap vagy — mondd csak, vajon ez a bűn le fog-e rántani engem a — a — —. De ne felejtse el, hogy akkor igaznak tartottam — igen, én — —

Az idegen arca vonaglott, és a lélekzete meggyorsult.

— Így hát te voltál az oka mindannak, a mi történt? — kérdezte elfojtott hangon.

— Én voltam; én voltam — — —

Az idegen hirtelen az ágy fölé nyult és vállon ragadta Thorkellt. De a következő pillanatban engedett erős markolásán, és megállt egyenesen az ágy előtt, épp oly nyugodtan, mint az imént. És Thorkell akadozva tovább beszélt:

— Az utolsó három éjszaka szörnyű álmom volt. . . . Elmondjam, mit álmodtam? Elmondjam? Azt hittem, hogy Dan, a bátyám fia, föltámadt a sírjából, az ágyamhoz lépett és az arczomba meredt. Azután azt hittem, hogy nagyot sikoltok és meghalok; és az első, a kivel a másvilágon találkoztam, Ewan fiam volt. és ő is az arczomba meredt,

és azt mondta, hogy örökre elkárhoztam. Atyám! Atyám! Esedezem, mondd csak — —

Thorkell belekapaszzkodott az idegen kabátjába és fölült. Az idegen gyöngéden visszanyomta őt.

— Maradj csendesen! Maradj csendesen — te is sokat szenvedtél, — mondta az idegen. — Maradj csendesen — az Isten irgalmas.

Ugyan-e pillanatban vad izgatottsággal belépett a szobába megint Kerruish Jarvis.

— Most már tudom, ki ez az ember, — kiáltotta, az idegenre mutatva.

— Dalby atya, — mondta Thorkell.

— Bah! — MYLREA DAN!

Thorkell mereven felkönyökölt, és felemelkedve merően az idegen arczába bámult. Azután görcsösen belekapaszzkodott az idegen kabátjába, fölsikoltott és visszahanyatlott párnájára.

Ugyanebben a pillanatban hangosan kopogtak a ház ajtaján. Az idegen kiment a szobából. Az előcsarnokban gyertya égett. Eloltotta. Azután kinyitotta az ajtót. Egy nő lépett be. Egyedül volt, s a sötétségben szó nélkül elhaladt az idegen mellett. Az idegen kilépett a házból és behúzta az ajtót maga után.

X.

Egy órával ez után a szörnyű találkozás után, a melynek folyamán azonosságát (a melyet soha sem burkolt semmiféle szegényes maskara), hirtelen leleplezték, Mylrea Dániel, sarkában Fayle Davyval, a völgy máglyatüzei között a püspöki udvar felé haladt. A tenger felől közeledett a régi házhoz, s a kertjébe azon a kapun lépett be, a mely szilfák között a könyvtárhoz vezető gyalogösvényre nyílt. Bármily tunya volt Davy értelme, az mégis feltűnt neki, hogy ezt az ösvényt idegen ember nem ismerhette volna.

Az esti égboltozat kiderült, s itt-ott egy csillag tündökölt keresztül a sárguló lombokon. Könnyű szellő zizegett a haldokló nyár hervadó leveleit. A ház előtti réten az esti harmat ezüstös köde párázott csendesen. A szakadékból hébe-korba brekegés hallatszott, s a távoli tenger felől (bár látszólag a tengerrel szemben emelkedő hegyek közül) a partot öblögető hullámok verése hallatszott.

Mylrea Dániel lassan, de szilárdan haladt, bár titkos

fájdalom gyötörte őt útközben. Olyan földön lépdelt, a melyet a boldog gyermekkor ezernyi emléke tett drágává előtte. Visszatérőben volt pár rövid pillanatra, kínos és örömteli, félelmes és gyönyörteli pillanatra, abba a házba, a melyről azt hitte, hogy soha az életben nem fogja többé viszontlátni. Nagyon közel volt már azokhoz, a kik nagyon drágák voltak szívének, s a kiknek ő is — igen, minden bizonynyal és mindennek ellenére — drága volt ő is.

— Apám, apám, — suttogta magában. — És Mona, Mona, szerelmem, szerelmem.

De csak a száraz levelek henye csörgése felelt vergődő szívének epedő kiáltására.

A szilfák árnyékából kijutott a rét nyílt zöldjére, a csillagos égbolt alá, mikor más valakinek a hangját hallotta. Éneklő gyermeknek a hangja volt. Tiszta, édes hang volt, és annyi bensőséggel hullámszórt keresztül a csendes levegőn, a mennyit ritkán találunk gyermeki hangban.

Mylrea Dániel tovább haladt, a míg a könyvtár ablakához nem ért, a melyet rózsás fény világított meg. Ott megállt egy pillanatig és benézett a szobába. Atyja, a püspök, ott ült tölgyfaszékében, a mely vasszögekkel volt kiverve. Mintha megöregedett volna, és homlokát egy árnyalattal mélyebb barázdák szántották volna végig. Lába előtt egy számolyon, egyik könyökével kötényére támaszkodva, egy kis leánya ült és énekelt. Vörösen izzott a tűz előttök a kandallóban. Csakhamar felállt a püspök székéről és kiment a szobából. Roskadozva lépdelt és a fejét lehorgasztotta.

Mylrea Dániel erre a ház homlokzata elé került és kopogott. Az ajtót szolgáló nyitotta ki, a kinek arcát Dan nem ismerte. A mit látott, minden idegen volt neki és mégis ismerős. A csarnok a régi volt, de szűkebbnek tetszett, s mikor léptei zaját visszaverte, Dan megborzongott.

A püspököt kereste, s mint valami idegent végigvezeték atyja házában a könyvtár ajtaja elé. A kis leánya most egyedül volt a szobában. Felállt a számolyról, mikor Dan belépett, s minden elfogódás nélkül eléje lépett és kezét nyújtott neki. Dan nagy ujjai közé fogta gyöngéd kis tenyerét s egy pillanatig nem bocsátotta el, miközben a kis lány arcába nézett. Szépséges gyermekarc volt, lágy, gyönyörű, tojásdad, sápadt arcának színébe egy kis olajbarna szín vegyült, és szőke haja — a mely csaknem fehérnek tetszett a tűz vöröslő fényében — könnyed fonatokban övezte domború, sima homlokát.

Dan leült és közelebb vonta magához a kis leányt,

folyton az arczába mélyedve. Aztán remegő hangon a nevét kérdezte, s a kis lány, a ki sem zavarodottságot, sem félelmet nem árult el, azt felelte, hogy Aileen a neve.

— De csak Ailee-nek hívnak. — tette hozzá nyomban; — mindenki Ailee-nek hív.

— Mindenki? Kicsoda?

— Óh, mindenki, — felelt a kis lány, igazi gyermeki hangsúlyozással.

— A mamád?

A kis lány a fejét rázta.

— Talán a — a —

A kis lány még erősebben rázta a fejét.

— Tudom, mit akarsz mondani, de énnekem nincsen papám, — mondta.

— Nincsen? — ismételte Dan.

A kis lány arca egyszerre csodálatosan elkomolyodott, és így szólt:

— A papám régen, nagyon régen meghalt — mikor még egészen kisbaba voltam.

Dan ajka megremegett és tekintete másfelé fordult a kis lány arczáról.

— Olyan régen, de olyan régen — hogy el se tudod képzelni. És a néném azt mondja, hogy nem is emlékezhetem rá vissza.

— A nénéd?

— De megmondjam, mit mond Kerry, hogy miért halt meg? — megmondjam? — De csak súgva mondhatom meg — és ugy-e nem fogod elárulni a nénémnek? — mert a néném nem tudja ám — megmondjam?

Dan remegő ajka elfehéredett, és remegő kezével félre tolta a kis lányka fejét, hogy ártatlan szeme ne nézhessen az arczába.

— Hány éves vagy, Ailee? — kérdezte aztán nyugodtan.

— Óh, hét éves vagyok — és a néném, ő is hét éves; én meg a nénikém ikrek vagyunk.

— Hát énekelni tudsz-e? Úgy-e tudsz? Nem énekelnél nekem valamit?

— Mit énekeljek?

— Akármit, szivecském, — a mit éppen az imént énekeltél.

— A nagypapának?

— A nagypapának.

— Kerry azt mondja, hogy a nagylácsim, nem a nagypapám. De ez nem igaz, — tette hozzá sértett önérzettel; —

aztán meg honnan is tudhatná Kerry? Hiszen nem az ő nagypapája úgy-e? Hát te ismered Kerryt? — A kis arczoska hirtelen elsötétült. — Óh, el is felejtettem — szegény Kerry.

— Szegény Kerry?

— Meg szoktam látogatni Kerryt. Fölfelé megyünk az országúton, aztán tovább, tovább messzire, a míg egy pár gyerekhez nem érünk, aztán még tovább, a míg egy kis fiúhoz nem érünk — és akkor ott vagyunk.

— Nem akarsz énekelni valamit, szivecském?

— Elénekelem a nagypapa nótáját.

— A nagypapáét?

— Igen, azt, a mit legjobban szeret.

A kis lány gödrös arczoskája kisimult és ártatlan szemcskéje komolyan az ég felé tekintett, a mint elkezdett énekelni:

Óh, Myle Charaine, honnan sok aranyad?

Magamra, magamra hagytál ideleenn.

Óh, nem a kuruttyón, mélyen a föld alatt,

Magamra, magamra örömtelen.

Dan gyermekéveinek kedvencz nótája volt ez a dal; s mialatt a kis lány énekelt, a vérrel szennyezett férfinak, a ki elborult szemmel nézett a Kherub arczára, úgy remlett, mintha a kis lány elhunyt atyjának hangját hallaná az éneklő hangból kicsengeni. Hallgatta, a míg tudta, aztán, mikor könnybe lábadt a szeme, kemény kezével pihegő keblére vonta a szőke fejcskét és halkán zokogott:

— Kis Ailee, kis Ailee!

A kis lány abbahagyta az éneket és zavarodottan nézett a csontos, könnyben úszó arca, a mely föléje hajolt.

E pillanatban kinyílt a szoba ajtaja és belépett a szobába nesztelenül a püspök. Egy pillanatig megállt a küszöbön elképedve. Azután lassan beljebb került a szobába és így szólt:

— A szemem nem a régi többé, uram, és úgy látom, nincs is más világosságunk, csak a tűz fénye; de ha nem csalódom, a derék Dalby atya vagy, úgy-e?

Mylrea Dan fölállt.

— Tőle jövök, — felelte.

— Ő maga nem is jön el?

— Nem jöhet el. Üzenettel küldött hozzád.

— Isten hozott. Az unokahugom nemsokára itthon lesz. Ülj le, uram.

Mylrea Daniel nem ült le, hanem állva maradt tovább

is, lehorgasztva fejét atyja előtt. Egy pillanat múlva újra megszólalt.

— Dalby atya, — mondta, — meghalt.

A püspök leroskadt a székébe.

— Mikor? Mikor?

— Körülbelül négy héttel ezelőtt.

A püspök újra fölállt.

— De hiszen tegnap még itt volt ezen a szigeten?

— Arra kért, mondjam el neked, hogy ígéretéhez képest eljött ide a szigetre, de az Úr akaratának tetszett őt magához szólítani az nap éjszaka, mikor kikötött a sziget partján.

A püspök egyik kezével a homlokához kapott.

— Uram, — mondta, — a hallásom szintén meggyöngült, mert, mint látod, most már öreg ember vagyok, aztán meg nagyon sok szomorúság is ért életemben. Talán nem jól hallottalak, uram.

Mylrea Dániel erre röviden elmondta a pap balesetének és halálának a történetét, és elmondta, hogy az az ember, a kinek házában a pap meghalt, hogyan merészkedett vállalkozni a jó pap küldetésének a teljesítésére.

A püspök látható kinnal hallgatta mindezt, s egy ideig egy szót sem szólt. Azután akadozva, lihegve megkérdezte, ki az a másik ember.

— Mert az a derék ember valósággal áldása szigetünknek, — tette hozzá idegesen.

Erre a kérdésre nem kapott választ. Újra megkérdezte hát:

— Kicsoda?

— Én magam vagyok.

A püspök remegő újjaival föltette szarukeretes pápaszemét.

— A hangod nagyon ismerős előttem, — mondta. — Mi a neved?

Újra nem kapott feleletet.

— Mondd meg a nevedet, uram — hogy arra kérhessem az Istent, áldjon meg.

Még mindig nem kapott feleletet.

— Szeretnék megemlékezni rólad imáimban.

Erre Mylrea Dániel remegő hangon így szólt:

— Az én szegény nevemről soha sem feledkeztél meg imáidban.

A püspök erre hátratántorodott.

— Világosságot! — szólt bágyadtan. — Több világosságot!

Megérintett egy csengőt az asztalán, aztán csendesen a székébe roskadt. Mylrea Dániel térdre borult a püspök lábai elé.

— Atyám, — szólt lázasan suttogva, és ajkát a püspök kezére illesztette.

Nyílt az ajtó, s egy szolgáló lépett be a szobába, több gyertyával. Ugyane pillanatban Mylrea Dániel gyorsan eltávozott a szobából.

A kis lányka fölugrott a földről és a püspökhöz rohant.

— Nagypapa, nagypapa! Óh, mi lelt, nagypapa? — kiáltozott.

A püspök feje lehorgadt a mellére, s az aggastyán elájult. Mikor újra eszméltre tért és kinyitotta a szemét, Mona borogatta a homlokát és nedvesítgette az ajkait.

— Gyermequem, — szólt a püspök idegesen, — valaki visszatért közénk a halottak közül.

És Mona azzal felelt, a mi most teljesen elfoglalta a gondolatait:

— Édes bácsi, — szólott, — szegény atyám egy félórával ezelőtt meghalt.

NEGYVENÖTÖDIK FEJEZET.

Miatyánk, ki vagy a mennyekben . . .

Pár nap mulva az előbbi fejezetben említett események után a Man-sziget népe arra az örvendetes bizonyosságra ébredt, hogy a verejtékláz nyavalyája megszűnt. A forróság hatalmas ereje ellanyhult; a föld száraz lett és a talaj megkönnyebbült. A kuruttyóból sem szálltak föl többé déltájban bűzös gőzök. A levegő is hűsebbre vált, s az éjszakák annyira lehültek, hogy reggelenként szálakban csüggött alá a dér az orgona száraz gallyairól.

A szegény emberek kezdtek rendbe szedni gondolataikat a csodálatos eseményekre vonatkozólag, a melyeket átéltek; kezdtek számba venni halottaikat; kezdtek beszélni az apátlan gyerekekről, s az öreg emberekről, a kik egyedül maradtak itt e világon, mint csupasz fatörzsek, lombtalanok, ágatlanok, a melyeket földre sújtott a tegnapi vihar.

S az élet és halál csatája után az első számvetés során egyszerre csak észrevették az emberek azt is, hogy a verejtéklázzal együtt eltűnt az a férfi is, a ki elhozta nekik a betegség orvosságát. Nem volt a kuruttyón, nem volt Michaelben sem, s nem vonult távolabb Keletre sem. Senki sem

tudta, mi lett belőle. Mikor utoljára látták, Germanon haladt keresztül délnek Patrick felé. Akkor egyedül volt, csak a gyöngé elméjű Fayle Davy volt vele, a ki nyomon követte hűségesen, mint a kutya. Mikor fölért a Creg Willey dombra, a St. John-beliek egyenkint, párosával, hármában utána mentek, hogy kifejezzék neki egyszerű hálájukat. De ő tovább ment, mintha alig hallotta volna őket. Mikor Tynwaldhoz érkezett, megállt és már-már Greeba-felé indult, mintha irányt akart volna változtatni. De aztán tovább nem tévőzva rátért az egyenes útra a falu felé a Slieu Whallin tövében. Mikor keresztül ment a réten, a St. John-beliek, a kik utána mentek a dombra vezető úton, nagyon megsaporodtak, mert csatlakoztak hozzájuk a tynwaldiak is. S mikor az idegen elhaladt a régi hegy alatt, hosszú, gyors léptekkel, állat mellére horgasztva és szemét állhatatosan a földre szegezve, az ősz emberek levették a sipkájukat, a fiatal anyák odatolták elébe kis gyermekeiket, hogy áldja meg őket, és egyszerre csak valamennyien így kiáltottak föl:

— Isten áldja meg a papot! Ég óvja a papot!

Akadtak ennek a jelenetnek szemtanúi, a kik mikor a következmények fölfrissítették emlékezetüket, azt szokták mondogatni, hogy a sziget szegényeinek e vad hálanyilváníttása közben, az, a kinek e hála szólt, fájdalmas, gyors pillantást vetett föl a hegyre, a mely kopáran tornyosult a zöld mezőn, azután szétválasztotta a környező tömeget kezével, s tovább ment közöttük egy szó nélkül, egy tekintet, egy jel nélkül.

Mint hogy végül belátták, hogy visszariad hálájuktól, az emberek nem kísérték őt tovább, hanem megálltak a réten, és utána néztek, a mint fölfelé ment Slieu Whallin mellett a hegyi ösvényen. Mikor fölért az ösvény legtetejére, a hol kezd az ösvény levezetni a tulsó völgybe, megállt és visszafordult, hátratekintve. Az emberek odalent világosan látták, a mint alakja teljes nagyságában kivált a levegőégből, s még egyszer ösztönszerűen kitört belőlük a kiáltás, elnyomva a távoli tenger zúgását is: «Isten áldja meg a papot! Ég óvja a papot!» És ő meghallotta a kiáltást, mert hirtelen megfordult és eltűnt.

Miután eltávozott, mintha nyomban megtört volna a varázs. Az emberek zavarodottan néztek egymás arcába, mintha határozatlanul eszükbe jutott volna, hogy valahol és valamikor, de egészen más körülmények között, látták volna már ugyanazt, a mit most láttak. És lassacskán

eszökbe jutott minden, kapcsolatban egy névvel, a melyet nem volt szabad kiejteniök. És ekkor sok mindent megértettek, a mi addig csodálatosnak tűnt föl nekik.

Pár nap mulva az a hír szállt szájról-szájra Man szigetén, északról délre, keletről nyugatra, a kuruttyó vályogkunyhóitól a castletowni várig, hogy az, a ki meggyógyította a betegeket s a kit az irországi papnak tartottak, senki más nem volt, mint az az elátkozott, régen halottnak hitt ember, a ki életben maradt, hogy megváltójává legyen népének.

A nagy ujságot elvitték a püspöki udvarba is, de ki-tűnt, hogy ott már tudták a dolgot. A szóbeszéd azt is tudta, hogy Castletownból kérdezősködtek, vajon igaz-e a hiresztelés; de azt senki sem tudta megmondani, mit feleltek a kérdezősködéésre a püspöki udvarból. A püspök nem fogadott senkit, még a saját papjait sem. Monával és a gyermekkel, Ewan kis lányával, töltötte együtt napjait Thorkell halála óta, s a míg Thorkell temetésének órája el nem következett, nem is engedte magánosságát megzavarni. A temetésre azonban lement a kis temetőbe, a mely túlnan terült el a tenger fölött.

A volt főbíró fia, Ewan mellé temették el, alig egy lábnyira tőle. Kerruish Jarvison kívül a püspök volt az egyedüli gyászolója Thorkellnak, s alig ért véget a gyászszertartás és alig hányt rá Will-as-Thorn kapája a második lapát göröngyöt, Jarvis is megfordult és sietve eltávozott. A püspök egyedül állt ott öcscsének meg nem tisztelt sírja mellett, és megpróbálta elfelejteni öcsce kajánságát és szeretetlenségét és azt az esztelen babonaságát, a mely annyi szerencsétlenségnek volt az okozója. Csak azzal a szánalommal, a mely már-már szeretetnek mondható, gondolt arra a nagy romlásra, a mely szegény hitét lesujtotta. S mikor a püspök hazatért, közeli atyafiságának listájában szomorú hézagokat látott.

-- A sziget kezd nagyon elhagyott helylyé válni, Mona. — mondta a püspök.

Az nap este megjelent Fayle Davy a püspöki udvarban, kezében egy könyvvel. Elmondta Monának, hogy ráakadt a *Ben-My-Chreere*, mint tökéletes roncsra, a Dhoon-öböl kavicsos partján a Calf Soundban, s az egyik fiókban ezt a könyvet találta. Davy egy betűt sem tudott olvasni, de azt tudta, hogy a könyv a bárka halászjegyzéke, s hogy mióta utoljára látta, sok új bejegyzéssel szaporodott.

Mona bevitte a könyvet a könyvtárba, és a püspökkel

együtt keresztül vizsgálta. Birkabőrbe kötött, kis quart alakú könyv volt, cserzetlen bőr sarkokkal és háttal. A hátán hosszában ezek a szavak voltak: «Ben-My-Chree Halászati Jegyzék». A betűk erős kéz vonásai voltak lágy lúdtollal. A czimlapnak ez volt a fölírása:

BEN-MY-CHREE
TULAJDONOS MYLREA DAN, PÜSPÖKI UDVAR,
MAN SZIGETE
HAJÓSGAZDA QUILLEASH ILLIAM.

A lap fölött ez a szó volt: «Számadás», és alatta következtek a bárka különböző bevételei és kiadásai. A kézvonás erős és szabad volt, de a könyvelés nem volt túlságosan áttekinthető.

Nyolcz elszárgult, nagyon elnyütt, szabad kézzel vonalzott oldalt töltött meg a héringhalászat számadása a . . .-iki halásziidényről. Alul meg volt próbálva az egyenleg kimutatása, a nyereségből, veszteségből és a tulajdonosnak, a hajósgazdának és a legénységnek jutó részekből. A mérleg nagyon is világosan a veszteség oldalára hajlott. Negyven font, négy shilling és hat penny volt a hiány.

A püspök rátekintett a tételekre, azután nagyot sóhajtvá tovább lapozott. De ekkor olyasmit talált, a mi sokkal közelebből érdekelte őt. Hosszú naplója volt a tulajdonosnak, a saját kezeirásával, mintegy kétszáz oldalra terjedően. A püspök gyorsan, idegesen és sovár szemmel keresztüfutott a naplón. Azután odanyujtotta a könyvet Monának.

— Olvasd föl hangosan, gyermekem, — mondta egészen megváltozott hangon, és nyugodt arcot színlelve, elhelyezkedett a székében.

Mona két álló óráig olvasta a történetet, a mely bele volt írva a könyvbe. Mi volt a történet, azt fölösleges részleteznünk.

A felolvasónak gyakran el-elakadt a hangja, néha nem is birt vele egyáltalában. És a mikor elhallgatott, hangosan zokogott.

A püspök sokáig figyelt nagy külső nyugalommal, mert az apa érzelmei az Isten szolgájának kötelességérzetével viaskodtak lelkében. Az elbeszélés némely pontján annyira kiélesedett ez a viaskodás, hogy öreg szívét siralmasan marczangolta. De nagyon hősiezen viselkedett, s azzal a gondolattal igyekezett megvigasztalni magát, hogy az volt az egyedüli helyes cselekedet, a mit hét esztendővel azelőtt

tett. Nem sokkal azután, hogy Mona belekezdett a fölolvadásba, a püspök félbeszakította őt:

— Régebben is száműztek már embereket elhagyott szigetekre, és nagyon gyakran sodródtak azok ismeretlen tengerekre.

Később megint félbeszakította a fölolvadást és fejét csóválva így szólt:

— Régebben is megtörtént, hogy embereket kiközösítettek és azok hosszú keserves éveket töltöttek számkivetésben — sokszor szenvedték el már emberek a kiközösítést és a törvény bilincseit.

Majd még egyszer félbeszakította a fölolvadást és remegő suttogással így szólt:

— Beteljesedett — úgy történt minden, a mint reméltem -- eleven halál volt.

De mikor Mona ahhoz a helyhez ért, a mikor a száműzött, a kinek nem volt része semmiféle érintkezésben az emberekkel, megpróbálta önmagában megóvni az ember szellemi mivoltát, a püspök megint félbeszakította a fölolvadást, és akadozva így szólt:

— Ez az élet teljesen egyedüli a maga vigasztalanságában.

És mikor Mona tovább olvasott, hogy miképpen imádkozott a boldogtalan teremtés magánosságában, nem remélve, hogy az Úr meg fogja hallgatni, hanem azt gondolva, hogy soha Isten kegyelmére számot nem tarthat, bár az Isten kiterjesztette már föléje a kezét — azt gondolva, hogy örökkévaló halálra van kárhoztatva, bár az ég áldása mint reggeli harmat föléje permetezett már, — akkor mindaz, a mi a lelki büszkeségből megmaradt még a püspök szívében, helyet engedett az atyai szeretetnek, és agg feje lehorgadt a mellére, és ránczos arcán forró könnyek peregtek alá.

Később az nap este Mona hívatta Fayle Davyt. A fiút könnyű volt megtalálni, odakünn várt a sötétben a ház előtt és nagyon viaskodott azzal a vágyával, hogy bemerjen a házba és elárulja Mona kisasszonynak, hol található meg Mylrea Dániel.

— Davy, — szólt Mona, — tudod, hogy hol van?

— Hogyne, — felelte Davy.

— És oda tudnál vezetni engem?

— Oda.

— Akkor gyere el értem holnap korán reggel és majd együtt elmegyünk hozzá.

Másnap reggel Mona, mikor útra készen lejött, hogy

gyorsan megreggelizzék, a püspök egy levelet forgatott remegő ujjai között.

— Olvasd csak, gyermekeim — mondta elfúló hangon, és odanyújtotta Monának a levelet.

Mona szorongva megfordította a levelet. A felírása ez volt: «Man méltóságos püspökének, a püspöki udvarban». A másik oldalon a pecsét a sziget kormányzójának pecsétje volt.

Mialatt a püspök látszólag az orrán ülő szaruba foglalt pápaszemet tisztította a zsebkendőjével, Mona fölbontotta és elolvasta a levelet.

A castletowni kormányzó írta és az volt benne, hogy Man szigetének és a szomszédos szigeteknek lordja, ama szolgálatok elismeréseül, a melyeket Mylrea Dániel tett a sziget népének legutóbbi megpróbáltatása idején, sürgősen óhajtja Mylrea Dánielt, elhunyt nagybátyjának, Mylrea Thorkellnek utódjául főbíróvá kinevezni, a mely hivatalra a Lord teljesen alkalmasnak tartja őt, föltéve, hogy az egyházi bíróság primása hajlandó föloldani őt a rája kiszabott egyházi átok alól.

Miután elolvasta a levelet, Mona ideges, könyörgő pillantást vetett a püspök arcára, azután nagy örömkialtással, a melybe egy kis fájdalom is vegyült, átfogta karjaival a püspök nyakát.

Az agg püspök teljesen megtört.

— Az emberek ítélete, — mondta, — olyan, mint a kis gyermekek haragja, — ma föltámad, holnap elpárolog, és a mennyei atya arcza ragyog mindannyiunk fölött.

* * *

Fölösleges volna beszámolnunk Mona úti élményeiről vagy ama nagy reményeiről, a melyek az erőt tartották benne hosszú és fárasztó útjában. Az elmúlt hét esztendő alatt sokszor eszébe jutott, hogy ő volt az, a ki rábeszélte Dant, hogy ajánlja fel engesztelő áldozatul bűnéért az életét. És az a gondolat, hogy rabságában oly végzetet idézett föl Dan fejére, a mely rosszabb volt a halálnál, gyakran furdalta a lelkiismeretét. De az Úr utai nem voltak Mona utai, és az Úr jóra fordított mindent. Az engesztelő áldozat meg'örtént, és a bűn kitörülte az élet könyvéből. Dan, az ő szerelme, az ő szerelme tárgya, kiérdemelte megváltását. Annak a nagy embernek bizonyult, a kinek mindig tartotta őt. Tisztelettel és hálával elhalmozottan kell visszatérnie, jó barátok sokaságának kíséretében.

Mikor az utazás nehézségei legjobban kínozták, nem egyszer kebléhez szoritotta a kezét, s megérintette az okmányt, a mely ott pihent. Azután lelki szemeivel ott látta Dant a főbírói székben, mint népének igazságos bíráját. Igen, főbíró lesz, de azért megmarad mindig Dannak, az ő Danjának, a derék, vidám, jókedvű, sőt talán a pajkos Dannak is. Hanczurozni fog a kis Ailee-vel és játszani fog vele úgy, mint sok-sok évvel ezelőtt játszott egy másik kis leánynyal, a kire jól emlékszik, s a kit Dan, mialatt a kis lány ragyogó nevetésben tört ki, meg szokott csiklandozni a karja és az álla alatt.

Hosszú évek gondjainak nehéz terhe oly hirtelen levált Monárol, hogy ez meg nem állhatta, hogy gondolataiba gyermeki pajkosság ne keveredjék. De olykor-olykor eszébe jutott Ewan, és ilyenkor elborult a kedélye, olykor-olykor pedig saját magával foglalkoztak a gondolatai, és ilyenkor szívébe tolult vérenek izzó, forró áradata. És oh! milyen drága titok volt az, a mely hébe-korba belopózott Danról való látomása és a Danra váró nagy hivatás közé. Ez a látomás ő maga volt, megdicsőülve Dan nemes szerelmének fényében, a mint Danra támaszkodva felnéz rá folyton, folyton, mindörökké.

Egy izben eszébe jutott összeborzongva, hogy Dan feljegzéseiben, a melyeket a püspöknek felolvasott volt, beszélt a betegségről. De mit árthatott ez? Hiszen ő most úton volt hozzája és ápolni fogja majd, a míg meg nem gyógyul.

És a mellette ballagó Fayle Davy is tele volt a maga nagy terveivel. Dan úrfi főbíró lesz, az bizony; de lesz neki bárkája is a maga gyönyörűségére, minden bizonynyal. És Fayle Davy matróz lesz rajta, talán kormányos — sőt ki tudhatja? — egyszer majd talán még kapitány is. És akkor, hej, milyen pompás lesz a héringhalászat közben ott heverni hátul pőfékelve a sodródó bárkán s elnézni a magasból tekintő holdat és csillagokat — hej, bizony — hej, bizony!

Végül eljutottak útjuk céljához. Alacsony, rekettyével borított házikó volt, messze odakünn a vad láposban, a szakadékok mellett, az éhes tengerre kitekintve Egyetlen üres helyiségében (a melyet sem tűz, sem nap fénye nem világított meg), egy asztal, egy pad, egy szék és holmi összerakható ágy volt. Ott volt benne Dan maga is, a régi Dan, de jaj! Mennyire megváltozottan! Eszméletlenül, csaknem holtan feküdt az ágyán verejtekklázban gyötrődve — az utolsó áldozat, a melyet a dögvész elragadott.

Mi az, a mit elmondhatnék még a nagy szerelemnek és nagy szenvedésnek ebből a történetéből?

Vannak pillanatok, a mikor az élet a szürkületben keringő denevér vak zizegéséhez hasonlít — beszámíthatatlan, kiszámíthatatlan, mint a siető, balvégzetet jósló teremtés maga! Látjuk, hogy egy kórház ablakából letekint ránk egy kis gyermek sápadt ábrázata; látjuk, hogy egy erős férfi eredménytelenül küzd az igazságtalanság ellen; látjuk, hogy az ártatlanok szenvednek a bűnösök helyett, hogy nemes ösztönök kudarcot vallanak és aljas czélok sikert aratnak, és ilyenkor sajtó szívvel azt kérdezzük: «Mit is tesz hát végül az Isten ezért az ő világáért? És a kifáradt és agyonhajszolt nemzedékek mintha a véletlennek eme vak játékában elég jutalmat lenének, mikor egymás nyomában lesülyednek a némaság örök birodalmába».

Csodálatos-e, hogy ilyen pillanat szakadt rá erre a tiszta, nemes női lélekre, mikor a sóvárgás hosszú esztendei után szemtől-szembe került haldokló szerelmével?

De vannak más, fenségesebb és jobb pillanatok is, a mikor e zürzavaros világban a legyőzött marad mégis a győztes, a mikor az igaz ember szerencsétlen véletlenül diadalmaskodó ember marad, a mikor Jób a maga szemétdobján irigylésre méltóbb, mint Pháraó a maga trónján, a mikor a halál éppen olyan jó, mint az élet.

És ilyen fenséges pillanatot élt át Mona Dan halotti szobájában. Hosszú órákon át ott ült mellette, várva fölbredését a lázálomból és a visszatérő eszméletnek és békének azt a pár pillanatát, a mely a végnek a kezdete lesz. Hosszú, hosszú várakozás után jött ez a pár pillanat, és jaj! mégis milyen gyorsan megjött!

Megjött az éjszaka és elmúlt megint, mialatt Mona ott virrasztott Dan ágya mellett. Mikor a fölkelő nap, a mely pirosan süttött be a börrrel bevont ablakon, Dan arcát érintette, Dan felébredt. Szeme Monára tekintett és lelke mélyéből fölszakadó mosoly ült lefogyott arczára. Beszélni nem tudott már, sem sovány kezeit nem tudta kinyújtani. Mona tudta, hogy közelg az óra, és fájdalmát, mint a pórázon tartott vadállat, elnyomva, térdre hullt és imára kulcsolta a kezeit. És mialatt imádkozott, a haldokló utána mondta az ima egyes szavait.

— Mi Atyánk —

— Mi — Atyánk —

— Ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a Te neved --

— Szenteltessék meg — a Te — neved — —

— Jöjjön el a Te országod, legyen meg a Te akaratod, miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is; mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétetteknek; és ne vigy minket a kísértetbe, de szabadíts meg a gonosztól —

— De — szabadíts — meg — a — gonosztól —

— Amen —

— Amen.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

APRÓ VERSEK.

Hegyek közt.

1.

Rád néma fenyvesek borítanak hűvös árnyat,
Belőlök balzsamos, gyógyító illat árad.
Mohos sziklák közül száz forrás tör elő,
Hogy árad, hogy dagad s buzog az őserő.

Ember, ha az irigy, a mesterkéltnél világ
Mint az üzött vadat, halálra kergetett,
S vérző oldaladban hordod mérges nyilát;
Fuss, fuss s keresd föl e nyugalmas rejteket.

2.

Te tiszta lég s ti hűvös kútfejek,
Test, lélek itt fájdalmat s bűt feled;
Itt a jó természet gyógyírja vár,
S az életkedv, szívünk bármily sivár,
Mint a mohára hullt mag, megered,
S a sziklán is hajt gyökeret.

Sóhaj.

Ég angyala, hogyha leszálnál,
S nap-nap után idelelné járnál,
Gázolva szennyét a földi sárnak,
Hószinü maradna-e szárnyad?

Bizáki Puky György sírkövére.

A mult időnek volt nemes fia,
 Ki lelkesen hívá az új időt.
 Soká nem kelle várakoznia:
 Az új kor megjött, s eltiporta őt.

Nehéz napokban.

Mért a kínzó, balga önvád?
 Okod arra nincs neked,
 Nemzeted koporsójába
 Hisz' te nem vertél szeget,
 Sőt az is, mit mások vertek,
 Sziveden ütött sebet . . .
 Hát a mások bűne is, hajh.
 Csak neked fáj, csak neked?

Nyárfa alatt.

Öreg nyárfa alján heverek,
 Zúgnak, zúgnak fenn a levelek,
 Szellő sincs, csak egy-egy lehelet,
 Mégis zúgnak fenn a levelek.

Gonosz átok ülhet te rajtad.
 Mi az, a mi folyvást sohajtat?
 Örök búban élni, nehéz a' . . .
 Nem untad-e még el, szegény fa?

Nem ohajtod-é már a telet,
 Mikor elhull minden leveled? . . .
 Öreg nyárfa, nem kell felelet,
 Közös az én sorsom teveled.

Bármi csöndben folyt is életem,
 Nekem se volt nyugtom sohasem,
 Lelkem csak sohajtott s remegett,
 Mint, vén nyárfa, a te leveled.

Fáradtan.

Eleget törtem
Égő agyam,
Eleget öltem
Búval magam.

S hol a fejem fáj,
Hol a szívem...
Jobb is nekem már
Pihenni lenn.

Megnyugvás.

Ifjuságod meg ne sóhajtsd,
S hogyha int a végső óra:
Panasz nélkül, megadón hajtsd
Fáradt fejed nyugovóra.

Meddő harczod minek vívod,
Kérd inkább az Úr kegyelmét;
A ki egykor ide hívott,
El is vezet téged innét.

VARGHA GYULA.

A PANCSATANTRA MESÉIBŐL.

Megkapja az ember. (II. 4.)

Egyszer egy városban lakott egy Szágaradatta nevű kereskedő. Ennek a fia vásárolt száz rupiáért egy könyvet, melyben csak ennyi volt a tartalom:

Megkapja az ember, mit kapnia kell,
Isten se tudja meggátolni azt már.
Nem búsulok hát, nem is ámulok el,
Mert nem a másé az, a mi nekem jár.

Mikor Szágaradatta látta a könyvet, kérdezte a fiától: «Fiam, milyen áron vetted te ezt a könyvet?» «Száz rupiáért» — felelt a fiú. «Elment az eszed, hogy te egy könyvért, melyben egyetlen egy közmondás van, száz rupiát kidobsz? Hogy' fogsz te valaha ilyen gondolkodás mellett vagyonna szert tenni? Azért a mai naptól fogva megtiltom, hogy lábadat a házamba betedd.» Ilyen szemrehányások közt kiutasította házából a fiát. Ez pedig elbúsulva magát, elment jó messze, idegen országba és ott valami városban megtelepedett. Néhány nap multával ott annak a városnak egy lakója megkérdezte tőle: «Hová való vagy te és mi a neved?» Ő pedig így válaszolt: «Megkapja az ember, mit kapnia kell.» Mikor pedig egy másik ember is megkérdezte, ugyanezt a feleletet adta. Elnevezték hát abban a városban őt egyszerűen «Megkapja az ember»-nek.

Történt azonban, hogy a király leánya Csandravati egy gyönyörű szép, fiatal teremtés, egyik napon egyetlen barátnő kíséretében bejárta és megszemlélte a várost. Ez alkalommal hogy'-hogyan, egy igen szép daliás királyfi került a szemei elé. Mihelyt ezt megpillantotta, azonnal átjárta szívét a szerelem istenének nyila és így szólt barátnőjéhez: «Kedvesem, legjobb tehetséged szerint azon légy,

hogy ezzel én még ma összejöhessek.» A mint a barátnő ezt hallotta, sietve a királyfihoz ment és így szólt: «Csandravati küldött és ezt üzeneti tőlem: «Engem a te megpillantásodra juttatott a szerelem istene ily utolsó állapotra. Azért ha te sietve nem jössz vigasztalásomra: akkor a halál lesz nekem menedékem!» Szólt az üzenetre a királyfi: «Ha nekem mindenáron oda kell mennem: kérlek mondd meg, hogyan juthatok én ott be.» Erre a barátnő így szólt: «A várból az éjtszaka egy erős szij fog lecsüngen, azon kell felkúsznod.» Amaz felelt: «Jó, ha te így intézkedtél, én így fogok cselekedni.» A barátnő, miután megbiztatásában eljárta, visszatért Csandravatihoz.

Mikor az éjtszaka eljött, így furdalta a királyfit a lelkiismeret: mégis csak nagy illetlenség volna ez! Hiszen azt mondják:

Brahmán ölés e világon az oly férfiúnak büne,
 Ki szemet vet mesterének, barátjának, szolgájának
 Leányára vagy nejére. —
 Ne tégy olyat, rád a miből romlás fakad és gyalázat,
 Alá hullasz az egekből, pokolban leszen a házad.

Ilyen józan elmélkedések után, nem ment el a találkozásra. Ám az éj folyamában «Megkapja az ember» arra sétálván, meglátta a fehér palota oldalán lecsüngő szijat. Kíváncsiság szállta meg szívét és belekapaszkodva felkúszott. «Ez ő — gondolta és nagyon megörült a királyleány; minden tagja reszketett édes gyönyörűségtől, a mint megérintette kezét; fürdővízzel, étellel-itallal és drága öltözettel tisztelve meg oda vont, maga mellé ültette és így szólt hozzá: «Egyetlen megpillantásodra szerelmes lettem beléd és neked adtam a lelkemet. Más férjem, mint te, nem lesz nekem még gondolatban sem. De miért nem szólsz hozzám egy szót sem?» Erre ő így szólt:

Megkapja az ember, mit kapnia kell.

E szavakból észrevette a leány, hogy ez nem az az ember és a felső emeletről lebocsátva, útjára eresztette.

Ő pedig egy rozzant templomra bukkanva, oda bement és elaludt. Bejött egy éjjeli őr, ki ezen a helyen adott egy leánynak találkat. Midőn őt, az előbb érkezőt és mélyen

aluvót az ör meglátta, hogy titkát megőrizze, így szólt hozzá: «Ki vagy te, barátom?» Amaz így felelt:

Megkapja az ember, mit kapnia kell.

Az ör, midőn ezt hallotta, így szólt: «Kietlen, elhagyott hely ez a templom, eredj az én lakásomba, aludj ott az én ágyamon. Helyeslőleg intve rá, elment, azonban zavarában egy másik szobába tévedt. Itt pedig annak az örnek egy szépségben, ifjúságban viruló hajadon leánya, Vinajavati, a ki egy fiatal emberbe volt szerelmes és épen ekkorra adott volt neki találkát, aludt az ágyon. A mint észrevette «Megkapja az ember»-nek jöttét, abban a hitben, hogy az ő vőlegénye jött meg, az éjtszakának koromsötététől elámitva felugrott, étellel, öltözettel ajándékozva meg, tette hódolatát, magát gándharva házassággal neki feleségül adván, oda ültette maga mellé és örömtől sugárzó lótosz-arczczal szólt hozzá: «Hogy' esik az, hogy te még most sem szólsz egy bizalmas szót hozzám?» Ő így felelt:

Megkapja az ember, mit kapnia kell.

A lány, a mint ezt hallotta, elgondolkozott: «Jaj, most én meggondolatlanul cselekedtem és az ily cselekedetnek ime ez a következménye!» És kétségbeesésében kiutasította.

A mint ott a város utczáin jött-ment, szembe jött vele lármás, hangos muzsikaszó mellett egy más városbeli Varakirti nevű vőlegény. «Megkapja az ember» is oda szegődött a kísérethez. Egyszer csak, a mint közel volt a csillagjósoktól az esküvőre kitűzött kedvező időpont és már a menyasszony, egy kereskedő leánya, teljes ünnepi díszben és öltözékben állt az országút közelében lakó atyamester kapujában, hol egy rögtönzött lombsátorban volt a szent tűzhely felállítva: egyszerre egy megdühödött elefánt, hajcsárját megölve, a legázolt emberek sikoltozásával egész világot rémületbe ejtve, épen azon hely felé rohant. Ezt látva a vőlegény egész kísérete, ő maga is, ki jobbra, ki balra, úgy szétfutottak, hogy nyomuk sem maradt.

E pillanatban «Megkapja az ember» meglátta a menyasszonyt, a ki ott állt egymagában, félelemtől sáppadt arczczal, mozdulatlanul. «Ne félj — szólt — én vagyok a védelmeződ!» És bátorságával belé bizalmat öntve, jobb kezét

megfogva, csodálatos vakmerőséggel, kemény szóval rárivallt az elefántra és azt elriasztotta. Akkor aztán, a mint a végzet rendeléséből valahogy az elefánt elrohant, mikor már a csillagászok által kitűzött időpont elteltével Varakirti a rokonok és barátok seregével előkerült: ott látván menyasszonyát egy más ember jobbán, így szólt: «Ejnye ipamuram, micsoda fonák dolgot miveltél te, hogy elébb nekem ígérted, most pedig másnak adtad a leányodat!» Az após így felelt: «Az elefánttól megrémülve elfutottam én is veletek együtt. Most jövök csak vissza és nem tudom, hogy mi folyt itt le.» Így szólván, a leányát kezdte faggatni: «Fiacskám, nem valami szép dolgot műveltél. Beszéd el kérlek, mi történt itt.» Mire ez így szólt: «Minthogy ez ragadt ki engem életveszélyből, azért én rajta kívül, míg e földön élek, senkinek kezemet nem nyújtom!»

Ílyen események leforgása közben mult el az éj.

Reggel nagy embertömeg verődött ott össze és arra a tájra jött a királyleány is, a mint hírt hallott az eseményről. Eljött az éjjeli őr leánya, kinek füléhez, szájról-szájra adva, szintén eljutott a történet. Sőt, hogy a nagy csoportosulásról hírt vett, oda jött maga a király is és így szólt «Megkapja az ember»-hez: «Ugyan kérlek, mondd el már bizalmasan, micsoda dolog történt itt. Erre ő így szólt:

Megkapja az ember, mit kapnia kell.

A királyleány is visszaemlékezve így folytatta:

Isten se tudja meggátlani azt már.

Szólt erre az éjjeli őr lánya:

Nem búsulok hát, nem is ámulok el.

Ekkor a kereskedő lánya, a mint az egész történetet megértette, így fejezte be:

Mert nem a másé az, a mi nekem jár.

A király mindnyájoknak teljes büntetlenséget és bocsánatot biztosítva, meghallgatta egyenként az eseményeket és megértve a valót, «Megkapja az ember»-nek adta sok tiszteletnyilvánítások közt saját leányát feleségül sok drágasággal és fényes kísérettel egyetemben; adott mellé ezer falut és

igy szólt hozzá: «Te vagy az én fiam!» Egyszersmind a városiak szemeláttára felavatta őt trónjának örökösévé. Az éjjeli őr is hozzáadta a leányát és tehetségéhez mérten öltözékekkel és más egyébbel tüntette ki őt. Ekkor «Megkapja az ember» elhozta szülőit az egész családdal együtt sok-sok kitüntetések között a saját városába. Ott élt ő családjával boldogan mindennemű élvezetekben. Azért mondom én:

Megkapja az ember, mit kapnia kell,
Isten se tudja meggátlani azt már.
Nem búsulok hát, nem is ámulok el:
Mert nem a másé az, a mi nekem jár.

Az ölyű és a brahmán. (IV. 8., 9.)

Valaha egy vidéken egy vezeklő erdőben élt egy Sálankájana nevű vezeklő; ez egyszer fürödni ment a Gangesbe. Épen azon a tájon, a hol a napnak hódolatát bemutatta, egy ölyű éles-hegyes karmaival megkapott egy egeret. Midőn a szent ember ezt látta, nagyon megsajnálta és rákiáltott a ragadozóra: «Ereszd el, ereszd el rögtön!» Egyszersmind egy kődarabot dobott hozzá. A kőütéstől az ölyű eszméletét veszve elejti az egeret és maga is a földre bukik. Az eger magánkívül a félelemtől, nem tudta, mit tegyen. «Védj meg, ments meg!» ily rimánkodások közt oda bujt a vezeklő lábaihoz. Az ölyű, mihelyt eszméletét visszanyerte, rá rivallt a vezeklőre: «Nem illően cselekedtél, vezeklő, hogy engemet kővel ütöttél meg. Nem félsz te attól, hogy igazságtalanságot követsz el? Add vissza nekem azt az egeret, különben a poklok fenekére kerülsz.» Az így érvelő ölyűhöz szólt a vezeklő: «Óh te madarak söpredéke! tudod, hogy a lények életét oltalmazni, a gonoszokat büntetni, a jókat becsülni, tanítóinkat tisztelni és az isteneket imádni kell. Mit beszélsz hát összevissza minden fonákságot?» Felelt az ölyű: «Vezeklő, te még nem ismered apróra az igazság lelkét; hiszen a gondviselés, mely minden élőlényt teremtett, megszabta öröktől fogva ezek táplálékát is; valamint számotokra főtt ételt, úgy szabta ki a mi számunkra az egeret és más apró állatokat. Mért bántasz hát engemet, mikor táplálékom után járok? Azt mondják:

Nem bűn azt élvezni, a mit ételedül szab a végzet,
Csak a tiltottban van a bűn: ezt azzal fel ne cseréljed.

* * *

Részeseg ne igyék tejet, sem szeszes italt vezeklő:
Egynek lehet jó, de másnak romlást rejthet mind a kettő.

* * *

Nagy áldás az étel éhezőre mindig,
De tiltott falatok kárhozatba döntik.
Ha megfontolod ezt, hogy' mersz te itt engem
Büntetni mint vétőt szent törvények ellen?

De nem is ez ám a kegyes vezeklőhöz illő magatartás,
a mit te tanusítasz, minthogy ezek nem azt nézik, a mit
az ember szemmel lát; nem azt hallják, a mit az ember
füllel hall; legjobbnak tartják a vágytól és gyűlölködéstől
való teljes megszabadulást. Azt mondják:

Vezeklőnek mindegy: ellenség vagy barát;
Aranyat olybá vesz, mint az uteza sarát.
Rokon vagy idegen ő előtte nincsen;
Nem tud gyűlöletről, szeretetről mit sem.

* * *

Jámbor feddhetetlen bölcses, törvény rendelésit osztót
Úgy dicsérik, ha egyenlő szívvel-szemmel néz gonoszt-jót.

Vezeklő remete a csendes magányban szegezze szüntelen a világszemlelme lelki szemét. Ezért te most e teted által elvesztetted a vezeklés szép gyümölcsét. Azt mondják, tudod:

«Ereszd el, ereszd el» — s lehull egyik ruha;
«El ne ereszd» — s lehull rögtön a másika.
A harmadik nézi s gondolja magában:
Arany a hallgatás vezeklő szájában.

Sálankájana megkérdezte: hogy' esett ez és az ölyű így beszélt el:

Egyszer egy folyónak a partján három szent testvér, *Egyesi*, *Kettesi* és *Hármasi* nevűek, vezeklést gyakoroltak. Fürdési alkalommal víztől nedves, kimosott ruháik csak azért, hogy a tisztátalan földet ne érintsék, a levegőben kiterítve lógtak minden támaszték nélkül, csupán vezeklő erejük hatalmánál fogva. Egyszer egy napon egy saskeselyű, mint én imént az egeret, egy kis békát csipett ravasz

fogással és előttük ragadta el. A mint a legöregebb a testvérek közül az elragadott békát meglátta, megesett rajta a szive és így kiáltott: «Ereszd el, ereszd el!» Azonnal leesett a levegőből tisztára mosott ruhája a földre. Midőn a második meglátta, hogy esik a ruha, azon való ijedtében elkiáltotta magát: «Ne ereszd el, ne ereszd el!» És e közben leesett az ő ruhája is. A harmadik testvér, a mint látta, hogy kettőnek kimosott ruhája földre hullt, csendben maradt és egy szót sem ejtett. Azért mondom én:

«Ereszd el, ereszd el» — s lehull egyik ruha;

«El ne ereszd» — s lehull rögtön a másika.

A harmadik nézi s gondolja magában:

Arany a hallgatás vezeklő szájában.

A mint a remete ezt hallotta, mosolyogva szólt: «Őh te ostoba madár! igen, az volt a törvény azon világkorszakban, melynek *Krita* volt a neve; mert a *Krita* korszakban még a gonoszszal szóba állani is bűn volt. Azért estek földre fehérre mosott ruháik, mert szóba álltak egy neveletlennel; nem pedig azért, mert a szent férfiak hibásan elszólták magokat. Mostan pedig más világban, a *Káli* korszakban élünk; ebben pedig minden ember rosszlelkű. Azért tett elkövetése nélkül bűnbe nem is eshetik az ember. Azt mondják:

Más világkorban e földön megrontja az embert tette;

Káliban csupán az pusztul, a ki a bűnt elkövette.

Azután meg:

Mint a víz színén olajcsepp, a bűn egyre tova terjed —

A Kritában ültünk, álltunk, keltünk étkezéstünk mellett.

Mit fecsegsz hát itt össze-vissza? Elhordd magadat, ha azt nem akarod, hogy átkot mondjak rád!»

A mint az ölyű tova repült, így szólt az eger a remetéhez: «Szent atyám, vigy engem magaddal a te remetelakodba, különben valami más gonosz ragadozó madárnak esem áldozatul. Ott én a te házában egy marék enni-valóval, a mit te nyujtasz nekem, megelégedetten éledegélek.» Ekkor a részvétet érző, barátságos bölcs így gondolkozott: hogy' vigyek én a kezemben egy egeret és tegyem magamat az emberek előtt nevetség tárgyává? Inkább átváltoztatom

egy kis lánynya és úgy viszem haza. Abban a pillanatban lánynya változott az egér.

A mint ez megtörtént és a remetét meglátta felesége, hogy egy leánynyal jön haza, kérdezte tőle: «Tisztelendő uram, hol vetted ezt a leányt?» A bölcs így felelt: «Egérke volt ez és egy ölyütől való félelmében oltalmamat kérte; én hát leány-alakban ide hoztam a házádba. Vigyázz gondosan rá. Majd későbben újra egérré változtatom.» Szólt erre a felesége: «Ne tedd azt, szent férfiú, te vagy ennek törvényes apja. Hiszen azt mondják:

Apa öt lehet törvényes: az atya, az élelmező,
A ki oktat és felnevel, meg a bajban védelmező.

Világos, hogy te adtad neki az életet! Azt se felejtsd el, hogy nekem nincs gyermekem. Hadd legyen hát ő az én leányom.» Úgy is lőn.

És a lányka szemmel láthatólag nőtt, szépült folyvást, mint a hold sarlója a hónap első tiszta felében és a vezeklő, valamint felesége iránt engedelmességet, hódolatot tanusítva, virágzó hajadonná fejlődött. Sálankájana a mint észrevette, hogy a felserdült korhoz gyorsan közeledik, így szólt élete párjához: «Kedvesem, ez a mi lányunk közel áll ahhoz, hogy nagy lány legyen; nem szabad tovább a házukban maradnia. Tudod azt mondják:

Szülők, kiknek hajlékában hajadonná lesz férj nélkül
A leányzó, e bűnökért alá hullanak az égből.

Oda kell hát adnunk őt valami jóra való férjnek. Azt mondják:

Férfit óhajt a lány,
Apja tanultságot, vagyont az anya már;
Előkelőséget a rokon valahány;
Más mire se gondol, csak a lakzira vár.

Úgy van biz az:

Addig míg a porban játszik,
A míg szemérmet nem érez,
Míg a tehén útjain jár:
Addig add a leányt férjhez.

Mindhárman pokolba jutnak, apja, anyja, testvérbátyja,
Felserdült lányát, hugát ki otthon férjtelenül látja.

É mellett:

Származást, védelmet, tudományt, jellemet
Néz a bölcs a férjben, meg ifjú kellemet,
Testi erőt, vagyont. És ha ezt a hetet
Megkapod: a többit bátran mellőzheted.

Meg:

Tudatlannak, messze vidéken lakónak,
A lelki-üdvösség útját kutatónak,
Vagyontalannak és katonának soha
Lányát okos ember nem igéri oda.

Ezeket meggondolva, ha neki is tetszik, előhivom a felséges napistent és férjül kérem hozzá. Mert azt mondják:

Lánya javát a ki nézi, olyan kérőt nem szerezhethet
Férjül, még ha szép, derék is, kit a lányka nem szeret meg.

A lány erre így szólt: «Nem esik ki a világ kereke; tegyük úgy!» Erre a vezeklő szólította és a napisten abban a pillanatban ott teremve, így szólt: «Mondd, óh szent, rögtön, miért idéztél engem?» A vezeklő szólt: «Ime a leányom; ha téged férjeül választ, vedd el feleségül.» E szók után a felséges napot bemutatta a leányának és kérdezte tőle: «Leányom, kell-e neked a felséges nap, a három világ világossága?» «Apácskám — szólt a leány — ez nem kell: nagyon perzselő; semmi kedvem sincs hozzá. Szólíts valakit, a ki derekabb ember ennél.»

A mint a napisten, ki különben is tudta, hogy ő előbb egér volt és semmi vonzalmat nem érzett hozzá, szavait megértette, így szólt a vezeklőhöz: «Szent ember! sokkal derekabb én nálam a felhő, mert ha az engem eltakar, senki még a nevemet se tudja.» Meghívta hát a vezeklő a felhőt és kérdezte lányától: «Tetszik ez neked lányom?» «Még a felhőnél is — szólt a lány — erősebbhez adj engem nőül.» A felhőtől kérdezte hát a vezeklő: «Van-e valaki, a ki nálad is erősebb?» «Igen — szólt a felhő — nálam is erősebb a szél, mert ha a szél rám csap, ezer darabra szakadok.» Előidézte e szókra a vezeklő a szelet és kérdezte a lányától: «Itt van a szél, a ki a felhőnél erősebb, hát ez tetszik-e neked?» «Apácskám — szólt a lány — erősnek ugyan erős ez, hanem nagyon ingatag. Hívj ennél is erősebbet, derekabbat elő.» «Szél uram — szólt a vezeklő —

van-e valaki, a ki tenálad is erősebb?» «Igen, nálam is erősebbek a hegyek, mert ha ezek útunkba állanak, ha még oly erővel rohanunk is, feltartóztatnak.» Erre a szent idézte a hegyet és megmutatta leányának: «Leánykám, ennek adlak én téged!» «Apácskám — szolt a leány — nagyon kemény ám ez; adj engem inkább másnak.» Erre a feleletre a szent megkérdi a hegytől: «Van-e, óh hegyek királya, valaki a világon, a ki nálad is erősebb?» «Igen. — volt a válasz. — erősebbek nálam az egerék; mert ezek az én testemet erőszakkal össze-vissza fúrják-hasogatják!» Ezt hallván a vezeklő, előhívta az egeret, megmutatta és kérdezte: «Leánykám, itt van az egerkirály, tetszik ez tán neked, hogy meglegyen az, a mit a szokás követel.» Midőn a lány ezt megpillantotta, azon gondolatban, hogy ez saját fajtájából való, majd kiugrott örömeiben a bőréből és így szolt: «Apácskám. változtass vissza és adj engem az egerkirálynak feleségül, hogy a családi élet körében töltsen be az én fajomra váró törvényes hivatást.»

E szavakra a vezeklő, ki jól ismerte az asszonyi gondolkozásmódot, ismét egérré tette és feleségül adta az egerkirálynak. Mert csak helyesen mondják azt:

Nem kap a szerelmes lány úgy sem gyöngyön, sem királyi fényen, Még aranyon sem, miként egy szíveszerinti vőlegényen. —

FIÓK KÁROLY.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

A Vígyszínház október 30-án magyar újdonságot mutatott be, egy négyfelvonásos komoly színművet. Címe *Tuifun*, szerzője Lengyel Menyhért. A közönség érdeklődéssel fogadta, már csak japán alakjaiért is, a mi magyar írótól szokatlan és merész kísérlet. A kritika pedig, mintha feledtetni akarta volna az írónak majdnem botrány-számba menő utolsó színpadi estjét, szinte szánt-szándékkal szemet hunyt gyöngéi előtt, pedig azok eléggé szembeszökők s a jobb jelenetekből sem hiányzanak.

Való igaz, a kritikát rákényszerítették ez óvatosságra a darab exotikus vonásai; igazság szerint ethnographiai tanulmány-nyal kellene hozzá közeledni. A szerző egy nyilatkozatában berlini tartózkodására utal, hol alakjait megösmerte. Nem is vezet Japánba, csak a berlini kis japán colonia tagjai közé. De így is exterritorialis területre lép, bár elég könnyű nyomába érni, az egy *Kokoro*val kezünkben. Képelete e népszerű könyvön keresztül vette útját; itt is, ott is szemünkbe ötlük: erre ment, innen vitt magával valamit kis batyujában. A lelket álcázó üres mosoly, az önuralom, titkolózás, kitartó kötelességérzetük s felfogásuk a halálról: ezek Lengyel Menyhért japán embereinek fővonásai, s minderről nem igen tud többet, mint a mennyit Lafcadio Hearntől tanulhatott.

Azonban a kritikus nem vállalkozhatik arra, hogy szerzőt az ethnographiából levizsgáztassa. Tulajdonképen csak az érdeklőmi célja ez irodalmi kirándulásnak? Vajon mindössze a valóság ellenőrzése elől akar-e félrehúzódni? Vagy érdemes odafáradnia? Mutat-e ott valamit, a mit tudni érdemes, s a mit máshol nem láthatnánk? Ezen fordul meg, hogy az exotikus kalandban művészi cél vezérli-e, vagy pusztán színpadi fogás. Első sorban erre keresünk választ a darabban.

A darab hőse Tokeramó, a Berlinben tanuló és dolgozó

japánok vezére; ő a legtanultabb közöttük, ő rá van bízva a legnagyobb feladat. Egyszersmind világfi is, a ki viszonyt szőtt egy német leánynyal, Kerner Ilonával. A leány a darab elején is kedvesénél jár. Egy barátnőjét is magával hozza, a ki szeretné megismerni a japánt. Róla beszélgetnek; Ilona meglehetősen nevetségesnek tartja, s azt mondja, hogy a mi legalább eleinte érdekelte benne, az e faj — szaga volt. S mégis féltékenyen rivall Tokeramóra, mikor az udvariasan fogadja kedvese barátnőjét. Azonban Tokeramónál gyűlés készül, s a leányok vihogva szaladnak ki a furcsa sárga emberkék közül. Csakhamar új látogatók jönnek, egy nagyképű tudós, a ki harmincz éve dolgozik egy könyvön Japánról, melyet most embereinknek adott át illetékes bírálatra, s barátja, Lindner. Lindner ernyedtt idegű, zilált gondolkodású újságíró; teste gépét az alkohol hajtja, agyát a becsmérlés szenvedélye. El akarja venni Ilonát, mert szeszélyei érdeklik, gonoszságai gyönyörködtetik, kiszámíthatlansága izgatja. A lány egyszer szemébe dobta, hogy japán kedvese van; ezt jön kitudni, de vizsla szeme kudarczot vall.

Mikor a japánok maguk maradnak, «haza utaznak». Kimonóba bújnak, gyékényt terítnek a földre, s Tokeramó félhomályban gitározni kezd. Egyszerre benyit Ilona. A megzavart társaság elszéled; az öregek féltik a lánytól Tokeramót. Tokeramónak egy dorgáló szava sincs gonosz kedveséhez. Ilona felölt egy kimonót, ölébe vonja kedvese fejét s beszélteti Japánról. Ez idyll közben kiszalasztja a száján: «Most egészen a hatalmamban vagy». A japán ettől eszméletre tér, íróasztalához siet, szemüveget tesz és hidegen néz a leányra.

Ennyi az első felvonás. Mozgalom, jövés-menés van benne, de az keveset tartozik a drámára. Még sejteni sem lehet, merre veszi útját a darab. A kimonók felül néprajzi panoráma fenyeget, Ilona részéről szerelmi csetepaté.

Nem lehet szó nélkül hagyni szerző fölfogását a japánokról. Kém-csapatnak nézi őket, a kik társadalmunk szerveit vizsgálják; kalóz-bandának, a kik zsákmányul hurezcolják haza, a mit eltanultak. Tokeramó már szinte látja, mint fogják Kelet sovány tehenei fölfalni Nyugatot. «A hol egy japán megjelenik, . . . ez már egy foglalás, — mondja. — Mikor következik be, ki tudja.» A író képzelete erősebb földrajzi ismereteinél, mely népmesei módon naiv, a mikor ügyet sem vet arra, hogy Japántól Berlinig közbe is esik valami. Nyugat kudarcza különben nem volna

csoda, ha képviselői olyanok, mint e Privatdozent, az éleczlapok ősi torzképe, és Lindner. Lengyel eddig csupa satyrát írt, az utókor kegyeletéről, a falu idylljéről, a szerelem kimagyarázhatatlan titkáról; torzító hajlamától nem tud szabadulni. Érzésvilága merő ellenszemből áll.

A második fölvonásban megindul a dráma s hamarosan befejezésre is jut. A japánoknak értésükre esett, hogy Ilona elvitt valami iratot; kémet gyanítanak Lindnerben, s eszközének nézik Ilonát. Mindjárt próbára is teszik a bekopogtató Lindnert; Tokeramo kitárja előtte iratszekrényét. Lindner egy képes japán könyvön kap, melynek rajzaihoz mindjárt német szöveget akar írni. Így gyanújuk eloszlik, de Tokeramo mégis szakítani akar Ilonával. A leány alakoskodik; hízelegni, dorombolni kezd, míg a férfi térdre nem borúl előtte. Akkor hirtelen lecsapja álarczát: csak a pénzeért tűrte Tokeramot; utálta, mert piszkos, mert sárga. Tokeramo nem bírja magát tovább türtöztetni, rárohan, megfojtja. Ime a dráma, eleje és vége egyben. De mért kell ehhez japánnak lenni? 'Ennek kitéve minden férfi, ki ily nőt veszen magának.' Pedig ez még a legjobb mozzanat. Egy pillanatra mintha keleti karmok nőnének Tokeramo ujjain, izmai nyomban szót fogadnak gondolatának: ez a kezdetleges, az ősi ember.

Tokeramo telephonon magához hívja honfitársait. Általános az öröm, hogy megszabadult Ilonától. Tokeramo most már véghez viheti feladatát, csak ki kell szabadítani a pörből. Ezért egytől-egyig készek elvállalni a gyilkosságot. Választásuk végre egy ifjúra esik, a ki még keveset tud, keveset tapasztalt, így legkevesebb hasznát vehetik. Ebbe mindnyájan belenyugszanak, az áldozat és Tokeramo is. De hogy' nyugodjunk bele mi nézők, a kik nem ismerjük Tokeramo feladatát, nem sejtjük a célt, melyel itt az eszközöket szentesítik.

A harmadik fölvonás a törvényszéki terembe vezet. Ilona barátnöje is tanunak jelentkezik; Ilona természetét rajzolva, menteni igyekszik a gyilkost. Mikor rájön a személycserére, megzavarodik. Már-már elárulja, ki a gyilkos, mikor Tokeramo vádat kiált magára. Egyszerre a colonia minden tagja, maga-magát vádolja, míg a kiszemelt vádlott hirtelen feltalálja magát, megköszöni önfeláldozásukat, de nem fogadja el.

E fölvonás már a törvényszéki terem képével is hatást keres. Mozgalmas, mégsem viszi előbbre a cselekvényt, sőt a japánok

önvádása az előbbeni fölvonás egyik jelenetének megismétlése. Ez, úgy látszik, a rendező javítása; a kinyomtatott darab másképp szövi a fölvonást, még hosszadalmasabban. A kíváncsi esküdt izetlen közbeszólásait nagyobbreszt szintén a próbákon toldották be, hasonlóan Ilona átöltözéséhez az első felvonásban, hol a japánok mind európai ruhájokra öltik fel a selyem lebernyeget, csak Ilonának kell ahhoz a szoba közepén levetkőznie. Ezekkel van lefizetve az adó a Vígszínház szellemének.

Egyetlen drámai mozzanat volna e fölvonásban, Tokeramo lelkiismeretének megmozdulása, de azt hamar elnyomják. A várható fordulat elmarad, a cselekvény és bűnhődés hosszan, regényszerűen halad a kifejlés felé.

Tokeramo sorvad. Ő igazán szerette Ilonát; most hazajáró lelke látogatja, önvád gyötri. Ilona barátnője dédelgeti, meg Lindner, a kivel éjszakánként együtt siratják Ilonát. Vas szorgalommal rója le feladatát; az tartja benne a lelket. Mikor jegyzeteinek végére jut, kihull kezéből a toll. Honfitársai elégedetten veszik át a kéziratot s mosolyogva szórják be holttestét fehér chrysanthème-okkal.

Az egész inkább mese, mint dráma; de így véve is, a *Pillangó kisasszony* meséje mélyebben nyúl a japán életbe. Tárnya a szenvedély és kötelesség összeütközése volna, de a hős helyett mások választják számára a kötelességet.

Szervi hibája a darabnak, hogy Tokeramo nagy feladatát sejteni sem lehet. Mikor az író erről beszél, úgy jár, mint a ki szellemesnek mondja alakját, de nem tudja a szerint rajzolni. Erre van építve az egész darab boltozata, de a tartó-pillér hiányzik. Minden e körül forog: ezért öli meg Tokeramo a szerelmesét, ezért veszi vállára a mentő hazugságot, e miatt rövidíti meg életét túlfeszített munkával, e czél érdekében vállalja áldozata a börtönt, ehhez kötik, lánczolják oda honfitársai, mint a kannibálok a fehér embert a czövekhez, s mind ennek oka pusztá szó, agyrém. Az író talán Hauptmann darabjára gondolhatott, az *Einsame Menschen* címűre. Ott sokat emlegetik a hősnek egy könyvét, mely egész lelkének tükre, sorsára is kihat; a könyvet a dráma természetesen nem ismerteti meg velünk, de ismerjük forrását, magát az alak jellemét. Tokeramo jellemét a rejtélyes megbízatás csak kisebbíti, mert szinte társadalmi kémet gyaníttat benne. Alakját különben inkább Hegedűs masque-ja és játéka tette japánná és egyénné, mintsem az író. Ez csak itt-

ott rakott rá némi jellegzetes vonást és színt, több helyt azonban erről egészen megfeledkezett, kivált a vége felé.

Még különösebben van rajzolva a darab másik főalakja, a megfojtott leány. Egyik mondata ellene mond a másoknak; hirtelen változással szeret vagy gyűlöl, folyvást sért és sértődik ok nélkül; hol érzeleg, hol cynikus; sohasem tudni, mikor hazudik, mikor nem, mikor alakoskodik s mikor őszinte; maga sincs azzal tisztában. Szavai, mint a kaleidoskop szilánkjai, pillanatról-pillanatra más és más jellemképet mutatnak. «Beszámíthatatlan, aranyos, csaló, — drága, kegyetlen, jószívú» — mondja róla Lindner, a ki feleségül akarja venni. Az irodalomban ma széltében ily női typus kezd lábra kapni, pedig Isten őrizz, hogy az életben is typus volna. Lengyel még legalább helyzetével mentheti a maga alakjának szabadszájú feslettségét, mikor vieux jeu gyanánt megmosolyogja a nemes és önfeláldozó Gauthier Margitokat. Pedig lélektanilag is érthetőbb, ha a nők a báj, gyöngédség, izlés lehelletével uralkodnak a férfin, kivált az olyan fajtán, mint Tokeramo. Nálunk az ily alakok rajzát könnyen veszik a papíron: az író felfüggeszti a lélektant, zürzavarosan összehalmoz alakjában mindent, fittyet hány a következetességnek s mentségül táblát akaszt bábja nyakába, e felirattal: Versenyen kívül, histerica.

Góthné, a ki e szerepet adta, semmit sem enyhített az író nyersségén, alakítása csupa visszataszító oldalakat emelt ki. Néha Jászai Marit utánozta. Wie sie sich räuspert . . .

v. g.

ÉRTESÍTŐ.

A modern szépirodalom méltatása.

Nem akarjuk kutatni, helyesen-e vagy helytelenül, de irodalomtörténetünk fejlődésének legújabb phasisában tudatosan lemondott egyik föladatáról, a legújabb kor irodalmi jelenségeinek magyarázásáról és értékeléséről. Összefoglaló irodalomtörténeteink kevés kivétellel lezárják 1867-tel vagy 1882-vel irodalmunk életének ismertetését, mintegy jelezni kívánván e korlátozással, hogy a mit ezóta termelt irodalmunk, az nem az irodalomtörténet, hanem az irodalmi kritika ítélőszéke elé tartozik. Annál sajtáságosabb e tartózkodás, mert kedvéért szakítanunk kellett szellemi életünk egyik meggyökerezett hagyományával, a német tudományos fölfogásnak szinte vak követésével. A német, ha 1909-ben megírja nemzete irodalmának történetét, 1908-ig vezeti, s így a magyar irodalomtörténet conservativismusa, ha mást nem, annyit mindenestre bizonyít, hogy e specialisan nemzeti disciplinánk függetlenítette magát a német mintától.

De azzal, hogy az irodalomtörténet így áthárítja kötelességét a műbírálatra, nem szenved-e az ügy, melyet mindketten szolgálnak? Sajnos igen, mert műbírálatusunk nem vesz tudomást a munkakörébe utalt föladról. Nem a napi kritikának sokat hánytorgatott hiányára czélzok, hanem arra a mulasztásra, a mely elsősorban æsthetikusaink lelkiismeretét terheli. Nem teljesítik kettős tartozásukat. Hogy irodalmunk jelenét megismertessék a közönséggel, a modern írókat és alkotásaikat hozzáfűzzék a mai társadalmi élethez és irodalmunk múltjához: egyfelől meg kellene rajzolniok a nagyobb, kiforrott írói egyéniségek képét (p. o. Mikszáthét, Herczegét, Endrődiét, Ambrusét), másfelől össze kellene foglalniok, jellemezve az irányokat és a fejlődést, azt, a mit az irodalom egy-egy műfaj keretében újabb időben ter-

melt (a társadalmi dráma Csiky óta, a történeti regény az utolsó századnegyedben, a modern líra, stb.).

Hogy nem megoldhatatlan a föladat még a mi kicsinyes viszonyaink között sem, a hol író és kritikus a legkülönbözőbb s nem mindég ethikai értékű kapcsolatokkal vannak egymáshoz fűzve, azt mutatja Gyulai, Salamon és Erdélyi pályája, a kik a maguk korában egészen modern irodalmi jelenségekről igazságos és szép, alapos és mély tanulmányokat tudtak írni. Hogy azonban a föladat igen nehéz s nem közönséges tehetséget kíván a kritikustól, azt már annak a pusztá ténynek megállapítása igazolja, hogy újabb időben e tér jóformán teljesen parlagon áll s ha jól emlékszünk, Lázár Bélán s egy pár szerzetes írón kívül alig műveli valaki.

Az okaira nem nehéz rámutatni. Nem értünk egyet azokkal, a kik az ilyen műbírálatok ephemer értékében keresik azt a tilalomfát, mely a hivatott műbírákat visszaretenti. Mesebeszéd, hogy az efféle alkotások csak művészibb formájú újságczikkek s életük olyan, mint a tiszavirágé. A mit legjelesebb æsthetikusaink, legkiválóbb irodalomtörténetíróink az újabb irodalomról írnak, az idők folyamán részben elavulhat, egy-egy állításukat megczáfolhatja a nem sejtett jövő, — még Gyulai Petőfi-tanulmányában is sok olyan részlet van, a mely ma már nem állhat meg — de szempontjaik, finom megfigyeléseik, ítéleteik nagy része évtizedek múlva is tanulságosak maradnak.

Mi inkább a vállalkozás nehézségében és veszedelmességében látjuk az okot. Olyan művek méltatásáról van szó, melyek itt születtek közöttünk, szemünk láttára. Az idő, ez a mindannyiunknál igazságosabb bíró, még nem végezte el rajtuk a kiválogatás munkáját. A letűnt korok alkotásainak nagy része keresztül hullott a feledés rostáján, az irodalomtörténetírónak csak a fennmaradtakkal kell foglalkozni s ezekre vonatkozólag ott van zsinórmértékül a tudós elődök értékítélete. A modern alkotások közül magának a műbírálónak kell kiszemelni azokat, melyeket érdemesnek tart a kiemelésre. Már ez a munka is milyen finom érzéket követel. Emberek vagyunk, tele emberi gyarlósággal. Több-kevesebb elfogultság mindenkiben van. S nem csak személyek, hanem művészeti irányok iránt is. Hódolunk a divatnak s a divatos jelszavaknak. Megvesztegeti ítéletünket a közizlés, mely — annyi példa tanúsítja — gyakran igen rossz fokmérő. Nem tudjuk elválasztani a művészi szempontot egvéni

tetszésünktől s korunk fölfogásától. A múlt század nyolczvanaskilenczvenes éveiben, mikor műveltebb köreinkben az elméleti socialismus divatozott, a socialista ízű regényeket, ma, midőn egy ízléstelen, kiforratlan, lármás, s nagyobbbrészt tehetségtelen tömeg a hazafias érzést és a tiszta szerelmet profanisálja, a «csendes dalok»-at, a becsületes érzelmek igénytelen éneklését jutalmazzuk belső értékükön fölül. Az irodalomtörténetíró szemüvege határozottan homorú, a messzelátásra van berendezve. A mi közelünkben van, az összefolyik szemünk előtt, homályos és bizonytalan. Művészetnek tartjuk, a mi csak ügyesség, routine, s nem látjuk meg az erőt, mert olyan külső alá rejtőzik, mely előttünk idegen vagy ellenszenves. Hálából azért a gyönyörűségért, a melyet a mű egy pár sikerült részlete nyújt, értékén felül becsüljük az alkotást, sőt magát az író, s viszont könnyen igazságtalanok leszünk iránta, ha egy-egy durvasága vagy ügyetlensége fölbosszant. Kis híja volt, hogy *Az ember tragédiája* nem került a tűzbe, csak azért, mert még a lelkiismeretes és türelmes Arany is félredobta, midőn rendkívül nehézkes, költőietlen kezdő sorait olvasta. S azon sem csodálkozom, ha a huszas évek egy-egy finomabb lelkű olvasója, kedvetlenül tette le a *Bánk bán*-t, olvasva a bevezető verset, azt a kínrímekkel átfont lapos, szinte értelmetlen prózát, melyben a szerző ez első «szengé»-jét szülővárosának ajánlja.

Biztos ítélet, finom érzék, közéletünknek és irodalmunk múltjának alapos ismerete, a világirodalom remekein kiművelt ízlés, íme ezek azok a föltételek, «melyektől függ a műbírálat varázsa». És épen mert ezek az adományok csak legjelesebbjeinkben egyesülnek, azért olyan kevés az e téren munkálkodók száma.

E mellőzés sérelem a közönségre és írókra egyaránt. A közönségre, mert nem nyervén tájékoztatást, ízléses vezető, kénytelen a kiadók reclamáijához alkalmazni olvasó szenvedélyét és ítéletét; az írókra, mert mint Madarász Flóris írja, «az élő íróval szemben is vannak kötelességeink. Mindenki, a ki nálunk hosszabb időre terjedő s mélyebb nyomokat hagyó írói multra tekinthet vissza, elvárhatja, hogy figyelembe vegyék s igyekezzenek megjelölni helyét a magyar szellem munkásai sorában».

Madarász Flóris azonban nemcsak érzi a kötelességet, hanem iparkodik is teljesíteni. Régebben Mikszáthról és Herczegről írt tanulmányt — s ide számíthatjuk, bár inkább az irodalomtörté-

net körébe vág, kiváló dolgozatát Jókairól — legújabban Rákosi Vikornak és Gárdonyi Gézának szentelt egy-egy nagyobb értekezést.*) E két utóbbi dolgozat is tanúságot tesz azokról az írói jó tulajdonságokról, melyeket Madarász többi munkájából ismerünk. Világos fejű, jó stylusú író, a ki meggondolja mondani-valóját, rendszerbe foglalja és szabatosan, csínnal fejezi ki. Nem ötletek irányítják fölfogását, hanem határozott elvek, s az a Tacitus értelmében vett *studium*, mely tollát vezeti, nem az írók, hanem a műveik iránti szeretetből táplálkozik. De bizonyítják azt is, a mit föntebb a hasonló vállalkozások veszedelméről említettünk.

Hőseit elég jól választotta. Gárdonyi mindenestre egyéniség, újabb irodalmunknak egyik legértékesebb munkása, és Rákosi Viktor már nagy népszerűsége miatt is rászolgál az ismertetésre. Műbírói hivatását is lelkiismeretesen fogja föl. Alaposan ismeri mindkét költő munkásságát — kár, hogy csak elbeszélő költészetükről akar képet adni, s mellőzi Gárdonyi drámáit, melyek pedig csak formailag színművek — részletesen beszámol majd minden alkotásukról, de az az érték, a melyet nekik tulajdonít, való érdemeiket messze meghaladja. Ítéletének hajója a föntebb említett zátonyok majd mindegyikéhez hozzáütődött.

Először is nagyon közel lépett hőseihez. Nem tekintve őket az æsthetikai szemlélet távolából, meglátja ugyan sok érdekes, kedves vonásukat, de nem azokat a fogyatkozásokat, melyek az előbbieket ellensúlyozzák. Helyesen állapítja meg Gárdonyi kiválóságait s azt a frisséget, mely az élet jelenségeinek, az embereknek, viszonyoknak s a természetnek megfigyelésében nyilvánul, magyaros, népies eszejárását és kifejezésmódját. Sipulusz méltatásánál is joggal utal vidám, természetes jó kedvére, magyaros gondolkozására, könnyen gördülő, hangulatkeltő mondataira. S nemcsak megállapítja, hanem igazolni is igyekszik ítéletét műveiknek részletes elemzésével; tárgyaiknak rövidre vont, vagy tartalmuknak szinte túlön-túl részletező elmondásával velünk is elfogadtatja. De nem kutatja, elég-e ennyi, hogy elfogadjuk végső ítéleteit s elhisgyük, hogy Gárdonyi «valósággal gondviselészerű munkát végez» s írói pályájának, a természetes észjárását visszahódítván

*) Mindkettő először a *Katholikus Szemlében*, azután önállóan is megjelent a Stephaneum-nyomdától kiállítva 1909-ben. Az előbbi czíme: *Sipulusz* (29 l.), az utóbbi: *Gárdonyi Géza* (58 l.).

a néptől az irodalom számára, irodalomtörténeti jelentősége van. S van-e jogosultsága annak az ítéletnek, mely Sipulusz humorát nekünk élvezhetőbbnek állítja, mint Mark Twainét s a párhuzammal az amerikai humorista dicsőségét is szolgálni kívánja? Nem akarom Sipuluszt kicsinyelni, de a *Tamás urfi*, a *Huckleberry* s a *Koldus és királyfi* velem együtt sok föl nőttek máig is kedves, sokat forgatott könyvei, az emberi léleknek olyan igaz és kedves tükrői, hogy Sipulusz tárczáit nem lehet velük egyszerre említeni.

Az arányoknak ilyenféle eltolódásában az is közrejátszott, hogy Madarász ítéletére nagyon hatott az irodalmi divat s a modern világfölfogás, még pedig, a mi elég különös, visszajáról érte. Az ő egészséges gondolkozása, erős erkölcsi érzéke egyformán megundorodott attól a mai irodalmi divattól, mely a legérdekesebb lélektani problémának a házasságtörést tartva, a költött cselekvény főrugójának szinte kivétel nélkül a bűnös szerelmet teszi meg, és attól a világfölfogástól, mely a züllött erkölcsi viszonyokból fakadva nem kárhoztatja, hanem szinte dicsőíti az aljasat, a piszkot. Rákosi is, Gárdonyi is messze állanak a fertőtől. Erkölcsi érzékük ép, s az előbbi inkább öntudatlanul, jó érzékétől vezetve, az utóbbi tudatosan, idealismusában messze elkerülve a szennyet, az életnek derültebb vagy nemesebb mozgalmait, az embereknek felületesebb vagy tisztább érzelmeit festik. Azonkívül mindkettőjükben sok magyaros vonás van, Rákosiban inkább a magyar gondolatvilág, Gárdonyiban a magyar érzelemvilág tükröződik és ezáltal is közelebb kerülnek az erős hazafias érzéssel eltelt bírálóhoz. S épen, mert így a mai irodalomból bizonyos tekintetben kiválnak, Madarász a rokonszenvenek melegebb érzésével tekinti műveiket s jelentőségüket akaratlanul túlozza. Herczeget viszont, ugyanebből az okból, hidegebben tekintette, s ítélete, a méltányló igyekezet ellenére, szintén túlzó, de az ellenkező irányban.

Így Madarász bírálataiban nem juttat méltó szerepet a művészeti szempontnak. Őt csak az érdekli, *miről* írnak a költők, s nem az, *miként*. A mint az ítéletnek, úgy az azt megelőző elemzésnek is a *tárgy* a vezető motívuma. Sipulusz elbeszéléseit a szerint csoportosítja, hogy mi szolgál tréfájának czéltáblául s még az *Elnémult harangokat* is, mert állítólag nagy tere van benne a humornak — a mi melleleg szólva tévedés, mint általában a humorról adott értelmezése — a humoros művek között

tárgyalja. Gárdonyi elbeszéléseit is vagy tartalmi vagy erkölcsi fonalra fűzi föl. A költői alakítás, a compositio, az érdekkeltés, a meseszövések technikája, a jellemzés művészete, a valóságosság követelése, a szenvedélyek mélysége és igazsága kevésbé vagy egyáltalán nem érdekli, csak a mese valószínűségével törődik itt-ott. Ha Madarász a hazafias és erkölcsi szempontokon kívül érvényre emelte volna a művészt is, ítélete mindenesetre erősen módosult volna.

«Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy a kortársak ítélete majd egyben-másban javításokra szorúl», mondja maga Madarász. Az ő ítélete kétségkívül a javítandók közé tartozik. Ez azonban nem baj, dolgozatainak így is van értékük. Nem adnak ugyan írói arcképet, mert inkább a művekkel, mint az írókkal foglalkoznak, de érdemük kettős. Először kifejezik a mai művelt közönség közízlését, s talán inkább, mintha úgy írta volna meg őket, a mint föntebb ajánlottuk. A gondolkodó, komoly olvasók nagy része Madarász cikkeiben csakugyan ráismer a két íróra, szinte a maga megfigyeléseit hallja szabatosabban, szebben, tudományosan formulázva. A másik jelentősebb. A Madarásztól összegyűjtött vonások csak egyoldalúlag vannak összekeresve, de igazak. A mit Gárdonyiról és Sipuluszról mond — az utóbbiról már kevésbé — nagyrészt megáll, s így azokat, a kik nem olvasták a szóbanforgó műveket, megismerteti velük, a kik olvasták, azok előtt tudatossá teszi, a mi homályosan él bennük. Szóval bevezeti olvasóit két írói egyéniség megértésébe. Hogy csak a szebbik feléről mutatja be hőseit, azt gáncképen fölemlíheti a tudomány, de nem a művelt közönség, mely hálás lehet, hogy olyan vonásokra is föl hívják a figyelmét, melyeket magától nem vett volna észre. Mindenesetre kisebb baj, mint ha fordítva jár el, s a két írónak sötétebb felét rajzolja.

Császár Elemér.

Petőfi képzelete. Írta Oláh Gábor. A Csokonai-kör tulajdona. Budapest. Franklin-Társulat, 1909. Ára 4 korona.

Oláh Gábor könyvének javarészét Petőfi Sándor írta meg. Oláh végigment Petőfi minden munkáján s prózába írta át összes képeit és hasonlatait. Mindenesetre eredeti módja a könyvírásnak s nagy költők népszerűtlenségének. Petőfit ma már koronás kiadásban is megszerezheti bárki mint remekíró: Oláh Gábor 4 koronás kiadásban adja az ellaposított költőt. Mi kényesze-

rítette erre Oláh Gábort? Petőfi képzeletének elemzése? A ki külsőségekben annyi mindent eltanult Péterfy Jenőtől: figyelmessé lehetett volna arra, hogy elhunyt esszayírónk Kemény képzeletének elemzésekor nem idézte végig Kemény összes regényeit. Azt hisszük, e módszernek elevenére tapintunk, ha megállapítjuk, hogy nem a költő képzeletének taglalása volt sürgős, hanem a könyvkiadás. Nálunk bizonyos körökben még mindig a tehetség és szorgalom jele, ha rövid időn belül minél több és vastkosabb könyvvel jelen meg valaki a fórumon. S így akaratlanul is Voltaire egy persiflagea szövik tollunkra: ennyi és ily terjedelmes podgyászszal bajos lesz Debreczenből elutazni az utókorig.

Lehet különben, hogy Oláhnak mindegy, bárhogy nyilatkozik róla a kritika: a fő, hogy beszéljenek róla. E primadonna-hiúságot ez alkalommal kelleténél tán tovább is hajlandók vagyunk legyezni, már csak azért is, mert egy nagy költőnk esik áldozatául. Petőfi bizonynyal hiénamunkának tartaná az ilyen aesthetisálást s a tévedés Oláh részén van, ki a költő műveit hulláknak vélte. Ha már valamit ennyire izekre kell szagtatni, csak azért, hogy mint feltörekvő ifjak, a szorgalomból ernyedetlen calculust kapjunk: miért nem saját verseinken kezdjük meg a «képzelet-elemzés» barbár munkáját? Hiszszük, hogy Oláh Gábor versei nyertek volna annyit az ily taglalás által, a mennyit Petőfi versei vesztek vele.

Az előttünk fekvő munkát tehát inkább «iparkodó»-nak kell tartanunk, mint korlátoltnak. A lelkiismeretlenség bélyegző sajátsága, hogy bárkit feláldoz érdekeiért. Nagy költők és írók — kik éltökben koplalni voltak kénytelenek — így lesznek lépcsőivé ifjú «törekvéseknek» magas polczokhoz, gazdag asztagokhoz. Istenem, hányan éltek már s hányan élnek ma is abból, hogy valamikor Homéros, Dante, Csokonai, Arany élt! Tán nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy nagy emberek műveiről írt rossz munkák többet jövedelmeztek írójuknak, mint maguk az eredeti művek a nagy embernek.

Ne értessünk félre. Tisztelettel hajlunk meg a komoly munka előtt s jól tudjuk, hogy remekművek aesthetikai fejtegetése az izlés fejlesztését gyakran nem kevésbé segíti elő, mint a képzelet alkotásai. De itt az ideje, hogy végre a «fejtegetéseket» is megrostáljuk s Oláh Gábor könyvénel aligha találánk jobb alkalmat arra, hogy e kérdést szóvá tegyük.

Említettük, hogy Oláh Gábor a hasonlatokat és metaphorá-

kat jegyezte ki Petőfi műveiből. Ha ez eljárásnak utánzója akad: ki fogja jegyezni a költő jelzőit is. Sőt ha sürgősen fel akarjuk virágoztatni a hazai Petőfi-irodalmat, úgy a költő összes alanyait és állítmányait külön vaskos kötetekben adjuk ki. Így aztán, a helyett, hogy végre megrajzolnók a költő szellemi arcképét: a tudatunkban élő vázlatot is foszlányokká tépjük. Oláh Gábor három nagyobb fejezetre osztja könyvét s minden fejezetet kisebb fiókocskákra, melyekben a metaforák csillogó aranyait elrendezi. *A természet, Az ember, Irodalmi hatások.* Az első fejezetben a következő alfejezetek olvashatók: Az idő, A csillagas ég, A csillagok, A hold, A nap, A felhők, Szél, Égi háború, Az évszakok, A nap szakai, Az alföldi rokonság, Vizek, Hegyek, Növényzet, Városok, Lakóhelyek, A bor. Minden kis fejezet bevezetése magyarázni törekszik a címet. Így pl. «Az idő» e sorokkal kezdődik: «Az idő fogalmát alig lehet megérteni. A philosophia próbálja valahogy meghatározni: Az idő is, mint a tér, csakis legalább két tudatelem közt levő viszony állandósulásával fogható fel. Az idő általában: a tudat egymásra következő állapota közt levő összes helyzetviszonyok elvontsága» stb. Ezek után megtudjuk, hogy Petőfi, «bár távol állott a philosophiától» (szerzőnk úgy látszik, e téren követi a költőt), «az időnek benne élő fogalmában a továbbfolyást, a mozgást ragadja meg». Hosszadalmas szóhalmozás után szerzőnk a következő megállapításokra bukkan; Petőfinél az időre vonatkozó képek többnyire a mozgás képzetén alapulnak. Pl. Az idő: hajó, mely elviszi nevünket a felejtés örökkévalóságába. Az idő szélvész: szétszór bennünket. Az idő száll, mint a pille, melyet a szél ragad el. Ha Petőfi mézesheteiben verseket ír: négylovas kocsin nyargal az idő. De bezzeg lassan ballag, mikor bánatunkat vitetnénk vele. Ilyenkor béna koldus az idő, vén hajdu, stb. Szóval «az idő mindig drámai képekben rohan át Petőfi képzetén». «Az idő rohan, rabol, sírt ás, stb., mint egy ember.»

E gondolatmenet természetesen számtalan példával van illusztrálva. Mi újat mond vele Oláh Gábor? Semmi mást, mint hogy Petőfi is ember s nem esik kívül a Kant-féle kategoriákon. Az idő mindannyiunknak múlik, jön, megy, repül, mert csakis a mozgás képzetét fűzhetjük hozzá. A legszárazabb képzet itt egy a költőével: mind a kettő kénytelen megszemélyesíteni az időt. S így mennyiben jellemzi Petőfi teremtő képzetét egy oly vonása, mely mindnyájunkkal közös? Semmiben sem. Ez elméletre —

bocsánatot kell kérnünk e szótól — szükség volt, hogy Petőfi időre vonatkozó képei egy külön fejezetbe skatulyáztassanak.

Nem szerencsésebb szerzőnk Petőfi egyéb képeiről tett megfigyeléseivel sem. A «nap szakai» című fejezetben megállapítja, hogy Petőfinak «a hajnal rózsaszíne rózsát juttat eszébe; azért ront Barangó is a hajnal kertjébe, hogy letépje a legvirítóbb rózsákat. Szintén a színhasonlóság társítja képzeletében a hajnal támadását a kigyúlással: gyúl a rózsahajnal keleten». «Az alkonyuló nap hirtelen kialuvását Petőfi a nap koronájának leesésével jelképezi: mire elér szeme a túlsó határra, leesik fejről véres koronája» stb. (60 old.) Oláh Gábor ezek után megfigyelhette volna azt is, hogy Petőfi a jóllakottságot összeköti az ebéd utáni hangulattal s ennek kellemes voltát a nyújtózkodással és «imádott heverés»-sel jelképezi. (*Ebéd után.*) Az ily «meglátásokhoz» méltó lett volna annak megállapítása is, hogy Debreczenben 1844-ben is hideg volt már a tél s ha a költő verselt, ujjja megdermedt a hidegben. Petőfi képzelete szeretvén az ellentéteket, a hidegről egyszerre a melegre bukkan s innen van, hogy a fagy csillapítására égő pipáját szorongatja. (*Egy telem Debreczenben.*) Kétségtelen, hogy ez ítéletek épp oly igazak, mint az, hogy «a hajnal az életrekeles, az alkonyat a lehanyatlás képe». (60 l.) De van-e szükség rá, hogy útszéli igazságokkal töltsünk meg 295 oldalt? Oláh Gábor jól tudja, hogy Homeros óta a rózsaujjú hajnal minden költőnél rózsás volt s az alkonyt mindenütt a lebukó nap jelképezi. Valóban az önbírálat végtelen gyöngédsége kell hozzá, hogy az ember az ily «gondolatokat» elgondolja, mondatba önti, leírja, átjavítja, végül kiadja s a velők történt ily sokszoros találkozás ellenére sem ünja meg őket. — «Petőfit a szélnek szelidsége és szilajsága kapja meg. Egész költészetének is a kellem és a fenenség a két alaptévője, ezt a kettőt látja a levegő hullámvásában is: kellemét a szelid szellőnek. a mely csókot súg a virágok ajakára, nagy néma nyugalomban, csendes folyó gyanánt úszsza át a levegőt s a fáradt méhet tenyerére veszi, úgy segíti hazáig; fenenségét érzi a süvöltő vad fuvalomnak, a zúgó, bögő viharnek, mely szilaj paripáján behoranjja a tengert, sötétzöld üstökét haragosan rázza; ha hajót talál: szárnyát, a lobogó vitorlát kitepi s árboczával írja sorsát a habokba, hogy nem fog pihenni többé kikötőben» stb. — Látnivaló, hogy egész ügyes stlygyakorlat készült e sorokban Petőfi szavaiból. A koldus megfigyelést, hogy Petőfit a szélnek két faja

kapja meg, (jó, hogy a költő a különböző fokozatokat nem foglalja versbe!) mint fölös pompa követi a szavak áradata az elemek viharáról, míg végül úgy érezzük, hogy nem csak a «szegény vándorlegény», hanem az író felett is «gúnykaczaj gyanánt süvöltöz a fergegeteg».

Szerzőnk azonban nemcsak a közhelyek serény munkása; szenvedélyes metaphora gyűjtésében itt-ott figyelme lankad s ilyenkor tévedései meglepően eredetiek. Így «Az évszakok» című fejezetben azt írja: «Petőfinek egyik legszebb tájképét, *A Tiszát* nyári alkonyulat teremti. Különben képeket nem másol a nyárról» s feleli, hogy a *Kis-Künság* egyik versszaka így kezdődik:

Forró nyárközép van,
Kapaszkodik a nap fölfelé; sugára
Mint a lángeső, oly égető özönnel
Ömlik a pusztára.

Az *alföld* című költemény hangulata szintén a nyári éghez fűződik: «A tanyáknál szellők lágy ölében ringatózik a kalászos búza». A *csárda romjaiban* a gémen ülő sas fölött «lángol a nap, az égnek ifja». Ide tartoznak *Falun* és *Az erdei lak* című költeményei is. A *Budapesti Szemle* 1907. decemberi számában Petőfit és Burnst futólagosan összehasonlítva, ezt írtuk: «Mellőzve egyébként a stylusbeli különbségeket, érdekesnek tartjuk a két költő eltérő ízlését figyelemre méltatni, melylyel a természetet szemlélik. Tudvalevő, hogy Petőfi legszebb tájképei a nyári éghez fűződnek. A telet csak «barátságos meleg szobában» találja boldognak; óhajtása, hogy «menjen a tél, menjen gyorsan el», mert fájni nem fog. a «vad téli éj» gyötrelmes gondolatokat szül benne» stb. Érdekes, hogy Oláh Gábor kis dolgozatunknak ezt a részét nem méltatta figyelemre, míg egy másik része, mint örömmel látjuk, inkább hatott rá. Petőfi képzelmének drámaiságára célzunk. Oláh egész könyvének, az összegyűjtött tömördek hasonlatnak és metaphorának tulajdonképen az a feladata, hogy e drámaiságot bizonygassa. Legtöbb fejezetében, mint «eredeti» szempont ez a vezérgondolat s könyve végén is ezt hangsúlyozza. Az említett dolgozat egyik helye így hangzik: «A költőben föltamad a drámaíró képzelme s jelenetekkel népesíti be a pusztát. «Vígán» lép fel a színhelyen a kalászos búza, «búsan» az árvalányhaj. «Kedvetlenül» hozza gyümölcsét a gyalogbodza, a gyümölcsfák orma a messzeségbe «néz» s a dísz-

letfestő is ott terem: a nap «biborra festi» a jelenetet. Szinte azt mondhatnók, hogy Petőfi tájképei oly apró színjátékok, melyekben a természeti tárgyak csillogó jelmezbe öltözve, a költő lelkét választják színpadul. Minden emberi alakot ölt s eljatszsza az egyéniségéhez illő szerepet. De a bűvös illetésre élettelen tárgyak zöme is mozdul. «Fejét vállára hajtja a pufók kemencze». A vékony asztal «nyújtózkodik», a «széles vályu vár». Petőfi stylje tele van kapcsolattal, átvitelrel. A folyó tükrén a piros sugárok tánczot járnak. «szinte hallik lépteik csengése, mint parányi sarkantyúk pengése». Petőfi a «légi semmit állandó alakkal, lakhelylyel s névvel ruházza fel» s követve az angol költő szavát: elég, «ha szeme földre villan», holt tárgyak váza — él» stb. Nem kis örömmel látjuk, hogy igénytelen soraink termékenyítőleg hatottak szerzőnkre; de másrészt sajnáljuk, hogy Oláh Gábor bőbeszédűsége e sorokat egy hosszú könyvvé nyújtotta ki s ezzel gondolatunkat elrontotta. A mi egy rövid essayben több gondolat társaságában megfelelő: egy vaskos könyvben társtalalanul állva, tartalomnak gyarló.

S hogy szerzőnk bőbeszédűségét érintettük, hangsúlyoznunk kell, hogy az kissé népszónokias hatású. Érdekes, hogy mikor az egész nyugati essay-irodalom tömörségre törekszik s a költészettel vetekedve kerüli ki az útszél virágait: Oláh Gábor nem restell lehajolni minden taposott szólamért, hogy büszkén fűzze mondataiba. Melyik stylistá merné ma már leírni pl. azt, hogy Petőfi «egyszerre csak eltűnik, mint az égről lefutott csillag»? Oláh Gábor. Az ilyen fejezeteket aztán hiába kezdjük Taine hangján: «Kicsoda hát ez az ember? — Honnan jön? — Hová megy? — Mit akar?» A kinek írói ielleme oly könnyen tükrözi az idegen hatásokat: ne vesse le oly gyakran az elsajátított modor ünneplő köntösét, mert avatott szem előtt pongyolasága egy a meztelenséggel. Lapszámra idézhetnők szerzőnk könyvéből a banalitásokat, ha nem tartózkodnánk a kegyetlen mészárlástól, mely az ő módszerének sajátja. Ezért csak találomra írunk ki egyet-kettőt. «Előtte is csak olyan volt a nagy magyar Alföld, mint az ő korában; de látta-e valaki oly szépnek, fenségesnek, a milyenné ő teszi?» (7 oldal.) «Olyan az ember is, mint a növény: a földje, az éghajlata határozza meg szervezetét.» (9 oldal.) Érdekes, mikor szerzőnk az eredetiség látszataért új szóval fejez ki régi gondolatot. Gyulai azt mondja: «Csokonai legtöbb bordalán nagyon érzik a *borszag* . . .» (Gyulai Pál

egyetemi előadásai. 1900.) Oláh Gábor szerint Petőfit «Csokonai bordaljai lelkesítették hasonló írására, bár a Csokonaiéban több a *mustár* . . .» (252 oldal.) Itt-ott régi megállapítások mondatról-mondatra követik egymást nyomon, forrásukat szerényen elhallgatva: «Petőfi képzeletéről nem mondhatjuk azt, hogy reális, olyan értelemben, mint az Arany Jánosé. Az ő képei nem anynyira «földízűek», mint legnagyobb társáé». (290 oldal.) Az első mondat Riedl Frigyes gondolata, a második Péterfy Jenőnek Arany *Őszikéiről* írt cikkéből van véve.

Ezek azonban csak apróságok. A fontos az, hogy a folytonos, egyhangú szavaltatban ritkán akadunk egy üdébb mondatra, mely fiatalosan, erővel fejezné ki gondolatát. Úgy ír Oláh Gábor — hogy egy újabb költőtől vegyünk hasonlatot — mint «egy ósdi prédikátor»: igéi bővek, a nélkül, hogy nagyok és zengők volnának. A könyv monoton jellegét aztán még segíti a prózába áttért Petőfi-hasonlatok tömege is, melyek bármily szépek: így nyersen, összefüggés nélkül odadobva, élettelenül terülnék el a könyv lapjain.

Oláh könyvének többi része csak erősíti a mondottakat. Ha már újat nem mondhatunk Petőfiről, legalább a forma legyen ékes, mely régebbi gondolatoknak is bizonyos új szint és elevenséget adhat. De persze: a formaművészet elmélyedést és magábaszállást kíván. Világért sem vaskos könyveket. Nagy költőknek egyéb jutalma úgyis alig lehet nálunk, mint hogy gondolat irunk róluk. S ha metaphoráikon és hasonlataikon buzdulunk fel: legalább ebben a tekintetben csábítsanak követendő példára. Különben írásunk olyan lészen. «mint az égről lefutott csillag», melyet csak a Petőfi-ház könyvtárpóra őriz meg a maradandóságnak.

Egy méltányló megjegyzést azonban e fárasztó könyvről sem hallgathatok el. Szerzőnk könyve végén 16 lapon foglalja össze ítéleteit *Eredmények* cím alatt. Ezeken az eredményeken kellett volna kezdeni, mert e fejezet, ha újat nem mond is: világosan és bizonyos csínnal csoportosítja a meglevő anyagot. Ha csak ezt foglalja Oláh Gábor könyvbe: megkimél bennünket egy végtelen, kimerítő és fölösleges úttól. Némely író azonban azt hiszi, hogy csak ő olvas s szűk gondolatkörét aztán emlékezéseinek tömegével duzzasztja. Pedig a jó írónak nem csak tanulnia: felejténie is kell.

Dr. Mágocsy-Dietz Sándor: A növények táplálkozása, tekintettel a gazdasági növényekre. Budapest, 1909. XIII. és 716, lap, 8°.

Kiadja a kir. m. Természettudományi Társulat.

Valamely nemzet culturájának igazi mértéke, úgy vélem, nem a szappanfogyasztás (a hogy' azt Liebig óta mondják), hanem egészen más: a nemzeti önállóság minden gazdasági és szellemi téren. Azért igen örvendetes, hogy a természettudomány némely ágában egy-két évtized óta óriási haladást mutatunk fel. Így pl. a honi chemia európai színvonalon áll s hozzá minden ízében magyar. Ámde a természettudomány némely más ága, főleg pedig a magyar botanika — egyes magyar botanikusok testet-lelket fölemésztő s a szó teljes értelmében önfeláldozó munkássága mellett is — a hamupipőke szerepével kénytelen beérni. A legszomorúbb az, hogy a magyar társadalomnak a növénytan tudományos, mezőgazdasági, ipari és ethikai jelentőségéről — tisztelet a kivételnek — helyes fogalma sincs. A magyar társadalomban nem törődnek a botanikával. A ki mégis némi jóakaratot akar tanusítani a botanika iránt, az talán a növények latin nevei iránt mutat érdeklődést, mert azt gondolja, hogy a botanika lényege a növényeknek latin nevekkal való elnevezésében merül ki. A magyar társadalomnak ezen nemtörődömsége és tájékozatlansága minden iránt, a mi a növénytannal kapcsolatos tudományos szempontból igen káros s gazdasági téren megbosszulja magát. Be kell azonban vallani, hogy magukat a magyar botanikusokat is hiba terheli: a botanikát egyoldalúan művelik s tanítják s azonfelül egymást sem támogatják kellőképen. A magyar botanikusok körében vannak flóristák, mykológusok, algológusok, morphológusok és anatómusok, de a növénytan egyik legfontosabb, bár legtöbb tudományos képzettséget feltételező ága, a *növényélettan*, módfölött el volt hanyagolva.

Ha mindezt meggondoljuk, valóban örömmel fogadhatjuk az első önálló magyar növényélettani művet, Mágocsy-Dietz Sándor könyvét a növények táplálkozásáról.

A mű terjedelme — jó 45 ív — aránylag nagy. Ez bizonyítékul szolgál arra, hogy szerzője kiváló szorgalommal írta s hogy hazánk legnagyobb társulata, a Természettudományi Társulat, a magyar növényélettani irodalom felélesztésére súlyt helyez.

Czíme azonban igénytelen: a növények táplálkozásáról szól. Hát a növények táplálkozni szoktak? S arról annyit lehet írni? Az ilyen kérdésekre mindjárt a mű első fejezetében, a *Bevezetésben* alapos felvilágosítást nyerünk. A növények az állatokhoz hasonlóan élő lények, minden élő lény pedig növekedik is, táplálkozik is. A növények táplálkozásának kérdésével már Aristoteles is foglalkozott; a kérdés alapos tisztázása a physika és chemia leghíresebb neveihez (Priestley, Lavoisier, Scheele, Saussure, Liebig) fűződik, de egyuttal a legszorosabb kapcsolatban áll a boncztan haladásával is. Már ebből is megtanuljuk azt, hogy a növények táplálkozásának s egyáltalán a növényélettannak tanulmányozására physikai és chemiai előismeretekre van szükség s azonkívül alapos növényboncztani tájékozottságot tételez az fel. Tehát komoly és bonyolult tudománnyal van dolgunk, melynek terjedelmes irodalma van s a melynek művelését a legnagyobb lángelmék szükségesnek tartották.

Az egyes fejezetekből a növények táplálkozására vonatkozó minden kérdésre alapos és részletes tájékozódást meríthetünk. A második fejezet, illetőleg előadás, (a könyv «előadásokra» van osztva) mindenekelőtt arról szól, hogy a növények testében milyen chemiai vegyületek és elemek állapíthatók meg. Mivelhogy a legtöbb tápláló anyag a talajból származik, azért a következő fejezet a talajról és műveléséről emlékezik meg kimerítően. Azután részletesen szóba kerül a táplálék fölvételének, a víz szállításának, párologtatásnak, assimilálásnak stb.-nek a kérdése.

A legérdekesebb fejezet talán az, mely az assimilatióról szól. A növények testében nagymennyiségű szén foglaltatik; egyáltalán szén nélkül nincs szerves élet s minden élő lény táplálékában a szén a legfontosabb elemek egyike. Hogyan kerül a szén a növény testébe? Azelőtt azt gondolták, sokan még mai nap is azt gondolják, hogy a talajból. Csakhogy ez nagy tévedés, mert a szén a levegőből kerül. Még pedig a levegőben foglalt széndioxidot a növények levelei mintegy belélegzik s a levelek zöld chlorophyll szemcséi — a napfény hatására — keményítővé assimilálják. A keményítőből képződik azután még olaj, cukor, fehérjeféle, fa stb. Tekintettel arra, hogy az állatok és az ember csak szerves táplálékból tudnak megélni, a növények assimiláló tevékenységét rendkívül fontosnak kell elismernünk. Az embernek különben még sokkal többet nyújtanak a növények, assimiláló munkájuk révén: ipari nyersanyagot és fűtőanya-

got. Bölcsészeti elmére pedig a legcsodálatosabban hat az, hogy nemcsak a mai nap élő, hanem a rég kihalt növényzet is az embert szolgálja; ugyanis a kőszén, a melylyel lakásunkat, a locomotivokat, hajókat és gyártelepeket fűtjük, bajdani erdők assimiláló munkájának az eredménye. Tehát a most élő és rég ki-mult növényzet életműködésétől nem kevesebb függ, mint az egész emberiség léte, haladása és boldogulása.

Ha ezt figyelembe vesszük, érthetőnek találhatjuk azt is, hogy Mágocsy-Dietz könyvében az assimilálásról szóló fejezet egymaga nem kevesebbre, mint 173 lapra terjed s hogy a növények táplálkozásáról érdemes kötetet írni.

Megjegyzendő, hogy a szöveg közé illesztett sok kép a nehéz tárgyú szöveg megértését nagyon megkönnyíti s a tartalomjegyzék a könyv elején, a betűrendes tárgy- és névmutató annak végén az egész mű használatát elősegíti. Hogy a könyv néhai Jurányi Lajosnak van ajánlva, a szerző kegyeletét bizonyítja.

Megvallom, hogy a műtől sokat várok. Azt, hogy a botanika tanítását Magyarországon kissé módosítsa s nevezetesen a növényélettannak az őt megillető helyet biztosítsa a tanításban; azonkívül még azt is, hogy azok, a kik természettudományi műveltségre igényt tartanak s a könyvet már csak általános tájékozódás céljából kezökbe veszik, a növénytan egyik főágáról, a növényélettanról, helyes fogalmat nyerjenek.

Külön kiemelem, hogy ebben a műben a magyar botanikai irodalom önállóságra való törekvése erősen kezd kidomborodni. A mi eddig magyar növényélettani vonatkozású értekezés megjelent, azt Mágocsy-Dietz javarészt — igen kevés kivétellel — felhasználta, úgy hogy művében sok helyen magyar szerzőre hivatkozik. Azaz a szerző nem egyesegyedül külföldi irodalomra épít, hanem ott, a hol szükséges és lehetséges, a magyar munkákat is figyelemben részesíti. Ennek az az eredménye, hogy egyik-másik kérdés tárgyalása tekintetében ez a magyar mű tökéletesebb, mint akármely külföldi mű.

Végül mellékesen megjegyzem, hogy ennek a könyvnek is megvannak a maga gyengéi és hibái, mint minden emberi alkotásnak. Ámde azok annyira szakba vágók (műkifejezések, írásmód, egy-két irodalmi adat mellőzése), hogy csak tudományos vita keretében volnának tárgyalhatók, jórészt nem is egyedül a szerzőtől függők s különben a mű jelentőségéből semmit le nem vonnak.

A művet mindazok figyelmébe ajánlom, a kik a botanika, mezőgazdaság, természetbölcsélet és pædagogia iránt érdeklődnek s a kik mindenekelőtt a magyar culturának szellemi téren való önállósodását szívükön hordják.

Bernátsky Jenő.

Új magyar könyvek.

Bourget Pál. A válás. Francziából fordította Győri Károly. Budapest, 1908. Szent István T. (8-r. 359 l.) 3 K.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Szerkeszti Szinyei József. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r.)

- XX. köt. 4. sz. *Melich János.* Révai Miklós nyelvtudománya. (42 l.) 1 K.
- “ “ 5. “ *Némethy Géza.* Ovidius és Lygdamus (88 l.) 1 K.
- “ “ 6. “ *Némethy Gejza.* De epodo Horatii colalepsis Vergili inserto. (36 l.) 1 K.
- “ “ 7. “ *Goldziher Ignác.* Uri János. (16. l.) 30 f.
- “ “ 8. “ *Horváth Cyrill.* Joannes Vercellenois és a magyar Margit-legenda. (47 l.) 90 f.
- “ “ 9. “ *Vári Rezső.* A ciliciai oppianus realieutikájának kézirati hagyománya. (56 l.) 1 K.
- “ “ 10. “ *Asbóth Oszkár.* A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében a dunántúli magyar nyelvjárásokban. (61 l.) 1 K 20 f.

Euripides. Herakles. Hippolytos. Görögül és magyarul. Fordította Latkóczy Mihály és Csengeri János. A görög szövegeket kiadta, a bevezetések és jegyzetek írta Csengeri János. Budapest, 1908. Franklin Társulat. (8-r. 426 l.) 7 K 20 f.

Ferenczy Árpád dr. A politika rendszere. (Alkotmány- és közigazgatástan.) II. kiadás. Budapest, 1909. Benkő. (8-r. XII, 456 l.) 6 K.

Harsányi Lajos. Új vizeken. (Költemények.) Budapest, 1908. Szt. István T. (8-r. 90 l.) 1 K.

Jób Dániel. Ifjúkor. Elbeszélések. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 245 l.) 4 K.

Kelemen Nándor dr. Döntő bíráskodás munkabeszüntetésekben. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. IX, 205 l.) 3 K.

